

પથિક PATHIK

QUARTERLY JOURNAL : HISTORY CULTURE & ARCHAEOLOGY

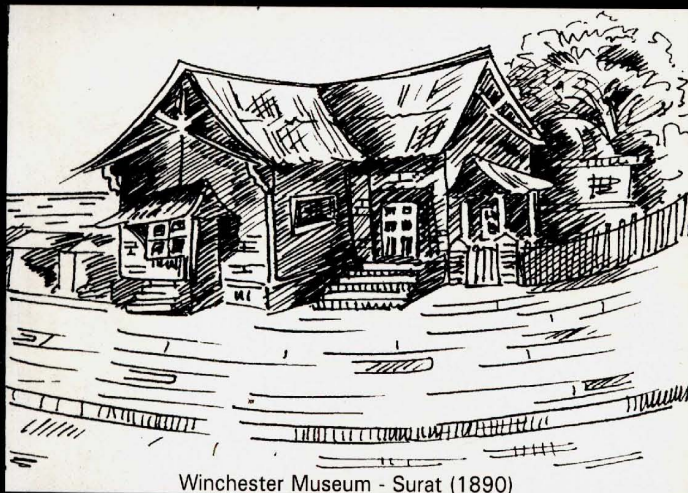
V.S. 2058

YEAR 42

VOLS. 1-2-3

OCT-NOV-DEC 2001

A Special Issue on Museums of Gujarat

Winchester Museum - Surat (1890)

Editors

Dr. Bharati Shelat

Prof. Subhash Brahmbhatt

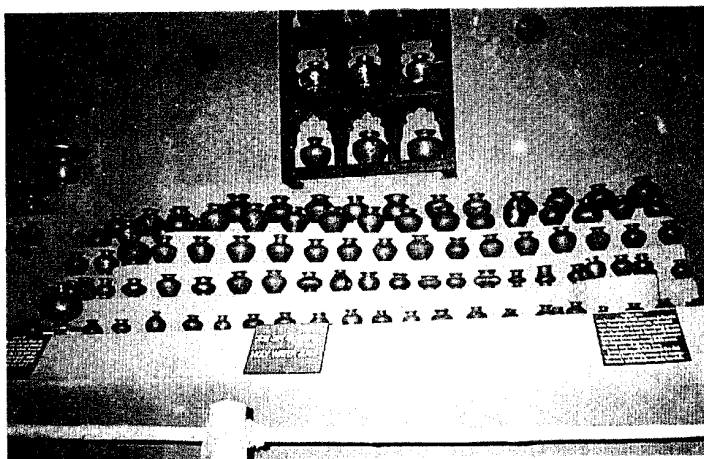

Dept. of Archaeology, Govt. of Gujarat

Pathik Karyalay, C/o. B. J. Institute, Ashram Road, Ahmedabad-9.

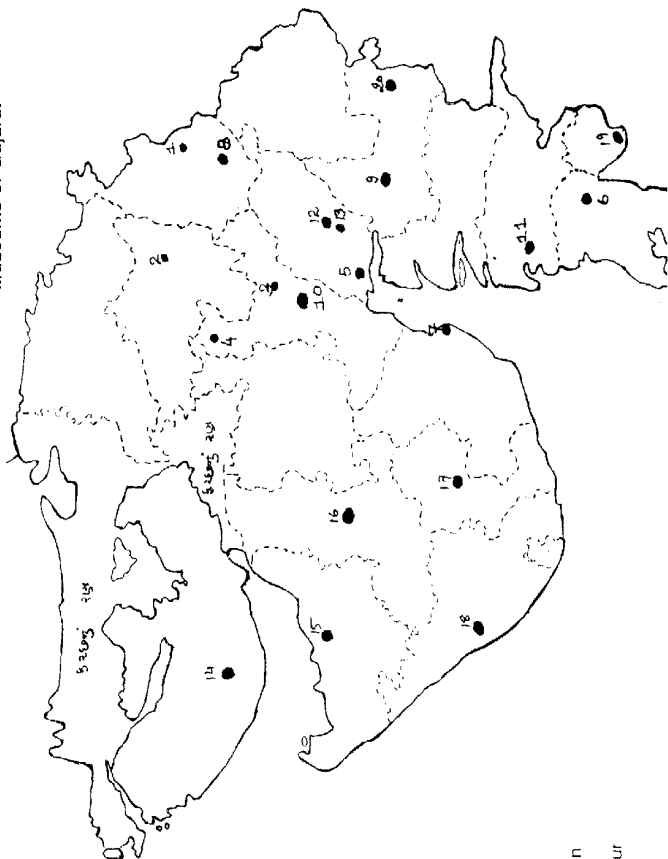
Journey Utensils of Vishala Meseum, Ahmedabad

Water Jars of Vishala Meseum, Ahmedabad

(See the Artical of Subhash Brahmhatt)

Museums of Gujarat

1. Shamlaji
2. Vadnagar
3. Coba
4. Modhera
5. Khambhat
6. Dharanpur
7. Bhavnagar
8. Modasa
9. Vadodara
10. Ahmedabad
11. Surat
12. Anand
13. V.V. Nagar
14. Bhuj
15. Jamnagar
16. Rajkot
17. Amreli
18. Prabhas Patan
19. Saputara
20. Chhota Udaipur

પથિક **PATHIK**

QUARTERLY JOURNAL : HISTORY, CULTURAL & ARCHAEOLOGY

Museums of Gujarat

Editors

Dr. Bharati Shelat
Prof. Subhash Brahmbhatt

•

Department of Archaeology, Government of Gujara.
&
Pathik Karyalay, C/o. B.J. Institute, Ashram Road, Ahmedabad-9

Founder editor Late Mansingji Barad

Member of the Trust

Dr. K. K. Shastri • Dr. Chinubhai Nayak
Dr. Bharati Shelat • Prof. Subhash Brahmbhatt

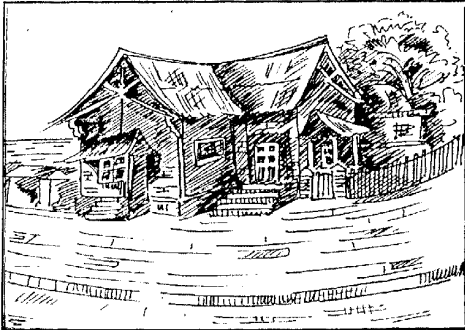
PATHIK

QUARTERLY JOURNAL : HISTORY, CULTURAL & ARCHAEOLOGY

V.S. 2058 Year 42 VOLS. 1-2-3, Oct.-Nov.-Dec., 2001

Dept. of Archaeology Govt. of Gujarat

A Special Issue on Museums of Gujarat

ટપાલ, કાગળ અને પ્રિન્ટિંગના દર આસમાને પહોંચ્યા હોવાથી પથિકના લવાજમના દરમાં પણ વધારો કરવો જરૂરી બન્યો છે.

પથિકનું વાર્ષિક લવાજમ રૂ. 100/- છે.

આજીવન સભ્યપદ રૂ. 501/- છે.

આ વિશેષાંકની કિંમત રૂ. 50-00 છે.

તા.ક. : પથિકનું વાર્ષિક લવાજમ જેઓએ નથી મોકલ્યું તેઓને હવે પછી પથિકનો આગામી અંક ટપાલ કરવામાં નહીં આવે.

સૂચના

પથિક દર ત્રીજા અંગ્રેજી મહિનાની ૧૫મી તારીખે પ્રસિદ્ધ થશે. પછીના ૧૫ દિવસમાં અંક ન મળે તો સ્થાનિક પોસ્ટ ઓફિસમાં લેખિત ફરિયાદ કરવી અને નકલ અમને મોકલવી.

પથિક સર્વોપયોગી વિચારભાવના જ્ઞાનનું સામયિક છે. ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, તત્ત્વદર્શન અને પુરાતત્ત્વ વિષયક અભ્યાસપૂર્ણ અને શિષ્ટ મૌલિક લખાણોને સ્વીકારવામાં આવે છે.

પ્રસિદ્ધ થઈ ગયેલી કૃતિને ફરી પ્રસિદ્ધ કરવા માટે ન મોકલવાની લેખકોએ કાળજી રાખવી.

કૃતિ સારા અક્ષરે શાલીથી અને કાગળની એક જ બાજુએ લખેલી હોવી જોઈએ. તેમ જ કૃતિમાંના વિચારોની અને સંશોધનની અધિકૃતતાની જવાબદારી લેખકની રહેશે.

પથિકમાં પ્રસિદ્ધ થતી કૃતિઓના વિચારો-અભિપ્રાયો સાથે તંત્રી સહમત છે એમ ન સમજવું.

અસ્વીકૃત કૃતિ પાછી મેળવવા જરૂરી ટિકિટો આવી હશે તો જ તે પરત કરાશે.

મ.ઓ. ડ્રાફ્ટ-પત્રો તથા લેખ માટે સંપર્ક સરનામું.

પથિક કાર્યાલય

C/o. ભો.જે. વિદ્યાભવન,
આશ્રમ રોડ,

અમદાવાદ-૩૮૦ ૦૦૮

પથિક કાર્યાલય વતી મુદ્રક-પ્રકાશક : પ્રો. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ, C/o. ભો.જે.વિદ્યાભવન, એચ. કે. કોલેજના કમ્પસમાં, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૮ મુદ્રણસ્થાન : કિના ઓફિસ, ૯૬૬, નારણપુરા જૂના ગામ, અમદાવાદ-૩૮૦૦૧૩ • ફોન : ૭૪૮૪૩૮૩

Founder editor Late Mansingji Barad

Member of the Trust

Dr. K. K. Shastri • Dr. Chinubhai Nayak
Dr. Bharati Shelat • Prof. Subhash Brahmhatt

PATHIK

QUARTERLY JOURNAL : HISTORY, CULTURAL & ARCHAEOLOGY

V.S. 2058

Year 42

VOLS. 1-2-3, Oct.-Nov.-Dec., 2001

A Special Issue on Museums of Gujarat

CONTENTS

1. Editorial		1
2. 51 Museums		2
3. Museums of Gujarat New Direction	V. H. Bedekar	4
4. Museums of Gujarat At a Glance	Prof. Subhash Brahmhatt	13
5. Lalbhai Dalpatbhai Museum, Ahmedabad	Lalit Kumar	26
6. Museums At B.J. Medical College, Ahmedabad	Dr. K. K. Shelat	29
7. Utensils Museum of Vishala, Ahmedabad	Prof. Subhash Brahmhatt	30
8. Baroda Museum and Picture Gallery (Introductory Website)	T. L. Chauhan & Satish Sadasivan	33
9. The Raja Ravi Verma Collection : Baroda A Palace Museum	Dr. Nirmala Sharma	49
10. Profile and Scope of the Museum of Archaeology	Ambika Patel	50
11. Maharaja Fatesingh Museum, Vadodara	Haben Dave	55
12. Jaina Art Through The Ages in The Vadodara Museum	R. D. Parmar	56
13. The University Museum of Sardar Patel University	Nandan Shastri	60
14. University Museum - Problems and Prospects	Sayed Rafiq Sultana & Sayed Afroz Sultana	62
15. The Voyage of Winchester Museum, Surat	Dr. Nirmala Sharma	65
16. Numismatic Museum	Dilip Rajgor	67
17. गुजरात के संग्रहालयों में संगृहीत प्राचीन गुजरात में प्रचलित सिक्के	डॉ. रेनू लाल	68
18. शामलाजी संग्रहालय और गुजरात की सांस्कृतिक विरासत	अतुल त्रिपाठी	72
19. જ્ઞાનભંડારો અને હસ્તપ્રતો : એક ચંચુપાત્ર	ડૉ. પ્રિયબાળા શાહ	78

20. સંસ્કાર દર્શન	વાય. એમ. ચિતલવાલા	82
21. ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રત સંગ્રહાલયો	ડૉ. ભારતી શેલત અને ડૉ. આર.ટી. સાવલિયા ✓	85
22. એન.સી. મહેતા સંગ્રહ, અમદાવાદ	અમિતાભ મરિયા	95
23. શેઠ ભોળાભાઈ જેશિંગભાઈ સંગ્રહાલય, અમદાવાદ	નયના એન. અધ્વર્યુ	97
24. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ મ્યુઝિયમ, અમદાવાદ	અશોક દેસાઈ	101
25. અમરેલીની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ : શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય	ઈલા અંતાણી	103
26. આદિવાસી સંશોધન તાલીમ કેન્દ્ર અને સંગ્રહાલય, અમદાવાદ	ડૉ. પંકજ દેસાઈ	106
27. એક અનાંખું સંગ્રહાલય “કર્ણાવતી અતીતની ઝાંખી”, અમદાવાદ	ઈલા અંતાણી	109
28. ટેક્સટાઈલ્સ-મ્યુઝિયમ	પ્રા. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ અને બી.એસ. મકવાણા	113
29. સમ્રાટ સમ્રાતિ મ્યુઝિયમ : કોબા	ડૉ. મીનળ શેલત	116
30. વડોદરાનું મુખ્ય સંગ્રહાલય	ડૉ. આર.ટી.સાવલિયા ✓	118
31. ધરા ગુર્જરીનાં અલભ્ય સંગ્રહાલયો	પ્રા. અન્નપૂર્ણા શાહ	121
32. વડનગર સંગ્રહાલય	મુનીન્દ્ર જોશી, અશોક મોહિતે	123
* 33. શ્રી ર.પા.આર્ટ્સ એન્ડ કે.બુ.કોમર્સ કોલેજ મ્યુઝિયમ, ખંભાત	ડૉ. કિષ્ના પંચોલી	126
34. અંબાલાલ રણછોડદાસ સુરા - મ્યુઝિયમ, મોડાસા	ડૉ. વિનોદ ઓ. પુરાણી	127
35. જ્યાં આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન થાય છે : ભૂજનાં મ્યુઝિયમો	નરેશ અંતાણી	130
36. કચ્છની લોકકલા સંસ્કૃતિનું ભાતીગળ સંગ્રહાલય : ભૂજ	ભરત પ્રા. ઠાકર	137
37. રાજકોટના વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત લોકકલાનાં તત્વો	ડૉ. હસુતા એસ. સેદાણી	142
38. વોટ્સન મ્યુઝિયમ, રાજકોટ	ડૉ. કલ્યા એ. માણેક	145
39. વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત ગુજરાતના પ્રાચીન સિક્કાઓ	પ્રા. ઈન્દુમતી ગોસ્વામી	151
40. દરબાર હોલ સંગ્રહાલય, જૂનાગઢ	પ્રા. હસમુખ વ્યાસ	155
41. ગાંધી સ્મૃતિ સંગ્રહાલય-ગ્રંથાલય ભાવનગર : અવલોકન	ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ	158
42. યુગદંષ્ટા જયોતિર્ધરનું સ્મૃતિમંદિર	સં. દુષ્યન્ત શુક્લ	161
* 43. લાખોદા પુરાતત્ત્વીય મ્યુઝિયમ, જામનગર	ડૉ. નીતા જે. પુરોહિત	163
44. માનવસંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનું કેન્દ્ર “સંગ્રહાલય”	ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા ✓	167
45. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર : અન્ય લાક્ષણિકતાઓ	ડૉ. ઉષા બ્રહ્મચારી	170
46. પાટણનાં જૈન જ્ઞાનમંદિરો(ભંડારો)નો અભ્યાસ	ડૉ. નરેશકુમાર પરીખ	172
47. સંશોધનક્ષેત્ર : પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર	જે. કે. ઉમરેઢિયા	175

Editorial

We have great pleasure and satisfaction in bringing out the special issue of Pathik on Museums of Gujarat. It includes valuable research and informative articles on the variety of museums of Gujarat.

Museums are the citadel of artifacts and the guardian of our national heritage. They are an important aid to our country's cultural regeneration. A greater integration of museums with our educational system helps to spread consciousness of our country's legacy and instil a sense of pride in young people.

The idea of museums has changed greatly everywhere in recent years. No longer a passive place for sheltering collections, the contemporary museum has become an active instrument of society in educating, mostly directly but in broader terms it offers something for every age and category of tourists.

Since museums present the saga of events from prehistoric times, through the dawn of human civilization till the present day, they collect, preserve and present the tools and artifacts of the past so that the past is not missing from the present. With this in view museums have come to occupy the place of community centres and educational institutions. They are the media for communicating the message of wisdom, national integration and heritage.

The publication of this valuable special issue of Pathik on Museums of Gujarat became possible due to the publication grant sanctioned by the department of Archaeology, Gujarat State and to the enthusiastic efforts of writing articles by various scholars on museums and museum activities in Gujarat and also to untiring services of Krishna Printery. We are heartily thankful to all of them. We acknowledge our thankfulness to Dr. Nirmala Sharma who beyond her busy schedule spared time to design the cover page of this Issue.

Editorial Board for this special issue

Prof. Subhash Brahmbhatt
Principal
Shree H.K.Arts College
Ashram Road,
Ahmedabad-380009

Dr. Bharati Shelat
Director, B.J. Institute,
of Learning & Research,
Ashram Road,
Ahmedabad-380009

Y. S. Ravat
Director,
Dept. of Archaeology,
Gujarat State

51 MUSEUMS

Ahmedabad

1. The Museum of the L.D.Institute of Indology, Ahmedabad. (Established in 1957)
2. Gujarat Museum Society - N.C.Mehta Collection, Ahmedabad. (1961)
3. Museum of Sheth B. J. Institute of Learning and research, Ahmedabad. (1961)
4. Karnavati : Atit ni zanki, City Museum of Ahmedabad
5. Kite Museum of Ahmedabad
6. Shreyas Museum of Folk Art, Ambavadi Ahmedabad. (1977)
7. Calico Museum of Textiles, Ahmedabad. (1949)
8. Gujarat Vidyapith Tribal Museum, Ahmedabad. (1962)
9. Vichar Museum of Utensils, Ahmedabad. (1983-84)
10. B. J. Medical College Museum, Ahmedabad.
11. Natural History Museum, Kankaria zoo, Ahmedabad. (1975)
12. Gandhi Smarak Sangrahalaya, Sabarmati, Ahmedabad. (1951)
13. Sardar Patel National Memorial, Shahibaug, Ahmedabad. (1980)
14. Samrat Samprati Museum, Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra, Koba, Gandhinagar. (1980)

Amreli

15. Shri Girdharbhai Bal Sangrahalaya, Amreli. (1955)

Anand

16. Agricultural Museum, Anand

Baroda

17. Baroda Museum and Picture Gallery, Vadodara.(1894)
18. Archaeological Museum of the M.S.University, Vadodara. (1950)
19. Maharaja Fatsinh Museum, Lakshmi Vilas Palace, Vadodara. (1961)
20. Health Museum, Sayaji Park, Vadodara. (1932)
21. Medical College Anatomy Museum, Vadodara. (1949)
22. Agricultural Museum, Vadodara.

Bardoli

23. Sardar Patel Memorial Museum, Bardoli. (1981)

Bhavnagar

24. Barton Museum, Bhavnagar. (1882)
25. Gandhi Smriti Museum, Bhavnagar. (1955)
26. Sardar Smriti Museum, Bhavnagar.
27. Crafts Museum, Bhavnagar.

Bhuj

28. Kachchh Museum, Bhuj (1877)
29. Madansinghji Museum (Ainmahel), Bhuj. (1977)
30. Bharatiya Sanskrit Darshan, Kachchh, Bhuj
31. Sharad Baug Palace, Bhuj

Chota Udaypur

32. Chota Udaypur Tribal Museum - Chota Udaypur, Dist. Vadodara.

Dharampur

33. Lady Wilson Museum, Dharampur. (1928)

Gandhinagar

34. Political History Museum, Vidhansabha House, Gandhinagar

Jamnagar

35. The Museum of Antiquities, Lakhota, Jamnagar. (1946)
36. Anatomy Museum, Medical College, Jamnagar.

Junagadh

37. Junagadh Museum, Sakkarbag, Junagadh. (1901)
38. Darbar Hall Museum, Divan Chok Junagadh. (1947)

Kapadvanj

39. Dhirajben Bal Sangrahalaya, Kapadvanj.

Khambhat

40. Rajani Parekh Arts College Archaeological Museum, Khambhat. (1960)

Lothal

41. Lothal Museum

Modasa

42. Modasa College Sura Museum, Modasa. (1962)

Modhera

43. Modhera Museum

Morbi

44. Dramatic Art Museum, Morbi. (1965)

Prabhas Patan

45. Prabhas Patan Museum, Prabhas Patan, Somnath. (1951)

Rajkot

46. Watson Museum, Rajkot. (1888)

Saputara

47. Saputara Museum, Saputara. (1970)

Shamlaji

48. Shamlaji Museum (1992)

Surat

49. Shri Sardar Vallabhai Patel Art and Industrial Museum,
(Winchester Museum), Surat. (1891)

Vadnagar

50. Vadnagar Museum (1996)

Vallabh Vidyanagar

51. University Museum, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar. (1949)

Museums in Gujarat - New Directions.

Prof Dr. V. H. Bedekar *

All states in India have their own departments of Archaeology, Archives and Museums. Gujarat is no exception. But there is an important difference. It was the state of Gujarat which organised an independent Department of Museums in India. This revolutionized the museum development. It underlines the realization that museums are not mere collections or treasure houses for passive enjoyment. Museums have to play significant role as institutions for general, visual, interdisciplinary, visual education. Such education can be most effective as informal and life-long education. Hence museums required special attention. A confined department saddled with work related to Archive Archaeology and Museums would not easily do justice to the needs of modern museums. This becomes obvious when we find that Archaeology in itself demands vast funds to take care of monuments scattered all over Gujarat. Besides, after losing important ancient and pre-historical, protohistorical sites in Pakistan, it became urgent to investigate sites in Gujarat for discovering evidence of links between prehistory and history. In short it was a wise decision on the part of leaders and administrators of Gujarat to set up a separate Department of Museums.

Gujarat can boast of relatively large number of museums. They represent all categories of museums. Kutch Museum is the oldest, established in 1877. Unfortunately it became a victim of great earthquake in January, 2001. Its devastation has taught many lessons to museologists in planning appropriate buildings for museums. Many museums were established before Independence. They represent the cultural world-views of the dominant socially powerful communities. Many of them were based on the colonial models of museums. This is evident in their collections of ethnology. Kutch Museum was followed by Watson museum in Rajkot and (1888) Winchester museum in Surat in 1890, Baroda Museum in 1894, Barten Museum, Bhavnagar in 1895, Junagadh Museum in 1901, Lady Wilson Museum, Dharampur in 1928, B.J. Medical College Museum, Ahmedabad, in 1946, Jamnagar Museum of Antiquities, in 1946, Darbar Hall Museum in Junagadh in 1947. These pre-independence museums in Gujarat tell the story of people and their preoccupations. Museums in those days were considered as treasure houses. They succeeded on focusing on the variety of workmanship and human skills. But they remained silent about the socio-economical situation of the individuals or groups who were continuing their traditional occupations. In very few displays there was reference to the context. Visitors were not shown with visual material or with audio recordings, the living environments of the workers, or the processes. Only the finished end-products were on display. There were no interviews of the actual

* Ex. Professor and Head. Dept. of Museology, M.S. University of Baroda, Baroda

people who created the masterpieces of arts and crafts. These people were carriers of age-old traditions. By representing them it was possible to help them in their self-esteem. It was British imperialists who succeeded in effacing peoples' pride in their creativity. By separating the craftsmen from their creations the museums unconsciously de-humanized the local traditional crafts. The specimens on display were treated as mere merchandise which were created for markets. This was quite contrary to the honourable collaborative place which craftsmen had in actual territorial- cultural situations.

It is necessary to impress on the museum authorities and museum workers that after independence, museums in Gujarat ought to accept new missions. The pre-occupation with fragmentary collections of material as ends-in-themselves must be replaced with holistic view "Nature-in-relation to man" and "crafts-in-relation to the craftsmen" should be new slogans. Each museum object is capable of telling a story far beyond its material existence. If this ideal is overlooked, the museums will serve only the specialists who are knowledgeable of the things. When British started museums they were scholar-collectors of objects. They wanted indigenous material to be placed in museums for protection so that other scholars can study them. The early museum men never found out what their visitors required or expected. There was a big gap between what the lay visitors knew or capable of knowing and what the museums wanted to convey. In those days if the museums had more realistic ideas, they would have helped all categories of visitors to know and enjoy the material on display. The failure of the museums led to the common notion that museums are of history and they have hardly any relevance to the problems of visiting population today. The museums in the past never were willing to accept the responsibility of solving problems of people. Museums were indifferent to society at large. They could not realize that success of museums lies in not only what takes place inside museums but how they influence the society.

It is necessary to accept new yardsticks of judging the effectiveness of museum services in Gujarat. It is better to appreciate that if museums care their collections of objects, the motivation for it is the connections between "objects-and-society", not "objects-and-museums". Collections enter into museums because they are required to tell the story of man. So the worth of a museum is not assessed in terms of the number of objects it possesses but how most of the visitors are provided opportunities to use the museum resources. The use of the word "resource" implies potentiality of uses. A museum is held to be a common man's university. An important step in putting museum facilities to actual uses is to understand the concept of "de-massification". In simple words, it means not to treat possible users as mere numbers or alike or same. Museums must study the vital differences which individuals and groups show in their motivations, expectations and fields of interest. A service to society should start from what various groups want, not what museum curators want to offer. It is a people-oriented and active

musculological approach. All media have demonstrated that the secret of popularity is found in attracting attention, then arousing curiosity and afterwards communicating meaningfully.

In post-Independence Gujarat, the real progress of museums was found in those institutions which were organized on private initiative. They were not under control of inflexible bureaucracy. They remained in direct touch with the target audiences. They could innovate till they succeeded in their plans. Many examples can be cited of such enterprising museum experiments.

The Calico Museum of Textiles is a shining example of what innovative ideas can achieve. The Calico Museum of Textiles in India was opened by Pandit Jawaharlal Nehru on 12th February, 1949. It was sponsored by the Calico Mills of Ahmedabad. It was the first museum in Gujarat which followed the contemporary principles of design. In view of the need for conservation of its precious textile collections, Calico Museum was the first museum in Gujarat which had installed with air-conditioning and artificial lighting. Textiles suffer when exposed to sun light and day light. The exhibitions were designed by the specialists on the staff of the textile Mill. They accepted the challenge of ideal popular education. Visitors were informed about the raw material out of which textile is manufactured. One understands how the raw material of cotton, linen, wool, silk, nylon and their combinations are processed. The processes of spinning and weaving are explained. The contemporary techniques are displayed against the backdrop of historical developments of techniques. Wonderful exhibit on differences in "weaves" is a masterpiece in museological terms. It ought to inspire museum educators in Gujarat to take up similar projects in which complex subjects can become both meaningful and visually interesting to lay visitors.

Museums in Gujarat ought to highlight distinct traditions and excellence of local craftsmen. The Calico Museum is busy with the historical study of textiles starting with *Patolās* in which designs are dyed into yarn before weaving. Also it has explained the technique of *picchavais* which serve as figural wall hangings in Vaishnava temples of the Vallabhāchārya sect. A visit to the Calico Museum can prove why India has been famous for her textiles. Not satisfied with showing the glory of the past textile traditions, the Calico Museum places equal if not more emphasis on the distinct contemporary art of textiles in India. Calico museum wants to study antique examples but does not encourage their imitations. It is rightly claimed that while reforms of Indian museums have been discussed and contemplated by many, the Calico Museum has set a tangible example in the area of visual education and projection of the glory of Indian traditions. The museum has a reference gallery and with the help of visual aids and selected original material, the following themes are illustrated. (1) The principal natural and artificial fibres, their sources and by-products. (2) Counts of cotton yarn and the basic weaves. (3) The evolution of the tools of textile production. (4) Indian handloom

textiles. (5) Indian costumes through ages, (6) From cotton to cloth in a modern Textile factory. (7) The economic history of India with reference to textiles.

The private enterprise has another achievement to its credit in Gujarat. It is observed that Indian museum movement is an urban phenomenon. This is so even if most of the people live in small towns or villages. Gujarat was one of the pioneers in shifting the museological focus to the countryside. As an evidence of that one can cite the establishment of the Children's Museum in Amreli, in the year 1955. Late Padmashri Prataprai Mehta conceived this brilliant idea. Instead of running to government for support the museum was managed by a private trust. That arrangement freed the pioneering museum from bureaucratic strangle hold. The museum was a part of an All-India movement for Childrens' museums. Many innovative themes were selected in that museum. A small Zoo and a Planetarium are added for children's education. Toys from different Indian states are given pride of place in view of the target audience. Yet the emphasis in selecting toys is to explain scientific principles. To protect the unique museum from financial difficulties, some part of the land given to museum is used for building a moderate and compatible commercial complex with a view of securing rent to support museum activities which are remarkably innovative. Unfortunately, the example of the Amreli museum is not emulated in other places in the countryside of Gujarat. The government of Gujarat has a separate department to develop centres for propagating rural Technology and rural Technological Parks. When I was contacted in that connection, I visited the department in Gandhinagar and offered my ideas. In our opinion, such a park should have a rural childrens museum in which the children can see and operate means of modern technology relevant to agro-industries in Gujarat, besides environment and local cultural traditions.

It will be appropriate here to refer to one more museum as an example of private enterprise. It is of Shreyas Folk Museum in Ahmedabad city. It was established in the year 1974 by Smt. Leena Mangaldas who was a pioneer in the field of education. Its scope is the traditional culture of Gujarat villages especially of Kutch and Saurashtra.

The museum is well conceived in terms of presentation and educational activities, in two large halls. But Sections of farmer's house and Kathi house where holistic displays are installed about a thousand well documented original objects are presented. 300 of them are embroidered, 150 of woodwork, 75 silken objects, 75 of bead work, 75 of metal ware, 70 stone, others are Brocade pieces, applique, leather and silver. Both ruling and pastoral communities of Gujarat are presented in their material culture contexts. The depth of the presentation is not found in other ethnological galleries of Gujarat where presentation appears superficial if not misleading. For example Kathi population is dealt with all 19 subgroups such as Lalu, Deriya, Vaikha, Karapada, Vadada, Vikma, Kagda, Bhojak, Dhak, Vajasi, Govalia, Kadadia, Gaiya, Vajmal, Tor, Jogia, Boghra, Kasturia and Hudad. These

19 groups comprise, the Vala Kathi. The other Khuman Kathi have nine main divisions like Chandu, Chandsur, Mangari, Man, Motiar, Jamaniyar, Jogia, Lunasar, Valand. Moreover, there are five groups of Khachar Kathi such as Ramani, Rakhani, Godakha, Thebhani and Mokani.

The other ruler community in Gujarat is of Rajput with its own subdivisions. The Rajputs of modern Gujarat are distinguishable on the basis of their claims of descendance from the former ruling dynasties such as Chavda, Chudasama, Chauhan, Gohil, Jadeja, Jhala, Parmar, Solanki, Rathord, Vaghela etc. In the matter of life styles and handicrafts the various groups share some commonalities yet maintain distinctions which reinforce their identities. A visit to the Shreyas Museum is an enlightening experience. Besides the ruling communities, the museum also deals with the material culture of the pastoral communities of Gujarat like Rabari, Bharvad, Charan and Ahir in addition to the communities of Banni and Pancham are also dealt with in the museum. In addition to these groups, there is a satisfactory presentation of material belonging to farming communities like Kanbi, Sathvara, Mer, Bhansali, Koli, Ahir, Kharak, Aboti, Sagar. The main Kanbi group has subdivisions like Leva, Kadva, Anjana, Uda and Pirana. One can appreciate the unique work of the Shreyas Museum by visiting it again and again to add to one's cultural insights into the indigenous communities of Gujarat. Its example should inspire young museologists to explore new directions of museum development.

The Department of Museology was established in the year 1952. It was the first specialized department in Indian universities to serve the purpose of museum development. It is an evidence of the foresight of the educational leadership in Gujarat. Museology cannot be equated to training for museum jobs. Museology also deals with the philosophy of museum work in social context. The Department of Museology of the M.S. University of Baroda was expected to deal with the present problems of museums and to provide new concepts and ideals for the future museums. The underlying assumption of museology is that each object in a museum tells a story far beyond its own limited existence. Museum collections provide evidence of civilizational changes and evolutionary processes. It is to the credit of the Department of Museology that unlike in other Indian states, it experimented with new ideas. The department was not satisfied with training in museum techniques. It wanted museologists with vision of new kinds of museums in the service of society.

One of the students who had his training in Museology at Baroda created a unique museum in Ahmedabad devoted to the subject of Kites and Kite Flying. He collected specimens of Kites of various kinds. The Kites had wonderful colours and designs. He had a very large collection of these Kites which represented a unique heritage of Gujarat. Not only lacs of Rupees are spent every year on kites but it has become an annual festival for celebrations. Men and women of all ages revel the competitions of kite flying. Many explanations are given about the cause

for such celebration of kite flying in Gujarat including one for welcoming the Sun which moves towards the North after 14th January every year. The kiteflying is traced to the pastimes of Nawabs and noblemen. In Gujarat the kites are manufactured by very able craftsmen who migrate annually from the North. Not only kites but the special thread immersed in glass-powder is a highly valued product in connection with the kite-flying. The beauty of kites lies in the way colour papers are cut into different shapes and pieced together. It is a very intricate art of joining the different pieces so that the joints are invisible. Kites of different shapes and kinds have different names. Similarly the ways in which battles for cutting others' kites in sky require special strategies. They have also different names. Shri Bhanu Shah who collected kites is a passionate lover of kites and kite flying. He created the unique museum of kites and it was dedicated to the people of Gujarat. The unique museum was situated in the building of Sanskar Kendra. It represents the heritage of Gujarat. The kites are tangible but a lot of intangible heritage is associated with the art of creating kites and flying them enthusiastically. The Kite Museum is a people's museum offering opportunities for people's participation. Audio visual means can be used to show kites, kite making, kite-flying in the Kite Museum. It is related to a very popular pastime. Hence an exhibition ought to be organized at many places in Gujarat both in urban and rural areas.

A few days ago a news appeared in the Times of India Ahmedabad edition, of 22nd Dec., 2001 under the heading "Vignettes of tribal life here evoke a feeling of humility." The text begins as follows "Verrier Elwin asked Nehru to define his tribal policy. Nehru reportedly replied that "the whole of the Prime Minister of India's tribal policy can be summed up in one word - humility" ! The Tribal Museum of the Tribal Research and Training Institute of Gujarat Vidyapith leaves one with this feeling of humility after seeing the vignette of tribal life displayed there. There are around 63 lakh tribals in Gujarat, belonging to 29 different tribes. The tribal belt in Gujarat starts at Khedbrahma and via the Panchmahals Bharuch and Dangs, ends at Valsad. There is scope for museums in Gujarat to explain to the people the ecology and socio-political factors which are influencing the tribal ways. New museological approach does not want tribals as "museum pieces" in their presentation as if they are not subject to changes from outside. This work requires constant update of data about the tribal groups based on round-the-year field work. The stereotypes in the minds of public should not be allowed to continue. In fact, representatives of tribals ought to be involved in the museum work related to tribals. The same can be said of many other groups identified in the "People of India" project which has dealt with 4635 communities inhabiting our country. The project has published a National List of Communities. The following communities are found in Gujarat according to the list :-

(1) Abdal/Dafati,	(42) Bhogta,
(2) Agaria	(43) Bhoi,
(3) Agri/Ager,	(44) Sheikh abbasi,
(4) Machoya Ahir,	(45) Bohra,
(5) Pancholi Ahir,	(46) Borpi,
(6) Boricha Ahir,	(47) Brahma Kshatri,
(7) Paratharia Ahir,	(48) Chakee,
(8) Sorathia Ahir,	(49) Chamar,
(9) Anavil Brahmin	(50) Champta,
(10) Ansari,	(51) Damor,
(11) Arab,	(52) Dashami Bawa,
(12) Attarwala,	(53) Deori,
(13) Audichaya Brahmin	(54) Dhanka,
(14) Bafan,	(55) Dhed,
(15) Baharupi,	(56) Dhobi,
(16) Bairagi,	(57) Dhodia,
(17) Bajania,	(58) Dubla,
(18) Balochi,	(59) Dudhwala,
(19) Banjara,	(60) Gadhai,
(20) Bansphodia,	(61) Gamit,
(21) Barda,	(62) Gancha,
(22) Baria,	(63) Ganchi Pinjara,
(23) Barodia,	(64) Gandharv,
(24) Barujibi,	(65) Garमतang,
(25) Barot,	(66) Garo,
(26) Barthari,	(67) Gavri,
(27) Bavcha,	(68) Gavli,
(28) Bayad,	(69) Chantia,
(29) Khalpa,	(70) Gihara,
(30) Mochi,	(71) Golasinghare,
(31) Rohit,	(72) Gosain,
(32) Bhand,	(73) Jalali,
(33) Bhandari,	(74) Kachchia,
(34) Bhanusali,	(75) Kadia,
(35) Bharbhunja,	(76) Kangasia,
(36) Bharwad,	(77) Kanphatia,
(37) Bhatia,	(78) Kansara,
(38) Bhavsar,	(79) Kathi,
(39) Bhil,	(80) Katkari,
(40) Dungri Garasia,	(81) Kharwa,
(41) Billava,	(82) Khatik,

(83) Khawas,	(116) Odhar,
(84) Khodalo,	(117) Padmasali,
(85) Kokna,	(118) Panchal,
(86) Koli,	(119) Paradhi,
(87) Ghedia Koli,	(120) Pasi,
(88) Kotwalia,	(121) Patni Vankar,
(89) Kunbi,	(122) Pandara,
(90) Lakhera,	(123) Rabari,
(91) Lambani,	(124) Ragar,
(92) Lodha,	(125) Ragidhoba,
(93) Lohana,	(126) Rathawa,
(94) Lohar,	(127) Rathodia,
(95) Mahar,	(128) Raval Jogi,
(96) Maiya,	(129) Raysipotra,
(97) Maji Rana,	(130) Royma,
(98) Mali,	(131) Sabar,
(99) Malik,	(132) Salvi,
(100) Mangela,	(133) Sagara,
(101) Maru Kumhar,	(134) Sarania,
(102) Meghwal,	(135) Shenva,
(103) Memba,	(136) Shravan,
(104) Mer,	(137) Sikligar,
(105) Mewada,	(138) Soni,
(106) Modh,	(139) Sumra,
(107) Momin,	(140) Sutar,
(108) Multani,	(141) Theba,
(109) Mutwa,	(142) Thori,
(110) Nadia,	(143) Turi,
(111) Narsingpura	(144) Wagri,
(112) Nat,	(145) Warli,
(113) Natada,	(146) Vayati,
(114) Odh,	(147) Vagheri
(115) Oswal,	(148) Wancha

This above long list is included because all these communities have their cultural identities. They have their own distinct traditions, dress-preferences, ornaments, songs, food-preferences, taboos, myths about the origins and migrations, favourite gods and goddesses, ceremonies, pilgrimages, rites and rituals associated with birth and death, and many distinct ways in which they differ from one another. Also they are known for their occupations in which they have acquired collective skills or specializations. It is the duty of museums of Gujarat that these communities

are studied in details. Both Their material culture and intangible heritage ought to be shown for a complete understanding of their identities. Moreover, the changes which are taking place in them ought to be communicated with examples based on field work. Involvement of the representatives of the concerned communities in the collection of data and interpretation will ensure the appropriate, authentic presentation of the communities in Gujarat museums. The communities will feel that museums do not consider them as outsiders. The ideal is to make new museums peoples' institutions which they themselves can use to know their own identities. The next step in this process is to link such identities to the developmental projects of the concerned communities. The old "Ivory Tower" mentality or attitude of the past museums is to involve the museums in the lives of communities and to involve the respected communities in making museums instruments for their self knowledge.

One of the areas of museum work in Gujarat is the inter museum co-operation. This will be a theme for a workshop being planned by the Museums Association of Gujarat. The saying "divided we fall, united we stand," is true in relation to the fate of museums in Gujarat. Museums are low-priority areas for the funding agencies. The rise in the complexity of problems of conservation and documentation, identification, data-retrieval, demands that all available expertise on museum staff should be put to optimum use. Individual museums cannot afford to appoint too many specialists because neither they are available in so many numbers nor they have enough work in all kinds of museums. Hence sharing the available expertise is the better option. A news item has appeared in the Times of India Ahmedabad edition, of 25th Dec. 2001. It states that in Rajkot a historic building in the city which has links with the former years of the father of Nation, Mahatma Gandhi and which is lying in a state of utter neglect may get salvation. It is decided to convert the old building into a museum. Rs.3 crore will be available from the Prime Minister's Relief Fund for the renovation and conversion of the building into a national museum. Rajkot has good museums in the city like the Watson Museum. The full story of the museum is published in the Souvenir-cum-Guide Book. It has many sections and the staff has good experience of organizing new galleries and educational activities. It is in the fitness of things to suggest that more than hundred year old Watson Museum should be involved in the work of the new museum in the conversion of the Mohandas Gandhi Vidyalaya building into a national museum in Rajkot.

Museums of Gujarat at a Glance

Prof. Subhash Brahmhatt*

The aim of our national education should be to develop the people's intelligence through the medium of our national culture and in this process museums can play very important role. By studying our ancestors and ancient heritages we come to know ourselves. Then, how can we think of National Education without museum ? Museums are, essential instruments for National Education. The development of museums, therefore, should not be neglected. The museums of Gujarat have been growing and developing. These days more and more emphasis is given to the creation of tribal museums, memorial museums science and technological museums, science centres, and science parks in Gujarat. Efforts are being made to introduce marine wealth section, geological wealth section and children section in every important museums run by the Government of Gujarat. A time is not far when every district of Gujarat State will have at least one museum to serve the people.

Categories of Museums in Gujarat :

Gujarat has carved a prominent place in the museum map of India. There are around 51 museums, big and small in Gujarat. Out of 51 museums, some of the Museums are run by private bodies and some of the museums are administered by the state Government, Municipal Corporations and A. S. I.

The 51 museums grouped as under :

General museums.

Art and Archaeological museums.

Ethnological museums.

Medical museums.

Natural History museum.

Specialised museums : Textile, Utensils, Kite.

Personalia museums.

Museums in Gujarat uphold National heritage and promote international understanding. Gujarat, a tourist region, is rich in Cultural treasures housed in splendid museums of the State. There exist about forty five museums of different categories representing Art, Archaeology, Natural History, Science and Technology. Gujarat is also rich in animal life which could be seen in its sanctuaries, national parks and Zoos.

Gujarat is fortunate in having a good number of Museums which are very popular. The task of preserving these fine institutions has been accepted by the Department of Museums and, it is now fully geared up to make them active centres of education for the community.

---

* Principal, Shree H.K.Arts College, Ahmedabad-9

GOVERNMENT MUSEUMS OF GUJARAT

The following are the museums under the control of the Department of Museums.

- (1) Baroda Museum and Picture Gallery, Vadodara.
- (2) Kachchh Museum, Bhuj
- (3) Barton Museum, Bhavnagar
- (4) Lady Wilson Museum, Dharampur.
- (5) The Museum of Antiquities, Jamnagar.
- (6) Junagadh Museum, Junagadh.
- (7) Darbar Hall Museum, Junagadh.
- (8) Watson Museum, Rajkot.
- (9) Saputara Museum, Saputara.
- (10) Prabhas Patan Museum, Prabhas Patan, Somnath.
- (11) Sardar Patel National Museum, Bardoli
- (12) Chota Udaypur Tribal Museum
- (13) Shamlaji Museum
- (14) Vadnagar Museum
- (15) Political History Museum, Vidhansabha House, Gandhinagar

There is no National Museum owned by the Central Government in Gujarat. However, there is a site museum known as "Lothal Museum" under the control of A.S.I. at Lothal which is noted for Archaeological site representing Indus valley civilization and One more site Museum is coming up at the Modhera Sun Temple Campus by A.S.I.

The following museums are taken care by the Municipal Corporation, Universities, A.S.I. and Private Trust.

Ahmedabad

- The Museum of the L.D.Institute of Indology, Ahmedabad.
- Gujarat Museum Society - N.C.Mehta Collection, Ahmedabad.
- Museum of Sheth B. J. Institute of Learning and research, Ahmedabad.
- Karnavati : Atit ni zankhi, City Museum of Ahmedabad
- Kite Museum of Ahmedabad
- Shreyas Museum of Folk Art, Ahmedabad.
- Calico Museum of Textiles, Ahmedabad.
- Gujarat Vidyapith Tribal Museum, Ahmedabad.
- Vichar Museum of Utensils, Ahmedabad.
- B.J.Medical College Museum, Ahmedabad.
- Natural History Museum, Kankaria zoo, Ahmedabad.
- Gandhi Smarak Sangrahalya, Sabarmati, Ahmedabad
- Sardar Patel National Memorial, Shahibaug, Ahmedabad.

Samrat Samprati Museum, Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra, Koba, **Gandhinagar**.

Amreli

Shri Girdharbhai Bal Sangrahalaya, Amreli.

Anand

Agricultural Museum, Anand

Baroda

Archaeological Museum of the M.S.University, Vadodara.

Maharaja Fatesinh Museum, Vadodara.

Health Museum, Vadodara.

Medical College Museum, Vadodara.

Agricultural Museum, Vadodara.

Bhavnagar

Barton Museum, Bhavnagar.

Gandhi Smriti Museum, Bhavnagar.

Sardar Smriti Museum, Bhavnagar.

Crafts Museum, Bhavnagar.

Bhuj

Madansinghji Museum (Ainamol), Bhuj.

Kapadvanj

Dhirajben Bal Sangrahalaya, Kapadvanj.

Khambhat

Rajani Parekh Arts College Archaeological Museum, Khambhat.

Lothal

Lothal Museum

Modasa

Modasa College Museum, Modasa.

Modhera

Modhera Museum

Morbi

Dramatic Art Museum, Morbi.

Surat

Shri Sardar Vallabhai Patel Art and Industrial Museum, Surat.

Vallabh Vidyanagar

The Museum of the Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar.

A brief outline of the museums run by State Government :

Museum and Picture Gallery, Vadodara :

The museum was established in 1894. The Museum possesses unique collections representing local, regional, National and International Cultures and Civilization. It is famous for European oil paintings, miniature paintings, sculptures, textiles crafts, wood-carvings Islamic art, Japanese art, Chinese art, Nepal and Tibetan art, Egyptian art, Indian and Foreign coins, science and natural history collections, etc. The museum is also famous for its annual bulletin, picture post cards, monographs and other popular museum publications. Technical Bulletins are also published along with Art Bulletins.

Twenty eight Volumes of the Annual Bulletin have been published. Moreover, ten Monographs have been brought out. Special lecture series and other educational programmes are arranged every year for the educational benefits of students and general public.

The Kachchh Museum, Bhuj :

This is the oldest museum of the State. It was established in 1877 by the rulers of Kachchh, and was run by rulers of the state before independence. There are at least twelve categories of exhibits and they include sculptures of stone and bronze, paintings, ethnological exhibits, textiles, stone inscriptions, hero stones, minor arts and crafts, coins, natural history specimens, musical instruments, weapons, wood carvings, etc. Nearly 20,250 exhibits are in the possession of the museum.

The Lady Wilson Museum, Dharampur :

The museum was founded in 1928. The Museum is situated in the tribal belt. It is noted for tribal art and culture of Gujarat. The museum possesses unique collection of tribal art and cultural property representing Gujarat, India and Foreign countries. It also contains specimens of staffed wild animals, specimens of zoology and geology. It has a special collection of musical instruments, classical as well as folk. The collection of industrial arts from India and Foreign countries are interesting. Nearly nine different categories of exhibits are on display. In all there are about 8,433 exhibits in the possession of this museum.

Museum of Antiquities, Lakhota Talav, Jamnagar :

The museum was established in 1946. There are five categories of exhibits in the museum which include sculptures, paintings, folk art, natural history specimens and coins etc. There are nearly 490 exhibits in the possession of the museum.

Junagadh Museum, Sakkar Baug, Junagadh :

The Museum was founded in 1901. There are nearly 15 categories of exhibits in the Museum. They include pre and protohistoric materials, stone sculptures, bronzes, miniature paintings, manuscripts, stone inscriptions, copper plate grants, silver art, glass and porcelain art, folk art, wood carvings, textiles, foreign art and natural history collections, etc. In all, are nearly 34,396 exhibits in the possession of the museum. In all, there are nearly 2,900 exhibits in the possession of the museum.

Darbar Hall Museum, Diwan Chowk, Junagadh :

The museum was founded in 1947. There are five different categories of exhibits. They include weapons, oil paintings, miniature paintings, photographs of historical importance, royal palanquins and "hoddas" textile and carpets, royal furniture belonging to the Babi ruler of Sorath (the Ex-rulers of the old Junagadh State). The museum is famous for special collections like royal furnitures, silver thrones, silver chairs, carpets with gold embroidery, various types of zummars (chandeliers), mirrors silver art objects, etc. the most important gallery of the museum is the Darbar Hall which is a period room representing the royal assembly hall of the ex-rulers of the old Junagadh State. It has put on display the then 'Darbar' in its original settings so that people may get an idea of the royal court and assembly hall of the pre-independence period. The museum is also noted for its special collection of royal arms and the gallery especially created for their display is known as 'Silekhana' presenting different categories of daggers, swords, knives, fire arms, spears, shield decorated with gold precious and semiprecious stones. The collection of historical photographs are very rare and interesting and reveal the historical background of ex-rulers of Saurashtra.

Watson Museum, Jubilee Garden, Rajkot :

The museum was established in 1888. There are at least 25 categories of exhibits and they include sculptures, coins, bronzes, miniature paintings, manuscripts, textiles silver work, copper plate grants, natural history specimens, anthropological collection musical instruments, (Darbar Hall) wood carving, handicrafts, etc. Nearly 26,000 exhibits are in possession of the museum.

Saputara Museum, Saputara, District Dang :

The museum was established in 1970. This is a museum devoted to tribal art and culture. There are four main categories of exhibits and they include tribal musical instruments, tribal costumes, tribal ornaments, prehistoric tools of the Dang area, etc. There are nearly 420 exhibits in the possession of the museum. This is the Government museum devoted to the art and culture of the Dang tribes of the South Gujarat.

Prabhas Patan Museum, Prabhas Patan, District Junagadh :

The museum was established in 1951. There are three major categories of exhibits. They include objects of art and archaeology, few specimens of natural history. The museum is famous for stone sculptures, and stone inscriptions. There are nearly 3,500 exhibits in the possession of the museum.

Shamlaji Museum

The museum was established 1992 at Shamlaji. There are major categories of exhibits. The museum is famous for terracotta figures, Hindu, Buddhist and Jain sculptures.

Vadnagar Museum

The museum was established 1996. There are three galeris in this building known as Vадnagar vithi. The museum is full of photographs, sculptures and coperplates.

NON-GOVERNMENT MUSEUM :

Among the Non-Government Museums, the following are worth mentioning.

Museum of L. D. Institute of Indology, Navrangpura, Ahmedabad :

The museum was established on third October, 1957. It is run by a Private Trust. The Director is the lead of the museum. The museum is having very rich collections on illustrated jain manuscripts, book covers, bronzes, paintings on cloth and paper which are very rare and valuable. The museum is very famous for valuable exhibits representing Jain art and culture. It possesses unique collection on Jain paintings, manuscripts bronzes.

The Gujarat Museum Society (N.C.Mehta collection)

The museum is famous for Shri N. C. Mehta collection which includes 585 miniature paintings, 12 books covers and 483 manuscript folios. The collection of miniature paintings include several schools such, as Marwar, Malwa, Bikaner, Bundikota, Bundelkhand, Mughal, Basoli and Kangra.

Museum of B. J. Institute of Learning & Research, Ashram Raod, Ahmedabad.

Director of the B. J. Institute is the head of the museum. The museum collections include coins, sculptures, manuscripts in Sanskrit, Prakrit, Hindi, Gujarati, Arabic and Persian. Paintings and stone inscriptions are interesting.

Karnavati : Atit nī zānkhī, City Museum, Ahmedabad

It is institution to nurture and restore the values, ethos, pride and aspirations of the city and its citizens. Not remaining a mere collection of objects the City Museum is conceived as a cultural node of a living heritage. Ahmedabad has been perhaps the only urban centre in the country developing on its own terms relaying entirely on its own resources. This has been possible as its people invested their time and vision in city's development affairs. The unbroken chain of individuals, industry and institutions has been fundamental to the city of Ahmedabad. As a result, economy, culture, craft, art, architecture or its administration and politics has been intertwined. It is consciously designed to bring out these interrelated facets of city. City museum emphasises on representative value of the artifacts. It is housed in a building designed by internationally renowned french architect Le Corbusier in 1954.

Shreyas Folk Museum, Ambavadi, Ahmedabad

This is the first Folk art museum of its kind in Gujarat. The museum was established in 1977 by the Shreyas Foundation, Ahmedabad. It is run by the private trust.

The museum is situated on the campus of Shreyas Foundation in the charming atmosphere of Shreyas Hill. The exhibition halls are air conditioned. Various objects of folk art and culture are on display in the museum. The important exhibits include colourful embroidery, bead works, wood carvings, metal images and utensils, leather works, costumes, animal decorations, objects of household use etc. The museum exhibits represent various aspects of ethnic cultures of Kathi, Rabari, Ahir, Charar, Bharwad, Kanbi, Koli, Mer, Bhansali, Rajput, Brahmin, Bania, Meghwal, Khoja, Bohra, Meman, Miana and many other tribal communities.

Calico Museum of Textiles, Retreat, Shahibaug, Ahmedabad

The Museum was established in 1949. It is run by Sarabhai Foundation. This is the only specialised Textile Museum of India.

The museum is remarkable in many respects. It is the first museum in India to take up the study of textile history and technology of India. The visual display of representative collections of Indian textile heritage is supplemented by a library of books and magazines dealing with textiles, costumes and technology. This historical textile museum is rich in collections of ancient costumes, embroidery works, cotton painting and printing etc. The museum is noted for its publications. Important publications are :

- (1) Journal of Indian Textile History
- (2) Monographs on selected themes.
- (3) Other publications

Museum of the Tribal Research and Training Institute, Gujarat Vidyapeeth, Ahmedabad.

The museum was established in 1962 as the University Museum. The museum is noted for ethnological materials especially belonging to the Tribals of Gujarat. Folk musical instruments, agricultural implements, tribal ornaments, ritual masks, tribal house plan, tribal art objects, tribal craft objects etc. are noteworthy.

Natural History Museum near Kankaria Zoo, Ahmedabad

The museum came into existence in 1975. It is a part of the Zoo run by the Municipal Corporation of the Ahmedabad City. The museum has been organised by the Zoo Superintendent who is also head of the Museum.

The museum presents fifteen skilfully prepared attractive dioramas of rare birds and mammals of Gujarat. The birds and mammals have been displayed in their life-like habitats presented in their natural surroundings. The mammals and birds are displayed in different poses and postures in order to create a realistic effect on the mind of the visitors.

Gandhi Smarak Sangrahalaya, Harijan Ashram, Ahmedabad.

The museum was established in 1951. It is run by a public trust. The ne

museum building came into existence in 1963. The museum is noted for the manuscripts on Gandhiji's correspondence, negatives on the lives of Gandhiji, Kasturba and other national leaders. It possesses few relics of Gandhiji including his writing desk, spinning wheel. Life size oil paintings depicting various episodes from the life of Mahatma Gandhi are interesting. The museum has brought out picture post cards, colour reproduction and several publications including guide book. Film-shows on the life of Mahatma Gandhi is a regular feature.

Sardar Vallabhbhai Patel National Memorial, Shahibaug, Ahmedabad.

This mermorial Of Great son of Gujarat and national leader, first Deputy Prime Minister and first Home-Minister, Architect of India's re-construction and integration. Sardar Vallabhbhai Patel has a unique and the foremost place in the whole of the country. It is a Permanent Exhibition of "SARDAR's life and Vision" which covers the entire life and work of Shri Sardar Saheb.

Samrat Samprati Museum, Shri Mahavir Jain Aradhana Kendra, Koba, Gandhinagar.

Gyanmandir is the jewel in the crown of this institution. This is the soul of all activities. Considered as one of the biggest Libraries and Muscuma of Ancient Indian Heritage, this Gyanmandir has following treasure, which go on increasing every single day. Collection of over 2,50,000 Handwritten Manuscripts including 3000 Tāḍpatras, which are 200 to 1000 years old, covering subjects like Jain Darshan, Art, Literature, Grammar, Yoga, Sculpture, Astrology, Ayurved, Environment, History, Philosophy, Indian Culture etc. Collection of 85,000 printed books on similar subjects. Collection of details of all Ancient Books & Tāḍpatras from other Jain Libraries in India, for use of Scholars. Samrat Samprati Museum having a good collection of Idols/Statues in Stone, Marble, Sfatic, Bronze, Wood, Ivory etc, which are 2000 to 1200 years old.

The Museum has also collection of magnificent Miniature Paintings, Ancient Gattaji, Vigyapti Patra (Scrolls), Tāmpraptra, Bhojpatra, Tāḍpatra, Coins and innumerable Ancient Artifacts, displayed in a well designed Art Gallery.

Shri Girdharbhai Children's Museum, Amreli

The museum was established in 1955. The museum is run by a trust. There are nearly 15 different categories of exhibits. The museum is mainly devoted to natural history and science. But the collections on art are also given equal importance in the museum. It has nine well organised sections as under :

1. Philatelic Section
2. Story Section
3. Paintings Section
4. Scientists Gallery
5. Planetorium Section
6. Dolls section showing dolls collected from all over the world.

7. Childrens zoo and natural history section.
8. Bird section
9. Section showing organic evolution.

Archaeological section showing archaeological materials collected as a result of excavations at Amreli.

Nearly 5,000 exhibits are exhibited in the museum.

Museum of Archaeology and Ancient History, Department of Archaeology and Ancient History, M. S. University, Vadodara.

The Museum was established in 1950. It is run by the M.S. University of Vadodara. The museum is famous for unique collection on Buddhist antiquities and works of art discovered from Devni-mori of North Gujarat as a result of excavation by the Department of Archaeology. The museum is also noted for its interesting collection on prehistory and protohistory of Gujarat discovered from various sites of Gujarat as a result of excavations. There are models of fossil-men which are very interesting for students. The interesting exhibits are : (1) Buddhist relics from the famous Devni mori stupa of Sabarkantha District, (2) Copper plate dated to 486 A.D., (3) A pot dated to 2000 B.C.

Maharaja Fateshsinh Museum, Laxmi Vilas Palace Compound, Vadodara.

The museum was established in 1961. The collection includes copies of Greek, Roman and later European sculptures, master pieces of European oil paintings, sculptures by Felici, French furnitures etc. The museum collection fall into many categories. However, it is noted for oil paintings by Ravi Varma, sculptures made of marble, Greco-Roman arts, Chinese and Japanese art etc. The oil paintings representing members of the then Gaekwad princely ruling family are striking.

Health Museum, Sayaji Park, Vadodara

The museum was established in 1932. It is run by the Municipal Corporation.

The Museum is noted for health exhibits, models of human anatomy, maps and charts on the subjects of health and sanitation.

Medical College Anatomy Museum, Vadodara :

The museum was established in 1949. It is run by the college authorities of the department of medical education. The Museum is noted for collections on human anatomy, abnormalities seen in human body, normal and abnormal features, specimens of comparative anatomy of different animals. The maps, charts and models are very interesting.

Sardar Vallabhbhai Patel Memorial Museum, Bardoli :

This is a museum devoted entirely to the study of achievements and contribu-

tions of Sardar Patel, the great national leader of India.

Barton Museum, Bhavnagar :

The Museum was established in 1882. There are nearly 25 categories of exhibits in the museum and they include stone and bronze sculptures, coins, palm-leaf, folk art, weapons, ancient pottery, marine specimens, geological specimens, paintings, bead work and embroidery, archaeological antiquities etc. There are nearly 16,700 exhibits in the possession of the museum including coins. Adjacent to this museum, there are three other small museums housed in the same building namely- (1) Gandhi memorial Museum (2) Children Museum and (3) Art and Crafts Museum.

Gandhi Museum, Gandhi Smriti, Bhavnagar :

The museum was established in 1955. It is run by Gandhi Smriti trust, Bhavnagar. Rare photographs, documents and personal relics of Mahatma Gandhi are displayed in the museum.

The Madan Singhji Museum, Bhuj

The museum was established in January 1978. It is known as “Aina Mahel” which is a period room of 16-17th Century A.D. The museum is run by the private trust. The museum is noted for its collection on miniature paintings, wood carvings, glassworks of art. The museum itself is a period room of 16-17 centuries A.D. reflecting the art and architecture of Kachchh of that period. The museum is very interesting.

Over and above these museums enumerated above, there are museums which are noted for their special collections meant for research and reference works.

The Museum of Shri Rajani Parekh Arts and Shree Keshavlal Bulakhidas Commerce College, Khambhat.

The museum was established in 1960. It is run by the private trust. The museum collections include coins, sculptures, wood carvings, manuscripts etc.

Lothal Museum at Lothal

It is an archaeological site museum administered by the Central Government. The museum was established in 1977. Lothal is famous archaeological site revealing the relics on the extension of the Indus-Valley civilization in Gujarat. The museum is situated adjacent to the Lothal archaeological site. The museum has put on display cultural properties which have been unearthed as a result of archaeological excavation at Lothal. The important relics on display include earthen pots and containers of various sizes and shapes, seals and sealings with inscriptions and figures, ornaments made of terracotta, shells, stone and copper, figures and images made out of terracotta, copper and bronzes, gold articles meant for self adoration and so on.

All these antiquities of the Lothal museum belong to the chalcolithic protohistoric

period of Gujarat. The Harrappan and Mohan-Jo-Daro archaeological sites have been included within the territorial limits of Pakistan. Lothal is the only protohistoric chalcolith site in India which can be compared to Mohan-Jo-Daro and Harrappa.

This is the only Central Government Museum in Gujarat.

Modasa College Museum, Modasa.

The museum was established in 1965. The museum is rich in archaeological antiquities. The Jain Tirthankara images made of white and black marble are very interesting. Most of these images are conspicuous by the presence of inscriptions inscribed on them. The sand stone image of Sun-god, Shiva and Pārvati, Vishnu and Vaishnavi are important. The museum is well organised and rich in stone sculpture inscriptions, tribal art and rare manuscripts on stageable plays written during the 19th century. Over and above these, the museum possesses folk musical instruments, weapons, ornaments belonging to the tribal population of Sabarkantha and Panchmahals.

Dramatic Art Museum, Morbi :

The museum was established in 1965. It is run by a private trust. The museum is noted for collection of manuscripts on dramatic art and drama literatures from early to modern period.

Sardar Vallabhbhai Patel Art and Industrial Museum, Sonifolia, Surat.

The museum was established in 1891. It is run by the authorities of the Municipal Corporation of the Surat city. It was named after the collector of Surat Mr Winchester.

The important collections are : wood carvings, metal and stone sculptures, ivory and sandalwood objects, oil paintings, natural history objects, miniature painting terracotta, porcelain, textiles, manuscripts etc. It is a multipurpose museum. The collection on textiles and wooden objects are noteworthy.

Museum of Art and Archaeology, Sardar Vallabhbhai Patel University, Vallab Vidyanagar.

The museum came into existence in 1949. It was originally known as 'Art and Archaeology Museum'. Now it has become a multipurpose type of museum and known popularly as University Museum.

The museum is noted for its collection on bronzes and stone sculptures. Near 2500 bronzes belonging to various countries of South-East Asia are on display. It also includes collections on rocks, minerals, fossils, inscriptions, coins, pre and protohistoric materials, etc. It is a multipurpose museum representing various activities of the university Departments.

District Science Centre at Dharampur :

The District Science Centre was established in 1984 at Dharampur which is a backward Tribal area in the Valsad district of South Gujarat. This is the only Science Centre in Gujarat which has been created by the Council of Science Museums, Department of Science and Technology, Government of India in collaboration with the Department of Museums, Government of Gujarat. The State Government has provided the land monetary assistance for the establishment and development of the Science Centre.

The Science Centre has put on display various kinds of Science and Natural history exhibits representing the Natural wealth of the Valsad district. The centre is noted for imparting training on Science to the Tribal children with the help of working models of Science and Technology. The purpose of this Science Centre is to motivate the Tribal children for Science learning through entertainment and Practical work. The centre has also created a Science-park for attracting tribal children towards learning of Science and Technology through sports and games. The Science centre is receiving considerable response from the local tribal communities.

Krishna lifting Mt. Govardhana
A folio from Gita Govinda, Basohli, c. 1730 A.D.

એન. સી. મહેતા આર્ટ ગેલેરી

(જુઓ અમિતાભ મડિયાનો લેખ)

Friends of Meseum Society,
C/o Meseum & Picture Gallery, Sayajibaug, Vadodara - 390018.
Ph. : 793801 • email : FOMS2002@hotmail.com

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૨૫

Lalbhai Dalpatbhai Museum, Ahmedabad

Lalit Kumar*

The Lalbhai Dalpatbhai Museum of art and archaeology, Ahmedabad was established in its new building in 1983. Situated in the sylvan environment and amidst several educational and research institutions, in western part of the city, the museum provides a rare opportunity of aesthetic experience to the students, scholars and people of the city.

The museum has two major galleries. The sculpture gallery of the museum is named after the major donor of the collection smt. Madhuri D. Desai, of Bombay. She was the daughter-in-law of the famous jurist Bhulabhai Desai. It is a gallery with a difference. The collection is rich and varied. The oldest sculpture in the gallery dates back to Sunga period (c. 2nd century). The gallery has images of all the major and minor art styles of the last two millennia. Gandhar and Mathura, the two great centres of art of the Kushan period are represented by some of the finest examples of the school. The Buddha head cast in stucco on the model of Greek god Apollo is perhaps the largest head (ht. 63 cm), which is dated to 4th century. The standing image of the god Vishnu from Mathura of c. 3rd century is one of the best-preserved images of this period. An architectural fragment with the river goddess Ganga relieved on it is also one of the earliest images of c. 400, a time when her representation was made for the first time.

The oldest cult image of Lord Rāma attributed to the Devagarh group of temples, a well-known Vaiṣṇava site near Jhansi, in Uttar Pradesh is housed in this gallery. The image is dated to c. 500 when the cult of Rāma might have been difficult to comprehend. According to our current understanding the cult of Rāma began only after the 12th century. Incidentally, this gem of sculpture remained unidentified for 14 years. This life size image of Lord Rāma welcomes the visitors from the left side of the gallery as one enters the museum. Next to it stands Vishnu in marable, a representation of the Lord popularly known as Vaikuṇṭh Vishnu but actually, represents the iconic form of his cosmic manifestation, which was revealed by Kṛishṇa to Arjuna at the time of the great battle of Kurukṣetra. The *vyākhyāna mudrā* as shown by his two hands also vouch for his identification, otherwise this *mudrā* is hard to explain in this form of the god. Kārtikeya, the warlord of the gods, is yet another rare icon from central India in the present collection. The Pāla rulers of eastern India were great patrons of Indian art. They were responsible for the large production of Buddhist, Śaiva and Vaiṣṇava images. Interestingly, the Pāla Rulers were Śaiva and the women of the royal house were followers of the Buddhism. Religious tolerance was very much observed in this period.

---

* In-charge, L.D.Museum, Ahmedabad.

The Viṣṇu, Umā-Maheśvara and Buddha images along with others are put here in a group to represent the art of eastern India. An assorted group of bronzes from the famous Ghogha hoard are on display. One of the large images of Ādinātha in its 24-Jina composition is a rare example of the art of the later Akota style. It bears a date 1066 inscribed on its back. The Ādinātha, from Sirpur near Nandurbar in Maharashtra, is a classic example in itself. This rare bronze found its way in the present collection by virtue of its mistaken identity as Buddha, at the hands of Jains of the Sirpur establishment. They feared its discovery might prompt Buddhists to stall their claim over the site.

The nine life size sculptures from the Chola kingdom, a rare sight in Indian museums of North India, adorn the gallery. Śiva Dakṣiṇāmūrti, an image of the god as a great teacher of dance, music and sciences, is a rare image for its animated countenance. His open mouth and hands in Vyākhyāna mudrā, impart an impression of a particular moment of his discourse in progress, has been very successfully frozen by the sculptor in this image. This kind of animated representation, never attempted before, makes it a rare example in the history of Indian sculpture. The goddess Vaiṣṇavi from a local private collection, is yet another sculpture of rare occurrence for it is an unfinished sculpture in the history of Indian sculpture. It represents a phase of carving just before its completion. It was abandoned for some reasons. On closer examination one can easily observe that the sculpture began to finish the image but soon abandoned it for obvious reasons. The broken right hand or the chipped off corner of the lip might have prompted him to give up the commission as such images are never consecrated in a temple. Other possibilities cannot be ruled out. Curiously enough the image that was of no value to a temple project escaped the vagaries of time and found its ultimate destination in this museum.

The portrait sculpture of Jaiśiṃha Siddharāja dated 1285, is a rare sculpture from a group of other royal portrait images from Harij. These were done after his lifetime by one Thakker Vilhaṇa. Other noted examples in the collection include Brahmanical bronzes from south India, and western India. Other examples of art on display are not less important in the history of Indian art. In this way art from all the four quarters of the country give this gallery a rare and distinct status of a national gallery of Indian sculpture (after the National Museum, New Delhi).

The collection is equally rich in the area of other forms of visual art. The museum has the finest collection of the Gujarati Painting style in the world housed in the Muni Punyavijayji Gallery. Muni Punyavijayji, an erudite Jain scholar and Shri Kasturbhai, the industrialist, were responsible for the establishment of the L.D. Institute of Indology, Ahmedabad in 1956. The finest examples of the illustrated Jain manuscripts in this collection come from Muniji's collection. The Kālakācāryakathā of 1430 is a precursor of the Mandu style of Jain painting. The famous Saṅgrahaṇiśū

painted by Govinda at Matar in 1583 is a hallmark of the style in the history of manuscript painting. The illuminated wooden book-cover of a palm leaf manuscript of the 12th century is one of the gems of this collection. This unrivalled example shows on its inner side eight of the sixteen vidyādevīs, the Jain goddesses of learning, along with its patron donor. The collection has about a dozen such rare manuscript book covers. Among the scores of cloth paintings, the Pañcīrtīrthi paṭa dated 1433 is the oldest extant example. According to its colophon it was painted at Champaner. Interestingly, a part of this long scroll is in another museum in Ahmedabad. Cosmological diagrammes representing the morphology of the cosmos were famous among Jains for its didactic use and so were the game of wisdom, Jñānabāzī diagrammes, popularly known as snake and ladder. The museum has a good collection of such paintings. The Eight Continents Aṣṭadvīpa paṭa, formerly from the Kasturbhai Collection, Ahmedabad, is one such rare and unrivalled example. Also on display are the Jain mystic diagrammes of rare conception.

The miniatures on display include a cross-section of Rajasthani paintings represented by Malwa, Mewar, Marwar, Bikaner, Jodhpur, Jaipur, Sirohi, Aurangabad and Paithani paintings. The artists retrenched from the royal workshops of the Mughals painted the Naladamayanti Rāsa paintings of this collection. One such artist also painted the famous illustrated letter of invitation from Agra. His name was Ustad Śalivāhan. Jains usually sent such invitation letters in the form of long scrolls to their spiritual preceptors, inviting them to their place to spend the rainy season, when they give up a wanderers' life. The Jain community of Agra sent this letter in 1610 to Āchārya Vijayasenasūri who was then resident at Patan in Gujarat. The scroll is a historical document. It commemorates and documents the famous event of granting royal order, firman, to observe non-killing during the Jain festival of Paryuṣaṇa in his empire, in the hall of audience (divan-am) in Agra fort. The two foreigners, who had just arrived in Agra, Jesuit priest Francisco Corsi and physician William Howkins, are seen on the scroll. They are also seen on several other royal paintings of Jehangir's time.

This gallery also highlights woodcarving for which Gujarat was justly famous. The 17th century examples of the narrative panels, from a Jain temple, relate the life scenes of the marriage of Nemināth, the 22nd tīrthāṅkar.

P.T.Munshaw Coin Collection, Ahmedabad, comprises of coins representing the whole history of Indian numismatics. The punch-marked Bentbar from Gandhar, the Larin of Adilshah, Zodiac series of Jehangir to Zalali and Din-e-elahi coin of Akbar find their place in the numismatic section of the gallery.

Museums at the B.J. Medical College, Ahmedabad

Dr. K. K. Shel

At the B.J. Medical College, Ahmedabad, there are a number of museums of which Anatomy museum and pathology museum maintained by respective departments are well organised and well arranged. The Anatomy museum is near the Anatomy wing and the Pathology museum is near the pathology wing. The Anatomy museum contains hundreds of specimens of various organs removed from cadaver bodies and are mounted in bottles with preservatives. They not only contain specimens showing normal pattern of the different organs, but also they contain specimens of various organs of the body showing abnormalities. The specimens are prepared by dissection by various doctors working in the department from the cadavers and the specimens are mounted showing normal and abnormal anatomical structures. The museum also shows specimens representing the embryonic development of human foetus at its various stages of development. The museum is spread over the various floors and contains specimens well preserved and well maintained. The credit for all these goes to various professors, tutors and demonstrators working in the anatomy department, whose painstaking efforts have given shape to the present museum in the Anatomy department.

The Pathology Museum is near the pathology department. It also contains hundreds of specimens showing different organs. The specimens are obtained from post mortem done in the pathology department and at operations done at civil hospital. Specimens showing diseased states in various organs like tuberculosis, cancer, pneumonia, inflammations, tumors etc. are preserved in bottles with preservatives. The specimens are numbered and charts bearing the numbers mention the diseased condition in the specimens. As like the Anatomy department, the museum owes its present status due to the painstaking efforts of various doctors working as professors, lecturers and demonstrators who have prepared the specimens and maintained them in proper preservatives to avoid decomposition. Almost all types of diseases occurring in the body in different organs can be visualized in the specimens those are mounted. The pathology museum is spread over 2-3 floors of the side wing of the pathology department.

There are also other departments like pharmacology, forensic department etc. They contain their museum collections in the departments. The Pharmacology department has various plants, herbs, seeds etc. which are used for medical purposes and preserved in bottles. The Forensic department has its departmental collections showing various poisons and charts showing their treatment.

Thus B.J. Medical college museums are some of the best organized museums among the medical college museums of Gujarat.

---

* Surgeon and Superintendent, C.G. General Hospital, Uttarsanda (Dist. Kheda)

Utensils Museum of Vishala, Ahmedabad

Subhash Brahmhatt*

Utensils belong to that class of cultural objects which have for ages been an integral part of everyday life. These utensils are displayed in the utensil Museums with a remarkable degree of aesthetic awareness and tremendous sense of usability combined with practicality and beauty.

Now a days steel utensils have taken place for copper utensils in household use. In very few houses we can see the old copper vessels. When Mr. Surendra Patel was small, he used to watch with great interest a small display of utensils on the shelves of his house. When he saw beautiful metal utensils being sold for their weight and melted down to be reshaped, his immediate reaction was to save these traditional forms before they were lost for ever.

This is not an income generating activity. Mr. Patel has been facing several financial pressure from time to time. He has been striving to obtain support from the various public agencies but so far hardly any assistance has come forth. The Government of Gujarat has encouraged Mr. Patel's team from time to time.

The museum has been included as an important part of the tourist's itinerary of Ahmedabad followed by the Gujarat Tourism Development Corporation. The museum has generated tremendous awareness among the public about the value of our cultural heritage and that an average of 40 to 60 visitors come daily. It is interesting to note that, when an ancient tradition of technology modernizes due to the advent of new material, there is a slow transitional process from the old to the new situation.

The credit for this unusual museum goes entirely to the genius of the founder Mr. Surendra Patel. It is a new museum barely 18 years old and is exclusively concerned with Indian utensils. It is a unique museum of utensils. Mr. Patel has collected these utensils from all over India. It's main collection is from Gujarat. The utensils museum display 2500 pieces which represent metal objects. There are different shapes of pots, bowls, furniture, storage container for clothes, money and food, etc. and a wide range of cooking vessels which is mostly used in villages. Among these are some beautiful specimens of 'Bidri' ware, where the base metal- usually bell metal- has been engraved with designs and patterns filled with silver and even gold, 99% of this museum house objects have been patronized by the ruling houses of the Mauryas, Guptas, the Cholas, the Rajputs and Mughals.

The use of some utensils is as follows :

- (1) **Tāmbākundi** : This huge potsar meant for storing water or cooking. The ring handles are attached to them to facilitate carrying and shifting. They pass a

---

* Principal, H.K.Arts College, Ashram Road, Ahmedabad.

wooden rod through rings and lift like a palanquin. The hemispherical broad vessel known as “*Tāmbākūṇḍī*” storing bath water has a frequent narration in Indian History.

- (2) **Māṇa** : a water pot used as musical instrument, the word *Māṇa* probably comes from Sanskrit *Māṇi*, meaning a large water jar. In Eastern utensils used for fermented alcoholic drinks are : *Ghadiyun baddi* (for drinking and for storing). (see title page-3) *Māṇa* is a balloon shaped copper pot having a narrow neck and a small mouth.
- (3) **Charu or Deg** : A cooking pot, this usual traditional vessel for cooking has a broad base for catching maximum heat from the open fire.
- (4) **Degḍo and Bhapko** : These vessels are used for distilling perfume.
- (5) **Goli** : This pot is for churning butter.

Gujarat with its ancient cultural traditions which go back to Harappan culture has a number of shapes in metal, which have a close affinity to the clay shapes of the Harappan period.

- (6) **Kaṭodaṇ** : (A container) The object is made by joining together several separately fashioned parts of hammered brass sheet has a broad based container and a shallow dome shaped lid surmounted by a bowl (kaṭoro). The upper half of the Kaṭodaṇ has embossed geometric patterns. The vessels, used for storing clothes was a part of a ‘Kāthis’ brides dowry.

- * **Peṭ** : Jewellery box given to the daughter at the time of their wedding.
- * **Banto or Bhanto** : This multi-purpose box is used as jewellery box in same parts where it is locked and kept inside the paṭārā or the large wooden chests and as container for sweetmeats in other regions. The basic form of this box is similar to an early Mughal Turban box of copper belonging to Akbar’s time.
- * **Loṭo** : (Copper pot) : It is found all over western India. This pot is constructed by joining together the bowl - shaped base and the bell shaped upper part made from hammered sheets of copper. The Loṭā of this shape is known all over Gujarat as Pārsi Loṭā probably because of its predominant association with them. This design of Loṭā is ideally suited for the traditional Indian way of drinking water by pouring it into the mouth without the lips touching the vessel itself.
- * **Kalaśya** : In Gujarat it is customary to use “*Kalaśya-Pyālā*” or a flat Loṭā and a tumbler for drinking water where in the drinker poured from the Loṭā, same water into the tumbler and drink it.
- * **Boghenu** : It is made of Brass. It is a milking pot which is kept tied on the knee or the ground while milking. In Saurashtra the same pot is carried by mendicants who beg food, especially flour house to house.
- * **Surai** : Travellers water bottle (German Silver) from Northern India. This neatly

constructed bottle having a melon shaped pot and a minaret-shaped it was traditionally used in the 'orient' as 'water-bottle' with the addition of a spout becomes a bottle for alcohol and with few holes on top a rose water sprinkler.

- * **Vidhi** : A pot for use for pouring Oil or Ghee. It is made of brass from Gujarat and several small vessels like water bag, mashak, travellers water jar from western India, 'Uñjanīyūn' a cart drivers bucket, etc.
- * **Journey's Utensils** : These utensils were mostly used by the travellers. It is a collection of water bottle, lunch box, different types of water jugs, etc. (see title page-3)
- * **Betel Leaf Containers** : It is used to keep betel leaf in it. It is of different shapes of peacock, car, in square and round shape and in many other shapes.
- * **Sūḍis or Nut Cutters** : The size of Nut cutters starts from 1 inch to 18 inches. it is made from silver, German silver, metal etc. Many of these small nut cutters were used to cut green nut. It is in different shapes. It's an amazing collection of sūḍis. It is in a shape of Birds, animals, man, etc. carved on it. There is a wide collection of different types of locks of ancient period. There are many small as well as big locks, all having their own speciality.
- * **Sagḍi (an oven)** : It is used in winter on the Vaishnava temples to maintain congenial temperature for the deity. But it is mostly used in villages. The villagers make food on 'Sagḍi'.

There is one beautiful village house in utensils museum. It is a house with all the utensils which is used in village. It is an exact house of village. Inside the house there is one traditional Jūlā, Sagḍi (chulo) on which the food is prepared, a small hand chhaki, and all material which is used in kitchen.

Baroda Museum and Picture Gallery (Introductory Website)

T. L. Chauhan

Satish Sadasivan

Gujarat has the largest number of museums in India as compared to any other state. These are located at Ahmedabad, Baroda, Surat, Dharampur, Rajkot, Jamnagar, Amreli, Bhavnagar, Junagadh, Prabhas-Patan, Bhuj and several other places. Of these the museums at Baroda, Dharampur, Rajkot, Jamnagar, Junagadh, Prabhas-Patan and Bhuj are under the administrative control of the Government, whereas those at Ahmedabad, Amreli, Bhavnagar and Surat receive grant-in-aid from the Government. There are, besides several other museums, which are under municipalities, trusts or Universities. Prominent among these are the Municipal Museum, Ahmedabad, the Maharaja Fatesinh Museum, Baroda and the Museum of Antiquities at Vallabhi, Vidyanagar.

Taking into consideration the large number of museums in Gujarat and their distribution from one end of the State to the other i.e. from Bhuj to Dharampur, the Government of Gujarat has established a separate Department of Museums directly under its own administrative care and control, with a view to reorganizing and developing them and popularizing through them a study of Art, Archaeology and Science besides developing a wide aesthetic sense among students and the lay public. The administrative centre of this unit is located at the Museum and Picture Gallery, Baroda which is the Principal State museum and the nucleus from which all activities emanate.

These museums of Gujarat are silent educators in the life of the community welcoming all who choose to enter their portals and share the beauty of their rare treasures, inviting the great and the small, the young and the old, the simple and the sophisticated - a perennial source of delight and mental stimulation and largely instrumental in awakening the latent curiosity of the human mind.

This small illustrated Guide introduces the internationally recognized Museum and Picture Gallery of Baroda, famous for its rich and well-organized collections and increasingly used by research scholars and students not only of India but also from several countries.

The buildings of the Museum and Picture Gallery, Baroda, are situated in the pastoral environment of Sayaji Park, an extensive and beautiful Public park of the city and are easily accessible. One of the chief factors contributing to the popularity of this museum, for even the most casual visitor to Baroda for a day's sight-seeing makes a trip to the museum on his way to or back from the city. Also, the main road connecting the railway station to the city of Baroda fringes the southern entrance of the Sayaji Park, where a bus stop is provided for the convenience of visitors to the Baroda Museum.

---

* Director, Department of Museum, Govt. of Gujarat.

+ Curator, Museum Art and Picture Gallery, Vadodra.

An imposing equestrian statue of the late Maharaja Sayajirao III Gaekwad of Baroda, at the entrance of the park, heralds visitors into the beautiful garden, which leads them quite unmistakably to the museum building.

The Baroda Museum was founded in the year 1887 by Maharaja Sayajirao III Gaekwad of Baroda, a great-enlightened visionary amongst the Indian princes, and the rightful pioneer of this institution. The museum is one of the many institutions, which this benevolent ruler created for the welfare and education of his subjects. His foresight and taste were responsible for its unique and varied collections. He collected these priceless finds by often making numerous trips to many distant countries. He went about it systematically-buying them himself or entrusting various scholars and art connoisseurs to do this special job. It is on account of this exclusive, choice collection that the Baroda Museum to-day possesses some very rare exhibits and enjoys an international reputation, being considered as one of the best in the East.

The foundation stone of the museum building was laid in 1887 A.D and the building was completed in 1894. The construction of the Picture Gallery building began in 1908 and was completed in 1914; but the gallery could only be opened in 1921, as the transport of the collection of European paintings to India was not possible until after World War I. Later, the open galleries around both the buildings were converted into additional exhibition rooms and an Open-air Archeological Section was also constructed.

The Museum and Picture Gallery, Baroda, are two separate two-storied building built in the Indo-Saracenic style of architecture. The two buildings were specially designed by the English Architects, Mr. R.F.Chisholm, F.R.I.B.A., the then consulting State Architect, and Major R.N.Mant, R.E. The general outline of the museum building is in conformity with the traditional local Maratha architecture of wooden framework filled with brick walls. But the ground floor has the pure European style, including a cornice decorated with a plaster copy of Parthenon frieze; the south porch rising on a vast flight of steps is decorated with early and later Mughal forms.

The Picture Gallery building is also a two-storied structures but somewhat smaller. It is designed in simple European brick style, but has Indian columns and open pavilions of the roof. The two buildings are connected by a covered bridge passage, beneath which the entrance to the buildings taken together is about 40,000 sq.ft.

Plan of the Building & Layout of the Galleries

The ground plan 8 shows the interior arrangement of the two buildings. Attempt has been made to display the collections according to a uniform plan as far, as is consistent with the character of the building, availability of space and protection of the exhibits. The basement contains some stores, workrooms, lecture theatre, and conservation laboratory and a part of the Natural History Sections. Exhibits in the central portion of the ground floor afford a survey of Indian Civilization and Art in chronological sequence, beginning with the small eastern room containing Pre-historic and

Proto-historic relics and ending in a similar small room on the west, introducing the Baroda Art under the Gackwads.

The galleries and rooms to the North and South are devoted to other advanced civilizations of Asia viz., Egypt and Babylon, the Muslim countries, Nepal and Tibet, China, Japan and Indonesia. At present, the upper floor of the museum houses the natural history, Geology and Ethnology sections.

The ground floor of the other building contains a survey of European Art from early Greek times to the 20th century. It contains, besides, special Exhibition Halls and the Library. The upper floor contains the Picture Gallery, which displays European masterpieces of different schools.

Ground Floor

European Rooms

1. Michelangelo Niche.
2. Graeco-Roman Room
3. European Room : 17th-18th centuries A.D. (Pre-Industrial Period)
4. European Room : 18th-20th centuries A.D. (Industrial Period)
- 5-6. Special Exhibition Halls
- 7-9. library
8. Store

Civilizations and Arts of Asia

10. Greater Indian Room (Ceylon, Burma, Siam, Malaya, Indo-China, Indonesia)
11. Japanese Gallery
14. Tibeto-Nepalese Gallery
16. Egypto-Babylonian Gallery
18. Chinese Gallery
19. Islamic Gallery (Persia, Iraq, Turkey, Syria, Egypt, Spain etc.)

Survey of Indian Civilization and Arts

12. Baroda Room (Gujarati and Maratha Art)
13. Indian Art since ca. A.D.1200 (mainly Paintings and Industrial Arts)
15. Central hall (Baroda State History)
17. Prehistoric and Proto-Historic Room
20. Archaeological Section

Upper Floor Plan

Picture Gallery

1. Balcony with a Bronze Statue

- 2-3. European Paintings of the 15th-18th centuries A.D
4. European Paintings of the 19th century A.D.
5. Picture Restoration Room
6. Store
- 7-8. Modern Indian Picture Gallery

Natural History Section

- 9-14 Zoology
15. Palaeontology
- 16-17. Ethnology
18. Mineralogy, Petrology, Geology

Sections and Galleries

'Greater' Indian Room

A massive richly carved teakwood arch made of bows of ceremonial boats, and the sandal-wood frame of a big Gong resting on the back of elephants and dissolving into a mass of leaf and scroll work are the prominent exhibits in this room. In addition, it contains sculptures and a picture roll from Bali, wood-carving, Buddha figures and Buddhist manuscripts, silver and ivory works from Burma, Siam, and Cambodia, old Ceylonese bronze statuettes of Buddha unearthed in South India and a large black curtain with applique work of gold and silver on cloth showing mythological scenes, but imitating the costumes and traditional poses of the Burmese theatre. Of the other exhibits mention may be made of a Newari painting of the 17th century, a large silver vase and a wooden silver decorated with Jātaka scenes. Here, you glimpse the culture of India, which had permeated into the neighboring countries of Southeast Asia and entered the lives of their peoples.

Japanese Gallery

The Japanese collections comprise of sculptures, wood and lacquer work, paintings, decorative metalwork, textiles, ivories and ceramic wares.

A painted and gilt wooden statue of Bodhisattva Kshitigarbha in a monk's costume seated on a lotus belonging to the Ashikaga period (1334-1573) and a large decorated lantern from a Buddhist temple are the important exhibits. Other interesting exhibits are a wedding gown for the bride, some wonderful gold lacquer boxes, a set of charming dolls and a set of ivory figurines very cleverly carved in naturalistic manner. There are also several original ink paintings, colour prints and woodcuts, of which the colour reproductions of old temple frescoes are vivid and arresting.

Indian Art

Paintings and works of applied arts i.e., textiles, wood, ivory-work, jewelry, pottery etc. from the main contents of this section. It also contains later Gujarati and

Rajput Bronzes, Mughal and Rajput armory and a few later stone sculptures and inscriptions. The whole section is divided into four sub-divisions, following the tradition of the art on display.

Art predominantly following pre-Muslim-Hindu tradition :

Bengal and Orissa

Saris and other textiles from Orissa, Murshidabad, Dacca etc. ivory groups representing various folk types, processions etc. from Murshidabad and Delhi, silver-work from Dacca and Cuttack and bangles pottery and leather work from various places.

Southern India and Deccan

Saris and dhotis from Ranipeth, Pudukottai, Karnatak and Maharashtra, bronzes house idols, trays, dishes etc. with mythological scenes (silver on embossed copper) from Tanjore, jewelry in gold and silver, ivory images of gods from Travancore, carved ivory boxes from Malabar, various ivories from Vizagapattam, sandal-wood carvings from Mysore, some Mysore relievo panels mounted in mother-of-pearl, ivory mosaic from Bilimora, gilt lacquer figures from Travancore and painted and lacquer work from Belgaum and Savantvadi.

Art mainly based on Indo-Muslim tradition-pre-Mughal

Architectural fragments from Mosques and tombs at Champaner, the richly carved ceiling of Sheikh Farid's tomb from Patan; several stone inscriptions from various places in Gujarat recording construction of mosques etc., wooden copies of decorative stone-work from Ahmedabad, glazed pottery fragments (14th-16th centuries) from Baroda, Champaner, Ahmedabad; tiles of the same period from Bengal, glazed and painted pottery from Multan and Hala (Sind), unglazed pottery from Lucknow, jugs, surahis etc. of engraved or tinned copper from Kashmir, Peshawar etc., ivory-work from Sind, Punjab and Delhi, woven carpets from Persia, Afghanistan, applique leather carpet from Sind, pintados. from Masulipatam, gold brocades, gold tinsel work, etc. from Gujarat.

Mughal art and art following Mughal traditions

Various models of marble jalis, carved wooden doors, architectural reliefs etc. building inscriptions and their estampages, textiles like tent-walls of 16th-17th centuries, velvet wall hangings, fragments of Mughal carpets, Jaipur and Kashmir carpets in the Mughal tradition, painted and printed razais, covers and quilts etc., embroideries with flowers, Kashmir shawls and rumals woven and embroidered, male and female costumes, heavy gold Saris in Mughal fashion from Delhi, Benaras, Poona and Surat steel armors, helmets, shields, etc., Bidri metal-work and Koftgari work from Lahore Sialkot, Jaipur Muradabad, Lucknow and Bidar. Silver-work (embossed filigree or enameled) from Kashmir, Lucknow Dacca, Cutack, Madras, cups, bowls, sogtas, game figures etc. of Jade, Agate, rock crystals etc. some studded with precious stones, marbl

trays finely carved or inlaid with semi-precious stones, leather bottles coated with clay and painted, from Bikaner, glazed and painted Jaipur pottery in mughal taste, boxes caskets etc. in engraved brass, carved ebony, ivory, painted and lacquer papier-mache from U. P., Kashmir, Multan, Baroda, Bilimora and lacquer work from Kashmir and Madras.

A rare leaf of the Hamzanamah is the earliest Mughal painting in the collection. Also there are paintings of the schools of Akbar, Jahangir and Shahjahan, of which a set of Razmanamah illustrations is interesting, being signed by the artists of Akbar's Court. Razmanamah is the Persian version of the Mahābhārata translated by Akbar's order by Abdul Kadir Badouni, assisted by others. Of the later Mughal paintings, two gorgeous albums of the Oudh School of the time of Nawab Suja-ud-daula, are very interesting as they depict detailed views of the forts, gardens etc., in Delhi, Lucknow and other places. There are also a few interesting paintings of the Deccani School.

Art independent of Mughal tradition mainly from Rajasthan and Gujarat

Primitive Rajput stone images, some stone figures and reliefs of the 16th century, small images of gods, brass lamp stands, dipalakshmis, chourie bearing attendant hanging lamps, boxes caskets engraved with figural scenes; horse riders, chariots etc., Paṭoḷās from Patan and Surat embroidery from Saurashtra, Kachchh and Sind-some with mirror work, quilts embroidered with primitive figures from Saurashtra, phulkaris, embroidered toraṇas, female costumes from Saurashtra and Kachchh, leather vessels from Bikaner and Punjab, Jain Ms. boxes of painted wood and papier-mache from North Gujarat and Jaisalmer, swords and daggers of traditional Hindu or Rajput types, marble idols from Jaipur, glass mosaic panel from Udaipur, painted ivory chessmen from Poona, silver brocade prayer bags and coverlets, scarves, Chundaries and Bandhanis of Gujarat, embroidered fans and handkerchiefs, embossed and engraved silver work from Kachchh and Baroda; Kamaṇḍals engraved with religious scenes from Nasik and Benares, richly decorated copper wares from Kashmir, lacquer work from Sankheda, Agra, Ferozpur etc. Modern ivory work from Saurashtra, Baroda, Madras, box of rhinoceros hide from Surat and other leatherwork from Shantiniketan.

Selected examples from a varied collection of Rajasthani miniatures ranging from the end of the 16th century to the 19th century and paintings from various Hill schools are shown in this section, from our very large collection of miniature paintings. Mainly, the schools of Marwar, Jodhpur, Jaipur, Bikaner and Mewar, from Rajasthan, and of Mandi, Basholi, Kangra Kulu etc., from hill states are represented.

The subjects of these paintings include Rāga-Rāgiṇīs, sets depicting Mahābhārata and Rāmāyaṇa stories, and portraits of Kings and Noblemen etc. The selected pages from various Jain and Hindu illustrated manuscripts are also shown. Of these, the palm-leaf manuscripts of Kalpasūtra, very finely depicted in golden colour (14th century) a paper Ms. of Saṅgrahaṇī Sūtra (17th century), Bālagopālāstuti etc., are very interesting. About a dozen large pichhavaīs and Pīthakas from Nathadwara and Kisangadh deserve

mention. Of them, the Pithaka depicting the frieze of six Gopis is outstanding addition, there are a few Jain cosmography charts, paṭas and vijñaptipatras.

Old Baroda Room

This room contains exhibits of local Maratha and Gujarati art that flourished especially in its golden age under Maharaja Khanderao (1856-1870). This includes woodcarvings, painted woodwork, late idols, miniature paintings, brocades, kinkhis, textiles, glass paintings, arms etc.

Some of the interesting exhibits are the painted door-leaves from Bhau-Tambe Wada, beautifully carved windows and brackets and a set of portraits of old citizens and political celebrities connected with Baroda.

Nepalese and Tibetan Gallery

This has a few large-size bronzes, a very big collection of smaller bronzes representing most of the prominent figures of the lamaistic and Hindu pantheons, re in gilt copper studded with semi-precious stones representing Jātaka stories, various types of maṇḍalas, ritual lamps and vessels, manuscripts and Tibetan temple banners.

The big Tibetan maṇḍala used for divination purpose made in the Depts monastery near Lahsa, the Buddhist illustrated manuscript of Prajñāpāramitā, and Newāri manuscript showing various mudrās, are noteworthy.

Central Hall

This is a sort of hall of honor and contains souvenirs of the old Gaekwad rulers, the old portraits and metal and marble busts of the Maharajas, photos of various sanads and other documents relating to the history of Baroda State, presentation certificates, military uniforms, royal dresses, court-turbans, textiles, arms, various minor articles of ivory, black wood etc. and copper urn from which the ashes of Mahatma Gandhi were immersed at Chandod.

Egypto-Babylonian Gallery

Most of the exhibits here, are colored plaster-casts of famous monuments, statues of kings, and various reliefs of the old as well as the new kingdom, but there is one *original mummy of the late period*; also several *reliefs and tombstones* which the ex-voto to the holy bull Bukhis of *Hermonthis* is a unique piece. Of the smaller original finds may be mentioned various alabaster vases of the old kingdom, bronzes and fierce statuettes of gods etc. arrow-heads, belonging to the new kingdom, small fierce figure of the deities small scarabs etc. of the late period. There is also a small collection of *Coptic textiles*, and an original South-Arabian inscription from an aristocratic tomb. All these taken together present a *graphic visual picture* of the civilizations of Ancient South Western Asia.

Prehistoric Section

This contains Paleolithic and Microlithic implements collected by Dr. Sankar

પશ્ચિમ • દીપોત્સવકાંડ - ઓકટો. નવે. ડિસે., ૨૦૦૧ • ૩૯

in Northern and Eastern Gujarat, mainly from places along the Sabarmati River and also from those along the Mahi and the Orsang rivers. Further, it contains a large collection of finds from Harappa and Mohanjodaro. In addition, there is pottery of various types, vessels, toys, seals with inscriptions, idols of mother goddesses, bangles, ornaments etc., the priest king, stray stone implements and pottery from Gujranwala and Baroda districts.

Archaeological Section

The Archaeological section contains a large number of important stone sculptures, bronzes, and woodwork. This section has been recently reorganized on modern lines.

A large set of beautiful Gupta and post-Gupta images of schist stone from Roda, Shamalaji and other places of the old Idar State areas of the Sabarkantha district in Gujarat, forms the highlight of this section and represents a rare find of Gupta sculptures in Gujarat. Of these, mention may be made of a beautiful image of Śiva, Chamuṇḍā, Gaṇeśa, Mātrikā images and interesting dwarfish figures revealing Hellenistic influence. The beautiful Śiva with his big trident stands in a graceful sublime tribhaṅga pose against the back of his Nandi-vāhana. This is one of the very fine specimens of Gupta art of early 5th century A.D. However, the bulk of the sculptures belong to the medieval period, and is collected from various places in Gujarat; prominent among these are a set of beautiful Mātrikās from Banaskantha district, a Trimurti image from Rajpipla etc. There are, besides, interesting sculptures representing the Chalukya, Rāstrakūṭa, Parmāra and Pratihāra styles, a number of Jain marble figures and architectural pieces; some rare pieces representing the early Scythian, Kshatrapa, Gupta and Andhara styles and small sculptures from Mathura, Buddhist and Hindu images representing Pala and Sena art from Kirkihar, Balraur and relievos and stuccos from Gandhara. There are a few Stellas, warrior memorials etc. An outstanding 5th century image of Śiva-Pārvatī from North Gujarat, Bhairava from Ladol, Viṣṇu from Bengal and another from Vijaynagara together with an image of a Tirthaṅkar from South India, make a representative collection of the stone sculptures from different parts of India.

One of the exhibits, a hoard of beautiful Jain bronzes discovered at Akota, near Baroda, is particularly noteworthy as it proves the existence of a Western Indian Sculptural School in India. A large image of Rishabhadeva, and two images of Jivantswāmi belonging to the 5th century A.D. and a beautiful Chourie bearing attendant are some interesting examples. The Chāmaradhārīṇī (Chouri bearer) stands in a graceful tribhaṅga pose on a large lotus pedestal. The ornamentation is profuse. It is one of the best examples of Western Indian bronze sculptures. Of the other bronzes, a handle of a Roman Jug from Akota and a small plaque of the Sātavāhana period from Amaravati deserve special mention.

A large, complete Jain wooden maṇḍapa is a fine example of the Gujarati woodwork of 16th-19th centuries. There are richly carved pieces from Broach, and a

large number of lintels, panels, doors and friezes from Jain shrines-some of the showing mythological scenes.

Besides, there are a few plaster casts from important national monuments, such as the Sarnath, Bharhut and Amaravati Stūpas.

Chinese Gallery

This contains a fine collection of porcelain, lacquer-work, bronzes etc., from China. Of special interest, are a small gilt bronze Buddha of the Wei Dynasty (early 6 century A.D.), a unique Sung-tze Kuan-yin bronze of the Sui Dynasty (end of the 6 century A.D.), a funerary terracotta set of the Tang period from Honan-fu, (the only set of its kind in India) and a stone Bodhisattva of the early Tang Dynasty. A very expressive figure of Ming-Kuan-yin and an enameled incense burner presented by Emperor Chien-lung of the Mongol monastery, are other important exhibits.

Also there is an important document "Patent of Nobility" issued in 1761 A.D. by Emperor Chien-lung, written in Chinese and Manchu characters on silk brocade. Of the paintings, we have several hanging pictures in black ink on silk, mainly in the Mandarin style, a few Buddhist and Taoist religious paintings, and a large set of pictures representing ghost stories.

There is a large collection of decorative pieces in Jade, Steatite etc., bronze copies of old ritual vessels, original metal-work, like mirrors, incense burners, dishes, bowls etc., in cloisonné enamel, small late ivory objects and silks, brocades, embroideries, dress borders etc.

Room of Muslim Civilization

This room exhibits textiles, bronzes, pottery, glazed tiles, ivory, lacquer work paintings etc. from Afghanistan, Iran, Iraq, Egypt, North Africa and Spain. Some of the textiles are very beautiful. A few early pottery fragments have been excavated at Fustat in Egypt. There are encaustic tiles and lacquer boxes of two best Safavi periods. A gold embroidered Turkish tomb cover is very interesting, and so is a small size model showing wall decoration in the Darbar Hall of the Alcazar of Sevilla. There is also a beautiful specimen of copper lustre Spanish pottery.

There is besides, a fine collection of Persian and Indo-Persian illustrated manuscripts and miniature paintings of 15th-17th centuries, especially the Shah-Nama of Usuf-u-Zulaikha etc.

Occidental Gallery

The collection of European oil paintings in the Baroda Museum is one of the best in the East and contains rare and unique originals of the old masters. It was built up by the late Maharaja Sayajirao III Gaekwad as part of his extensive scheme for giving his subjects the opportunity to familiarize themselves with the great art of the western civilization. His purpose was specifically educational, namely, to provide such

dents and lovers of art in Baroda with a pictorial chart of the rise and development of painting in the chief countries of Europe for careful study.

The Maharaja entrusted the task of collecting these paintings to the late Mr. Marion H. Spielmann, a London connoisseur of art, and he performed his task admirably, as the collection gives a pictorial summary of the course of European Art almost from its beginning, down to the present time. The collection is housed in a special building provided by the late Maharaja, as annexe to the museum building. Mr. Spielmann completed the task of collection between 1910-1914. But it could be brought to India only in 1920, as it had to be stored in London during the period of World War I. When in England, it was exhibited, for a brief period, in the Victoria and Albert Museum, London.

In the collection, the Byzantine School from which European pictorial art grew, is represented by a painting belonging to the Mount Athos School of the 15th-16th centuries A.D. Amongst the other earlier paintings, a Flemish panel, "Deposition from the Cross", by the School of Rogier Van der Weyden and "Rest during Flight into Egypt", by the School of de Bles are very interesting.

The Italian School at its height, is represented by an admirable copy of the painting, "an Death of Peter Martyr", by Titian. This is of special significance, as the original, one of the rarest pictures in the world, was destroyed in Venice by fire in 1874. The copy adheres in all details to the original Titian. Other Italian masters such as Pulige, Veronese, Schiavone, Rosa, Strozzi, Paolo de Matteis, Piazzetta, Tiepolo, Longhi and Cignaroli are also represented.

The most outstanding amongst the paintings of the Spanish School, is the dignified portrait of the third wife of Philip II by Coclo, Zurbaran, Ribera and Cano are also represented.

The portrait of Catherine of Braganza, (the wife of King Charles II of England) is the only representative painting of Portugese art in the gallery. This painting is of special historical interest to India, for her marriage with King Charles brought him a dowry of *50,000 and the Island of Bombay.

The Flemish School of painting is well represented in the Baroda Gallery. There is a brilliant portrait of Frederic de Marselcar by Rubens, the greatest painter of the Flemish School, was notable also in his days for skill in diplomatic Foreign Service. A period of eight years spent in Italy in the service of the Duke of Mantua enabled him to make a thorough study of the art of the great Vanetians, which was shown at Brussels in 1910 in the exhibition of 17th century Flemish art. There are, in addition, works by T. van Thulden, Martin Ryckaert, David Teniers, Horemann and Jan Fyt. The Dutch School is represented by Collier, Otto van Veen, Verspronck, Strock, Weenix, Stoop, Potter and several others.

The earliest examples of French art in the Baroda collection are by Poussin.

Pierre Patel's "An Italian Landscape", is an excellent example of the Italianate French School. Georges Michel, one of the founders of the Barbizon School, is represented by his painting, "Near Montmartre." Of the other French masters, Scheffer, Paul Delaroche, Millet, Isabey, Boulange, Charles Jacques, Gustava Courbet and Boudin deserve special mention.

The British School is well represented in the Baroda Gallery by such works as, "Judith with the head of Holofernes", by Sir Peter Lely. Although Van Dyck is not represented by originals, there are excellent copies of his works by Stone and others. Dobson, Reynolds, Turner, Lawrence, Boys, Varley, Firth, Henry Moore, George Henry, Freser, Linell and several other British masters are represented by original works.

Paintings of the Belgain, Austrian, Russian, and other European Schools have also been displayed in the Gallery.

A set of watercolour copies by Samuel West, from famous pictures and an original sketchbook by Romney, represent the modern style developments. Of the modern Western painters in India, the works of Nicholas and Svetoslav Roerich, Magada Nachman, Elizabeth Brunner and Sass Brunner can be seen as characteristic examples.

In addition to the paintings, copies of some famous sculpture from Belgium, France, Great Britain, Italy and Japan are also shown. These include the "Children of the Wolf", by Sir George Frampton, "The three Graces", by Antonio Canova and "Wrestlers and Brabo", by Jef Lambeaus.

Modern Indian Gallery

This comprises mainly of the works of modern Indian painters like Kanu Desai, Raval, Chavda, Raza, Fyze Rahman, Chughtai, Bendre, Y.K. Shukla, Hebbar, Jamini Roy, Mali and other representative modern artists. Bakre, Dhanraj Bhagat and Phadke are amongst the sculptors, represented in the galleries.

European Art and Civilization

Greek and Roman Art

This room mainly contains a very representative set of plaster casts and metal copies of Greek and Roman sculptures; terracotta, and metalwork in bronze, gold and silver. However, there are a few noteworthy original pieces viz., a collection of Greek and Pro-Greek painted vases of 7th-6th centuries B.C. and an early Corinthian bronze jug with the head of the goddess Aphrodite.

Special mention may be made of the plaster copy of the famous bronze statue of a charioteer at Delhi, the cast of the frieze from parthenon showing the sacrificial procession and the bronze copy of a thorn extractor- all belonging to the golden age of Greek art.

A miniature model in plaster of the famous Altar, erected at Paragamon by the Attalid kings, bronze copies of the statues of Gods from Pompili, a Roman copy of the Hellenistic painting by Aition, showing the wedding of Alexander the great; these are

interesting examples of the Hellenistic period. The Roman Art is represented by a huge plaster cast of a statue of Emperor Augustus, a marble copy of a bust of Antonia-daughter of Marc Anthony-and a galvano copy of a silver beaker excavated at Pompeii.

Pre-Industrial Period (General)

This room contains a mixture of original works and copies of the arts from 7th-8th centuries. The exhibits are divided into four groups viz., middle ages, southern and northern renaissance and Baroque and Rococo period. There are many plaster casts of famous Italian sculptures. Amongst the original pieces, a small Portuguese ivory Madonna, Italian painted majolica, Old Russian headdresses and the embroidered borders of the costume of Madam de Pompadour, mistress of King Louis XV of France, deserve special mention.

Industrial Art (General)

Exhibits representing (i) Classic Art, (ii) Art of the Restoration and the early liberal period, (iii) Official art of the age of Imperialism and (iv) the beginnings of modern European Art are shown in this section.

Specimens of Wedgwood pottery, vases etc., copied from antique models; cameos and conches, metal plaques and small size reproductions of classicist works by Antonio Canova, and of sculptures by John Gibson, represent classicist art. Various interesting porcelain were from Dresden and other places, Venetian glass, cut-glass bowls etc. Italian silver filigree-work etc., are amongst the specimens of the Restoration and early liberal Art. "Temptation of Eve", and other original marble sculptures by Felici and Gibbs; small size reproductions of other sculptures; pottery, tile pictures, porcelain and glass in various imitative styles; caskets, boxes, flowers vases in imitation of renaissance silver-ware from Paris, London etc, are the specimens of Imperialistic art. A copy of "Princess Trubetzkoy", by Prince Paul Trubetzkoy and the dancing girl Cureton; colour reproductions of the works of Monet, Pissarro, Van Gogh and others; pottery, porcelain and glass-ware in the new technique and of new shapes; inspired in design by Chinese, Japanese, Persian and other models, but used in a novel sense; and some pieces of folk art style, represent the beginnings of modern Art.

Prints and Coins Room

This contains examples of all types of Western graphic art, wood cuts, engravings, mezzotints etc., in original by famous masters such as Durer, Rembrandt, Callot, Della Bella, Hogarth and others.

This room also contains representative specimens from the large numismatic collection of the Baroda Museum which includes punch-marked, Andhra, Kushana, Shatrapa, tribal and Gupta coins; Ancient Greek and Roman coins, coins of Delhi, Gujarat and Malva Sultans, Mughal coins, coins of medieval Hindu Kingdoms, later Hindu and Muslim Indian States and coins of the last two centuries, of various countries.

Zoological Section

This section contains a fairly representative collection of the Animal Kingdom. A habitat group case of Gir Lions and a few small but interesting dioramas showing birds and mammals, are the outstanding exhibits in the Zoology Section.

Gir Lions

The Lions once common in many parts of the Indian Union are now restricted to the Gir forest of Gujarat State in India. The Habitat Group Case of Gir Lions in Baroda Museum presents a realistic picture of their natural habitat in the Gir Forest is perhaps the only display of its kind in the world.

The mammals are arranged in an evolutionary order. The specimens include monkeys, bats, moles, hedgehogs, carnivores, rodents etc. There are also a few miniature dioramas showing the mammals in their natural habitat.

The Bird gallery contains a fairly representative collection of Birds from Gujarat and Saurashtra. It includes a large variety of colourful birds of various orders, Babblers, Woodpeckers, owls, prey birds, game birds and sea birds. The dioramas of the weaverbirds, the jungle fowls, the serpent Eagle, the water birds as also a dioramas depicting nesting habits of birds are of great interest to the public.

The gallery also contains a good collection of lizards, snakes, frogs and fish. Of the invertebrate animals, there is a representative collection of molluscan shells mainly from Naples and beautiful specimens of various groups of animals such as Crabs, Lobsters, Starfishes, Sea urchins, Corals, Sponges etc.

Ethnology Sections (Indian and Foreign)

This section comprised cultural documentation on Indian and foreign primitive tribes viz., agricultural equipment, simple household goods, artisan's implements (including musical instrument) etc. It contains much valuable and even rare material.

An interesting habitat group case of Rabaris, which faithfully represents various aspects of their life, is the most outstanding exhibit of the Indian Ethnology section. The section also contains in addition to this, a smaller showcase depicting styles and small sculptures from Mathura, Buddhist and Hindu images representing physical types, hair styles; original turbans from Gujarat, Kathiawad and Maharashtra; house idols, cult utensils etc. Also on view, is a collection of jewelry, costume pieces, clay horses, household utensils used by the Bhils, Chodharas, Gamits-primitive tribes of Vyara and Songadli districts; textiles of the Vaghers of Okhamandal and embroidery, basket work and other implements of Nagas, Mikir and Khasa in Assam; a collection of shields, spears, drums, wooden idols etc. from the Andaman and Nicobar islands.

Of the foreign ethnological exhibits, costumes and cult objects from Tibet, specially the bone apron of an exorciser; opium pipes, hats and other utility objects.

from China; agricultural implements of Egyptian peasants, combs, basket work, spears etc., from North Africa, and bird shaped bone necklaces of the Eskimoes, figural pottery of ancient Peru, and the bows, arrows etc., of North American Indians, are interesting.

The collection from Kenya, Uganda, Zanzibar, Congo and South Africa, representing Negro culture and consisting of utensils and ornaments of Bagandas, head dresses and ornaments of the Kikuyus, rich head embroidery of the Zulus, and the instruments of war and music of South African tribes, is noteworthy.

Geology Section

It contains a good collection of rocks, minerals and fossils. A geological relief map of India showing mineral wealth, and two specially prepared showcases introducing Geology, are of special interest.

This section is divided into (1) Petrology (the study of rocks), (2) Mineralogy (the study of minerals) and (3) Palaeontology (the study of animal and plant fossils). The petrologic gallery contains a good collection of igneous, sedimentary and metamorphic rocks. The mineral gallery represents a complete collection of minerals and contains some magnificent examples of Hallides, oxides, etc. A small but interesting collection of Indian plant fossil from the Rajmahal Hills and some examples of foreign plant fossils are also included in the palaeontological gallery. This gallery contains, in addition, a fairly representative collection of animal fossils, both genuine and casts, enormous casts from Indian Sewalik Hill fauna-Elephas ganesh, and others, and excellent plaster casts of primitive human skulls. An interesting plaster cast of a fossil bird Archaeopteryx is interesting, as it represents the transition stage from reptile to birds.

The Skeleton Gallery

A colossal skeleton of a Blue Whale (72ft. in length) immediately arrests the attention of all visitors entering the Skeleton Gallery, which is situated in the basement of the museum building. This Blue Whale was stranded in the river Mahi at Dabka (Gujarat) about 22 miles Southwest of Baroda in 1944. The gallery contains a comprehensive collections of exo-as well as endo-skeletal structures found in the animal kingdom. It includes the skeletons of man, chimpanzee, giraffe, moa, sphenodon and several others.

The gallery was recently reorganized and set up on modern lines. An attempt has been made to show therein, the story of animal evolution and adaptive radiation in animals through these skeletons. This gallery is unique in India and shows how dead and dry structures of bones if properly displayed can spring into life and become a source of attraction and education even to the lay visitors.

Children's Gallery

The children's gallery has been recently organized to meet the long felt need of the school children. It shows various carefully selected themes, keeping in view the school children and their particular requirements. The following are some of the important displays in the gallery; (1) Monuments of India, (2) Nesting habits of Birds, (3) Animal evolution, (4) Prehistoric man, (5) Man landing on the moon, (6) Colourful

tribes of Gujarat, (7) Mountaineering in the Himalayas, (8) Excavations at Lothal, (9) Life of Buddha, (10) Wild Life Sanctuary and other miniature dioramas. This gallery has proved very attractive to visitors and is largely attended by the school children.

GENERAL INFORMATION

Special Exhibitions

The Museum organized periodical cultural and educational exhibitions on various topics in its special exhibitions halls. A large number of students and interested visitors take advantage of these exhibitions.

Public Lectures

Illustrated lectures on museum subjects, as also popular lectures, are arranged in the museum's lecture theatre from time to time. Scholars and experts on different subjects are specially invited for this purpose. These lectures are popular and largely attended.

Film Shows

Educational films are shown regularly for the benefit of school children and the visiting public.

Guide Service

The services of two Guide lecturers are provided for taking visitors round the different sections. Organized batches of school and college students are given special guidance by previous appointment. 'Gallery talks' are also arranged for school children and illiterate adults.

Research and Study Facilities.

Facilities of drawing and study of exhibits at close quarters are provided. Necessary permission to take photographs of exhibits and to make use of the library for research work can be obtained by making a written application to the Director.

Publication

The museum publishes its research bulletin annually since 1943. The bulletin enjoys an international reputation and is of great help to scholars. The museum has brought out 21 volumes of its bulletin so far, in addition to several special issues and monographs.

Thirty-six selected exhibits of the museum have been published in colour and black & white pictures postcards. These picture post-cards are widely used as souvenirs.

Laboratory and Workshops

It may not be out of place if some information is given about the work and activities of the various technical sections of the Baroda Museum which contribute to the proper maintenance and development of the museum and its various sections.

Taxidermy Section

The work of skinning and mounting of Birds and small Mammals as also the

cleaning and repairs is done in this section. This section prepares new specimens for display and replaces old ones in the galleries of the Natural History Sections.

Modeling Section

This section prepares plaster-cast models of reptiles, amphibians, fish etc. for gallery display and also undertake repairs to various exhibits made of terracotta, stones etc. It also assists in the preparation of foreground and background for the dioramas and habits group cases.

Chemical Conservation Laboratory

The Chemical Conservation Laboratory is in charge of a person who is one of the foremost researchers in India. It carries out scientific conservation and preservation of various categories of objects such as woodwork, bronzes, sculptures, textiles, Indian paintings, Mss. etc. This laboratory has now development into a Central laboratory for the Gujarat State and is equipped with the latest device to enable the chemist to carry out conservation work of even the most delicate objects. Research into the causes of deterioration and methods of preservation of museum antiquities, as also their publication is the primary function of this laboratory.

Picture Restoration Studio

The Picture Restoration Studio undertakes conservation and restoration of the rare and valuable collection of European oil paintings of the Baroda Picture Gallery. This studio is in charge of an experienced person who has received special training in the U.K. in the various techniques of picture restoration work.

Photography Section

This section helps in research work by preparing photographs of new acquisitions for publication in the museum Bulletin. It also undertakes to supply photographs to research scholars for study and publication.

Carpentry Section

There is a full-time skilled carpenter on the staff who prepares frames and pedestals, helps in arranging exhibitions and Exhibit displays, and carries out day-to-day repairs, additions and alteration to museum show-cases and other dead-stock material.

Library

The museum maintains an excellent reference library containing over 20,000 books and periodicals, of which some are very rare. It receives a large number of important Art journals and other periodicals from all over the world in exchange of the Baroda Museum publications. The library is very popular with the students and visitors and is maintaining a high standard of service to research scholars.

Small wonder that with the unique and liberal facilities, of the kind mentioned above, the Baroda Museum and Picture Gallery is playing an increasingly important role in the life of residents and the outside visitors. Like Museums the world over, it remains a sanctuary - a very precious niche-which prevents people from losing touch with the beautiful and the artistic-laying bare the ideals and living spirit of a million ages.

The Raja Ravi Varma Collection : Baroda Palace Museum

Dr. Nirmala Shar

The Maharaja Fatesinh rao Museum and the Laxmivilas Palace have a collection of paintings of the famous painter Raja Ravi Varma and the credit of collection goes to the extraordinary visionary, a reformer and the maker of Baroda Maharaja Sayajirao Gackwad III of Baroda. He was the great connoisseur and a p of art. He commissioned several painters to create works for him, amongst whom was Raja Ravi varma.

Raja Ravi varma hailed from Travencore. He carved a niche for himself in awakening of modern and contemporary art movement, that was taking shape a dawn of the twentieth century. At the same time the movement for Indian Independence was gathering force. It was a difficult time for Indian history when great r were giving impetus to the formation of a new and modern India- free from shackles of orthodox tradition and meaningless rituals.

In this age of confusion Raja Ravi varma appeared with his oil paintings learnt western oil painting from European portrait painters and his works were a ciated by the ruling Britishers. His subjects were based on Mythological chara with excellent realistic renderings, landscaped backgrounds, European style inte architectural depictions, shade and light, heavy drapes, all an influence of the v

Ravi varma's greatest contribution lay in accepting the European style of in the highly activated world of Indian art. Maharaja of Baroda and the Rul Mysore began to get works created by this painter.

Raja Ravi Varma and his son Rama Varma, spent ten years in Baroda, I Varma usually made copies of his father's works. In Baroda, Ravi Varma pa Mythological subjects and also commissioned portraits of the Baroda Royal fa They include portraits of the Maharaja himself and other members of the fa Amongst other works there is a beautiful portrait of Maharani Chimnabai; Portrai a few British officers who were attached to Sayajirao's staff, an excellent portrait (T. Madhavrao, the first prime minister who was instrumental in introducing Raja Varma to Baroda court. Painting of Sitā being taken in her bosom by Mother while Rama, lava, Kusha and others watch in astonishment and anguish, the fa picture of goddess Sarasvati whose prints, today adorn the prayer rooms of thou of Indians, the charming nude painting of Vishvāmītra and beautiful Meānaeki picted in the south Indian style, a few paintings from Mahābhārata & others.

Today these paintings are housed in the Maharaja Fatesingh Museum sit in the grounds of the palace as the Gackwad Raja Ravi Varma Collection and more are in the Laxmi Vilas palace.

---

* Faculty, Nirma Institute of Technology, Ahmedabad

Profile and Scope of the Museum of Archaeology

Ambika Patel*

The State of Gujarat is rich with museums for their variety and number. This great variety of museums ranges from encyclopedic ones like Baroda Museum and Picture Gallery to specialised museums like Calico Museum. Among them the Museum of Archaeology, Department of Archaeology, Faculty of Arts, M.S. University has its own place as a University/departmental museum. It is specialised for its archaeological nature with high authenticity. So far no work has been done towards either understanding the profile of this museum or for providing information regarding the museum. No published information is available regarding its collection, purposes, documentation, type of display, activities and communication programmes etc.

Museums assume an active role among different communities in a nation. These also aspire to contribute positively in appropriate ways for the social development, education, culture and the general progress of the country. Being a university as well as departmental museum, target audience of our museum is at a higher level. They range from school children to eminent scholars of various subjects. Unfortunately lacunas are more in the process of functioning of this departmental museum such as dearth of personnel, space and funding.

Establishment and History :

As a result of the sincere effort of Shrimati Hansa Mehta, the first Vice Chancellor of the Maharaja Sayajirao University of Baroda, Archaeology was introduced as a subject to be taught in this university in 1950. It was a historic decision, taken for the scientific management of cultural and historical heritage institutionally. With the help of eminent archaeologist, Shri H.D. Sankalia of Deccan College, Pune, this university was able to start the Department of Archaeology. Sankalia sent one of his best students, B. Subbarao to teach Archaeology in M.S. University. Thus in 1951 the Department of Archaeology started functioning with Shri Subbarao as its founder member. In the beginning the Department was associated with Archaeology Departments of Central and State Government as well as with other academic institutions for its excavation and exploration projects. The various explorations and excavations conducted by the Department from its establishment in 1951 to 1956, led to the gathering of large number of archaeological materials. In view of the preservation of explored and excavated materials, a small museum was set up in this Department in 1956. Increased collection of archaeological materials year after year made the authorities to appoint a person to manage the museum and teach at the postgraduate level as well. Late Prof. R.N. Mehta was appointed as the first curator cum lecturer in the Department of Archaeology

* Department of Archaeology and Ancient History, Faculty of Arts, M.S. University of Baroda

keeping in view of the aforesaid objectives. With the help of the funding from University Grants Commission (Rs. 4,25,000/-) a new building was built for Department of Archaeology and Ancient History in 1960. Two halls on the ground floor were allotted for the museum and thus the Museum of Archaeology started functioning.

Collection and Storage :

The collection of the museum consists of a wide range of objects like stone tools, pottery, terracotta objects, beads, shell objects, metal objects, sculptures etc belonging to various cultural periods. Our noteworthy collections are, Lower Palaeolithic material from Jogpura, Mesolithic tools from rock-shelter at Tarsang, Chalcolithic blades and early Harappan remains from Datarana, pre-Harappan pot burial from Nagwada Harappan shell industry from Nageshwar, Mature Harappan material remains and seals from Bagasra, Zinc distillation furnace from Zawar, relic casket containing bodily remains of Buddha and terracotta sculptures of Buddha in Dhyāni mudrā from Devnimor and Medieval remains from Champaner.

As mentioned earlier, the main mode of collection is exploration and excavation. As the excavated material comes from the various sites year after year, the collection of the department is increasing and hence problem in storage arises. The Department has a big underground cellar (26 m x 8m x 2.43m) for its reserve collection. The store/cellar is situated in the basement of the main departmental building. It is comprised of one hall (26 m x 9m) and two small rooms. This hall is used not only for the storage of antiquities but also for the storage of various materials and equipment used for excavations. Hence there is an urgent need for systematic documentation of the museum collection.

The artifacts are kept in such a manner that they are easily traceable. Apart from the main storage, purpose of the store should be facilitated to have one section where materials such as those photographed and drawn antiquities of various sites are kept for ready reference.

Documentation :

It is universally recognised that, as the role of museum and its opportunities increases, more importance should be given to documentation. This is essential for active practical use of the collection. Documentation is the precise information classified in a manner to make it readily available and acts as a control and index of the museum resources. As archaeological museums are meant either exclusively or largely for antiquarian exhibits, emphasis should be made in registration procedures, furnishing precise permanent unchallengeable evidence of authenticity. In long run this can even discourage theft, smuggling, illicit trade etc.

Prof. R.N.Mehta developed a basic documentation system during his time. He exercised documentation of the unearthed antiquities in the field in antiquity register as well as in antiquity card. The antiquity register provides information regarding the date

of discovery, the description of the object, its material, its exact location in the site by providing layer, depth, trench number, and remarks. The Antiquity card also provides more or less similar information. It is tied along with the antiquity at the site itself before packing so as to enhance accuracy in identification after it reaches the museum. Further documentation of the same had been done after it reached in the museum. Entry register, accession register and catalogue card were used for documentation. In the entry register, the identifying number, source, date of entry, condition of the material, remark etc. were registered. In the accession register, accession number, identification of the material description of the material, period, location, find spot etc. were recorded. In the catalogue card, museum number, locus, site, Taluka, District, Material, Publication, date of discovery, date of accession, date of acquisition in the museum and photograph of the object are recorded. Unfortunately in subsequent years, the very aspect of proper documentation of the collection is neglected may be lack of personal for the same.

Permanent Display

The museum is divided into two halls. The first hall is used for temporary exhibitions. The second hall is used for permanent display. The main purpose of the permanent gallery is to present the cultural progress of the country in general and the region of Gujarat in particular. At present in the permanent gallery, antiquities are distributed in 4 table show cases, 6 wall show cases and few free standing display boards. Excavated remains from Devnimori, Nagara, Navdatoli, Vagad, Loteswar, Nageshwar, Nagwada and Bagasra constitute a major part of the display in the permanent gallery. The exhibits are displayed in chronological sequence right from the Palaeolithic to Historic period. The permanent display starts with a brief introduction about archaeological data and its inter-disciplinary approaches in interpreting the past. In the commencing showcases early man's tools and the environment in which he lived are exhibited. Man's journey from hunting gathering stage to food production is displayed in the continuing showcases. The objects displayed for portraying the aforesaid stage are composite tools like lunates, triangles, borers, burins and polished neolithic tools namely celts and axes. Remains of Harappan and other chalcolithic cultures followed by megalithic and early historic -i.e. Mauryan, Kshatrap and Gupta related objects are displayed in the succeeding cases. The showcase of Harappan materials display an array of dish-on-stand, bowls, goblets, parts of perforated jar, terracotta ear studs, triangular cakes, shell objects, copper objects, semiprecious stone beads and steatite seals. The chalcolithic culture is represented by display of ceramics from Navdatoli and Jorwe. The Megalithic section is an array of ceramics of black and red ware with few illustrations of burials and iron objects displayed on the wall. The case of early historic material displays shell objects, bone objects, terracotta toy carts, animal figurines, Roman amphorae, red polished ware, Kshatrap coins and miniature sculptures from Gujarat. Besides the aforesaid objects, amazing monumental evidences of Devnimori stūpa, vihāra, seated terracotta Buddha sculptures and replica of the astounding relic

casket are displayed in the same section. The showcase attributed for Mauryan period is represented by few replicas collected from Mathura museum and huge national emblem showing Ashokan capital. The showcase elucidating Gupta culture display few replicas highlighting Gupta art and sculpture. The schematic table showing the political and social history of India right from ancient to modern time drawn on the wall is very well informative to students and scholars. The last freestanding display board provides a brief idea of the important excavations carried out by the Department of Archaeology and Ancient history.

Temporary Exhibitions

Currently the temporary hall is holding an exhibition on Technology and Craft of Indus civilization. This exhibition deals with some aspects of craft production and technology in the Harappan phase of the Indus valley Tradition (2600-1900 BC). We have highlighted recent discoveries about Harappan technology that serves to distinguish this society from others.

Antecedent noteworthy exhibitions organised by our museum were,

- 1965 – “Archaeological finds of Nagara-An early Historic Port of Gujarat”
- 1965 – “Archaeological finds from Devnimori”
- 1967 – “Exhibition on Tripuri, Jokha and Dhatva”
- 1970 – “Champaner through the Ages”
- 1982 – “Progressive land use in Gujarat state”
- 1983 – “Zinc Metallurgy of Ancient India.” This exhibition was later selected for Festival of India, USA 1983.
- 1984 – “Shell Industry of the Indus Valley Civilization.”
- 1986 – “Agricultural Communities of Gujarat”
- 1989 – “French Photographic Exhibition on Evolution of Man”
- 1990 – “Stone bead Industry of Khambhat : An Ethno-Archaeological Perspective”
- 1996 – “Kings and Coins : Exhibition on coins of Gujarat.”
- 1999 – “Past and Present - Stone bead making in India” - A temporary exhibition displayed at Prince of Wales Museum, Bombay
- 2001 – “Technology and Craft of Indus Valley Civilization”. currently on display.

Publication :

Museum publication is playing a vital role in popularising the museum and providing information of museum collection and activities as well. The Department of Archaeology and Ancient History had regular publications such as its various, excavation reports, monographs and books. The museum had only one independent publication till date. This was a leaflet published in 1989 to supplement the temporary exhibition entitled, “Bead manufacturing in Khambhat”. The museum is targeted a progressive plan of publishing picture post cards of masterpieces of its collection and a catalogue for the museum by the end of this academic year.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૫૩

Extension Activities :

Museums offer the unique opportunity in true sense of education by developing imagination and sensitivity of the learner by the display of original objects. The museum is providing regular activities such as slide shows, guide lectures, gallery talks etc. for school children. The aforesaid activities are well planned and are conducted in very efficient manner to develop the sense of appreciation of the objects. During gallery talk emphasis is always given to correct terminology and precise expression. This museum also organises various temporary exhibitions, which are educative and informative for the school as well as university students. Activity sheets for the school children will be ready within few months. After the museum visit, the activity sheets will be distributed among the children. They will be asked to do certain exercises regarding which they have already observed inside the museum. The museum is looking forward to extend its communication to the public through guide books, leaflets, picture books, picture post cards, calendars, brochures, transparencies, catalogue, hand lists monographs, activity sheets etc.

Conclusion :

The museum of Archaeology contains very important artifacts and great works of art of Harappan and Kshatrap period discovered from various sites of Gujarat which no student of archaeology can afford to ignore. The collection of Harappan ceramics is of great importance for drawing parallels and differences between the ceramics of corresponding ages in and out of the Indian sub-continent. The display of materials like Roman Amphorae and related illustration in the early-historic showcase magnifies the viewer's understanding of mercantile activities of this period. The Devnimori remains are amazing for the visitor for its monumental as well as sculptural art.

By coming to know the articles used by the people of the past closely, the students will become better acquainted with the past cultures instead of remaining elusive of perception. The museum is in the process of providing all possible facilities such as access to the store-collection, supply of photographs and slides to students, artists, scholars etc. We are trying to develop computer based documentation system for the collection.

A visit to this museum affords a rich and useful experience to any visitor irrespective of his/her age and educational background.

References :

1. Mahida, B., 1994, *Reorganisation of the Museum, Department of Archaeology, M.S. University of Baroda*. Unpublished MA dissertation.
2. Subbarao, B. 1960, *Souvenir : Department of Archaeology and Ancient History*, M.S. University of Baroda.
3. Subbarao, B. 1951, *Baroda through the Ages*, M.S. University of Baroda, Baroda.

Maharaja Fatesingh Museum, Baroda

Ilaben Dave

The Maharaja Fatesingh MUSEUM Trust's collection is housed in the school building situated in the Laxmi Vilas Palace compound, formerly known as the Motibai School where the late Maharaja Sir Pratapsinghrao and later the Founder of this Trust Maharaja Fatesinghrao Gaekwad and other members of the Royal Family completed their schooling.

After appropriately redesigning the existing school building to house the treasures, Dr. H. Goetz, a renowned museum director and expert Art Historian was engaged to arrange the display of this museum in the country. Today the lush Laxmi Vilas gardens add greatly to the quiet and serene atmosphere of the museum.

The Museum was opened to the public in the month of April 1961 by the then Governor of Gujarat, the late Nawab Mehdi Nawaz Jung.

The collection consists of objects d'arts collected by late Sir Sayajirao Gaekwad III (1875-1939), the Maker of Baroda City. It is during his reign that Baroda made great strides in all round development and was recognised as one of the foremost and most progressive States of India.

This great Ruler though knowledgeable in the Fine Arts employed and consulted various renowned artists of India and Europe to choose art pieces to decorate the various Palaces in Baroda and other Palaces in India.

It is his efforts and interest that inspired the late Maharaja Fatesinghrao to create this Trust so that it might be open to the public for its pleasure and education.

The Versatile Venetian artist, Felici, was employed by Maharaja Sayajirao in the Court to advise in the purchase of western objects d'art and to create some for the various Palaces. Felici created many bronzes, marbles and oils, some of which are exhibited in this outstanding museum. Raja Ravi Varma, a prince from the Travancor State, who was the first Indian to use the oil medium, was brought to Baroda and some of his outstanding paintings on Mythological subjects and commissioned portraits of the Baroda Royal Family give an idea of the time spent in Baroda, by this Artist. Other Artists who spent time at Baroda were Fyze Rehman, a disciple of the English Artist Sir John S. Sergeant, and the Sculptor, Phanindranath Bose whose work was appreciated by the noted sculptor Rodin. There are copies of paintings and sculptures by the greatest Masters of the Italian Renaissance (15th-16th century) one of the key periods of Occidental Civilization.

The collection has a very interesting section of Chinese and Japanese porcelain to which an entire section of the gallery is given. Besides that, there are some wedgewood, Doulton and other wares of exquisite tiffany, Lalique and Orrefors glasses.

The two decorated rooms on the first floor are a good representation of the Rococo period with some very fine original pieces on display.

---

* Incharge Publication Officer, Dept. of Archaeology, Govt. of Gujarat

પ્રથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૫૫

Jaina Art Through the Ages in the Vadodara Museum (Sayajibaug)

R. D. Parmar*

The Vadodara Museum Possesses very rich collection on Jaina Art. Akota Jain bronze-images are world famous, which are on display in the museum.

P.Banerjee writes, "The Jainas claim a high antiquity for their religion and believe in 24 Jinas or Tirthankara Rishabha is the first and Vardhmāna Mahāvira is the last of these Tirthankaras. A Jaina, according to Jain belief is one who has gained omniscience, not by the help of a teacher nor by the revelation of the Vedas, but by his own power. Whatever may be the historicity of the earlier Tirthankaras, there is no doubt that last two, i.e. Parscanatha and Vardhamana Mahāvira were historical persons. Pārśvanātha flourished in the 3th century B.C. and is considered by some to be the real founder of Jainism. He enjoyed upon his followers four vows; not to injure life, to speak the truth, not to steal and not to own property.

To these Mahāvira added one i.e. the vow of Chastity or Celibacy.

Pārśvanātha allowed his followers to wear clothes while Mahāvira advocated complete nudity.

Mahāvira was born in a Kshatriya family of North Bihar in about 599 B.C. He passed away at the age of 72 in about 527 B.C. At the age of thirty he became a monk and gained omniscience through austerities and meditation lasting for twelve years. He spent his last thirty years in preaching his religion and organising his order of ascetics.

The history of the Jaina art is long and varied, constituting an important phase of Indian art.

Following 73 exhibits displayed in the Industrial Art Section and Archaeological Section of the Vadodara Museum. Are made out of bronze, brass stone, papier, paper-mache, palm-leaf, cloth etc.

The following images are on display in the Vadodara Museum.

1. Tritirthi of Pārshvanātha C. mid 7th century A.D.	4. Yakshi C. 800 A.D.
2. Ambikā C. 6th century A.D.	5. Tirthankara C. 8th century A.D.
3. Sarasvati C. early 7th century A.D.	6. Yakshi C. 8th century A.D.

*Curator, Museum Art Picture Gallery, Vadodara.

7. Dhupdān C.7th century A.D.	24. Chaumukha 10th century A.D.
8. Rishabhanātha. A.D. 460-500	25. Rishabhanātha Late 7th century A.D.
9. Yakshī A.D. 460-500	26. Shravanabhūti Yaksha on Elephant Early 9th century A.D.
10. Jain Tirthaṅkara C.7th century A.D.	27. Unidentified Jain image A.D. 700-725
11. Yakshi A.D. 750-800	28. Chauri-bearer 8th century A.D.
12. Dhupdān A.D. 750-800	29. Tritirthi of Pārśvanātha A.D. 650
13. Tritirthi of Pārśvanātha. A.D. 949-950	30. Asha Tritirthi of Pārśvanātha A.D. 975-1025
14. Jain Tirthaṅkara C. mid 7th century.	31. Unidentified Jain image A.D. 969.
15. Sarasvati A.D. 600-620	32. Unidentified Jain image A.D. 600-650
16. Rishabhanātha A.D. 1000	33. Jivantasvāmi mid. 6th century A.D.
17. Mahāvidhyā Achchhutā A.D. 600-650.	34. Shaṭtirthi of Rishabhanātha A.D. 975
18. Ambikā on Lion C.Mid. 8th Century A.D.	35. Tritirthi of Pārśvanātha (Miniature) Early 10th century A.D.
19. Chaturvimsati paṭṭa of Rishabhanātha. A.D. 1000 with Trefoil Arch.	
20. Inscribed Ambikā on Lion Later half of the 9th century A.D.	
21. Sarasvati Late 7th century A.D.	
22. Jivantasvāmi A.D. 500	
23. Chaumukha early medieval period	

Lilvadeva (Metal Alloy)

1. Ādinātha 10th century A.D.
2. Tritirthi of Rishabhanātha. cir. 1000 A.D.
3. Pārśvanātha V.S. 1093
4. Jain Tirthaṅkar c. 9th century A.D.

5. Pārśvanātha or Supārśvanātha 8th century A.D.	V.S. 1530 - A.D. 1473-74 Gujarat, Patan.
6. Chaturvīṃśatīpattī of Ādināth. c. 8th century A.D.	6. Jain House Shrine (Brass) V.S. 1530 - A.D. 1473-74
7. Pārśvanātha. cir. 11th century A.D.	7. Siddha-Chakra Yantra (For the Nandiśvaradvipa-pūja) Jain brass work. 18th century A.D.

Mahudi (Bronze idols)

1. Jain Tirthaṅkar cir. 675-700 A.D.	8. The Yakshi Padmini Jain brass Statuette 18th-19th century A.D.
2. Rishabhānātha 7th century A.D.	9. Ambikā Jain Brass image. V.S. 1406 - A.D. 1349-50 Gujarat.
3. Pārśvanātha cir. 700-725	10. Marble Stone Jain Tirthaṅkara (Marble) 11th century A.D. Gujarat

Other exhibits

BRASS

1. Shāntinātha Jain brass image with inscription, V.S. 1299-A.D. 1141 Ahmedabad.	11. Wood Wooden Maṇḍap of a Jain Temple oldest parts A.D. 1600 Latest additions A.D. 1869 Probably from Sinor.
2. Sambhavanātha Jain brass image with Inscription. V.S. 1706 - A.D. 1649-50 Ahmedabad.	12. Wooden sword painted with various scenes (Used in certain Jain ceremonies). A.D. 1800 Rajasthan, Jaisalmer.
3. Jain Yakshi Brass image 15th-16th century A.D. Gujarat.	13. Wooden painted box for the preservation of Jain MSS 19th century A.D. Gujarat, Patan.
4. Chauri- bearer Jain brass Statuette 17th century A.D. Gujarat, Patan.	14. Papier-mache Dābaqā (Box) for the preservation of Jain MSS, Papier-mache.
5. Jain House Shrine (Brass) of Sarasvatī	

- Printed and lacquered.
19th century A.D.
Gujarat, Patan.
15. Dābaḍā (Box) for Jain Manuscripts. Papier-mache, painted and lacquered.
19th century A.D.
Patan Anhilwad
16. MSS etc Uttarādhyana Sūtra Manuscripts
Jain School
c. 1591 A.D.
17. Kālakumāra Kathā
Jain School, Gujarat
15th century A.D.
18. Kalpasūtra
c. 1509 A.D.
Western Indian school.
19. Saṅgrahaṇi Sūtra.
c. 17th century A.D.
Jain School
20. Kalpasūtra
c. 15th century A.D.
Western Indian Jain school.
c. 15th century A.D.
22. Kalpasūtra
Western Indian Jain school
c. 15th century A.D.
23. Kalpasūtra (Palmleaf)
c. 14th century A.D.
Western Indian Jain school.
24. Kalpasūtra (Palmleaf)
16th century A.D.
Western Indian Jain school
25. Jain Vijñaptipatra, Desuri
(Maruari).
V.S. 1814 - A.D. 1757-58
26. Cosmographical map of the Universe according to Jain
Later half of the 15th century A.D.
27. Sūrimantrapāṭa.
Western Indian style.
Gujarat. c. 1450 A.D.
Gauche on Cloth.
28. Jain Āchārya preaching
(Chaturvidha Saṅgha).
15th century A.D.
Gujarati Painting.

he University Museum of Sardar Patel University

Nandan Shastri*

This Museum was a part of the Institute of Archaeology, established by the Charotar Vidya Mandal- the educational trust and was known as "Museum of Art & Archaeology". The late Shri Bhailalbhai Dyabhai Patel popularly known as Bhaikaka who founded this educational township in 1946 and the Founder Vice-Chancellor of Sardar Patel University founded in 1955, brought some antiquities from his home town Charitra and elsewhere. Among these antiquities, the head of a young charming maiden wearing a turban belongs to the early century of the Christian era. The late Shri Amrut Kant Pandya was the Founder Curator. During his tenure as the Charotar (1949 to 1969), the archaeological and geological collections were acquired through the fieldwork carried out by him in Gujarat and Madhya Pradesh. Moreover, the Late Dr. N.A. Kothari (ex- Reader in Sociology, University of Bombay) donated about 2,500 metal antiquities and other works of art, collected from various countries of S-E Asia. This collection was acquired during the very year of its inception. There is a specific mention of this collection in many directories of the museums at the international and national levels.

This museum was taken over by the Sardar Patel University on 1st July, 1960 and it has adopted multi-purpose type of the University museum. It is a matter of pride that this Museum is one of the outstanding University museums in our country. Among universities in Gujarat, only Sardar Patel University has a multi-purpose museum.

In spite of the financial constraints, this Museum has been open for the public, without charging any entry fee, ever since its inception. Facilities are extended to research workers and, therefore, even in the Reserve Collection Hall, seventy five percent collection is kept as the visual storage. Some publications by the staff, such as "Museums of India", and "Lost Sarasvati" are well-known. Even in the Gazetteer of the district, some photographs were published. The present Curator, Shri Nandan Hariprasad Shastri was the Vice-President of the Museums Association of India, for two successive terms. He, along with Kumari Afroz Sultana Sayed, Assistant Curator, organizes exhibitions on various topics of academic interest, e.g. during March, 2001, the exhibition on "Body Odyssey" was organized and a quiz programme on this topic was successfully conducted. "Touch and Feel" programme is held time to time for the blind visitors. There is a partial compromise between traditional and new museology.

The present collections consist of valuable illustrated manuscripts, specimens of minerals, rocks, fossils (including those of Dinosaurs from Anand District), synthetic and natural crystals, herbariums, palaeoliths, microliths, shreds of pottery, old coins, the copper-plate, sculptures in stone, wood and metal (figs. 1-3), a grain of a rice on which

---

Curator, University Museum, Sardar Patel University, Vallabh Vidyanagar.

the painting of Lord Mahāvira is carved, utensils, weapons, shields, many specimen of human anatomy and the relevant charts, paintings of Kalāguru Revishankar Ra the Gallery on the life and work of Sardar Patel, as well as the letters of felicitati of Vithalbhai Patel and Bhaikaka.

Even in some Websites, it is stated that this museum is remarkably be developed as an adjunct to the University Education. National Accreditation and Assessment Council (N.A.A.C.), set up by the University Grants Commission has rated University as 4 Star University. All the members of N.A.A.C. Committee who evaluated our work have praised this University museum. The students of Museology : Conservation from various Universities also receive training in this Museum.

University Museum - Problems and Prospects

Miss Sayed Rafiq Sultana*

Miss Sayed Afroz Sultana+

Museums in modern times are expected to serve various needs. They are also centres of education and academic, cultural institutes. Museums owe their origin and growth to the love of knowledge i.e. future growth, reputation, research and educational activities. Growth of reason is a fundamental part of museum activities. Research on museum collection is a very important activity.

University museum has a strong bias for interpretative and research oriented work and will have such a central focus on work study, like discussions, seminars and assignments, interpreting the objects for research, education and for education and appreciation by the people. Teaching in the museum is a very strong media : there is a regular link between the class room and the museum galleries and students learn quickly, steadily and accurately.

University museum is normally attached to the department dealing with a specific discipline such as history and culture, geology, zoology, botany and Anthropology. It is a small museum with restricted functions acts as an aid in research, in teaching of advanced students of a particular subject and functioning well as effective teaching of the subjects at scholar level.

As we are reaching the 21st century, it is clear that museum's concept and museum developments are fast changing so that museum faces complex problems and puzzles.

Collection : The Heart of Museum

The main problem of university museum is collection. Collection is the heart of the museum. I mean to say museums are nothing without their collections, and collection are nothing without research. In university museums collections are very weak, though they are teaching aid, research and educational centres. They have no collections according to subjects and syllabus. By giving practical training, subject concepts are clear. Many times scholar has to be satisfied with charts, photographs, slides and replicas.

Many agencies or departments have original duplicate objects lying in their stores though they are not useful in any purpose, for example, department of archaeology, zoology, botany etc. If we maintain the policy to gift and long term loans, the objects to the teaching aid museum, by this way university museum will be rich and fulfil the teaching purpose and national culture will be saved. On March 1995, I met

* Curator cum Lecturer, Gujarat Vidyapith, Ahmedabad.

+ Asstt. Curator S.P. University Museum, Vallabh Vidyanagar.

Excavation Director, Department of Archaeological Survey of India, and I discussed with him this subject. He also agreed with my request and suggestions but he was sorry that there is no provision to gift or loans for the antiques.

Building & Budget - Backbone of Museum :

Museum's first need is collection and secondary should have a separate building to run its function well and satisfy visitors, students and research workers. Many university museums have prestige as educational institution but they have no separate building. M.S. University is running museology and archaeology courses but it has no university museum, has only one big gallery. Many universities have only vacant rooms or a big hall can be occupied as a museum gallery. (Gujarat has only one university museum i.e. Sardar Patel University Museum - one year back got a separate building). It is difficult for a curator to run activities, because sometimes it is used as a class room, work room, exhibition hall, laboratory office etc. University museum falls in the category of a small museum, attached to a department and dealing with a specific discipline.

Budget problem also plays a very important role. Its budget is always slender and unlikely to support the requirements. Programmes and temporary activities in a university museum is a challenge for any curator. It has limited space and no prospect for expansion, where he may find high density to develop strong system.

Many times the requirements of a curator are neglected like staff, materials, space, laboratory. Many times they have argued that small museums are not in a position to house high quality.

Staff-problems, Curator in Teaching Role

University museums have combined posts/lecturer and curator posts, and in universities it is becoming more common - often in response to staff cut-backs. Time spent on teaching commitments will detract from curatorial duties, but the arrangement will be reconsidered if problems do arise.

Many times curators have to convince a long panel of the heads. (Vice Chancellor, Registrar, Dean, Head of the Department etc.) If curator wants some changes in the museum or to do some activity, he/she has to convince all these people.

Prospects

University museum creates learning activities, intelligence, subjective concept and provides the young students with a rich context in which to demonstrate. When students see the original material and personally engage with it, and are led to think through ideas, information, collect data, test theories and apply their common sense.

University Museum as Computer Educational Center

Many universities have their teaching computer centre. So the university museum has good opportunity to develop a computer education centre. It is very useful

to demonstrate effective educational programmes. It can feed historical cultural data, for students in their study to focus cultural development, newly excavated sites and their relevant antiquities. This centre helps the museum to expand the cultural educational activities, research works, to give details of new datas. For examples they include the details of coins, stone, tools pottery and objects which are in the museum. In my museum (i.e. Gujarat Vidyapith Museum) archaeological collections are included like periodicals, pottery, coins, terra-cotta objects etc. It is very beneficial to students and researchers.

Visual Education :

University museum is the centre for education and specially the activities' centre. In Visual education students come to a museum where they should be taught about the details of the objects. It is possible to develop constructive programmes to encourage and to create interest in the object.

Publications :

Museums have generated a new perspective on education. Traditionally museums have supplemented learning, educational focused institution. Students can get maximum advantage in museums. Museum publications are very beneficial to write dissertation, where they can get datas from the catalogue cards, coin cards, bulletins, journals etc.

University museums have benefit of numbers of visitors, students and researchers, professors and lectures.

Universities have their own big and vast libraries so good a facility of book reference. If museums are nearby library, readers can also take advantage and curator can get subjective expert personality for subjective problems.

University museum is the expanded mission. It develops the understanding of the nature of teaching through research, experimentation collaboration, use of new technology and applies the understanding to all aspects of the museums's public dimension activities.

The Voyage of Winchester Museum, Surat

Dr. Nirmala Sharma

Near Mecca bridge in western corner of Rani Baugh or victoria Garden (now known as Gandhi baugh) in Surat, stood this beautiful building known as Wincheste Museum. It was named after the collector of Surat Mr. Winchester. In 1890 this enthusiastic collector of Surat organised this museum. It was a single hall structure (cove picture) and housed precious collections of Jariwork, Wood work, Sandlewood and metal ware.

Like each and every artifact in a museum, speaks its history, this museum is also very old and has its own interesting history. It has faced natural calamities and ravages of time and still survived beyond a century. If we brouse through its journey till today, we find, that it was established in 1890. In 1952 the centenary year of Surat Borough Municipality during its celebration, decided to develop the Museum and in 1953 the inadequacy of space led to the shifting and reorganising of the museum in a bigger building in the Lely weaving shed at chawk Bazar. In 1956, a planned and still bigger accomodation was constructed for this museum and was opened by late Shri Lal Bahadur Shastri, the then Union Minister for Railways who later became the Prime-Minister of India. In 1957 the new Museum also had a change in name from Winchester Museum to now renamed as Sardar Vallabhbhai Patel Museum after the name of Shri Vallabhbhai Patel, the Iron man of India who hailed from Gujarat. The blows of Tapti river in 1959 floods, effected the museum. Since the Museum was on a low lying area of Chawkbazar it was tremendously effected. In 1968 again when ninety percent of Surat city was Under flood water, this Museum remained three metres immersed in water for ninety six hours drenching all the artifacts. Thanks to the untiring efforts of the city people who helped save, many of the Art pieces. While things were being placed in order the city was hit by another flood for the third time that is in 1976. During this flood about 1300 valuable and rare objects were damaged and was a great loss to the Museum. The period from 1959 to 1970 was a period of natural calamity for the city and this calamity effected the Museum terribly. To ensure the safety of these valuable pieces from future disaster, the Surat Municipal corporation raised one more floor above the existing building of Lely weaving shed : In the year 1987, a new Gallery of Historical objects was added, making changes in the picture Gallery below, a philatelic gallery was added. In 1990 after a long struggle for existence this museum reached its centenary year and today to say its an 112 year old history.

This Museum today is the pride and possession of Surat Municipal Corporation and is presently called Sardar Vallabhbhai Patel Museum, Chawkbazar and stands proudly in the historical city of Surat. It is administered by Surat Municipal Corpora-

---

* Faculty, Nirma Institute, Ahmedabad.

tion. It is a treasure house of collections. Though in the present times it may appear small in size compared to other Museums, it is one of the important treasure houses.

The museum possesses antiquities as well as objects which represent cultures that are disappearing fast. It has preserved evidences of past occupations, Industries, handicrafts, historical personalities, costumes and textiles, metalware, porcelain, glass ware, furniture, wood carving, paintings, old books, stamps, stuffed specimens of animals & birds, marine specimens like corals, shells, corals, precious stones in which different phases of the moon and eclipse appear, pottery, furniture, machinery, musical instruments, arms, papers, sculptures, coins, educational models, Ancient Manuscripts, printed books, ornaments enamelware etc. The specimens are methodically classified in Sections and allotted an alphabet in order to facilitate easy documentation.

The philatelic gallery displays post-Independence stamps. All the postal stamps released since 1947 have been exhibited in correct sequence along with its information. The museum collection exceeds above Eleven thousand pieces which include gifts too.

This Museum serves as a valuable centre of Arts, Culture and education, as said it is not only a homage to the past but also an inspiration to the future.

Numismatic Museum

Dilip Rajgor

University of Mumbai is setting up "Dinesh Mody Numismatic Museum" on a exclusive plot of land of 10,000 sq. ft. with built up area of about 15,000 sq. ft. in its Kalina Campus at Kalina, Mumbai. The building in question is almost complete and it is hoped that the Museum will throw its doors open to public sometime in the second half of 2002.

On display in the Museum will be exclusive collection of approximately 15,000 to 20,000 rare coins not only of India but also from all over the world from 3000 B.C. till today. Most of the coins are of gold and silver and each of them is different than the other.

More than 200 countries will be represented in the Museum. Besides the coin and old currency notes, all types of medals, seals, moulds, dies, stamp papers and share certificates will be also on display.

Along with the said Museum, an institute for numismatic and archaeological studies is also proposed to be set up leading to post graduate degree of M.A. and Ph.D. There will be facility both for domestic and overseas research scholars. Lectures by numismatists will be regularly arranged and so also the exhibitions and seminars from time to time. There will be special programmes for new collectors as well as for college and school students. Special care will be taken for extending guidance in every aspect of this field like promotion and development of numismatic interest, so as to preserve the rich heritage of India. Special attention will be paid to various unexplored and unknown areas of numismatics. Similarly leading institutions from foreign countries will be invited to promote joint project in this field.

Latest electronic media and computerized gadgets will be installed and special care will be taken designing the display material so as to hold the absorbing interest of a common man so that it will become one of the visiting spots of the city tour in Mumbai.

The Museum also has a good publication plan. In the Series, the first is being released. It is "Collector's Guide to Mughal Coins" by Dilip Rajgor. More books are in pipeline and will soon appear for review.

---

* University of Mumbai, Dinesh Mody Numismatic Museum.

गुजरात के संग्रहालयों में संगृहीत प्राचीन गुजरात में प्रचलित सिक्के

रेतू लाल*

प्रकृति और वसाहत की प्रक्रिया का चिर-पुरातन काल से प्रगाढ़ सम्बन्ध रहा है। प्रकृति ने मानव को उसकी मूलभूत आवश्यकताओं की पूर्ति करके अपनी ओर आकर्षित किया। इसी प्रक्रिया में जनोपयोगी प्राकृतिक साधनों के निकट नगर बसे और समय के काल-चक्र में विध्वंसित होते चले गये। पुरातत्त्वविद्या के विकास के साथ ही साथ जब हम उत्खनन द्वारा कालग्रसित नगरों की शोध करते हैं तो वहाँ से बहुत सी पुरातात्विक सामग्री उपलब्ध होती है। इसी तरह सर्वेक्षण द्वारा भी सामग्री उपलब्ध होती है और तब समस्या उत्पन्न होती है इन उपलब्ध ऐतिहासिक साक्ष्यों के संग्रह, संरक्षण और प्रदर्शन की वैश्विक संदर्भ में देखें तो हेलनिस्टिक काल के अंत के बाद रोम के सेनापतियों ने ग्रीस का भ्रमण कर डाला और वहाँ से जो कुछ भी कलात्मक या अच्छा मिला उठा कर ले गये। बाद में उन लोगों ने उसे पब्लिक मैदानों या प्राइवेट घरों में रखा। इस प्रकार से संग्रह करने की आदत की शुरुआत हुई और शायद इसी के बाद से संग्रहालय का विचार उत्पन्न हुआ होगा जहाँ पर इन कलात्मक वस्तुओं का संग्रह किया जा सके।

लेटिन शब्द Museum ग्रीक शब्द Musion से उद्भूत हुआ है जिसका अर्थ है Muses नामक देवी को अर्पित मंदिर। ग्रीक परम्परा में 'Muses' कला और विज्ञान की नौ देवियाँ हैं। कला और विज्ञान की देवियों को अर्पित कलात्मक संग्रहों के इन मंदिरों को 'संग्रहालय' की संज्ञा प्रदान की गयी।

विश्व का प्राचीनतम संग्रहालय 3rd C.B.C का Egypt के अलेक्जान्ड्रिया शहर में पाया गया, जिसमें चार लाख हस्तप्रतों का संग्रह था। आधुनिक काल का प्रथम संग्रहालय आशमोलियत म्यूजियम है, जिसकी स्थापना १६८२ A.D. में इंग्लैण्ड के ओक्सफोर्ड नामक नगर में हुई थी। इसके बाद तो सम्पूर्ण विश्व में संग्रहालयों की एक लहर-सी दौड़ पड़ी। भारत भी इस दौड़ में पीछे न रहा। भारत में कलकत्ता में ई. सन् १८१४ में 'ओरियन्टल म्यूजियम ऑफ एशियाटिक सोसायटी' की स्थापना हुई। इसे ही भारत का प्रथम संग्रहालय माना जा सकता है। इसके बाद तो लार्ड कर्जन और सर जॉन मार्शल के समय में तो नयी-नयी शोधों के साथ ही साथ नये-नये संग्रहालयों की स्थापना तीव्र गति से हुई। सिंधु-संस्कृति के विस्तार-का प्रमुख प्रदेश होने के कारण गुजरात में भी नई-नई शोधों के साथ ही साथ नये-नये संग्रहालय भी खुले। यहाँ पर स्थित सभी संग्रहालयों में 'कच्छ संग्रहालय' सर्वाधिक प्राचीन है, जो पहले 'फार्ग्युसन म्यूजियम' के नाम से जाना जाता था। इसके अतिरिक्त बड़ौदा म्यूजियम, वाटसन म्यूजियम, राजकोट बार्टन संग्रहालय-भावनगर, जूनागढ़ संग्रहालय-जूनागढ़, लेडी विल्सन संग्रहालय- धरमपुर आदि प्राचीन संग्रहालय हैं।

पिछले कई वर्षों से मैंने भारत के प्रमुख संग्रहालयों के साथ ही साथ गुजरात के उन सभी विशिष्ट संग्रहालयों का भ्रमण किया, जहाँ पर भी प्राचीन गुजरात में प्रचलित सिक्के संगृहीत हैं। इस शृंखला में बड़ौदा म्यूजियम एन्ड पिक्चर गैलरी- बड़ौदा, म.स.युनिवर्सिटी संग्रहालय- बड़ौदा, वाटसन संग्रहालय- राजकोट, जूनागढ़ संग्रहालय- जूनागढ़, बार्टन संग्रहालय- भावनगर, जूनागढ़, संग्रहालय, जूनागढ़, कच्छ संग्रहालय- भुज, सरदार पटेल युनिवर्सिटी संग्रहालय- आणंद, लेडी विल्सन संग्रहालय- धरमपुर, भोजेविद्याभवन संग्रहालय- अहमदाबाद, ला.द.संग्रहालय- अहमदाबाद आदि उल्लेखनीय हैं।

★ सीनियर फेलो, I.C.H.R., नई दिल्ली

पृथिक • दीपोत्सवांक - ओक्टो.-नवे.-डिसे., २००१ • ६८

विषय के अनुरूप यहाँ पर कुछ विशिष्ट संग्रहालयों के संग्रह की चर्चा ही अपेक्षित है। उस क्रम में सर्व प्रथम बड़ौदा म्यूजियम एन्ड पिकचर गैलरी को रखा है। ई.सन् १९२१ में प्रारंभ किया गया यह बहुउद्देशीय संग्रहालय गुजरात के संग्रहालयों में अग्रणी है। कला और संस्कृति के संग्रहों के अतिरिक्त वनस्पति-विद्या और मानववंश-विद्या से सम्बन्धित संग्रह भी हैं। सिक्कों के संदर्भ में यहाँ का संग्रह उत्तम श्रेणी का है। लगभग २२००० सिक्के यहाँ पर संगृहीत हैं, जिसमें भारतीय तथा विदेशी सिक्कों का समावेश है। सोने, चाँदी, ताँबा, सीसा और बिलन आदि सभी धातुओं के सिक्के हैं।

प्राचीन गुजरात में प्रचलित सिक्कों में यहाँ पर आहत सिक्के, इण्डो ग्रीक राजाओं के सिक्के, कुषाणों के सिक्के, पश्चिमी क्षत्रपों के सिक्के, गुप्त, वलभी, गधैय्या, और-सातवाहन सिक्के उल्लेखनीय हैं। आहत सिक्कों में चाँदी और ताँबा दोनों ही धातुओं के सिक्के हैं। चाँदी के आहत सिक्कों में पाँच या छः चिह्न अंकित हैं। सिक्के आकार में चौकोर तथा मोटे हैं। ताँबे के दो सिक्के प्रदर्शित हैं, जिनमें केवल एक-एक ही चिह्न है। इण्डो ग्रीक राजाओं के सिक्कों में 'बेसिलोस मेगालाड यूक्रतिदाड' लेख वाला यूक्रेटाइडस का एक बड़ा सिक्का प्रदर्शित है। मिनेण्डर के पाँच सिक्के और अपोलोडोटस के चौकोर सिक्कों में हाथी के सिर वाला दुर्लभ सिक्का यहाँ पर संगृहीत है। गुजरात में प्रचलित सोटर मेगास का सिक्का भी यहाँ पर प्रदर्शित है। सोटर मेगास को ही अंतिम इण्डो-ग्रीक राजा माना जा सकता है, जिसका राज्य पश्चिमी क्षत्रपों के राज्य के पूर्व तक था। कुषाणों के कुल छः सिक्के प्रदर्शित हैं, जिनमें सोना, चाँदी और ताँबा तीनों ही धातुओं के सिक्के हैं।

गुप्तकालीन सिक्कों में समुद्रगुप्त, चंद्रगुप्त, कुमारगुप्त आदि राजाओं के सिक्के प्रदर्शित हैं। चंद्रगुप्त द्वितीय का अश्वारोही प्रकार का सुवर्ण सिक्का तथा कुमारगुप्त का दण्डधारी प्रकार का सिक्का विशिष्ट है। गुजरात में प्रचलित कुमारगुप्त प्रथम के गरुड़ प्रकार के चाँदी के सिक्कों में पूर्ण लेख तथा अच्छी दशा होने के कारण उल्लेखनीय हैं।

वलभी सिक्कों में त्रिशूल प्रकार तथा त्रिशूल और परशु दोनों ही प्रकार के सिक्के हैं। कई गधैय्या सिक्के भी प्रदर्शित किए गये हैं। आकार में छोटा तथा सातकणिस लेख-युक्त एक सिक्का सातवाहन वंश का भी है। इस प्रकार के कई सिक्के 'कारवाण' नामक स्थान से प्राप्त हुए हैं।

गुजरात के इतिहास में सर्वाधिक दीर्घशासित काल क्षत्रप-काल माना जाता है। क्षत्रप-काल का इतिहास ज्ञात करने का एकमात्र साक्ष्य सिक्के ही हैं। यहाँ पर क्षत्रप- राजाओं में भूमक, नहपान, जयदामन्, रुद्रदामन्, रुद्रसिंह प्रथम, रुद्रसेन प्रथम, दामसेन, भर्तृदामन्, विश्वसेन, विश्वसिंह, वीरदामा, यशोदामा द्वितीय और स्वामी रुद्रसेन के सिक्के प्रदर्शित हैं जिनमें कुछ सिक्के तिथियुक्त भी हैं।

बड़ौदा में ही म.स. युनिवर्सिटी संग्रहालय में देवनीमोरी तथा बिलोदरा के उत्खननों से प्राप्त सिक्कों का संग्रह है। देवनी मोरी से प्राप्त वलभी तथा कुमारगुप्त के चाँदी के सिक्के तथा बिलोदरा से प्राप्त 'शर्वभट्टारक' के चाँदी के सिक्के उल्लेखनीय हैं।

राजकोट स्थित वाटसन म्यूजियम भी गुजरात के महत्वपूर्ण संग्रहालयों में से एक है। यहाँ पर क्षत्रपकालीन सिक्कों का दुर्लभ संग्रह है। भूमक से लेकर स्वामी रुद्रसिंह तृतीय तक, के सिक्के प्रदर्शित हैं। भूमक का ताँबे का गोल सिक्का अदभुत है, जिसके सभी चिह्न तथा लेख स्पष्ट रूप से दिखाई पड़ रहे हैं। यहाँ पर संगृहीत संघदामन् का सिक्का अद्वितीय है।

बार्टन संग्रहालय- भावनगर में गणराज्यों के सिक्कों में मालव और यौधेय गणराज्यों के सिक्के विशिष्ट हैं। मालव तथा यौधेय ये दोनों ही गणराज्य रुद्रदामन् के समकालीन थे। इसके अतिरिक्त रिजर्व कलेक्शन में

संगृहीत गुप्तकालीन सोने के सिक्के भी ऐतिहासिक दृष्टि से विशेष महत्वपूर्ण हैं।

कच्छ संग्रहालय- भुज में तो गंधैया और वलभी सिक्कों का विपुल भण्डार संगृहीत है। गुजरात में ७ वीं शती से लेकर ११ वीं शती तक गंधैया सिक्कों का ही प्रचलन था।

सरदार पटेल युनिवर्सिटी म्यूजियम- वल्लभ विद्यानगर में आणंद से प्राप्त सिक्कों का संग्रह है जिसमें क्षत्रप राजाओं और कुमारगुप्त के चाँदी के गरुड़ प्रकार के सिक्के प्रमुख हैं। कुपाणों, सातवाहनो, वलभी सिक्कों के अतिरिक्त गुप्तों तथा इण्डो-ग्रीक राजाओं के भी सिक्के हैं। कुमारगुप्त के दुर्लभ तिथि अंकित दुर्लभ सिक्के भी यहाँ पर संगृहीत हैं।

लेडी विल्सन म्यूजियम- धरमपुर में कलचुरि राजा कृष्णराज के १८ सिक्के हैं। ये सिक्के क्षत्रप राजाओं के सिक्कों से अत्यन्त साम्य रखते हैं, जिसके कारण साधारण जन के लिए उन्हें पहचानना दुष्कर कार्य है।

आजादी के पूर्व 'रसूलखानजी म्यूजियम' नाम से प्रसिद्ध हाल का जूनागढ़ संग्रहालय, १९४९ में इँटका के उत्खनन से प्राप्त पुरावस्तुओं के संग्रह का उल्लेखनीय स्थान है। अमरेली तथा आसपास के विस्तार से प्राप्त सिक्के भी यहाँ पर संगृहीत किये गये हैं, जिनमें क्षत्रप, वलभी, कुमारगुप्त और गंधैया सिक्के विशेष हैं। क्षत्रप सिक्कों में नहपान, रुद्रदामन् प्रथम, रुद्रसिंह प्रथम, दामसेन, यशोदामा, विजयसेन, दामजदश्री तृतीय, विश्वसिंह, बौदामा, आदि विशेष हैं। कुमारगुप्त के नाम के छः सिक्के प्रदर्शित हैं किन्तु उनमें दो सिक्के शर्व भट्टारक के हैं क्योंकि उनमें पृष्ठभाग में त्रिशूल तथा अपभ्रंश ब्राह्मी लिपि का लेख स्पष्ट दिख रहा है। लगभग ग्यारह गंधैया सिक्के भी यहाँ पर प्रदर्शित किए गये हैं।

अहमदाबाद शहर में भोजेविद्याभवन संग्रहालय में सिक्कों की विपुल संख्या संगृहीत है, जिनमें प्राचीन गुजरात में प्रचलित लगभग सभी प्रकार के सिक्कों का संग्रह किया गया है। आहत सिक्के, इण्डो-ग्रीक राजाओं में यूकेटाइडस, अपोलोडोटस, मिनेण्डर आदि राजाओं के सिक्के, क्षत्रप राजाओं में भूपक से लेकर स्वामी रुद्रसिंह तृतीय तक के सिक्के संगृहीत हैं। कुमारगुप्त, शर्वभट्टारक, वलभी सिक्के के अतिरिक्त गंधैया सिक्के भी संगृहीत हैं जो संशोधन की दृष्टि से अत्यन्त महत्वपूर्ण हैं।

ला. द. संग्रहालय, अहमदाबाद का एक विशेष संग्रहालय है। यहाँ पर भी आहत सिक्के और इण्डो-ग्रीक-राजाओं के सिक्के प्रदर्शित किए गये हैं। इण्डो-ग्रीक-राजाओं में मिनेण्डर और अपोलोडोटस के सिक्के विशिष्ट हैं। यहाँ का प्रदर्शन आधुनिक होने के कारण अत्यन्त उत्तम है।

गुजरात के इन संग्रहालयों में सिक्के प्रदर्शित भी किए गये हैं और रिजर्व कलेक्शन में भी संगृहीत हैं। सिक्कों का प्रदर्शन किसी भी संग्रहालय के लिए जेखिमभरा और चुनौतीपूर्ण कार्य है। आकार में छोटे तथा संख्या में अधिक होने के कारण सभी सिक्कों का प्रदर्शन तो असंभव ही है। सिक्कों की धातु भी सोना, चाँदी और ताँबा, सीसा अथवा पोटीन होती है अतः इन कीमती धातुओं की सुरक्षा का प्रश्न भी संग्रहालय के सामने रहता ही है। सिक्के के प्रदर्शन में अग्रभाग और पृष्ठभाग दोनों ही प्रदर्शित हो सकें। प्रदर्शन-इस प्रकार से किया जाए कि एक प्रेक्षक शो-केस के अन्दर रखे सिक्कों को देख सके, उस पर लिखे लेख आदि को पढ़ सके, प्रदर्शनों की प्रकाश-व्यवस्था आदि कुछ महत्वपूर्ण तथ्य हैं।

किसी भी संग्रहालय के लिये यह संभव नहीं है कि वह अपने संग्रह में संगृहीत सभी सिक्कों का प्रदर्शन कर सके। अतः प्रत्येक संग्रहालय अपने संग्रह के कुछ विशिष्ट सिक्कों का ही प्रदर्शन करता है। शेष

सिक्रे रिजर्व कलेक्शन में ही संगृहीत होते हैं जिनको वह संशोधकों के अनुरोध पर ही उन्हें दिखाता है। प्रशासि और सुरक्षा की समस्याओं को मद्दे नजर रखते हुए हम कह सकते हैं कि गुजरात के ये संग्रहालय संशोध की माँग को पूरा करने में पूर्ण सहयोग देते हैं। आधुनिक काल में नये बन रहे कुछ संग्रहालयों ने इस दि में नवीन पद्धति अपनाई है। जहाँ पर संशोधकों के लिए Computerised documentation, photo archives तथा index card आदि बन रहे हैं जिसके कारण विषयानुकूल सिक्रे की जानकारी, फोटो अ प्राप्त करना सुगम हो गया है।

गुजरात के इतिहास में सिक्रे महत्वपूर्ण स्रोत हैं। यहाँ के संग्रहालयों में संगृहीत इस बहुमूल्य धरो को संरक्षित करने के लिए संग्रहालय-व्यवस्था अभिनन्दनीय है। संशोधकों और जन-सामान्य को पूर्ण रूपे सहयोग देने के कारण UNESCO द्वारा Museum की परिभाषा "जिसमें कहा गया है कि कोई भी Museu मात्र प्रदर्शों को एकत्रित करने से म्यूजियम नहीं कहा जा सकता है बल्कि उसकी Activities ही उसकी ज है।" में खरे उतरते हैं।

शामलाजी संग्रहालय और गुजरात की सांस्कृतिक विरासत

अतुल त्रिपाठी*

भारत के पश्चिमी भाग पर २०° ०१' से २४° ०७' उत्तरी अक्षांश तथा ६८° ०४' से ७४° ०४' पूर्वी रेखांश के मध्य स्थित गुजरात का कुल क्षेत्रफल १,१६,०२४ वर्ग किलोमीटर है। यह २५ जिलों में विभाजित है। वर्तमान में गुजरात में कुल ३९ संग्रहालय हैं जिनमें २३ व्यक्तिगत संस्थाएँ तथा १६ सरकारी हैं। इन १६ सरकारी संग्रहालयों में ११ गुजरात सरकार व ५ म्युनिसिपल से संबंधित हैं। लोथल ही एकमात्र ऐसा स्थल-संग्रहालय है, जो केन्द्र सरकार से संबद्ध है।

प्राचीन काल में गुजरात मुख्यतः तीन भागों सौराष्ट्र- प्रायद्वीप, लाट (तापी और माही के मध्य का भाग) तथा आनर्त (उत्तरी गुजरात) में विभाजित था। आनर्त यानि उत्तरी गुजरात स्थित शामलाजी साबरकांठा जिला अन्तर्गत भिलोडा तालुका से २० किलोमीटर दक्षिण पूर्व तथा दिल्ली जानेवाले राष्ट्रीय राजमार्ग संख्या-८ के दायें किनारे पर स्थित है। यह स्थल आज मुख्यतः वैष्णव धार्मिक स्थल के रूप में जाना जाता है और ग्रंथों में इसकी चर्चा गदाधर क्षेत्र के रूप में हुई है।

शामलाजी स्थित वर्तमान संग्रहालय २ मई १९९२ को उद्घाटित हुआ था, जिसमें मुख्यतः प्रागैतिहासिक पाषाण औजारों के साथ-साथ यहाँ से प्राप्त कुछ मुख्य मूर्तियों की प्रतिकृति व निकटवर्ती स्थलों से प्राप्त पूर्व मध्यकालीन एवं मध्यकालीन हिन्दू व जैन प्रतिमाएँ संग्रहित हैं। शामलाजी की तीन किलोमीटर परिधि में प्रागैतिहासिक काल से पन्द्रहवीं-सोलहवीं सदी तक के अवशेष (कुछ अन्तःस्थल को छोड़) प्राप्त हुए हैं। यहाँ से प्राप्त मुख्य प्रतिमाएँ हाल में प्रिन्स आफ वेल्स संग्रहालय, मुंबई व बड़ौदा संग्रहालय में संगृहीत हैं। कुछ अन्य मूर्तियाँ मोडासा संग्रहालय में भी संगृहीत हैं। दुर्भाग्यवश देवनी मोरी जैसा महत्वपूर्ण बौद्ध स्थल आज मेक्षो नदी पर श्याम सरोवर बाँध के निर्माण से पानी में डूब गया है।

शामलाजी की भौगोलिक स्थिति, पर्याप्त संख्या में प्राप्त कलात्मक दृष्टि से श्रेष्ठ शिल्प एवं स्थापत्य अवशेषों के आधार पर वर्तमान शोध-पत्र के माध्यम से मैं यह तर्क देना चाहता हूँ कि शामलाजी में वर्तमान संग्रहालय को एक समृद्ध पुरातात्विक स्थल संग्रहालय के रूप में विकसित करने की पूरी संभावना है जो कि गुजरात की सांस्कृतिक विरासत को समझने में महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर सकता है। विकसित पुरातात्विक स्थल संग्रहालय, वैष्णव धार्मिक स्थल तथा भौगोलिक स्थिति इस स्थल को पर्यटन-केन्द्र के रूप में विकसित करने में सकारात्मक भूमिका निभा सकते हैं।

गुजरात का वास्तविक राजनैतिक इतिहास मौर्यकाल से प्रारंभ होता है और विश्व के प्रथम संभावित संग्रहालय की प्राचीनता भी लगभग इसी समय यानि तृतीय सदी ई.पू. तक जाती है। मौर्य शासक अशोक ने अपने तेरहवें शिलालेख में सीमावर्ती राजाओं में तुमय यानि मिस के यूनानी राजा द्वितीय टालेमी फिलाडेल्फस (२८५-२४७ ई.पू.) का उल्लेख किया है जो प्रथम टालेमी (सोटर, ३२५-२८५ ई.पू.) का उत्तराधिकारी था। प्रथम टालेमी, सिकंदर का निकट संबंधी एवं उत्तराधिकारी था, जिसने अलेक्जेंड्रिया में संभवतः विश्व के प्रथम विश्वविद्यालय अथवा संग्रहालय की स्थापना की थी। इस संस्था का उल्लेख Museum अथवा Musces के चर

★ वरिष्ठ प्रवक्ता, इतिहास एवं संस्कृति विभाग, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद-३८००१४

पृष्ठिक • दीपोत्सवांक - ओक्टो.-नवे.-डिसे., २००१ • ७२

के रूप में हुआ है। यहाँ पर ग्रीक विचार, दर्शन एवं काव्य-संबंधित उत्कृष्ट नमूने मृदफलक पट्टी (terracotta tablets) में कीलाकार लिपि (uniform script) में दासों द्वारा लिपिबद्ध किये जाते थे। इन्हें बाद में विद्वानों द्वारा अध्ययन किया जाता था और ऐसी मान्यता है कि ज्यामितीय के प्रखर विद्वान यूक्लिड व गणितज्ञ आर्किमिडिस का संबंध इसी संस्था से था। यहाँ Jaws के Old Testament का हिब्रू से ग्रीक भाषा में अनुवाद किया गया। दुर्भाग्यवश यह स्थल सातवीं सदी ई.स. में अरबों द्वारा मिश्र पर आक्रमण के दौरान नष्ट हो गया।¹⁶

सन् १८५८ में भारत में ब्रिटिश सत्ता की स्थापना के साथ अंग्रेज यहाँ की परम्पराओं व रीति-रिवाजों को नजरअंदाज नहीं कर सके। उन्हें यहाँ की भाषा, विविध प्रजातीय विशेषताओं, जाति, संप्रदाय, पंथ एवं उनके इतिहास के बारे में जानना पड़ा। जिज्ञासा प्रवृत्ति (Spirit of enquiry) व ज्ञान-पिपासा की पूर्ति हेतु आर्कियोलॉजिकल सर्वे ऑफ इंडिया, बोटेनिकल सर्वे ऑफ इंडिया, जूलोजिकल सर्वे ऑफ इंडिया, व जियोलाजिकल सर्वे ऑफ इंडिया जैसी विविध संस्थाओं की स्थापना हुई। इससे पूर्व गवर्नर जनरल वारेन हेस्टिंग्स के कार्यकाल में १७८४ में विलियम जोन्स द्वारा एशियाटिक सोसायटी की स्थापना की गई। Asiatic Society of Bengal द्वारा प्रारंभिक काल (१७५७-१८५८) में भारतीय जीवन के विविध पक्षों के अध्ययन की शुरुआत हुई। परन्तु भारत में संग्रहालय आंदोलन की वास्तविक शुरुआत १८१४ में कलकत्ता में Asiatic Society of the Oriental Museum की स्थापना के साथ हुई। इसमें विविध कलात्मक वस्तुओं, पुरातात्विक एवं इतिहास संबंधी वस्तुओं को सोसायटी के संशोधन क्रियाकलापों से संबद्ध किया गया।¹⁷

लार्ड कर्जन (१८९९-१९०५) ने भारत के गवर्नर-जनरल के अपने कार्यकाल के दौरान यह महसूस किया कि भारत में ब्रिटिश सरकार ने देश की सांस्कृतिक विरासत के संरक्षण हेतु कोई विशेष ध्यान नहीं दिया है। अतः उन्होंने सांस्कृतिक रूप से समृद्ध इस पुरातन भूमि के शोध एवं संरक्षण हेतु पूर्ण प्रोत्साहन प्रदान किया। सर जान मार्शल को भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण का महानिदेशक नियुक्त कर उन्होंने इस दिशा में प्रथम सकारात्मक प्रयास किया। मार्शल ने विभिन्न उत्खननित अवशेषों को अपनी मूल स्थिति, स्थान एवं वातावरण में अध्ययन करने के उद्देश्य से उत्खननित स्थलों के समीप पुरातात्विक स्थल संग्रहालय स्थापित कर एक नई नीति की शुरुआत की। १९१० में सारनाथ में प्रथम पुरातात्विक स्थल संग्रहालय स्थापित हुआ, जिनकी संख्या आज २८-३० है।¹⁸

मरखम (तत्कालीन सचिव, ब्रिटिश म्यूजियम एसोसियेशन) व हर्ग्रीव्स (तत्कालीन महानिदेशक, भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण) ने १९३६ में भारत में संग्रहालय आंदोलन का अध्ययन कर खराब रखरखाव, वित्तीय समस्या तथा अप्रशिक्षित संग्रहालयाध्यक्ष आदि मुख्य खामियाँ पायीं। उन्होंने अपनी रिपोर्ट में संपूर्ण सांस्कृतिक अध्ययन हेतु पुरातात्विक स्थल संग्रहालय को अत्यन्त उपयोगी बताया।¹⁹

ईराक में उर (Ur) जैसे महत्वपूर्ण पुरातात्विक स्थलों का उत्खनन करने वाले सर लार्ड वूले जब १९३९ में भारतीय पुरातत्त्व सर्वेक्षण की गतिविधियों के अध्ययन हेतु भारत आये तो उन्होंने विभिन्न पुरातात्विक स्थल संग्रहालयों को उदासीन अवस्था में पाया। उनकी टिप्पणी, सिफारिश एवं सुझावों से इन संग्रहालयों की स्थिति सुधारने में मदद मिली।²⁰ उस समय कई ऐसे संग्रहालय थे जहाँ आसानी से पहुँचा नहीं जा सकता था परन्तु अब स्थिति काफी भिन्न है। आज ये संग्रहालय भारत के पर्यटन मानचित्र में हैं तथा प्रवासियों के आकर्षण का मुख्य केन्द्र हैं।

किसी भी पुरातात्विक स्थल संग्रहालय की उपयोगिता मुख्यतः तीन बातों पर निर्भर करती है :

(१) पर्याप्त संख्या में छोटे पुरावशेषों की प्राप्ति (२) पुरातात्विक स्थल के नजदीक आकर्षक पुरातात्विक वशेषों या संरचनात्मक स्मारकों का होना व (३) आगन्तुकों के लिए संग्रहालय या स्थल तक पहुँचने की सुविधा। ज़र गुजरात में साबरकांठा जिला स्थित शामलाजी उपर्युक्त तीनों विशेषताओं से युक्त है अतः यहाँ एक विकसित पुरातात्विक स्थल संग्रहालय की आवश्यकता है।

शामलाजी व उसके आसपास स्थित विविध पुरावशेषों की ओर सर्वप्रथम ध्यान श्री पी.ए.इनामदार त्कालीन नियामक, पब्लिक इंस्ट्रक्शन एंड आर्कियोलोजी ने १९३६ में प्रकाशित अपनी पुस्तक 'Some chaeological Finds in the Idar State' के माध्यम से कराया। इसके बाद १९५० में हमन गोद्वज 'Gupta Sculptures from North Gujarat',¹⁰ तथा १९६० में यू.पी.शाह ने Sculptures from mlaji and Roda¹¹ में शामलाजी की समृद्ध सांस्कृतिक धरोहर को सचित्र प्रकाशित किया। पी.ए.इनामदार यू.पी.शाह ने इस विस्तार में कई और मूर्तियों, मंदिर व गुफाओं के दबे होने की भी आशंका व्यक्त की बाद में सत्य साबित हुई।

सर्वेक्षण के दौरान भोज-राजा-नो-टेकरो व आसपास के विस्तार से कई टीले (चित्र-४) व पुरावशेष हुए। अतः इस विस्तार पर ध्यान केन्द्रित कर ११ फरवरी १९६० को उत्खनन की शुरुआत हुई।¹² उत्खनन भोज-राजा-नो-टेकरो के पश्चिम में स्थित उपशंक्वाकार टीले से पुराने मन्दिर व दक्षिण स्थित टीले से चर्ट, ट, चालसेडनी, क्वार्ट्ज़ाइट के औजार प्राप्त हुए। कुछ लघु पाषाण औजार देवनी मोरी विस्तार में विहार-५ दक्षिण से प्राप्त हुए।¹³ बौद्ध वसाहत संबंधी अवशेषों में एक बड़ा शारीरिक स्तूप, चार उर्देशिक स्तूप (Votive pas), एक आयताकार संरचना, एक अर्द्धवृत्ताकार मंदिर (apsidal temple) सुरक्षा प्राचीर प्रमुख हैं। संभवतः विहार के निर्माण से वसाहत प्रारंभ हुई, जो तीन-चार-सदियों तक समृद्ध रही। विहारों का विस्तरण व निर्माण जनसंख्या में वृद्धि को दर्शाता है।

देवनी मोरी से प्राप्त मृदाभाण्डों में रोमन एम्फोरा (प्रथम सदी ई.स.के प्रारंभ में रोम से आयातित), चमकीला मृदाभाण्ड, चित्रित धूसर मृदाभाण्ड मुख्य हैं।¹⁴ धातुओं में सोना, चाँदी, ताम्र, सीसा, लोहा, जस्ता वगैरे के अवशेष प्राप्त हुए हैं।¹⁵ चाँदी, ताम्र व सीसा के कुल ६९ सिक्कों में अधिकांशतः क्षत्रपकालीन हैं। ११ व भारतीय ससानियन सिक्कों की प्राप्ति के आधार पर वसाहत क्षत्रपकाल यानि द्वितीय सदी ई.स.से चौथी ई.स.तक रही, ऐसा कह सकते हैं।¹⁶ स्तूप के कार्स्कैट (चित्र ५) में कथिक संवत् १२७ व रुद्रसेन लिखा है जिसे रुद्रसेन तृतीय (३४८-३८० ई.स.) के समय का माना जाता है।¹⁷ प्राप्त ३७२ लौह औजारों में कटार, बाण मुख्य हैं।¹⁸ सातवीं-आठवीं सदी ई.स.के. बाद का कोई अवशेष प्राप्त नहीं होता। अतः समय तक वसाहत थी। इसके बाद स्मारक ने धीरे धीरे गिरते हुए टीले का रूप ले लिया। स्थापत्य का पुनरुद्धार पुनः दसवीं सदी से हुआ तथा पन्द्रहवीं सदी तक यह परकाष्ठा पर पहुँचा और निर्माण कार्य ए मुख्यतः पत्थर व ईंटों का प्रयोग किया गया।

देवनी मोरी से मृण्मूलक आकृतियाँ (terracotta figures) भी प्राप्त हुई हैं।¹⁹ सम्पूर्ण महास्तूप मृण्मूलक च्छादित था। मृण्मूलक के साथ मूर्तियाँ व आलंकारिक चित्रित ईंट भी प्राप्त हुई हैं। ध्यानस्थ मुद्रा में 'से २' ३" माप की कुल २६ बौद्ध प्रतिमाएँ प्राप्त हुई हैं (चित्र ६) जो उच्च ताप में निर्मित तथा लमक हैं। इनकी दाहिनी हथेली बायीं के उपर है। पीठ सीधी तथा मुख, वक्ष-स्थल, गर्दन, हाथ व सिवाय सम्पूर्ण शरीर पारदर्शक संधाटी से ढका है। मूर्तिकला पर कुषाणकालीन गांधार एवं मथुरा शैलियों

का आंशिक प्रभाव स्पष्ट है। दो ईंटों में भी ध्यानस्थ बुद्ध का अंकन है ^{२०} (चित्र ७)।

देवनी मोरी के निकट पर्वत की तरफ समकालीन शैव स्मारक की पुष्टि करते शिव-लिंग प्राप्त हुए हैं हिन्दु मंदिरों (नवमी सदी ई.स.,) में रणछोड मंदिर (नवमी सदी ई.स.), तोरणयुक्त हरिश्चन्द्र नी चोरी- मंदिर (नवमी सदी ई.स.), प्राचीन सूर्य मंदिर व गदाधर मंदिर मुख्य हैं। रणछोड- मंदिर मूलतः शैव मंदिर था। इसका प्राचीन से लगभग छठी सदी ई.स.की कलात्मक दृष्टि से श्रेष्ठ एक नंदी, प्रतिमा प्राप्त हुई थी, जो कि आजकल प्रिन्स ऑफ वेल्स संग्रहालय, मुंबई में संगृहीत है। एक अन्य समकालीन नंदी(जो अपेक्षाकृत गौण है) हाल में शामलाजी संग्रहालय में संगृहीत है। यहाँ से दो आकर्षक शैव द्वारपाल- प्रतिमाएँ प्राप्त हुई हैं, जिसमें एक प्रिन्स ऑफ वेल्स संग्रहालय में व दूसरी त्रिलोकीनाथ मंदिर में है। संग्रहालय में संगृहीत उपरोक्त प्रतिमा के पीछे हिमालय पर्वत का अंकन है तथा वस्त्राभूषणों की कलात्मकता भी श्रेष्ठ है। यहाँ से प्राप्त सातवीं प्रतिमा सत् ई.स.की शिव-पार्वती (साथ में बालक कार्तिकेय), की प्रतिमा कलात्मक दृष्टि से श्रेष्ठ है। शिवलिंग की कुल दो प्रतिमाओं में से एक काशी विश्वेश्वर मंदिर में व दूसरी- जो ५' ऊँची है हिम्मतनगर संग्रहालय^{२१} में संगृहीत है।

सौर संप्रदाय संबंधी अवशेषों में एक प्राचीन सूर्य मंदिर व एक सूर्य प्रतिमा मुख्य हैं। लगभग नौवीं दसवीं सदी ई.स.का सूर्यमंदिर कालांतर में पुनर्निर्मित हुआ। मंदिर के गर्भगृह में अब सूर्य प्रतिमा नहीं है। गर्भगृह के भद्र खतक की संरचना कलात्मक दृष्टि से श्रेष्ठ है। सूर्य प्रतिमा निकट स्थित गणेश मंदिर में स्थापित है

वैष्णव संप्रदाय संबंधी अवशेषों में विश्वरूप विष्णु व गदाधर मंदिर प्रमुख हैं। विश्वरूप विष्णु प्रतिमा को स्थानीय लोग कलसी-छोकरांनी मां (कितने छोटे बच्चों की मां) नाम से जानते हैं। स्थानीय भील, रबा व अन्य लोग जिनमें खासकर स्त्रियाँ इसकी मातृदेवी के रूप में उपासना करते हैं। इसी प्रकार की एक अ-अष्टभुजी प्रतिमा जो वीरासन मुद्रा में है हाल में बड़ौदा संग्रहालय में संगृहीत है। १५ वी सदी ई.स.में निर्मित गदाधर मंदिर में रामायण व श्रीकृष्ण के जीवन से संबंधित विभिन्न दृश्यों का सुंदर अंकन किया गया है

उत्तर गुप्तकालीन प्रतिमाओं में गणेश की स्थानक-प्रतिमा, यशोदा (बायीं तरफ गोद में बच्चा लिये र आकृति), तथा मातृकाओं में कौमारी, महेश्वरी, ऐन्दरी, चामुंडा, वराही, अग्नेयी, वैष्णवी सुन्दर प्रतिमाएँ मुख्य हैं

शामलाजी व आसपास स्थित स्मारकों के निर्माण में मुख्यतः ईंट, पत्थर, लकड़ी व लोहों की की का प्रयोग हुआ है। मेक्षो नदी की मिट्टी से ईंट तथा अगवली पर्वत का रेतीला पत्थर प्रयुक्त हुआ है। प्र १५ सदी ई.स. में शामलाजी के लोग आभियांत्रिकी विद्या में निपुण थे तथा उन्हें लौहगलन विद्या की जानकारी ऐसा यहाँ के प्रायोगिक उत्खनन से ज्ञात हुआ। मृण्मलक भी स्थानीय है क्योंकि इसके निर्माण के लिए आवश्यक मिट्टी, पानी व आग के लिए टिम्बर उपलब्ध था। स्तूप के नीचे से प्राप्त अधजली बौद्ध प्रतिमाएँ तथा विभिन्न प्रकार के मेहराब इसकी पुष्टि करते हैं।

एम्फोर पात्र नागर, वला, द्वारका, व सोमनाथ से भी प्राप्त हुए हैं जो नागर एवं शामलाजी के व मार्ग होने की संभावना प्रस्तुत करता है। कलावशेषों में मुख्यतः उत्तर क्षत्रपकाल के हैं तथा इनका उद् कुषाणकालीन गांधार एवं मथुरा कला से हुआ होगा। दो मूर्तियों के गुंघराले बाल व केश-विन्यास तथा गां में प्रचलित अभिप्राय, जयपत्र व जैतून के अंकन से तथ्य की पुष्टि होती है।^{२२}

कला संस्कृति का एक अंग है। संग्रहालय ही ऐसी जगह है जहाँ किसी व्यक्ति, स्थल एवं समा

ने विस्तृत प्रवृत्तियों को प्रभावशाली ढंग से ज्यादा लोगों तक पहुँचाया जा सकता है। संस्कृति निर्माण में भौगोलिक रेखा का काफी योगदान रहता है। संग्रहालयों को मुख्यतः छः भागों में विभाजित किया जा सकता है— कला, इतिहास, प्रजातिशास्त्र, प्राकृतिक इतिहास, विज्ञान एवं तकनीकी संबंधी संग्रहालय। इन सभी विभागों से संबद्ध अवशेषों की पृष्ठभूमि का समुचित अध्ययन स्थल-संग्रहालय के माध्यम से ही संभव है। अतः मूल पुरावशेषों युक्त शामलाजी स्थल-संग्रहालय एक महत्वपूर्ण भूमिका अदा कर सकता है। शामलाजी स्थल-संग्रहालय प्राचीन काल के सांप्रदायिक सौहार्द को भी प्रस्तुत करने में सहायक हो सकता है।

भौगोलिक, राजनीतिक एवं सांस्कृतिक स्थिति किसी भी देश की कला एवं स्थापत्य की नियामक होती। कलात्मक अभिव्यक्ति अपनी विषयवस्तु एवं निर्माण विद्या में समाज की धारणाओं एवं तकनीकों का प्रतिबिंबित करती है। ये धारणाएँ एवं तकनीकें संस्कृति का अंग होती हैं। गुजरात की कला, स्थापत्य एवं प्रतिमा-ज्ञान के प्रेरक एवं पोषक तत्वों के रूप में इन पक्षों का महत्वपूर्ण स्थान रहा है। समर्थ एवं प्रतिभाशाली सकों के काल में कला एवं स्थापत्य की नयी शैलियाँ अस्तित्व में आयीं, पुरानी ने नवीन रूप ग्रहण किया, समेकित प्रभाव की भी संभावना थी। क्षेत्रीय प्रवृत्तियों की प्रधानता पूर्व मध्यकालीनस्थ मध्यकालीन मूर्तिकला एक प्रमुख विशेषता थी और यह शामलाजी से प्राप्त मूर्तियों में खासकर पार्वती (जिसे स्थानीय लोग शबरकन्या से जानते हैं, द्विभंग मुद्रा में खड़ी हैं और कला की दृष्टि से अत्यन्त आकर्षक हैं) में देखी जा सकती। कलाविदों के अनुसार इस पर भक्ति प्रभाव है।

उपरोक्त तथ्यों से निष्कर्ष निकाला जा सकता है कि गुजरात की सांस्कृतिक विरासत के अध्ययन के साथ-साथ गुजरात में पर्यटन-उद्योग को बढ़ाने के लिए शामलाजी में एक विकसित पुरातात्विक स्थल-संग्रहालय आवश्यकता है, जिसकी पूरी संभावनायें यहाँ मौजूद हैं।

संदर्भ

गुजरात (श्री कस्तुर भाई लाल भाई विद्या विस्तार ग्रंथ श्रेणी-३), गुजरात विश्वकोष ट्रस्ट, अहमदाबाद, २००० पृ.४ (गुजराती)

मुद्रिका जानी व एस. के. भौमिक, 'गुजरात मां म्युजियमो', डिपार्टमेंट ऑफ म्युजियम, गुजरात स्टेट, वडोदरा, १९८६, पृ. १

अतुल त्रिपाठी, 'ए काम्प्रेहिन्सिव एंड कम्प्रेटिव स्टडी ऑफ सोलर टेम्पल्स ऑफ गुजरात', यू.जी.सी. प्रोजेक्ट (अप्रकाशित) २००१, पृ. १५

एस.बी.राजगोर (मुख्य संपा.) 'गजेटियर ऑफ इंडिया', गुजरात स्टेट, साबरकांठ जिला, अहमदाबाद, १९७४, पृ.७२८

एन.आर.बनर्जी, 'म्युजियम एंड कल्चरल हेरिटेज ऑफ इंडिया', दिल्ली, १९९०, पृ.१५-१८.

उपरोक्त, पृ. १८-२१

उपरोक्त, पृ. २०-२१

उपरोक्त, पृ. २१-२२

उपरोक्त, पृ. २१-२४

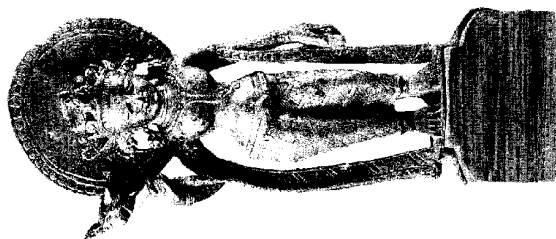

१०. हर्मन गोद्वज, 'गुप्ता स्कल्पचर्च फ्राम नार्थ गुजरात', "जर्नल ओफ द गुजरात रिसर्च सोसाइटी", वाल्यू XIV नं. १
११. यू.पी.शाह, 'स्कल्पचर्च फ्राम शामलाजी एंड रोडा', बुलेटिन ओफ द बड़ौदा म्युजियम एंड पिक्चर गैलरी बड़ौदा, १९६०.
१२. आर.एन.मेहता व एस.एन.चौधरी, 'एक्सकेवेशन एट देवनी मोरी' (ए रिपोर्ट ओफ द एक्सकेवेशन कंडक्ट फ्राम १९६० टु १९६३), एम.एस. युनिवर्सिटी, बड़ौदा, १९६६, पृ. ९
१३. उपरोक्त, पृ. ८७-९३
१४. उपरोक्त, पृ. ६९-८७
१५. उपरोक्त, पृ. ९३
१६. उपरोक्त पृ. १०४-११६
१७. उपरोक्त, पृ. ११८-१२२
१८. उपरोक्त, पृ. १०३
१९. उपरोक्त, पृ. १४०-१४८
२०. उपरोक्त, पृ. १६७-१७१
२१. पी.ए.इनामदार ने १९३६ में प्रकाशित ग्रंथ Some Archaeological Finds in the Idar state में प्रतिमा के हिम्मतनगर संग्रहालय में होने की बात लिखी थी। परन्तु हिम्मतनगर संग्रहालय की प्रतिमा वर्तमान में बड़ौदा आदि संग्रहालयों में संगृहीत है।
२२. आर.एन.मेहता व एस.एन.चौधरी, उपरोक्त, पृ. १२३-१४०
चित्र संख्या. ४-७ श्री रफिका बहेन सैय्यद, गुजरात विद्यापीठ, अहमदाबाद के सौजन्य से

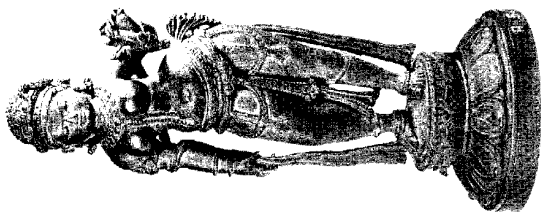
૫૬ - ૧

Rishbha

Sarasvati

Charmardharini

Baroda Museum & Picture Gallery - Vadodara

૫૭ - ૨

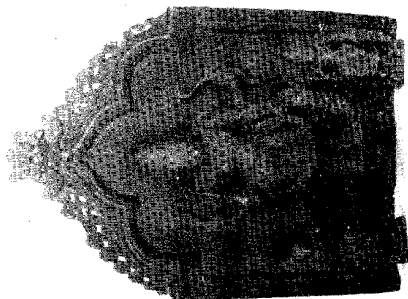

Fig.-1 : Bhairava

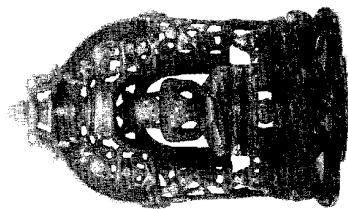

Fig.-2 : Mahavira

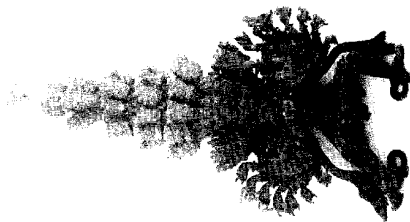
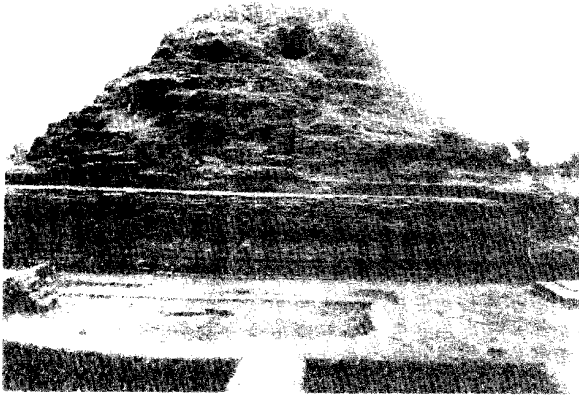

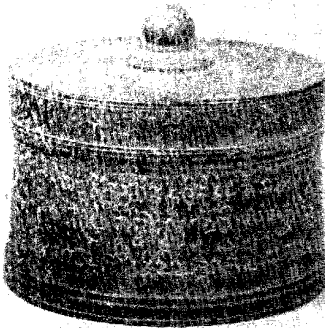
Fig.-3 : He Vajra

Sardar Patel University Museum - Vallabh Vidyanagar
(See the artical of Nandan Shastri)

५६ - ३

चित्र-४ : भोज गजानो टेकरो अथवा महास्तूप (उत्खनन के बाद) देवनीमोरी

चित्र-५ : अस्तिपात्र, देवनीमोरी

aeological Museum of
M. S. University, Vadodara

(अतुल त्रिपाठी का लेख देखिये)

पृष्ठ - ४

चित्र-६ : महास्तूप प्राप्त बुद्ध प्रतिमायें, देवनीमोरी, शामलाजी

चित्र-७ : ईंट में अंकित ध्यानस्थ बुद्ध, देवनीमोरी, शामलाजी

(अतुल त्रिपाठी कर लेख देखें)

૫૬ - ૫

ચિત્ર-૮ : વગેરેના હંસવિજયજી સંગ્રહમાંની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાંનું ચિત્ર

ચિત્ર-૯ : ઈડરના ગ્રંથભંડારમાંની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રતમાંનું ચિત્ર

(જુઓ ડૉ. ભારતી શેલત અને ડૉ. આર. ટી. સાવલિયાનો સંયુક્ત લેખ)

૫૬ - ૬

ચિત્ર-૧૦ : રાધા અને કૃષ્ણને એકબીજાને પ્રેમકરતાં (ગીતગોવિંદની તસલાપ્રતમાનું ચિત્ર)

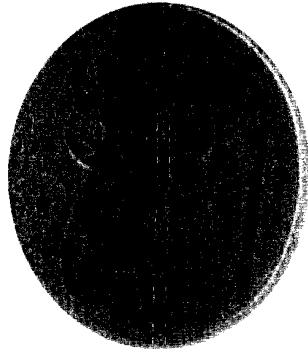

ચિત્ર-૧૧ : દ્રુવરાજ ધારાવર્ષ (૧લા)ના રાજવીનું દાનપત્ર

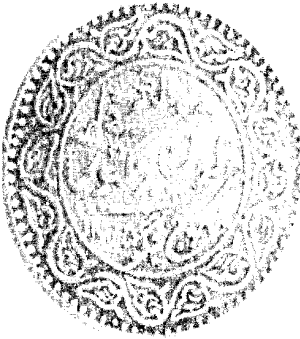
ભો.જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલય

(જુઓ નચના અધ્યવ્યુત્તો લેખ)

૫૬ - ૭

ચિત્ર-૧૪, ૧૫ : સિક્કાઓ

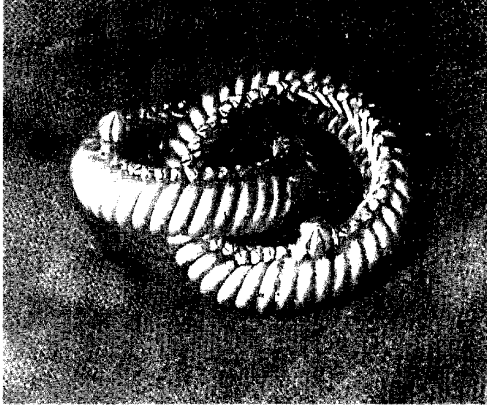

જે. વિદ્યાભવન સંગ્રહાલય

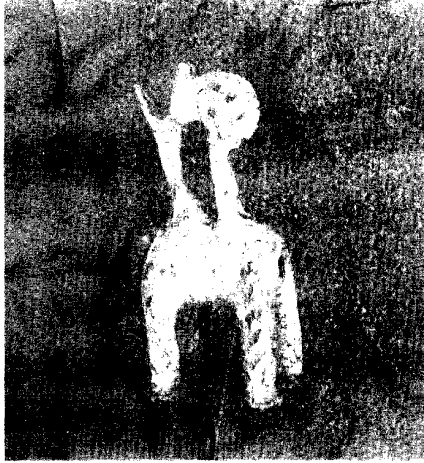
(જુઓ નથના અધવ્યુત્તો લેખ)

૫૬ - ૮

ચિત્ર-૧૬ : હાથના કડલાં, રાકવા આદિવાસી (વડોદરા જિલ્લો)

ચિત્ર-૧૭ : માટીનો ઘોડો, વાલોડ ગામ, (સુરત જિલ્લો)

આદિવાસી સંગ્રહાલય ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

(જુઓ પૃષ્ઠ ૬૯૫નો લેખ)

જ્ઞાનભંડારો અને હસ્તપ્રતો : એક ચંચુપાત

પ્રિયબાળા શાહ*

પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર આદિના પુરાણી હસ્તપ્રતોના અતિપ્રાચીન જ્ઞાનસંગ્રહો જગપ્રસિદ્ધ છે. પરંતુ ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, મારવાડ, મેવાડ, પંજાબ, ઉત્તર પ્રદેશ, દક્ષિણ આદિ દેશોમાં અનેક નગર અને ગામોમાં જૈન શ્રીશંકર અને જૈન મુનિઓના અધિકારમાં જે જ્ઞાનભંડારો છે તેમાં કલ્પી ન શકાય તેવું વિશાળ જૈન-જૈનેતર વિવિધ વિષયોને લગતું સાહિત્ય પ્રાચીનહસ્તપ્રતોમાં વિદ્યમાન છે જેને આપણે સમગ્રપણે જાણતા પણ નથી. જેમ જેમ આ જ્ઞાનભંડારોનું નિરીક્ષણ કરવામાં આવે છે તેમ તેમ તેમાંથી અનેક વિષયોને લગતી નવી નવી હસ્તલિખિત કૃતિઓ પ્રાપ્ત થતી જાય છે. માત્ર ગુજરાત, સૌરાષ્ટ્ર અને કચ્છમાં જે જ્ઞાનભંડારો આજે વિદ્યમાન છે તેની ગ્રંથસંખ્યા ઓછામાં ઓછી સાત આઠ લાખ કે તેથી અધિક થાય. આ સંખ્યામાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર વડોદરા, ગુજરાત વિદ્યાસભા, અમદાવાદ, કાર્બસ સભા, મુંબઈ, ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર, અમદાવાદ ઇત્યાદિ જાહેર વિદ્યાસંસ્થાઓના ગ્રંથસંગ્રહો ઉમેરીએ તો આ સંખ્યા એનાથી પણ વધી જાય. સર્વ ગ્રંથભંડારોની પ્રામાણિક યાદી તૈયાર કરવાનું કામ ઘણું જરૂરી છે. આવી વિવિધ વિષયોને આવરી લેતી હસ્તપ્રતો લંડનની મેટ્રિકલ કોલેજની લાઈબ્રેરીમાં તેમજ પેરિસની નેશનલ લાઈબ્રેરીમાં વિપુલ પ્રમાણમાં છે. જેની પ્રામાણિક યાદી તૈયાર પણ નથી થઈ.

આવી સંગ્રહાયેલી હસ્તપ્રતોના અનેક વિષયક ગ્રંથો, એઓની પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં જે હકીકતો, વસ્તુઓ અને સામગ્રી સમાયેલી છે તેનું પૃથક્કરણ કરવામાં આવે તો ગુજરાતી ભાષામાં સમૃદ્ધ સાહિત્યનો ઉમેરો થાય.

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ આદિ ભાષાઓનું જે જૈન-જૈનેતર વિપુલ સાહિત્ય વિદ્યમાન છે તેમાં આપણી પ્રાચીન ભાષાઓના કોશોને સમૃદ્ધ કરવાને લગતી ઘણી જ પર્યાપ્ત સામગ્રી છે. તદુપરાંત મોટી સંખ્યામાં જૈન આગમો, કર્મસાહિત્ય, ઔપદેશિક અને કથાગ્રંથો, કાંત્ર-સિદ્ધહેમ-સારસ્વત આદિ જેવાં વ્યાકરણો, શુદ્ધશાસ્ત્ર આદિ મહાકાવ્યો, વાગ્ભટ્ટલંકાર, વિદગ્ધપ્રમુખમંડન આદિ ગ્રંથો, રત્નપરીક્ષાશાસ્ત્ર, વૈદ્યક, જ્યોતિષ, ગણિત, અનેક કથાઓ, અંગવિદ્યા આદિ અનેક વિષયના ગ્રંથો ઉપર વિક્રમની પંદરમી સોળમી સત્તરમી શતાબ્દીમાં રચાયેલા જ્ઞાનલબ્ધો અને સ્તંભકોની પ્રાચીન અને લગભગ એજ સમયે લખાયેલી હસ્તપ્રતો સેંકડોની સંખ્યામાં વિદ્યમાન છે.^૧

ગ્રંથગૃહોમાં સંગૃહીત થયેલા ગ્રંથોના અંતમાં લખાયેલી ગ્રંથકાર અને ગ્રંથલેખકોની પ્રશસ્તિઓમાં તેમજ જ્યોતિષ, ગણિત આદિ ગ્રંથોમાં સંવત્ કે સંખ્યા જણાવવા માટે શબ્દાંકો, અર્થાત્ ચંદ્ર એટલે એક, હસ્ત એટલે બે, અગ્નિ એટલે ત્રણ, ગોસ્તન એટલે ચાર, બાણ એટલે પાંચ આદિ શબ્દાંકો આપ્યા છે. આ શબ્દાંકોની પદ્ધતિ અતિ સ્પષ્ટ છે.

આપણા જ્ઞાનભંડારોમાં ગુજરાતી, રાજસ્થાની કે મિશ્રભાષાનું કવિતારૂપ જે સાહિત્ય વિદ્યમાન છે તેની વિવિધતા અને વિશેષતા જાણવા માટેના જે સંકેતો છે તે પણ નોંધવા જેવા છે. આપણી લોકભાષાની દૃષ્ટિએ આ કૃતિઓમાં આટલી બંધી વિવિધતા હોવાનો ખ્યાલ પણ બહુ ઓછાઓને હશે. જેમ કે (૧) સંધિ, રાસ, ચતુષ્પદી-ચૈત્યપદી-ચુપદી-ચોપાઈ, પ્રબંધ, પવાડુ, આખ્યાનકથા (૨) પરિપાટી, પવલ-ધોળ, વિવાહલો, સલોકો, હમચી-હમચી નીસાણી, ગઘરનીસાણી, ચંદ્રાલિંગ, સુખડી, ફૂલડાં, ચરી, ગીતા, રાજગીતા, ભ્રમરગીતા, બ્રહ્મગીતા, હુમરી, વેલી, ગુંહલી, હાલરડું, નિશાલગરજું, જમણિયાં-ભોજનિયાં, હરિઆલી-હીઆલી, ગરબા, (૩) ફાગ, વસંત, હોરી, ધમાલ-ધમાર, ચર્ચરો, નવરસો, રાગમાળા, બારમાસા (૪) ચૈત્યવંદન, સ્તવન, સ્તોત્ર, સ્તુતિ-યુઈ-થોય, ચોવીસી, વીસી, વિજયિકા-વિનતિ, ગીત, ભજન, લાવણી, છંદ, પૂજા, દેવવંદન, આરતી-મંગળદીવો (૫) સજગ્રાય,

* ભૂતપૂર્વ આચાર્યા, માતૃશ્રી વીરબાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૭૮

ઢાળ, ઢાળિયાં ચોઢાળિયાં, છઢાળિયાં, બારઢાળિયાં, ચારમાલ, ચોક, બારભાવના (૬) પદ, કવિત, સવૈયા, છપ્પય છપ્પા, કુંડળિયા, એકવીસા, દોહા-દુહા-દોધક-દુગ્ધઘટ. આમાંના મધ્યકાલીન પદ્ય-સ્વરૂપોનું નિરૂપણ, ગુજરાતી સાહિત્ય-સ્વરૂપો તથા મધ્યકાળના સાહિત્ય પ્રકારોમાં નિરૂપણ કરવાની જરૂર છે. સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ગ્રંથો ઉપર અનુવાદ રૂપે ગદ્ય સાહિત્ય રચાયું છે તેને એના પ્રકારો મુજબ સ્થાનક-સ્તિબુક, ટબો, બાલાવબોધ, બોધ, વાર્તિક, વચનિકા, અવચૂર આદિ નામોથી ઓળખવામાં આવે છે.

લેખનની પદ્ધતિને કારણે આપણી હાથપોથીઓ અંગે જે સંકેતો છે તેમજ એની સાથે સંબંધ ધરાવતાં લેખ-આદિ સાધનોનાં ઘણાં નામો, સંકેતો અને શબ્દો છે જે આપણા કોઈ કોશમાં મોટે ભાગે નહીં મળે- જેવાં કે શુદ્ધ પંચપાઠ, ત્રિપાઠ, દ્વિપાઠ, રિક્તલિપિચિત્ર, ચિત્રપૃષ્ઠિકા, હુંડી, હાંસિયો, ચોરઅંક, મોરપગલું કે હંસપગલું, ગ્રંથાગ્ર પ્રતિ, આદર્શ, પાઠભેદ-પાઠાન્તર-વાચનાન્તર, ઓપિઉં-ફાંટિઉં, કાઠાં-બરું, વતરણાં, જુજવળ, પ્રાકાર, કંચિકા, આંકણી ગ્રંથિ, પાટી, પાઠાં, ચાબરચંગી-ચાબખીચંગી, ઝલમલ, વીંટાંમણ-રૂમાલ, કલમદાન, સાપડો-ચાપડો ઇત્યાદિ.

આપણી પ્રાચીન બ્રાહ્મી અથવા વર્તમાન દેવનાગરી, ગુજરાતી આદિ લિપિઓનો વિકાસ કેમ થયો અં એમાંથી કમે કમે આજની આપણી લિપિઓનાં વિવિધ રૂપો કેમ સર્જ્યાં એ જાણવા માટે આ જ્ઞાનભંડારોમાંથી જુદા જુદા પ્રદેશોના લેખકોને હાથે સૈકાવાર જુદા જુદા મરોડ અને આકારપ્રકારમાં લખાયેલી પ્રતિઓ ઘણી જ ઉપયોગ થાય એમ છે. પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાં બારમા સૈકાના પ્રારંભથી આજસુધીની સૈકાવાર અને દશકાવાર લખાયેલ હાથપ્રતો જ વિદ્યમાન છે. પાટણ, ખંભાત, જેસલમેર આદિના ગ્રંથસંગ્રહોમાં રહેલી આ બધી પ્રાચીન-અર્વાચીન-હસ્તપ્રતિઓ આપણી ભારતીય બ્રાહ્મી લિપિમાંથી દેવનાગરી લિપિ સુધીના ક્રમિક વિકાસના અભ્યાસ માટે ઘણી જ ઉપયોગી છે.

પ્રાચીન બૃહત્કલ્પ ગ્રંથમાં આપણા ભારતની પ્રાદેશિક, ઐતિહાસિક, સાંસ્કૃતિક આદિ અનેક વિષયોને લગત માહિતી છે. પ્રાચીન યુગમાં ગામ, નગર, ખેડ, કર્બટ, મડંબ, દ્રોણમુખ આદિની રચના તેના આકારો અને તેનું આસપાસ રક્ષણ માટે કરાતાં પથ્થર, ઈંટ, માટી, ધૂળ, ખપાટિયાં આદિનાં પ્રાકાર, વાડ વગેરે કેવાં હતાં તેની હકીકત પણ આ ગ્રંથમાં મળી આવે છે. પ્રાચીન યુગમાં આપણે ત્યાં કઈ કઈ જાતનાં નાણાં-મુદ્રા-સિક્કાઓનું ચલણ હતું, એન કાંકિણી, કેતર, કેવડિય, નેલક, દીનાર, દ્રમ્મ સાભરક આદિ નામો, એનું પ્રમાણ અને એ જ્યાં ચાલતાં તે સ્થળોનું ઉલ્લેખ પણ આમાં મળે છે. તીર્થસ્થાનો, ઉત્સવો, જમણ આદિ વિશેના ઉલ્લેખો પણ નજરે પડે છે. પશ્ચિતશાલા ભાંડશાલા, કર્મશાલા, પચનશાલા, વ્યાકરણ શાલા, આદિ શાલાઓ, કુત્રિકાપણ (વિશ્વવસ્તુ ભંડાર), આપણાં વચ્ચન પ્રકારો, મઘના પ્રકારો, વિષના પ્રકારો, યંત્રો આદિ અગણિત વિષયોની માહિતી આમાં છે આ ઉપરાંત મૌર્ય વંશીય અશોક-સંપ્રતિ, શાસિવાહન, મુરુંડરાજ આદિ રાજાઓ, આર્યસુહસ્તિ, કાલિકાચાર્ય, લાટાચાર્ય, સિદ્ધસેનસૂરિ, પાદલિપ્ત આદિ આચાર્યોની હકીકત પણ આ ગ્રંથમાં છે.

આ ઉપરાંત હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અંતમાં રહેલી પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓનું મૂલ્ય ઘણું છે. તેમાં મોટા મોટા રાજાઓ, અમાત્ય આદિની તેમજ કેટલાંક મોટાં મોટાં ગામ, નગર, દેશ આદિ વિશેની માહિતી અમુક ગ્રંથ ગ્રંથાદિમાંથી મળી રહે છે. કિંતુ, આપણા ઇતિહાસના ઘડતરમાં અતિ ઉપયોગી વિશાળ સામગ્રી તો આપણી આ પ્રશસ્તિઓ અને પુષ્પિકાઓમાં જ ભરેલી પડી છે. નાનાં મોટાં ગામ-નગરો-દેશો તથા ત્યાંના રાજાઓ, અમાત્યો તેમની ટંકશાળો, લશ્કરી સામગ્રી, શાહુકારો, કુળો, જ્ઞાતિઓ, કુટુંબો સાથે સંબંધ રાખતી ઘણી ઘણી હકીકતો આપણને આ પ્રશસ્તિ આદિમાંથી પ્રાપ્ત થાય એમ છે. જેમ પ્રશસ્તિલેખો તેમ પુસ્તક લખાવવાનું પણ એક પુણ્યકાર્ય છે તે પણ મંદિરની જેમ ચિરકાલ સ્થાયી છે તેથી તે કીર્તન સ્વરૂપ મનાય છે. જે ભાવુક ગૃહસ્થ પુસ્તકો લખાવવામાં પોતાનું દ્રવ્ય વ્યય કરે છે તે પોતાનાં સુકૃત્ય અને યશને અશ્વરબદ્ધ કરીને ચિરકાલ સ્થાયી રાખી શકે છે. આ પ્રશસ્તિ લેખોથી બે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે. એક તો જે ગૃહસ્થ આ પુસ્તકો લખાવે છે તેઓ પુસ્તક સંરક્ષિત રહે ત્યાં સુધી પોતાનું નામ વિદ્યમાન રખાવી શકે તેથી તેને આત્મસંતોષ થાય છે. બીજું આ રીતે કોઈ ગૃહસ્થનું નામ પુસ્તકને કારણ ચિરસ્મૃત

દેખીને બીજા ગૃહસ્થોને પણ પુસ્તક લખાવવાના કાર્યમાં ઉત્સાહ વધે છે. તેનું અનુકરણ કરીને આવી પુસ્તક લખાવવાની પ્રવૃત્તિમાં પોતાના દ્રવ્યનો વ્યય કરે છે. પોતાની પુણ્યપ્રાપ્તિ યશ ઉપરાંત પુસ્તક લખાવનાર વ્યક્તિ પોતાના પૂજ્ય, આત્મજન, બંધુ, આત્મીયજન અને કુટુંબીજનોના પુણ્યાર્થ માટે પુસ્તકો લખાવે છે અને જ્ઞાનનો પ્રચાર કરે છે. પુસ્તકની પ્રશસ્તિમાં જણાવેલું છે કે આ પુસ્તક અમુક વ્યક્તિએ, પોતાના સ્વર્ગગત પિતા કે બંધુની કે પુત્રની પુણ્યસ્મૃતિ માટે લખાવ્યું છે, તો કે પુત્રની પુણ્યસ્મૃતિ માટે લખાવ્યું છે, તો કોઈમાં જણાવેલું છે કે પોતાની માતા કે ભાગિની કે પત્નીની પુણ્યસ્મૃતિ નિમિત્તે લખાવ્યું છે. આ રીતે જ્ઞાનનો ફેલાવો ચાલુ રહે છે, આપણા દેશ, સમાજ અને ધર્મના પ્રાચીન ઇતિહાસની સામગ્રીની દૃષ્ટિએ આ પ્રશસ્તિઓ મહત્વની અને પ્રમાણભૂત છે જેમ મંદિરો, શિલાલેખો અને રાજાઓનાં દાનપત્ર મહત્વનાં અને પ્રામાણિક મનાય છે. પ્રશસ્તિલેખો શિલાલેખોમાં મળે છે, ઉપરાંત તાડપત્ર કે કાગળમાં પણ નોંધેલા મળે છે. કોઈ ધર્મશીલ વ્યક્તિ પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગ કરવાની દૃષ્ટિથી દેવમંદિર આદિ કોઈ ધર્મસ્થાન કે કીર્તન કરાવે છે તો તેના ઉપદેશક અથવા પ્રશંસક વિદજજન તેના કાર્યની સ્તુતિ રૂપે નાના મોટા પ્રશસ્તિ લેખ શિલામાં દંદાવે છે અને કોઈએક જગ્યામાં ચોડાવે છે. તે જ પ્રમાણે જ્ઞાનપ્રિય વ્યક્તિ પોતાના દ્રવ્યનો વિનિમય પુસ્તકાદિ લેખનમાં કરે છે; તેમાં તેના કાર્યની પ્રશંસા માટે ઉપદેશક વિદ્વાન નાના મોટા પ્રશસ્તિ લેખ રચીને પુસ્તકના અંતમાં લખે છે. આ રીતે પ્રશસ્તિ લેખો અને શિલાલેખોમાં તથ્યની દૃષ્ટિએ કોઈ અંતર નથી. પરિણામે બંને પ્રકારના લેખ ઇતિહાસના અંગભૂત રૂપ સમાન કાંદિનાં સાધન છે.

પ્રશસ્તિઓ નાની અને મોટી બંને રીતે લખાયેલી હોય છે. બે-ત્રણ શ્લોકની એક પ્રશસ્તિમાં જણાવેલું છે કે કોઈ આશાધર અને અમૃતદેવીનો પુત્ર કુલચંદ્ર નામે હતો તે સર્વજનપ્રિય હોઈને સારા જગતમાં વિખ્યાત થયો, તેને અંબિકા નામે પુત્રી હતી. તે ઘણી વિનયસંપન્ન હતી. ગુરુના ઉપદેશને કારણે તેણે આ પુસ્તક લખાવ્યું. આ પ્રકારની પ્રશસ્તિમાં પ્રારંભમાં પુસ્તક લખનારનું સંક્ષેપમાં નામ આપેલું છે. ત્યારપછી પુસ્તિકાની ચિરસ્થિતિ માટેની કામનાનો ઉલ્લેખ કરીને જણાવ્યું છે કે “જ્યાં સુધી આકાશમાં સૂર્ય અને ચંદ્ર વિદ્યમાન રહેશે ત્યાં સુધી પૃથ્વીમાં આ પુસ્તિકા વિદ્યમાન રહેશે. આ સંક્ષિપ્ત પ્રશસ્તિમાં જે ઉલ્લેખ આપેલો છે તેમાં સર્વજનપ્રિય અને સારા જગતમાં વિખ્યાત કુલચંદ્ર કયા વંશના હતા, કયા ગામના અને કયા સમયમાં થઈ ગયા તેની નોંધ નથી.

બીજા એક પ્રશસ્તિમાં નોંધેલું છે કે પલ્લીવાલ વંશમાં પુના નામનો ગૃહસ્થ થઈ ગયો. તેનો પુત્ર બોહિત્ય અને તેનો પુત્ર ખૂબ પાર્શ્વિક હતો તે ગણદેવ. તેણે ત્રિપદ્ધિશલાકાપુરુષચરિત્ર નામનો ગ્રંથનો ત્રીજો ખંડ પુસ્તકમાં લખાવીને સ્તંભતીર્થ (ખંભાત)ની પોષપશાલા(ના જ્ઞાનભંડાર)માં સદર્થ સમર્પણ કર્યો. વળી સકલ પ્રાણીઓનું હિત કરવાવાળો (જૈનમત-ધર્મ) વિદ્યમાન છે ત્યાં સુધી ડાહ્યા પુરુષો દ્વારા શિખવાડાનું આ પુસ્તક પણ વિદ્યમાન રહેશે. આ પુસ્તકનું નામ, લખાવનારનું નામ, તેના પિતા, પ્રપિતા, વંશ વગેરે મળે છે. ઉપરાંત ખંભાતની પોષપશાલામાં પુસ્તક ભેટ કર્યું છે માટે પુસ્તક લખાવનાર, ખંભાતના રહેવાસી હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. પરંતુ આ ગ્રંથમાં કામ્યા સંવતનો કોઈ ઉલ્લેખ નથી તેથી તેનો સ્પષ્ટ સમય મળી શકે નહીં. આ પ્રશસ્તિઓ બે-ત્રણ શ્લોકની છે જેને કારણે ખૂબ સંક્ષિપ્ત વર્ણન મળે છે. પરંતુ દસ-વીસ શ્લોકોવાળી મોટી પ્રશસ્તિમાં વિશેષ વિગત પ્રાપ્ત થાય છે. જ્યારે આથી મોટી પ્રશસ્તિ હોય છે ત્યારે તેમાં ઐતિહાસિક વિગતો લખેલી પ્રાપ્ત થાય છે. આવી એક પ્રશસ્તિ આચાર્ય કેમચન્દ્રના મહાન ગુરુ દેવચન્દ્રસૂરિએ શાન્તિનાથ ચરિત્રના અંતભાગમાં લખેલી ઉપલબ્ધ થઈ છે. આ પુસ્તક પાટણના સંઘવીપાટણના પ્રસિદ્ધ પ્રાચીન તાડપત્રીના ભંડારમાં સુરક્ષિત છે. તેમાં સં. ૧૨૨૭માં પાટણમાં રહેવાવાળા પ્રાગ્વાટવંશના શ્રેષ્ઠી રાહડે લખાવ્યું છે તેવી નોંધ છે. જ્યારે આ પુસ્તક લખ્યું તે વખતે ત્યાં ‘સુશ્રાવક’ એવા રાજા કુમારપાલ રાજ્ય રત્તા હતા અને ત્યાંના પરમાનન્દાચાર્ય નામના જૈનસૂરિને આ પુસ્તક સમર્પિત કર્યું હતું.

આ પ્રશસ્તિમાં પુસ્તક લખાવવાવાળા રાહડના પૂર્વજો વગેરેનો પરિચય આપેલો છે કે પૃથ્વીતલમાં જેટલાં જૂન અને શાખાઓ ફેલાઈ છે અને ધર્મના હેતુને માટે અનેક પવોની પરંપરાથી સમૃદ્ધ બનીને અનેક ગુણોથી પૂર્ણ એવો પ્રાગ્વાટ નામનો વિશાળ વંશ પૃથ્વીમાં જાણીતો છે. આ વંશમાં જન્મ લેવાવાળા અને તીર્થભૂત જેવા સત્યપુર

(મારવાડનું હાલનું સાચોર)થી આવેલા સિદ્ધનાગ નામના એક વિશિષ્ટ એવા શ્રેષ્ઠી થયા. તેમને અંબિની નામની પત્ની હતી. તેને પોઢક, વીરડ, વર્ધન અને દ્રોણક નામના ચાર પુત્ર હતા. તેઓને મહાન પ્રસિદ્ધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. તેઓએ સોનાના જેવી કાંતિવાળી પિત્તળની એક સુંદર અને ઉત્તમ એવી શાંતિનાથ તીર્થંકરની પ્રતિમા તૈયાર કરાવી તે આજે પણ અર્ધાત્ પ્રશસ્તિ લખાયેલા સમયે દષિપદ્રના શાંતિનાથ મંદિરમાં પૂજાય છે.

આ પ્રશસ્તિના વર્ણનમાંથી માહિતી પ્રાપ્ત થાય છે કે આ ગ્રંથમાં રાહડના વંશ અને કુટુંબનો વિસ્તૃત પરિચય આપેલો છે. તથા તણે કરેલાં અનેક ધર્મકૃત્યોનો નિર્દેશ કરેલો છે. તેમાં સમય અર્થાત્ સંવત્, માસ તથા તેના સ્થાનનો પણ ઉલ્લેખ છે. વળી તેની સાથે સાથે જે રાજાના રાજ્યકાળ દરમ્યાન આ પુસ્તકનું આલેખન થયું તેનો પણ મહત્વનો ઉલ્લેખ ઐતિહાસિક દષ્ટિએ પ્રાપ્ત થાય છે.

પુરાતન ઇતિહાસની દષ્ટિએ તાડપત્રી પુસ્તકો અને અન્ય હસ્તપ્રતોનું મહત્વ છે તે આપણે સંક્ષેપમાં જોયું. તે સિવાય સાંસ્કૃતિક ઉપાદાનની દષ્ટિથી પણ તેનું અધિક આકર્ષણ છે અને તે ચિત્રકલાની દષ્ટિ. તાડપત્રીય પુસ્તકોમાં ધાર્મિક, ધર્મોપદેશક અવસ્થામાં આચાર્યો આલેખાયેલા છે. આ લેખનમાં આચાર્ય સભાપીઠ પર બેઠા હોય અને ધર્મોપદેશ કરતા હોય અને સન્મુખ ભાવ-ભક્તિ-પૂર્વક ઉપદેશ શ્રવણ કરતો ભક્ત-સમુદાય હોય તેવી જ રીતે અન્ય પ્રસંગોચિત દશ્યો આલેખાયેલાં હોય છે. ગુફાઓમાં ભિત્તિચિત્રોની જેમ પરંતુ પ્રમાણમાં નાનાં ચિત્રો વિવિધ રંગોથી શોભતાં પ્રાચીન હસ્તપ્રતોમાં આપણા દેશમાં જળવાયેલાં છે તેટલાં બીજા કોઈ દેશમાં મળતાં નથી. આ રીતે ચિત્રકલાના ઇતિહાસ અને અધ્યયનની દષ્ટિથી તાડપત્રીય તેમજ પ્રાચીન કાગળની હસ્તપ્રતોમાં સચવાયેલાં ચિત્રો ખૂબ મૂલ્યવાન અને આકર્ષક છે. આ રીતે આપણી સાહિત્યિક સંપત્તિ ખૂબ મૂલ્યવાન બને છે. હસ્તપ્રતોને અંતે લલિયા પણ પોતાનું લખેલું પુસ્તક ચિરકાળ રહે તેવી શુભેચ્છા વ્યક્ત કરતા જણાવે છે :

તૈલાદ્રશ જલાદ્રશ શિથિલબંધનાત્ ।

પરહસ્તગતાં રક્ષ એવં વદતિ પુસ્તિકા ॥

તેનું કારણ એટલું જ કે

ભગનૃષ્ટિઃ કટિગ્રીવા એકદૃષ્ટિધોમુખમ્ । કષ્ટેન લિખિતં શાસ્ત્રં યત્નેન પરિપાલયેત્ ॥

છતાં લલિયા સર્વનું માંગલ્ય ઈચ્છે છે કે

મંગલં ભવતુ સર્વસજ્જને

મંગલં ભવતુ ધર્મકર્મણિ ।

મંગલં ભવતુ પાઠકે જને

મંગલં ભવતુ લેખકે સદા ॥

પુસ્તકમાં અશુદ્ધિ હોય તો પણ દોષ લલિયાને ન દેવા માટે જણાવેલું છે.

યાદૃશં પુસ્તકે દૃષ્ટં તાદૃશં લિખિતં મયા ।

યદિ શુદ્ધમશુદ્ધ વા મમ દોષો ન દીયતે ॥

પાદટીપ

૧. પૃ. ૭, 'જ્ઞાનાંજલિ', મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી અભિવાદન ગ્રંથ, પૃ. ૭

૨. જ્ઞાનાંજલિ, પૃ. ૧૧

૩. જ્ઞાનાંજલિ, પૃ. ૫૧

પશ્ચિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૮૧

સંસ્કાર દર્શન*

વાય. એમ. ચીતલવાલા*

વિદ્યાર્થીકાળ કલકત્તામાં વિતાવ્યાના કેટલાક ચોક્કસ ફાયદાઓ હતા, તે પ્રતીતિ મને રાજકોટમાં રહી થઈ છે. કલકત્તા એક સમયનું ભારતનું પાટનગર, પશ્ચિમ બંગાળનું મહાનગર અને પ્રમુખ શૈક્ષણિક કેન્દ્ર હોવા ઉપરાંત સાંસ્કૃતિક દૃષ્ટિએ પણ અનેકવિધ વિશિષ્ટતા અને મૌલિકતાથી સભર છે. સ્કૂલ, કોલેજનાં વર્ષો દરમિયાન મારો એક નિત્યક્રમ અને તે હતો અઠવાડિયામાં એકબે દિવસ મેટિની શોની ટિકિટ ખરીદી શો પહેલાના એકાદ કલાક માટે કલકત્તા મ્યુઝિયમમાં લટાર મારવી કે પછી લાઈટહાઉસ સિનેમા સામેની બુક શોપ્સની બહાર ઊભા રહી ચોપડીઓ ઉથલાવવી. મને લાગે છે કે પુસ્તકો ખરીદ કરવા કરતાં પુસ્તકોનું વિહંગાવલોકન કરવાની ટેવ મારા જેવા ઘણાને છે. લાઈટહાઉસ સિનેમા સામેની બુકશોપ્સ પાસે ઊભા રહી વાંચનાર ‘સ્ટેડિંગ બુક બ્રાઉજર્સ’ની સંખ્યા સારી એવી રહેતી અને નવાઈની વાત તો એ છે કે ચોપડી ખરીદ્યા વિના વાંચવા સામે બુકસ્ટોરવાળા કોઈ વાંધો લેતા નહીં. આવી જ એક બુક ઉથલાવતાં મને જાણવા મળ્યું કે “પુસ્તક” શબ્દ ભારતીય કુળનો નહીં, પણ ગ્રીક છે. કલમ પણ મૂળ ગ્રીક “ક્લીમુ” પરથી અરબી-ફારસીના માધ્યમથી ભારત આવેલો શબ્દ છે. એ જ રીતે ગુજરાત, મહારાષ્ટ્રમાં રોજબરોજ ઉપયોગમાં લેવાતો શબ્દ નાણાં મૂળ ગ્રીક-પર્શિયન ધનની દેવી “નાના” પરથી પ્રચલિત થયેલો છે.

લાઈટહાઉસ સિનેમાથી ચાલતાં ચોરંગી પર આવેલું કલકત્તા મ્યુઝિયમ બહુ આધું નથી. બંગાળીમાં મ્યુઝિયમને “જાદુઘર” કહે છે અને મારે પ્રથમ આઠ-નવ વર્ષની ઉંમરે જાદુઘર જોવાનું થયું, ત્યારે ભયભિન્નિત લાગણી સાથે હેરતભર્યાં દંશ્યો જોવાની તૈયારી રાખી હું કલકત્તા મ્યુઝિયમમાં દાખલ થયો. હજારો વર્ષ પહેલાના બાદશાહના મૃતદેહો અકબંધ રીતે સાચવી જાદુઘરમાં રાખવામાં આવ્યા છે તે સાંભળેલું. બાદશાહ એટલે પત્તાના બાદશાહ જેવાને કબાટોમાં સુવર્ણી રાખવામાં આવ્યા હશે તેવી કલ્પનાઓએ મારા માનસ પર ઊંડી પકડ જમાવી હતી, પણ પોર્યમાં દાખલ થતાંની સાથે જ અશોક સ્તંભના ત્રણ સિંહવાળા શિલ્પને જોઈ પ્રાચીનતા સાથે મસ્તિષ્કનો નાતો જોડાઈ ગયાની લાગણી અનુભવી. પછી ભારતુતામાં શિલ્પો, ગ્લિપ્ટોડોન્ટ (કાચબા જેવું પ્રાણી)ના અશ્મિભૂત અવશેષો, હાથીનું હાડપિંજર અને આખરે જેની ઈતેજારી હતી તે ઈજિપ્તનું મમી જોયું. આશરે ૪૫૦૦ વર્ષ પહેલાંના આ મમીના મુખ પરનું માંસચામડીનું આવરણ યોગ્ય સંભાળને અભાવે નાશ પામ્યું હોઈ નિસ્તેજ ખોપડીએ મારી બાંદશાહવાળી કલ્પનાને અપ્રસ્તુત બનાવી દીધી. તે પછી જ્યારે મારે એ બાજુ જવાનું થતું, ત્યારે મ્યુઝિયમમાં જઈ વસ્તુઓ જોવાની એક આદત પડી ગઈ. મ્યુઝિયમને “જાદુઘર”કે સંગ્રહસ્થાન કહેવું તે કેટલે અંશે યોગ્ય છે, તે વિચાર માગતો પ્રશ્ન છે. આ અંગે ભુજના સ્વ. શ્રી રામસિંહ રાઠોડ જોડે મારે ચર્ચા થયેલી અને તેમણે એકત્રિત કરેલા અનેક પ્રાચીન, અર્વાચીન, સાંસ્કૃતિક નમૂનાઓનું મ્યુઝિયમ બનાવવાનું નક્કી કરેલું. સંગ્રહસ્થાન સંગ્રહ કરાયેલી વસ્તુઓનો અર્થાત્ ગોદામનો પર્યાય છે. શ્રી રાઠોડે તેમના મ્યુઝિયમને “સંસ્કાર દર્શન”નું લેવારુ નામાભિધાન કર્યું, પણ મ્યુઝિયમને મ્યુઝિયમ જ કહેવાય તેમાં ખોટું શું ? અર્થનો અનર્થ થાય તેના કરતાં મૂળ અંગ્રેજી નામને વળગી રહેવામાં હડાપણ રહેલું છે, પણ સંગ્રહસ્થાનની જગ્યાએ “સંસ્કાર દર્શન” વધુ યોગ્ય છે, તે પણ સ્વીકારવું રહ્યું.

મ્યુઝિયમની મુલાકાતોએ મને પુરાતત્ત્વવિદ બનવાની પ્રેરણા આપી હશે અને હું કલકત્તા યુનિવર્સિટીના રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્ક્યોલોજીના અનુસ્નાતક અભ્યાસક્રમમાં જોડાયો. આર્ક્યોલોજી નામ આર્ક્યો - લાગોસ એમ બે શબ્દોનો બનેલો છે, જેનો અર્થ અંગ્રેજીમાં સાયન્સ ઓફ ધી ઓલ્ડ અથવા પ્રાચીન વસ્તુઓને લગતું વિજ્ઞાન થાય છે. આર્ક્યોલોજી કે પુરાતત્ત્વ શબ્દ બહુ પ્રચલિત ન હોઈ વ્યવસાય અંગેના પ્રશ્નનો જવાબ આપવો કઠિન બને છે, પણ આ અંગે એક અનુભવ સુખદ રહ્યા અંગેની યાદ હજુ પણ તાજી છે. રિપાર્ટમેન્ટ ઓફ આર્ક્યોલોજીમાં જોડાયા પછી

★ માર્ચ, ૧૯૮૮ના ‘નવનીત સમર્પણ’ સામયિકમાંથી સાદર.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૮૨

મારે વાળ કપાવવા અમારા ઘર પાસે આવેલી હેરકર્ટિંગ સલૂનમાં જવાનું થયું. યુ.પી. બાજુના એ પરિચિત હજામ પાસે અમે વર્ષોથી હેરકર્ટિંગ કરાવતા. ઉર્દૂભાષી હજામે વાળ કાપતાં મને પૂછ્યું, “આજકલ ક્યા પઢાઈ હો રહી હૈ?” મેં જવાબ આપ્યો કે હું આકર્ષ્યોલોજીમાં એમ.એ. કરી રહ્યો છું. “યેહ આકર્ષ્યોલોજી કૌનસી બલા હૈ?” હવે સમજાવવા મારે ફીકાં ખાંડવાનો વારો આવ્યો. છેવટે મોહેં જો ડેરો અને હરપ્પાનો ઉલ્લેખ કરી મેં એને ગંભીર મુખમુદ્રા રાખી વ્યર્થ કસરતની લાગણી સાથે, સમજાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તરત જ જાણે ઝબકારો થયો હોય તેમ હસતાં હસતાં હજામસાહેબે કહ્યું, “અરે ભઈ યું કહીએ ન આપ આસારે કદીમા કી પઢાઈ રહે હૈ “આસારે કદીમા” આ ઉર્દૂ શબ્દ મેં પહેલી વાર સાંભળ્યો હતો. આકર્ષ્યોલોજી માટે આનાથી વધારે સુંદર શબ્દ બીજો કયો હોઈ શકે ? “આસાર” એટલે ચિદ્ર કે અવશેષો. “કદીમ” એટલે પ્રાચીન.

કલકત્તાના ઈંડિયન મ્યુઝિમયમાં પોરેલું મમી ભલે કોઈ મિસરના રાજા કે “કેરો”નું નથી, પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ ઘણું મહત્વ ધરાવે છે. આપણી સામાન્ય માન્યતા એવી રહી છે કે ફક્ત રાજાઓનાં શરીરને જ મિસરમાં પિરામિડમાં સાચવીને રાખતાં. હકીકતે કોઈ પણ આર્થિક કે સામાજિક મોભો ધરાવતી વ્યક્તિના મૃતદેહોને સાચવીને દાટવાની પ્રથા મિસરમાં હતી. આવાં હજારો “મમી”ને અત્યાર સુધી ખોદી કઢાયાં છે, જેમાંનાં અનેકનો ૧૯મી સદીમાં લુંટારાઓ દ્વારા નાશ કરાયો હતો. મમી સાથે કીમતી ઝવેરાત દાટવાની પ્રથા મમીના નાશ માટેનું નિમિત્ત બની. બેલ્ઝેની નામનો એક કહેવાતો વિદ્વાન લુંટારો તો હાથમાં કોશ અને હથોડો લઈ મમીઓનો ભુકકો બોલાવી તેમાંથી કીમતી વસ્તુઓ લઈ લેતો. મમી ભાંગતાં ઊડતી ધૂળ અને રજકણોનો સ્વાદ કેવો હોય તેનું તેણે વર્ણન કર્યું છે. તદુપરાંત મમીના શારીરિક ભાગોનો પણ મધ્યપૂર્વમાં એક સમય ધીકતો વેપાર ચાલતો. તેનું વેદક મૂલ્ય ઊંચું હોવાથી છેક ભારત સુધી તેની નિકાસ થતી. આ અંગેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ મને થયેલો છે. મારી ઉંમર આશરે દસેક વર્ષની હતી. થોડા સમય માટે અમારું કુટુંબ કલકત્તાથી ધોરાજી રહેવા આવેલું. જે મકાનમાં ભોંયતળિયે અમે રહેતા તેનો ઉપલો માળ ખખડી ગયેલો. એક દિવસે મકાનના ડેલા પાસે કોઈ મિત્ર જોડે હું વાતો કરી રહ્યો હતો, ત્યાં અચાનક ઉપલા માળે કોઈએ બારી ખોલી અને બારીનું એક બારણું મારા માથા પર આવી પડ્યું. લોહીલુહાણ હાલતમાં મને દવાખાને લઈ જવાયો. પાંચ ટોંકા અને મમી જેવા બેન્ડેજ થયેલા માથા સાથે હું પરત ઘેર આવ્યો. માંડ બચ્યાની લાગણી સાથે સૌ કોઈએ રાહત અનુભવી પણ માથામાં પીડા અસહ્ય હતી. બાજુમાં રહેતાં એક ગરીબ કુટુંબના બહેને સલાહ આપી- “છોકરાને મેમાઈ આપો ટીક થઈ જશે.” આનો તત્કાળ અમલ થયો અને કેટલાક ઝાડની છાલ જેવા નાના ટુકડા શીરામાં ભેળવી મને ખવડાવવામાં આવ્યા. મેમાઈ એ મૃત માનવીના શરીરના અંશો હોય છે તેવી છાની ગપસપ ઘરમાં થતી સાંભળી હું ભયભીત થયો, પણ પછી આ વાત પર પડદો પડી ગયો અને બધું ભુલાઈ ગયું. પણ કલકત્તા યુનિવર્સિટીના એમ.એ.ના અભ્યાસક્રમ દરમિયાન ઈજિપ્ત વિશે મેં ખાસું વાચન કર્યું. આરંભે મમીને મેમાઈ કહે છે તે વાંચી મારા આશ્ચર્યનો પાર ન રહ્યો. તપાસ કરતાં જણાયું, મને ખરેખર મમીના આંશિક ભાગો શીરા સાથે ખવડાવવામાં આવ્યા હતા અને આજની તારીખે પણ મેમાઈ ધોરાજીમાં ઉપલબ્ધ છે. કદાચ આ સંજ્ઞાયામાં ઓટ આવે તેમ નથી, કારણ કે મિસરની ધરતીમાં લગભગ ૩૦,૦૦૦ જેટલાં મમી હજુ ધરખાયેલા પડ્યાં છે !

પૂનાની ડેક્કન કોલેજ જોડે મારે અતૂટ નાતો રહ્યો છે. તેના ભૂતપૂર્વ ડિરેક્ટરો ડૉ. એચ.ડી.સાંકળિયા અને ડૉ. ધવળીકર જોડે રહી કામ કરવાની અમૂલ્ય તકો મને મળી છે. ડૉ. ધવળીકર જોડે રાજકોટ જિલ્લાના કુંતાસી ગામે અમે ખોદકામ કરેલું. આ કેમ્પ દરમિયાન ડૉ. ધવળીકરે કરેલી કેટલીક વાતોમાં ભાગલા પહેલાંના પુનાસ્થિત પુરાતત્ત્વવિદ એમ.મુનિર વિષેની વાત અત્યંત રમુજી છે. તે સમયે પૂના આકર્ષ્યોલોજિકલ સર્વે ઓફ ઈન્ડિયાના પશ્ચિમ વર્તુળનું વડું મથક હતું. જેમાં આજનાં મહારાષ્ટ્ર, ગુજરાત ઉપરાંત સિંધનો પણ સમાવેશ કરવામાં આવતો. મોહેં જો ડેરોનું ખોદકામ પણ પૂના ખાતેથી કરવામાં આવ્યું હતું.

તે સાથે પૂના ઓફિસમાં વડા હતા મોહમ્મદ મુનિર જેમણે મોહેં જો ડેરોના એક ભાગ પર ખોદકામ કર્યું

હોવાથી તે ભાગને મુનિરનો વિસ્તાર કહેવાય છે અને જેને લઈને મુનિરને થોડી ખ્યાતિ મળી છે. મુનિરસાહેબને એક વખત રજાની જરૂર પડી. બ્રિટિશ શાસનકાળમાં સામાન્ય સંજોગોમાં સરકારી કર્મચારીને રજા મળવી મુશ્કેલ હતી, જેથી એમણે રજા મેળવવા તેમની પત્નીની તબિયતનું ખોટું કારણ આપ્યું. દિલ્હીસ્થિત હેડ ઓફિસમાંથી તાકીદ થઈ કે મુનિરે સરકારી હોસ્પિટલમાંથી સિવિલ સર્જનને પત્નીની તબિયત રૂબરૂમાં બતાવી સર્ટિફિકેટ રજૂ કરવું. મુનિરસાહેબ બરાબર ફસાયા, કારણ કે તેમના બેગમને કોઈ બીમારી હતી જ નહીં. હવે કરવું શું ? ખૂબ માથું ખંજવાળ્યું, પણ કોઈ રસ્તો સૂઝ્યો નહીં. એટલામાં તેમને જાણવા મળ્યું કે તેમના એક મિત્રના સંબંધી હકીમસાહેબની પુત્રી હાલમાં બીમાર છે અને હકીમસાહેબની કોઈ કારી કાવતી નથી. તરત જ મુનિર તેમને ત્યાં પહોંચી ગયા અને પોતે અંગ્રેજ સિવિલ સર્જન જેવા ઊંચા ડોક્ટરને ઓળખતા હોઈ તેમની પુત્રીને પોતે સાથે રહી ડોક્ટરને બતાવી આપવાની ઓફર કરી. હકીમસાહેબ માની ગયા. મુનિર પરદાનશીન બાનુને લઈ સિવિલ સર્જન પાસે પહોંચ્યા. ઢહેવાની જરૂરત નથી કે તેમને જોઈતું સર્ટિફિકેટ તો મળી ગયું સાથે એ બાનુની સારી ટ્રીટમેન્ટ પણ થઈ અને ન તો મુનિરની બેગમની હકીકતની ખબર પડી કે ન તો હકીમસાહેબને. અને પેલા અંગ્રેજ સર્જનને તો આ વાતની ત્રંધ ક્યાંથી આવે ? બિચારી બાનુને પણ ક્યાંથી ખબર હોય કે થોડા સમય માટે તેણે મુનિરસાહેબની બીબીનો રોલ નદા કર્યો હતો ! આમ પુરાતત્વને ક્ષેત્રે બધું ધૂળ, પથ્થર અને ઢેફાં જ છે- તે માન્યતા અહીં ખોટી ઠરે છે.

ગુજરાતનાં પ્રસિદ્ધ હસ્તપ્રતસંગ્રહાલયો*

ડૉ. ભારતી શેલત,
ડૉ. આર.ટી. સાવલિયા

ગુજરાતની ભૂમિ ભૂતકાળનો ભવ્ય સાંસ્કૃતિક અને વિદ્યાકીય વારસો ધરાવે છે. એની વિદ્યા-પ્રવૃત્તિન ધડતરમાં પ્રાચીન હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહાલયોનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે.

આ હસ્તલિખિત ગ્રંથસંગ્રહાલયો એટલે પ્રાચીન કાળનાં પુસ્તકાલયો. એમાં તાડપત્ર, કાપડ અને કાગળ પર લખાયેલા વિવિધ વિષયોને લગતા હસ્તલિખિત અને સચિત્રગ્રંથોનો સંગ્રહ કરેલો હોય છે.

ગુજરાતમાં આવાં સંગ્રહાલયોની સંસ્થા ઘણી પ્રાચીન છે. ઈ.સ.ની ૫મી સદીની આસપાસ સૌરાષ્ટ્રનું વલભ એક વિદ્યાધામ તરીકે આખા ભારતમાં વિખ્યાત હતું. તમામ જૈન આગમગ્રંથો, જે અગાઉના કાળમાં મુખપાઠથી ચાલતા હતા, તે આચાર્ય શ્રી દેવર્ષિગણિ ધર્માશ્રમજ્ઞાના અધ્યક્ષપણા હેઠળ પુસ્તકરૂપે વલભીમાં લખવામાં આવ્યા. ભારતીય વિદ્યાપ્રવૃત્તિના ઇતિહાસમાં આ ઘણો મહત્ત્વનો બનાવ છે. આ રીતે લખાયેલાં પુસ્તકોની અનેક નકલો થઈ હશે અને તે જુદા જુદા ગ્રંથભંડારોમાં રાખવામાં આવી હશે. પ્રાચીન કાલમાં ગુજરાતમાં બૌદ્ધો, જૈનો અને બ્રાહ્મણોની સાહિત્યપ્રવૃત્તિ સારા પ્રમાણમાં ચાલતી હતી. આથી કોઈ પ્રકારનાં પુસ્તકાલયોનું અસ્તિત્વ તો ત્યાં હોવું જ જોઈએ પરંતુ ચોક્કસવંશ ના બે ગુર્જર રાજાઓ સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સમય પહેલાના ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારે વિશે કોઈ વિશ્વાસપાત્ર માહિતી ઉપલબ્ધ નથી. રાજા સિદ્ધરાજની વિનંતીથી હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતનું પ્રધાનવ્યાકરણ રચ્યું અને ત્યારથી ગુજરાતની સાહિત્યપ્રવૃત્તિનો મધ્યાહ્નકાળ શરૂ થયો. વિજેતા સિદ્ધરાજે ત્રણસો લલિયાઓ પાસે સતત ત્રણ વર્ષ સુધી વિવિધ લેખનકાર્ય કરાવી રાજકીય પુસ્તકાલયો સ્થાપ્યાં અને સિદ્ધહેમવ્યાકરણની સંકેતો પ્રતો લખાવી વિદેશનાં પુસ્તકાલયોમાં ભેટ મોકલી. સિદ્ધરાજ પછી રાજા કુમારપાળે પણ એકવીસ જેટલા જ્ઞાનભંડારે સ્થાપ્યા હતા અને રાજકીય પુસ્તકાલય માટે જૈન આગમગ્રંથો તથા આચાર્ય હેમચંદ્રના ગ્રંથોની સુવર્ણભિરવાળી રજા પ્રતિઓ લખાવી હતી. ધોળકાના રાજા વીરધવલના સુપ્રસિદ્ધ મંત્રી વસ્તુપાલે કરોડો રૂપિયાના ખર્ચે ત્રણ જ્ઞાનભંડારે સ્થાપ્યાની હકીકત પ્રાચીન ગ્રંથોમાંથી મળી રહે છે.^૧ આ પ્રાચીન જ્ઞાનભંડારોમાંની એક માત્ર તાડપત્રીય હસ્તપ્રત હાલ ઉપલબ્ધ છે અને તે ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલ “ધર્માભ્યુદય” કાવ્યની. માંડવગઢના મંત્રી પેથડ શાહે ભરૂચ વગેરે સાત નગરોમાં ભંડાર સ્થાપ્યા હતા. આ ઉપરાંત કેટલાક ધનાઢ્ય ગૃહસ્થોએ પણ જ્ઞાન-સંગ્રહો લખાવ્યા હતા.

જાહેર માલિકોના આવા હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારો રાખવાની પ્રથા જૈનસમાજમાં વિશેષ અંશે પ્રચલિત હતી. ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં જૈન ધર્મનો વિશેષ પ્રસાર હોઈ ગ્રંથભંડારોની સંસ્થા અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ગ્રંથભંડારોમાં માત્ર જૈન ધર્મને લગતા જ ગ્રંથો નથી, શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનના જે વિષયોનું પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતમાં અધ્યયન-અધ્યાપન થતું એ તમામ વિષયોને આવરી લેતા ગ્રંથભંડારો છે. આવા વિષયોમાં કાવ્ય, કોશ, છંદ, અલંકાર, જ્યોતિષ, નાટક, શિલ્પ, દર્શનશાસ્ત્ર વગેરે વિષયક સમગ્ર સાહિત્યના ગ્રંથોનો સમાવેશ થતો.

ગુજરાતના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારોમાં પાટણ, ખંભાત અને અમદાવાદના ભંડારો સહુથી વધારે ખ્યાતિ પામેલા છે. આ ઉપરાંત વડોદરા, છાણી, પાલનપુર, ખેડ, પાદરા, હરાપરા, સિનોર, ભરૂચ, સુરત અને સૌરાષ્ટ્રમાં ભાવનગર, ધોધા, પાલીતાણા, લીબડી, જામનગર, વઢવાણ કેમ્પ, માંગરોળ વગેરે સ્થળોએ અનેક નાનામોટા ગ્રંથભંડારો છે.

* ‘સ્વાધ્યાય’, પુ. ૨૮, અંક ૩-૪, અક્ષયતૃતીયા-જન્માષ્ટમી અંક, મે-ઓગસ્ટ, ૧૯૯૧.

+ નિયામક, ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

x અધ્યાપક, ભો.જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

ઈ.સ.ના અગિયારમા, બારમા અને તેરમા શતકમાં પાટણનું રાજકીય મહત્ત્વ ચરમ સીમાએ પહોંચ્યું હતું અને આચાર્ય હેમચંદ્રસુરિના પ્રભાવથી વિદ્યાપ્રવૃત્તિને રાજ્યાશ્રય તથા ઉત્તેજન મળતાં હતાં ત્યારે ઇતિહાસ, ધર્મ, નીતિ, તત્ત્વજ્ઞાન, સાહિત્ય વગેરે વિષયોના ગ્રંથોની રચનાને ઘણો જ વેગ મળ્યો હતો. આ સમયે રચાયેલા ગ્રંથો ભારતીય સંસ્કૃતિના સંદર્ભમાં ખૂબ મહત્ત્વના નીવડ્યા. વળી જૈન ધર્મને જે રાજ્યાશ્રય મળ્યો, તેથી જૈન સાધુઓ અને પ્રાચાર્યોએ જ્ઞાનવર્ધક પ્રવૃત્તિઓ વિકસાવવામાં ખૂબ જ રસ લીધો. આવી સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિથી મોટા મોટા જ્ઞાનભંડારો અસ્તિત્વમાં આવ્યા અને એમાં પ્રાચીન, સમકાલીન અને નવા ગ્રંથોનો સંગ્રહ થતો રહ્યો.

પાટણના હસ્તલિખિત ગ્રંથભંડારો :

પાટણના લગભગ વીસ જેટલા હસ્તપ્રતભંડારોનો એક રસપ્રદ ઇતિહાસ છે. એમાં પ્રાકૃત, સંસ્કૃત, જૂની ગુજરાતી, હિંદી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં રચાયેલા લગભગ બધા જ વિષયોના ગ્રંથો સચવાયા છે, જેમાં જૈન અને ત્રીજા ધર્મોની રચનાઓનો સમાવેશ થાય છે. આને લીધે પાટણના ભંડારો દેશ-વિદેશમાં વિદ્વાનોના આકર્ષણનું કેન્દ્ર રહ્યા છે. આજે પાટણના બે સિવાયના બધા જ ભંડારોની તાડપત્ર ઉપરની તેમજ કાગળ પરની હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ એકત્રિત થઈને પાટણના જૈન સંઘના તાબાના “શ્રી હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર”માં સચવાઈ રહ્યો છે. આશરે વીસ હજાર પ્રતો કાગળ પર લખાયેલી સચવાઈ છે. આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના સને ૧૯૩૯માં થઈ હતી. પાટણના વિખ્યાત ગ્રંથભંડારો કાયમને માટે સચવાઈ રહે અને પ્રાચીન વિદ્યા તથા સાહિત્યના ક્ષેત્રે કામ કરતા વિદ્વાનો એ હસ્તપ્રતોનો સરળતાથી લાભ લઈ શકે એ હેતુથી આ જ્ઞાનમંદિરની સ્થાપના થઈ છે.

પાટણના નામાંકિત ભંડારોમાં સંઘવીના પાણનો તાડપત્રીય ગ્રંથભંડાર વિદ્વાનોના આકર્ષણનું ખાસ કેન્દ્ર બનેલો. આ ભંડારની મુલાકાતે પાશ્ચાત્ય, વિદ્વાનો અને સંશોધકો આવતા હતા. ભંડારમાં કુલ ૪૮૪ તાડપત્ર ઉપરની હસ્તપ્રતો છે. એમાંની કેટલીક હસ્તપ્રતો સચિત્ર છે. એમાંનાં ચિત્રો મધ્યકાલીન પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રશૈલીના ઉત્તમ નમૂના પૂરા પાડે છે. આ શૈલીનાં ચિત્રો લઘુ-ચિત્રો સ્વરૂપે મળે છે. પશ્ચિમ ભારતની ચિત્રકલાનું જન્મસ્થાન અને પોષણસ્થાન ગુજરાત છે. એમાં ગુજરાતનાં ધર્મ અને સમાજજીવનનું પ્રતિબિંબ પડે છે. આ લઘુચિત્રોની શૈલીના નમૂના મોટે ભાગે ગુજરાત અને રાજસ્થાનના જૈનભંડારોમાંથી અને ખાસ કરીને જૈન કે જૈનાશ્રિત લખાયેલા ગ્રંથોનાં લઘુ ચિત્રોરૂપે મળે છે. ચિત્રોની આ શૈલીને ગુજરાતની શૈલી કે મારુ-ગુર્જર શૈલી પણ કહે છે. પાટણના સંઘવીપાણના ભંડારમાં કેટલીક તાડપત્ર પરની સચિત્ર હસ્તપ્રતો સુરક્ષિત છે. એવાં શ્વેતાંબર જૈન સંપ્રદાયના ગ્રંથ “નિશીથચૂર્ણિ”ની ઈ.સ.ની ૧૨મી સદીની પ્રત ગુજરાતી સચિત્ર તાડપત્રનો સહુથી જૂનો નમૂનો છે.^૧ આ પ્રત ભૃગુકચ્છ(ભરૂચ)માં લખાયેલી છે. એમાં એક પત્ર ઉપર વર્તુળાકારમાં હાથીસવારનું ચિત્ર આલેખાયેલું છે. ચિત્રમાં માળા પારણ કરતી સ્ત્રીઓનાં આલેખન છે, જે ઘણું કરીને અપ્સરાઓ હોવાનું જણાય છે. આ સંગ્રહમાંની ‘કલ્પસૂત્ર’ની એક ૧૩મી સદીની હસ્તપ્રતમાં જૈન સાધ્વીઓ અને શ્રાવિકાઓનાં ચિત્રો આલેખેલાં છે. ૧૩મી સદીની ‘કથારત્નસાગર’ની હસ્તપ્રતમાં પાર્શ્વનાથ અને શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં સુંદર ચિત્રો મળે છે.

આવી જ એક બીજી આ જ સમયની ‘કલ્પસૂત્ર’ની હસ્તપ્રતમાં જૈનપરંપરામાં વત્તેઓછે અંશે પૂજાતા બ્રહ્મશાંતિ યજ્ઞ અને લક્ષ્મીદેવીનાં આકર્ષક ચિત્રો મળે છે. આ ઉપરાંત ‘ઋષભદેવચરિત’ની આશરે ૧૩મી સદીની હસ્તપ્રતમાં ઋષભદેવ અને જૈન યક્ષિણી ચક્રેશ્વરીનાં સુંદર ચિત્રો દોરેલાં છે. “ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત”ની પ્રતનાં છેલ્લાં ત્રણ પત્રો ઉપર હેમચંદ્રસુરિ, રાજા કુમારપાલ અને શ્રાવિકા શ્રીદેવીનાં મનોરમ ચિત્રો આલેખાયાં છે.

પાટણના વખતજીની શેરીના ભંડારમાંની એક પ્રતમાં ચાર સુંદર ચિત્રો અંકિત કરેલાં છે,^૨ જેમાં હેમચંદ્રાચાર્યને વ્યાકરણનો ગ્રંથ લખવા માટે વિનંતી કરતો રાજા સિદ્ધરાજ, વ્યાકરણગ્રંથને અંબારી પર મૂકીને ફરતી યાત્રા, પાર્શ્વનાથનું મંદિર અને વ્યાકરણગ્રંથની નકલ મેળવવા આનંદપ્રભ ઉપાધ્યાયને વિનંતી કરતા કર્મજા મંત્રી વગેરે પ્રસંગોનાં આબેહૂબ ચિત્રો આલેખેલાં છે. આ ચિત્રોમાં કલાકારનાં પ્રતિભા તથા કૌશલ્યનાં દર્શન થાય છે.

પાટણના હેમચંદ્રાચાર્ય જ્ઞાનમંદિરમાં કલ્પસૂત્રની ૧૫મી સદીની બે હસ્તપ્રતો છે, એમાંની એક પ્રતમાં લક્ષ્મીદેવી અને ચંદ્રદેવનાં ચિત્રો મળે છે.

કાપડ પર ચિત્રાંકનો કરવાની જૈનપરંપરા ઈ.સ.ની ૧૪મી સદી જેટલી પુરાણી છે. એમાં યંત્રો, વિશ્વરચના (Cosmology), યાત્રાસ્થળો અને માંગલિક ચિહ્નો જેવા વિષયોને રજૂ કરતાં કાપડ પરનાં ચિત્રો ભારત અને વિદેશોનાં સંગ્રહાલયોમાં સચવાયેલાં છે. વૈષ્ણવોની જેમ જૈનોમાં પણ કાપડ ઉપર ધાર્મિક ચિત્રો આલેખવાની પ્રથા છે. એને 'પટ્ટ' કહેવામાં આવે છે. વીંટો વાળીને આવા પટ્ટ મંદિરમાં કે ખાનગી ગૃહોમાં સાચવી રાખવામાં આવતા.

આ પ્રકારના સહુથી પ્રાચીન ચિત્રનો નમૂનો પાટણના સંઘના ભંડારમાં સચવાયેલી 'ધર્મવિધિપ્રકરણ'ની ૧૪મી સદીની હસ્તપ્રતમાં મળે છે. એમાં સરસ્વતીની સાદી આકૃતિ ચિત્રિત કરેલી છે. સંઘવીપાડાના ભંડારમાંનો ૧૫મી સદીનો કાપડ પર ચિતરેલો પંચતીર્થી પટ્ટ ખૂબ પ્રસિદ્ધ છે. આ પટ્ટ ચાંપાનેરમાં તૈયાર થયેલો છે. એમાં સાત ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. મંદિરના ગર્ભગૃહમાં સર્પછત્ર ધારણ કરતા તીર્થંકર પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા, ગિરનાર પર્વતનું દૃશ્ય, સમ્મેતશિખર અને પાવાગઢ ઉપરનાં મહાવીર સ્વામીનાં મંદિરોનાં ચિત્રો મનોહર લાગે છે.

અમદાવાદના સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાં "સુરિમંત્ર પટ"નું ૧૪મી સદીનું ચિત્ર સંગૃહીત છે. એમાં પૂર્ણ વિકસિત પદ્મ ઉપર બેઠેલા મહાવીર સ્વામીના પ્રથમ શિષ્ય ગૌતમ સ્વામીનું ચિત્ર આલેખેલું છે. સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાંનો ઋષભદેવના સમવસરણનો ૧૫મી સદીના મધ્યનો એક પટ્ટ અને જંબુદ્વીપનો ૧૬મી સદીનો એક પટ્ટ નોંધપાત્ર છે. કાપડ પર ચિત્રો આલેખવાની પ્રથા ૧૭મી સદી સુધી જૈનામાં જળવાઈ રહી.

હસ્તપ્રતોની જાળવણી માટે વપરાતી લાકડાની પાટલીઓ ઉપર પણ લઘુચિત્રો જોવા મળે છે. આવાં લાકડાની પાટલી પરનાં લઘુચિત્રોના સહુથી જૂના નમૂના રાજસ્થાનના જૈનભંડારોમાં મળે છે. અમદાવાદના સારાભાઈ નવાબના સંગ્રહમાં સુરક્ષિત લાકડાની પાટલી પર ભરત અને બાહુબલિ વચ્ચેના યુદ્ધપ્રસંગનું આલેખન છે. એક પાટલી પર તીર્થંકર પાર્શ્વનાથના પૂર્વના દસ ભવો આલેખેલા છે. મુનિ પુણ્યવિજયજી સંગ્રહમાંની એક પાટલી પર મહાવીર ભગવાનના ૨૭ ભવો પૈકીના કેટલાક ભવોનું ચિત્રાંકન કરેલું જોવા મળે છે.

પાટણના બીજા ભંડારોમાં તપાગચ્છ ભંડાર, ભાભાના પાડાનો ભંડાર, વસ્તા માણેકનો ભંડાર, શ્રી હિમતવિજયજીનો સંગ્રહ વગેરે અત્યંત મહત્વના છે. જો કે આ બધા ભંડારો હેમચંદ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનભંડારને સોંપાઈ ગયા છે.

ખંભાતના હસ્તપ્રતભંડારો

પાટણની જેમ ખંભાતે પણ સંશોધક વિદ્વાનોને આકર્ષ્યા છે. તેરમા સૈકામાં થઈ ગયેલા ગુજરાતના વિખ્યાત મંત્રી વસ્તુપાલે મોટી રકમ ખર્ચાને પાટણ, ભરૂચ અને ખંભાતમાં ગ્રંથભંડારો સ્થાપ્યા હતા." હાલમાં ખંભાતમાં મુખ્ય ચાર ગ્રંથભંડારો છે. પાયચંદ ગચ્છનો ભંડાર, જ્ઞાનવિમલસૂરિનો ભંડાર, નેમિસૂરિજીનો ભંડાર અને શાંતિનાથનો ભંડાર. આમાં શાંતિનાથનો ભંડાર સમગ્ર ગુજરાત અને રાજસ્થાનમાં સહુથી સમૃદ્ધ અને મૂલ્યવાન ભંડારોમાંનો એક છે. એમાં ગ્રંથસંખ્યા બહુ મોટી નથી. પરંતુ એની વિશિષ્ટતા એમાંની પ્રાચીન અને દુર્લભ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો છે. એમાં તાડપત્ર ઉપર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત ભાષામાં લખાયેલી આશરે દોઢસો જેટલી હસ્તપ્રતો છે. આ ભંડારની હસ્તપ્રતો ઈ.સ.ની ૧૨મી, ૧૩મી અને ૧૪મી સદી જેટલી પ્રાચીન છે. ગુજરાતની ગ્રંથસ્થ લઘુચિત્રકલાના સહુથી પ્રાચીન નમૂના આ ભંડારની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોમાંથી મળે છે. આચાર્ય હેમચન્દ્ર, તેમના શિષ્ય અને રાજા કુમારપાલનું વિખ્યાત ચિત્ર બારમા સૈકાની "દશવેકાલિકસૂત્ર ની લઘુવૃત્તિ"ની હસ્તપ્રતના છેલ્લા પત્ર પર છે. એમાં આસન પર બિરાજમાન હેમચંદ્રાચાર્ય, જમણા હાથમાં તાડપત્ર રાખીને સામે બેઠેલા પોતાના શિષ્ય મહેન્દ્રસૂરિને જાણે પાઠ આપતા હોય એમ લાગે છે. મહેન્દ્રસૂરિની પાછળ બે હાથ જોડીને ઊભેલા દાદીવાળા ગૃહસ્થની આકૃતિ રાજા કુમારપાલની જણાય છે. આ ચિત્ર આચાર્ય હેમચંદ્ર અને રાજા કુમારપાલ બંનેના જીવનકાળ દરમ્યાન દોરાયેલું હોઈ બે સમકાલીન

મહાપુરુષોના ચિત્ર તરીકે પણ તેનું વિશિષ્ટ મૂલ્ય છે. આ ઉપરાંત સં. ૧૧૮૪ (ઈ.સ. ૧૧૨૭-૨૮)માં લખાયેલી “શાતાધર્મકથા સૂત્રવૃત્તિ”ની પ્રતમાં, ૧૩મી સદીમાં લખાયેલ “ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર”ની પ્રતમાં સં. ૧૩૦૮ (ઈ.સ. ૧૨૫૧-૫૨) અને સં. ૧૩૫૨ (ઈ.સ. ૧૨૯૫-૯૬)માં લખાયેલી “ઉત્તરાધ્યયનસૂત્ર”ની વૃત્તિની બે પ્રતોમાં ચૌદમી સદીમાં લખાયેલી “યોગપ્રકાશ” અને “શતપદીવૃત્તિ”ની પ્રતમાં તથા સં. ૧૩૦૮માં લખાયેલ પાર્શ્વનાથસ્તોત્રની તાડપત્રીય હસ્તપ્રતોમાં સુંદર ચિત્રો જોવા મળે છે.”

આ ભંડારનું એક અમૂલ્ય રત્ન તે “ધર્માભ્યુદયકાવ્ય”ની ૧૩મી સદીમાં લખાયેલી તાડપત્રીય પ્રત છે. મંત્રી વસ્તુપાલે પોતાના ગુરુ વિજયસેનસૂરિના ઉપદેશથી શત્રુંજયનો સંઘ કાઢ્યો હતો, એનો ઐતિહાસિક વૃત્તાંત આપવા સાથે કેટલીક ધર્મકથાઓ વર્ણવતું એ સંસ્કૃત કાવ્ય છે. એ કાવ્ય વિજયસેનસૂરિના શિષ્ય ઉદયપ્રભસૂરિએ રચેલું છે. આખાં કાવ્યની વસ્તુપાલના સ્વહસ્તાધારે ખંભાતમાં જ થયેલી નકલ ત્યાં સચવાયેલી છે. તપાગચ્છ ભંડારમાં શ્રીચન્દ્રસૂરિકૃત “જીતકલ્પચૂરિ” વ્યાખ્યાની સં. ૧૨૮૪(ઈ.સ. ૧૨૨૭-૨૮)માં લખાયેલ એક તાડપત્રીય પ્રત છે તે વસ્તુપાલે સ્થાપેલા ગ્રંથભંડારની જગ્યાએ છે.”

આ ઉપરાંત બૌદ્ધ વિદ્વાન ધર્મોત્તરની “ન્યાયત્રિદુ ટીકા” શૈવ વિદ્વાન મુર્તિદેવકૃત “સુભાષિતરત્નકોશ” અને ભક્ષપ્રાકૃત “સુકતાવલિ”, કૃષ્ણદાસકૃત “પારસીપ્રકાશ”, જયમંગલાચાર્યની “કવિશિક્ષા મેઘાભ્યુદય કાવ્ય”, દેવભદ્રસૂરિકૃત “કથારત્નકોશ” જેવા ગ્રંથોની અનેક હસ્તપ્રતો આ ભંડારમાં સચવાયેલી છે.” બૌદ્ધ વિદ્વાનોના ગ્રંથો, સુભાષિતસંગ્રહો, ફારસી શબ્દોનો સંસ્કૃતમાં અર્થ આપતો શબ્દકોશ જેવા સંસ્કૃત-પ્રાકૃત અને ઈતર સાહિત્યની વિવિધ શાખાઓના કેટલાયે ગ્રંથોની પ્રાચીન પ્રતો ઉપલબ્ધ છે. એમાંની કેટલીય હસ્તપ્રતો ગુજરાતના ચૌલુક્ય અને વાષેલા સમ્રાટોના સમયમાં લખાયેલી છે. આ ગ્રંથોમાંથી ગુજરાતના સામાજિક અને ધાર્મિક ઇતિહાસ, પ્રાચીન ગામોના સ્થાનિક ઇતિહાસ તેમજ પ્રાચીન મધ્યકાલીન ગુજરાતની સંસ્કાર અને સાહિત્યપ્રવૃત્તિઓ વિશે ઉપયોગી માહિતી મળે છે. ખંભાતના આ પ્રાચીન ગ્રંથભંડારો માત્ર ગુજરાતની જ નહિ, પરંતુ સમસ્ત ભારતની મોંઘી વિદ્યાસંપતિ છે.

આ ભંડારમાં સંગૃહીત “નેમિનાથરચિત”ની ૧૩મી સદીની પ્રતમાં જૈન તીર્થંકર નેમિનાથ, અંબિકાદેવી અને અંજલિમુત્રામાં શ્રાવક-શ્રાવિકાનાં ચિત્રો આલેખેલાં છે. બીજી એક ૧૨મી સદીની સાચિત્ર પ્રતમાં બે ચિત્રો દોરેલાં છે, જેમાંના એકમાં પદ્માસન પર બેઠેલા મહાવીર સ્વામીનું અને બીજા ચિત્રમાં ત્રિભંગ અવસ્થામાં ઊભેલાં ચતુર્ભુજ સરસ્વતીનું સુંદર આલેખન છે.

ખંભાતના પાયચંદ ગચ્છના ભંડારમાં ૧૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો જળવાયેલી છે, જેમાંની કેટલીક તાડપત્ર ઉપર લખાયેલી છે. જ્ઞાનવિમલસૂરિના ભંડારમાં આ જ સૂરિની લખેલી સંસ્કૃત અને ગુજરાતી ભાષાની કેટલીક રચનાઓ પણ જોવા મળે છે. આચાર્ય નેમિસૂરિજીના ગ્રંથભંડારમાં આશરે વીસ હજાર જેટલી પ્રાચીન પ્રતો છે. નેમિસૂરિજીએ જૈનદર્શિએ વિશ્વવિદ્યા(Cosmology)નું નિરૂપણ કરતો “લોકપ્રકાશ” નામનો ગ્રંથ જૂનાગઢમાં રચેલો. એમના પોતાના હસ્તાક્ષરોવાળી પ્રત અહીં સચવાયેલી છે.”

મમદાવાદના હસ્તપ્રતસંગ્રહો :

ભો.જે.અધ્યયન-સંશોધન વિદ્યાભવન હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીના નામે ઓળખાતી ગુજરાત વિદ્યાસભાએ એના મૂળ સ્થાપક એલેક્ઝાંડર ફોર્સના સમયથી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવાનું કાર્ય શરૂ કરેલું. સંસ્થાના ઉત્તરોત્તર વિકાસના પરિણામે ભેટરૂપે પ્રાપ્ત થયેલી અથવા ખરીદેલી હસ્તપ્રતોની સંખ્યા લગભગ ૨૦૦૦ જેટલી થયેલી છે. ૧૯૪૬માં ગુજરાત વિદ્યાસભાનો ખર્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનનો વિભાગ ભો.જે.વિદ્યાભવનના નામે વિકસ્યો. ત્યારથી આ સંસ્થાના મ્યુઝિયમમાં આ હસ્તલિખિત સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. હાલ આ મ્યુઝિયમમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી, સિંદી, વ્રજ, મરાઠી, બંગાળી, મળી-ફારસી જેવી ભાષાઓમાં લખાયેલી લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. મોટા ભાગની હસ્તપ્રતો

કાગળ ઉપર લખાયેલી છે. કેટલીક કાપડ અને તાડપત્ર ઉપર પણ લખાયેલી મળે છે. તાડપત્રીય પ્રતો કનડ, તે મલયાલમ જેવી દક્ષિણ ભારતની લિપિઓમાં લખાયેલી છે અને ઈ.સ.ની ૧૫ થી ૧૮મી સદી સુધીની છે.

આ હસ્તપ્રતો વેદ-વેદાંગ, ઇતિહાસ, પુરાણ, બૌદ્ધસાહિત્ય, જૈનસાહિત્ય, ભક્તિ, તંત્ર, કાવ્ય, વ્યાક્રાંશ, નાટ્ય, શિલ્પ, અલંકાર, કામશાસ્ત્ર, આયુર્વેદ, જ્યોતિષ જેવા વિવિધ વિષયોને લગતી છે.

આ સંગ્રહમાં ૧૮ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે, જેમાં દુર્ગાસપ્તશતી, શ્રીમદ્ ભાગવત, કલ્પસૂત્ર, મધુમાલતી જેવી, સુંદર ચિત્રોવાળી હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ થાય છે.

૧૮મી સદીની ગીત-ગોવિંદની સચિત્ર પ્રતમાં વિષ્ણુના દશાવતારોનાં ચિત્ર અને રાધાકૃષ્ણના મિલન વિરહના પ્રસંગો ભાવપૂર્ણ રીતે આલેખાયેલા છે. ફારસી લિપિમાં લખાયેલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો પણ અહીં જળવાયેલી છે. જ્યોતિષને લગતા સર્ળગ સચિત્ર ઓળિયા (વીંટા-Scroll) અને જૈન સુરિઓ અને સાધુઓને તેમજ તેમના સંયાત્રા દરમ્યાન આમંત્રણ આપતું એક સચિત્ર વિજ્ઞપિપત્ર (૧૮મી સદીનું) ઉપલબ્ધ છે.

“બાબીવિલાસ” જેવી ઐતિહાસિક કૃતિઓ, મેદપાટપુરાણ, કાયસ્થપદ્ધતિ જેવી જ્ઞાતિવિષયક હસ્તપ્રતો તે મંડપદુર્ગ જેવી સ્થાપત્યની હસ્તપ્રતો પણ અહીં છે.

આમાંની કેટલીક હસ્તપ્રતો સુંદર વેલબુટ્ટાની આકૃતિઓથી શણગારાયેલી, કોઈક સોનેરી શાહીથી લખેલાલ, કાળી શાહીના લખાણવાળી છે.

આ મ્યુઝિયમમાં ખેતરો, મકાન કે હાટના ખરીદ-વેચાણ કે ગીરો અંગેના, પલ્લાની ફારગતી અંગેના મિલકતની વહેંચણીને લગતા ૧૫૦ જેટલા ખતપત્રો (દસ્તાવેજો) ઈ.સ.ની ૧૪મી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના આ દસ્તાવેજો સાંકડા કાગળ કે કાપડની પટ્ટી પર સર્ળગ લખેલા છે. લાંબા હોવાથી વીંટો વાળીને સાચવવા પડેલા આવા ખતપત્રોમાંથી તત્કાલીન રાજકીય, સાંસ્કૃતિક, આર્થિક અને સામાજિક માહિતી મળે છે. આ ખતો સંસ્કૃત તેમજ અરબી-ફારસીમાં લખેલા છે.

આ ઉપરાંત આ મ્યુઝિયમમાં રમતનાં ચિત્રિત પાનાં ખાસ નોંધપાત્ર છે. આવાં પાનાંઓની સંખ્યા ૧૫૦ છે. ગોળાકાર પાનાંઓ ઉપર પશુપખીની આકૃતિઓ છે. પાનાંઓ પરની સંખ્યા કલાત્મક રીતે આલેખવામાં આ છે. એકની સંખ્યા દર્શાવવા ઘોડા ઉપર સવાર થયેલી રાજાની આકૃતિ અંકિત કરેલી છે. ઘોડાનું આલેખન જીવં અને ગતિમય લાગે છે.

રાજાની વેશભૂષા રાજપૂત છે. એણે ધારણ કરેલ આયુધો અને અલંકારો ચિત્રની સમૃદ્ધિમાં વધારો કરે છે કેટલાંક પાનાંના સંખ્યાંક દર્શાવવા છત્રી, લીલાં પાદડાં કે પર્વતનું આલેખન કરેલું છે. કલાત્મકતા લાવવા લીલાં પીળાં અને કાળાં ટપકાંનો ઉપયોગ કરાયો છે. પશુપક્ષીઓમાં ઘોડો, મયૂર, પોપટ વગેરેનું આલેખન સુંદર, આભેલું અને સહજ છે.

લા.દ. ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિર હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

આ સંસ્થામાં લગભગ પંચાવન હજાર જેટલી હસ્તપ્રતોનો અમૂલ્ય ખજાનો સંગૃહીત છે. મુનિશ્ર પુણ્યવિજયજીનો પોતાનો હસ્તલિખિત ગ્રંથોનો સમગ્ર ખજાનો આ ભંડારને ભેટ મળેલો છે. એ પછી હસ્તલિખિત ગ્રંથોના અનેક નાના મોટા ગ્રંથભંડારો આ જ્ઞાનમંદિરને ભેટ મળતા રહ્યા છે. આ સંસ્થાનો આટલો મોટો સંગ્રહ માત્ર એક જ વ્યક્તિનો પરિપાક નથી. પરંતુ આગમપ્રભાકર મુનિશ્રી પુણ્યવિજયજી, તેમના ગુરુ ચતુર્વિજયજી તથા પ્રવર્તક્રાંતિવિજયજીના પરિશ્રમને આભારી છે. આ હસ્તપ્રતસંગ્રહમાં જૈન અને જૈનતર સાહિત્યના અમૂલ્ય ગ્રંથો છે. જે અથા ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, અપભ્રંશ, જૂની ગુજરાતી, રાજસ્થાની વગેરે ભાષાઓમાં લખાયેલા છે. હસ્તપ્રતો ઈ.સ.ની ૧૨મી થી ૧૮મી સદી સુધીની મળે છે.

હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો પણ પ્રકાશિત થયાં છે. લા.દ. વિદ્યામંદિરના સંગ્રહમાં ૫૫૩ જેટલી સચિત્ર હસ્તપ્રતો છે, જેમાં તા.પત્રની અને કાગળની હસ્તપ્રત ઉપરાંત ગુટકા અને છૂટા પદ્ધ રૂપે પણ મળે છે. અહીંની ૧૮મી સદીની કલ્પસૂત્રની એક હસ્તપ્રતમાં રાજસવારીનાં દશ્યો જોવા મળે છે. કેટલીક કાગળની હસ્તપ્રતોમાં ભગવાન તીર્થંકરના જીવનપ્રસંગો આલેખાયેલા છે.

ઈ.સ.ની ૧૮મી સદીની કલ્પસૂત્રની કાગળ પરની સચિત્ર હસ્તપ્રતો ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રના જૈનભંડારોમાં સચવાયેલી છે. આ હસ્તપ્રતોમાં તીર્થંકર ભગવાનના જીવનપ્રસંગો, ખાસ કરીને જન્મ, વિવાહ, કેશલોચ, દીક્ષા, ધર્માપદેશના પ્રસંગો આલેખાયેલા હોય છે. લા.દ. વિદ્યામંદિરમાં સંગૃહીત ૧૮મી સદીની કલ્પસૂત્રની એક પ્રતમાં રાજસવારીનાં દશ્યોમાં પુરુષ અને સ્ત્રીપાત્રોની વેશભૂષા મરાઠી જોવા મળે છે. અહીં “સંગ્રહણીસૂત્ર”ની બાર સચિત્ર પ્રતો મળે છે. સંગ્રહણીસૂત્ર એ જૈનપરંપરા પ્રમાણે બ્રહ્માંડની ઉત્પત્તિને લગતો ગ્રંથ છે. એમાં તીર્થંકરો, દેવ-દેવીઓ, ગણેશ, યક્ષ-યક્ષીઓ, સૂર્ય, પર્વતો, નદીઓ અને વૃક્ષોનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. “અઢાર શીલાંચ રથ”ની ૧૮મી સદીની અઢાર ચિત્રોવાળી પ્રત છે. લાકડાના લાંબા રથમાં સાધુએ પાળવાના આચારનાં નામોવાળાં પાનાં બોલાં છે. રથની ઉપર મધ્યમાં જે તે તીર્થંકર ભગવાનનું ચિત્ર છે. રથને હાંકનાર સારથીએ ઘોડાની લગામ પોતાના મેખણા હાથમાં પકડી છે. આખું ચિત્ર જાણે ગતિમાં હોય તેમ લાગે છે.

૧૭મી-૧૮મી સદીની કાગળ પરની “ધના શાલિભદ્ર રાસ”ની પ્રતોમાં ચિત્રાલેખન જોવા મળે છે. એમાં શાલેખાયેલાં ચિત્રોમાં શાલિભદ્રની માતા ધના, શાલિભદ્રના જીવન-પ્રસંગો, શાલિભદ્ર અને મગધરાજ શ્રેણિકની લાકડાત્રોનો પ્રસંગ ઈત્યાદિ નોંધપાત્ર છે. “લોકપ્રકાશ” નામની એક પ્રતમાંના એક ચિત્રમાં ચક્રવર્તી રાજાના ક્રિયાભિષેકનું ચિત્ર છે. રાજ્યાભિષેક વખતે રાજાનો પૃથ્વીનાં જુદાં જુદાં પવિત્ર જળથી કેવી રીતે અભિષેક થતો હતો તેનું આલેખન છે. “શ્રીપાલરાસ”ની એક ૧૮મી સદીની હસ્તપ્રતમાં રાસના કથાપ્રસંગ આલેખતાં સુંદર ચિત્રો છે, ખાસ કરીને એક ચિત્ર ધવલ શેઠની કથાને લગતું છે. વહાણનાં ચિત્રોમાં બ્રિટિશરોનો યુનિયન જેક ધ્વજ સ્પષ્ટ દેખાય છે.^{૧૦}

વિ.સં. ૧૮૮૫ (ઈ.સ. ૧૮૨૮-૨૯)માં સૌરાષ્ટ્રના પડધરી ગામે ચિત્રિત કરવામાં આવેલી “શ્રીપાલ રાસ”ની એક હસ્તપ્રત અહીં સંગૃહીત છે, જેના પ્રથમ પૃષ્ઠ પર ચિત્રો છે. આ ઉપરાંત સારાભાઈ નવાળના અંગત પ્રહમાં વિ.સં. ૧૮૯૫(ઈ.સ. ૧૮૩૮-૩૯)માં ચિત્રિત એક હસ્તપ્રત છે. એમાં વહાણનાં સુંદર આલેખનો મળે છે.^{૧૧}

સંસ્કૃત સાહિત્યના મહાન કવિ કાલિદાસની બે કૃતિઓ મેઘદૂત અને કુમારસંભવની કાગળ પર લખાયેલી સચિત્ર પ્રતો અહીં સચવાયેલી છે. ઈ.સ. ની ૧૭મી સદીમાં ખરતરગચ્છના સાધુ ઉદયહર્ષે લખેલી મેઘદૂતની પ્રતમાં ૬ પાંચ ચિત્રો છે. એમાં સરસ્વતીનું ચિત્ર, રામચરિ આશ્રમ પર વિરહી યક્ષનું ચિત્ર, અલકાપુરી નગરીનું ચિત્ર, રાસણી યક્ષિણીનું ચિત્ર અને પ્રેમીઓના મિલનનું દશ્ય રેખાંકિત કરાયું છે.

કુમારસંભવની ૧૭મી સદીના પૂર્વાર્ધની પ્રતમાં પશ્ચિમ ભારતીય ચિત્ર-શૈલીમાં સરસ્વતી અને અર્ધનારીશ્વર, ભર્તી-પરમેશ્વરનાં મનોરમ આલેખનો મળે છે.

જૈનપરંપરા અનુસાર જૈન આચાર્યો અને મુનિઓને જુદાં જુદાં શહેરો કે નગરોના જૈનસંઘ પોતાને ત્યાં ઘુણ કરવા અને ચાતુર્માસ ગાળવા નિમંત્રણ આપતા. આ નિમંત્રણપત્રો વ્યવસ્થિત રીતે તૈયાર કરવામાં આવતા ને એમાં ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું. ચિત્રોમાં ધાર્મિક અને નગરનો મહિમા બતાવતાં ચિત્રો આલેખાતાં. મરજીનો જૈન સાધુઓનાં દર્શન કરવા અને એમનાં વ્યાખ્યાનો સાંભળવા કેટલા ઉત્સુક છે એનું વર્ણન કરવામાં આવતું. નગરની ભૌતિક અને કુદરતી સમૃદ્ધિનું સચિત્ર વર્ણન કરાતું.^{૧૨} આ પ્રકારના નિમંત્રણને જૈન પરિભાષામાં ‘શ્રેણિપત્ર’ કહે છે. એમાં સાલ અને તિથિ આપેલી હોવાથી ઐતિહાસિક દ્રષ્ટિએ એનું મહત્વ ઘણું છે.

અમદાવાદમાં દેવશાના પાડાના ભંડારમાં ‘શ્રીપાલરાસ’ની સુરતમાં વિ.સં. ૧૮૮૬ (ઈ.સ. ૧૮૨૯)માં

તૈયાર થયેલ એક ચિત્રિત હસ્તપ્રત છે. એમાં વેપાર માટે સુરત આવતાં વહાણોનાં ચિત્રાંકનો આબેહુબ છે. કેટલાં ચિત્રોમાં વૃક્ષો વનરાજિઓનાં દૃશ્યો અંકિત કરેલાં છે, જેમાં ચિત્રકારના પ્રકૃતિપ્રેમનું દર્શન થાય છે. કેટલાંક ચિત્રોમાં ગીત-સંગીત અને નૃત્યનું આલેખન કરેલું છે. પુરુષોના હાથમાં વીણાનું ચિત્રણ વિશિષ્ટ અને નોંધપાત્ર છે. શ્રે મોતીચંદ્ર અને ઉમાકાંત શાહના મતે આ ચિત્રો શિરોહી શૈલીનાં છે.^{૧૩}

ગાંધીનગર જિલ્લાના પેથાપુર ગામમાં ચિત્રિત “શ્રીપાલરાસ”ની એક હસ્તપ્રત (વિ.સં. ૧૮૭૮ - ઈ.સ. ૧૮૨૧-૨૨)અમદાવાદના હલેલાના ઉપાશ્રયમાં છે. આ પ્રતનાં ચિત્ર ઉત્તર ગુજરાતની વિશિષ્ટ ગ્રામીણ શૈલીમાં આલેખાયેલાં છે. પેથાપુરના લોકોનાં મકાનોની દીવાલો પર જે ચિત્રો જોવા મળે છે, તેવી જ શૈલીનાં ચિત્ર આ પ્રતમાં ચીતરેલાં છે. પુરુષ પાત્રોનાં પાદ્મી, લાંબી બાયનાં અંગરમાં, પટાદાર ધોતિયાં અને ખેસનું આલેખન આકર્ષક છે. સ્ત્રીપાત્રો ઘેરા વાદળી રંગની ઓઢાણી અને લાલ રંગનો ચણિયો ધારણ કરેલ દર્શાવાયાં છે. ચિત્રોમાં પશુપક્ષી અને વનરાજિનું આલેખન મનોહર છે.^{૧૪}

હિંદુ અને જૈન પરંપરામાં સાધુઓ અને સંસારીઓ માટે જે જ્ઞાનચોપાટ તૈયાર કરાતી, તેમાં ચિત્રોનું આલેખન કરવામાં આવતું. એમાં દેવલોકનું, સર્પોની સીડીઓનું, નવગ્રહોનું તેમજ જીવયોનિઓનું આલેખન કરાતું. આવી એક ૧૯મી સદીની ચિત્રિત જૈન જ્ઞાનચોપાટ આ સંસ્થામાં સુરક્ષિત છે. જુદી જુદી જીવયોનિઓ, વિવિધ પ્રકારના દેવલોક, સ્વર્ગ અને નરક તેમજ મોક્ષનો ખ્યાલ આપતી જ્ઞાનચોપાટ હિંદુ પરંપરામાં પણ તૈયાર કરાવવામાં આવતી. જેમાં ૮૪ કોઠાઓનું આલેખન કરાતું. આ ૮૪ કોઠાઓ ૮૪ લાખ યોનિનું પ્રતીક મનાતા.^{૧૫}

ગુજરાત અને રાજસ્થાનના લોકસાહિત્યમાં ગોપીચંદની કથા ઘણી લોકપ્રિય છે. આ ગોપીચંદની કથા વર્ણવતો “ગોપીચંદકી શાબ્દી” નામનો હિંદુપટ આ સંસ્થામાં સચવાયેલો છે. એમાં આ રાજાના જીવનને લગતાં ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. આ ચિત્રોનો સમય આશરે ૧૮મી સદીનો છે. ચિત્રોની શૈલી પશ્ચિમ ભારતીય છે. પાત્રોની વેશભૂષા રાજસ્થાની છે.

બીજા એક હિંદુપટમાં કોઈ હિંદુ ધર્મગુરુના ગાદીવારસા વખતના પ્રસંગોનું જુદાં જુદાં દૃશ્યોમાં આલેખન કરાયું છે. ૧૯મી સદીના પૂર્વાર્ધના આ કપડાના પટ્ટમાં જુદા જુદા ખંડ પાકી પ્રસંગની ઉજવણીનાં દૃશ્યો ચીતરેલાં છે. એના એક દૃશ્યમાં નટનર્તકી ઊંધા માથે નૃત્ય કરતાં કરતાં પગની મદદથી તીર છોડતી બતાવાઈ છે. એની બાજુમાં એને મદદ કરનાર બીજા નટનર્તકી ઊભી છે. અંગકસરતના દાવ સાથે નૃત્ય દર્શાવતું આ ચિત્ર એ સમયની નૃત્યકલાની ગાંધી કરાવે છે. બીજા એક ચિત્રમાં નૃત્યકાર સ્ત્રી એક હાથમાં કપડાનું બનાવેલું કમળનું ફૂલ રાખી નૃત્ય કરતી જોવા મળે છે. એના માથા પર પાંચ ગાગરનું બેઠું છે. એની પાછળ હાથમાં ધૂધરાની પટ્ટી લઈ બે વાદક સ્ત્રી નૃત્ય કરી રહી છે. પુરુષપાત્ર બે હાથમાં મંજરા વગાડે છે. સ્ત્રીપાત્ર મૃદંગ વગાડે છે. એક પુરુષ સારંગી જેવું વાદ્ય વગાડે છે. આ સમગ્ર ચિત્ર ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં હાલના લોકપ્રિય બેંગાનૃત્યનો ખ્યાલ આપે છે.^{૧૬}

આખ્યાનો અને ચિત્ર :

ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ મધ્યકાલના કવિ પ્રેમાનંદના આખ્યાનોની હસ્તપ્રતો આ સંગ્રહમાં ઉપલબ્ધ છે. “કુંવરબાઈના મામેરા”ની ૧૯મા સૈકાની હસ્તપ્રતમાંના એક ચિત્રમાં વહેલમાં બેસીને જતાં શેઠશેઠાણીનું આલેખન ભાવવાહી છે પણ વેશભૂષા સૌરાષ્ટ્રની છે. વહેલ લાકડાની બનાવેલી છે. એનાં કોતરકામ અને ચિત્રકામ આકર્ષક છે. શણગારેલા બળદથી હંકારતી આ વહેલનાં પૈડાં જાણે ગતિમાન દર્શાવાયાં છે.^{૧૭}

જૈનેતર ચિત્રકલાનો વિકાસ વૈષ્ણવ, શૈવ અને શાકત સંપ્રદાયો દ્વારા થયો. વૈષ્ણવ સંપ્રદાયની અસર નીચે લિપિબદ્ધ થયેલી હસ્તપ્રતોમાં જયદેવ કવિનું ગીતગોવિંદ, બાલગોપાલ સ્તુતિ અને નારાયણકવચ મુખ્ય છે. શૈવસંપ્રદાયની અસર નીચે લખાયેલ, કાગળની હસ્તપ્રતોમાં “શિવકવચ” અને “છાયાપુરુષજ્ઞાન” મહત્વની છે. એમાં ભગવાન શિવનાં ચિત્રોનું આલેખન કરેલું છે. “છાયાપુરુષજ્ઞાન”ની ૧૮મા સૈકાની એક હસ્તપ્રત આ સંગ્રહમાં છે. એમાં વાપ

પર બેઠેલા શિવનું ચિત્ર અત્યંત આબેહૂબ, મોહક અને આકર્ષક છે. શિવે કંઠમાં ખોપરીની માળા પહેરી છે. જટામાં સર્પ, બે હાથમાં ડમરુ અને ત્રિશૂળ ધારણ કરેલ છે.

શાકત સંપ્રદાયની હસ્તપ્રતોમાં દેવીભાગવત, ચંડીપાઠમાહાત્મ્ય જેવા ગ્રંથો મળે છે. આ સંસ્થામાં ૧૮મી સદીની એક દેવીભાગવતની હસ્તપ્રતમાં દેવીનાં જુદાં જુદાં સ્વરૂપોનાં ચિત્ર આલેખાયેલાં છે. એમાં મહિષાસુરમર્દિનીનું જીવંત ચિત્ર નોંધપાત્ર છે.

સૂર્યના ઉપાસકોનો સૌરસંપ્રદાય કહેવાય છે. આ સંપ્રદાયની “સૂર્યસહસ્રનામસ્તોત્ર”ની ૧૮મા સંક્રાન્તિ ઋગ્વેદ પરની હસ્તપ્રત સચવાયેલી છે. એમાં ભગવાન સૂર્યના માનુષસ્વરૂપનું ચિત્ર આલેખેલું છે. સૂર્યનો રથ સાત ઘોડાઓથી હંકારાય છે. રથ હાંકનાર સારથિની પાછડી મરાઠી ઢબની છે. સારથિએ એક હાથમાં ઘોડાઓની લગામ પકડી છે, તો બીજા હાથમાં પાતળો દંડ ધારણ કરેલ છે. રથની મધ્યમાં સૂર્યનું મસ્તક પ્રભામંડળની સાથે દર્શાવેલું છે. આખું ચિત્ર લયયુક્ત ગતિમાં હોય એમ જણાય છે.^{૧૮}

ગુજરાત રાજ્યના દક્ષિણ ભંડારમાં પ્રેમાનંદની ભાગવત દશમસ્કંધની એક ગુજરાતી ભાષાની સચિત્ર હસ્તપ્રત સંગૃહીત છે. વડોદરા પાસેના માંડવીમાં લખાયેલી આ હસ્તપ્રતમાં કુલ ૩૬૫ ચિત્રો છે. ચિત્રોનો સમય ૧૮મી સદીનો ઉત્તરાર્ધ અને ૧૯મી સદીનો પૂર્વાર્ધ જણાય છે. એમાં બકાસુરવધ, પૂતનાવધ, અંધકાસુરવધ, કૃષ્ણની માળવીલા, નાગદમન વગેરે પ્રસંગોનાં ભાવવાહી આલેખનો છે. વેશભૂષા પરંપરાગત ગુજરાતી છે. એક ચિત્રમાં માળકને સૂવાના પારણાનું આલેખન કરેલું છે, જે સંબેગ્રાની કાષ્ઠકલાની યાદ તાજી કરાવે છે. ચિત્રોને ઉઠાવ આપવા ગ્રંથિયામાં વેલબુઢાની કલાત્મક ભાત ઉપસાવેલી છે. કવિ પ્રેમાનંદે જે ભાવ કવિતામાં વ્યક્ત કર્યો છે, તેને જ ચેત્રકારે રંગ અને રેખામાં અભિવ્યક્ત કર્યો છે.^{૧૯}

અમદાવાદમાં દેવશાના પાડાના દયાવિમલજી ભંડારમાં આશરે ૧૫ મી સદીની ‘કલ્પસૂત્ર’ની સચિત્ર વર્ણાશ્રી હસ્તપ્રત સંગૃહીત છે, જેમાં રાગ-રાગિણીઓ જેવાં સંગીતશાસ્ત્રનાં તથા આકાશચારી, પાદચારી અને ગૌમચારી જેવાં ભરતનાદ્યશાસ્ત્રનાં રૂપો ચીતરેલાં છે.^{૨૦}

ખાંજરાપોળના વિજયનેમિસુરિ જ્ઞાનભંડારમાં શાંતિનાથચરિતની ચિત્રિત લાકડાની પટ્ટી છે. અમદાવાદમાંના જમશેઠીની ધર્મશાળાના ગ્રંથભંડારમાંથી એક ૧૪ મી સદીની પ્રતમાં મહાવીરનું અવન, જન્મ, નિર્વાણ, સમવસરણ ગેરે પ્રસંગો ચીતરેલા છે. વિ.સં. ૧૯૧૧(ઈ.સ. ૧૮૫૪-૫૫)ની સંગ્રહણીસૂત્રની એક ચિત્રિત હસ્તપ્રતની નકલ મદાવાદની હાજી પટેલની પોળના એક મકાનમાં કરવામાં આવી હતી. એમાં ચકવર્તીનાં ૧૪ રત્નો, મેરુ પર્વત ને દ્વીપોનું આલેખન કરેલું છે.^{૨૧}

ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગ્રંથાલયમાં ૪૩૭ જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ થયેલો છે. એમાં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, હિંદી ને ગુજરાતી, ઇતિહાસ-પુરાણ, છંદ, જ્યોતિષ, કર્મકાંડ, વ્યાકરણ જેવા વિષયોને લગતી હસ્તપ્રતો છે.

વડોદરાનો પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર હસ્તપ્રતસંગ્રહ :

મહારાજા સયાજીરાવ ત્રીજાના અપૂર્વ પ્રયાસ અને ભારતીય સાહિત્ય તેમ જ સંસ્કૃતિ પ્રત્યેની એમની અપાર ભક્તિને પરિણામે વડોદરામાં હસ્તપ્રતોનો વિશાળ ભંડાર અસ્તિત્વમાં આવી શક્યો છે.

વડોદરાની સેન્ટ્રલ લાઈબ્રેરીમાંની સંસ્કૃત હસ્તપ્રતોને જુદી તારવી તેનો સ્વતંત્ર વિભાગ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર મે અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આ સંસ્થામાં ૨૭,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ સુરક્ષિત છે. હસ્તપ્રતોનાં સૂચિપત્રો પ્રિંટ થયેલાં છે. આ સંગ્રહમાં વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, વેદાંત, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોની હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. વ્રીક હસ્તપ્રતો દક્ષિણ ભારતની તેલુગુ, કન્નડ, ગ્રંથ, મલયાલમ અને ઉત્તર ભારતની બંગાળી, શારદા, નેવારી, યા જેવી લિપિઓમાં લખાયેલી છે. કેટલીક જૈનેતર હસ્તપ્રતો અહીં સચવાયેલી છે, જેમાંની હરિલીલાખોડાશકલા ના સંસ્કૃત ગ્રંથમાંથી ગુજરાતી રૂપાંતર કરેલ ગ્રંથની સચિત્ર પ્રત મળે છે. એમાં ગોવર્ધનધારણ અને પાર્વતી-દક્ષ

પ્રજાપતિનાં ચિત્રો આલેખાયેલાં છે. આ પ્રસંગોનાં ચિત્રો અત્યંત મોહક છે. ભાગવતપુરાણની સચિત્ર હસ્તપ્રતો અં-
ઓળિયાં પણ અહીં સંગૃહીત છે.

“પંચરત્ન ગીતા”નો સચિત્ર ગુટકો પણ અહીં છે. એમાં ભગવદ્ગીતાનાં ચિત્રો નોંધપાત્ર છે. એના દસમ
અધ્યાય વિભૂતિયોગમાં શ્રીકૃષ્ણ અર્જુનને સૃષ્ટિનાં સર્વ સર્જનોમાં જે શ્રેષ્ઠતાનો અંશ છે, તે પરમાત્માનો છે, એ પ્રકાં
સમજાવતાં ચિત્રો આલેખ્યાં છે.

વગેરેના હંસવિજયજી સંગ્રહમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ની ૧૫મી સદીની સોનેરી શાહીથી લખાયેલી હસ્તપ્રતમાં,
ચિત્રો અને અપ્રતિમ કારીગરીવાળી સુંદર ૭૪ કિનારો છે.^{૧૧} (ચિત્ર ૮)

છાણીના જૈન ગ્રંથભંડારો :

વગેરેના પાસેના છાણી ગામમાં ત્રણ જેટલા ભંડારો છે. ક્રાંતિવિજયજી સંગ્રહમાં કુલ ૧૧૨૦ કાગળની અ-
ઉ તાડપત્રીય હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. એમાં ચાંદીની શાહીથી લખેલ ૧૭મી સદીની કલ્પસૂત્રની હસ્તપ્રત નોંધપાત્ર છે
અહીંના વીરવિજયજી શાસ્ત્રસંગ્રહમાં “ઔધનિર્ધુક્તિ” ગ્રંથની ઈ.સ. ૧૨મી સદી(૧૧૬૧)ની પ્રત છે, જેમાં ૧
વિદ્યાદેવીઓ, સરસ્વતી, લક્ષ્મી, અંબિકા, બ્રહ્મશાંતિયક્ષનાં મળી કુલ ૨૧ ચિત્રો જૈનમૂર્તિવિધાનની દૃષ્ટિએ મહત્વ
છે.^{૧૨} આ ઉપરાંત અભયસાગરજી મહારાજના ભંડારમાં પણ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. શ્રીમદ્ ભાગવતની સંપૂર્ણ હસ્તપ્ર-
પણ અહીં ઉપલબ્ધ છે.

ઈડરના શેઠ આણંદજી મંગળજીની પેઢીના ગ્રંથભંડારમાં ‘કલ્પસૂત્ર’ અને ‘કાલકકથા’ની ૧૪મી-૧૫
સદીની સચિત્ર પ્રત છે. તાડપત્રની પ્રત ઉપર સોનાની શાહીથી ચિત્રો આલેખેલાં છે એ આ પ્રતની વિશેષતા છે
‘કલ્પસૂત્ર’ના વધુમાં વધુ પ્રસંગો આ પ્રતમાં સ્થાન પામ્યા છે. અષ્ટ માંગલિક, મહાવીરનો જન્મ, પાર્શ્વનાથનો જન્મ
નિર્વાણ; એમનાં યક્ષ-યક્ષી, ઋષભદેવનું નિર્માણ વગેરે ચિત્રો ખૂબ આકર્ષક અને નોંધપાત્ર છે.^{૧૩} (ચિત્ર ૯)

આ ઉપરાંત જામનગરની આયુર્વેદ યુનિવર્સિટીમાં પણ હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. સુરતના સરદાર પટે
મ્યુઝિયમ, રાધનપુર, જૂનાગઢ, ભાવનગર, મહુવા, ગોંડલ, પાલિતાણા, લીમડી, બોટાદ જેવાં સ્થળોએ જ્ઞાનભંડાર
છે, જેમાં હજારોની સંખ્યામાં આપણો પુરાણો હસ્તલિખિત વારસો સચવાયેલો છે. લીંબડીના જૈન જ્ઞાનભંડાર
(વિ.સં. ૧૪૭૨ - ઈ.સ. ૧૪૧૫-૧૬) કલ્પસૂત્રની સચિત્ર સુવર્ણાક્ષરી હસ્તપ્રત છે.^{૧૪} જામનગરમાં કલ્પસૂત્ર-કાલક
(ઈ.સ.૧૫૦૧)ની સચિત્ર હસ્તપ્રત છે.

૧૮૮૬માં સ્થપાયેલી નડિયાદની ડાહીલક્ષ્મી લાઈબ્રેરીમાં અપ્રગટ હસ્તપ્રતોનો ભંડાર સચવાયેલો છે. એ
સંસ્કૃત, ગુજરાતી ભાષાની હસ્તપ્રતો વિપુલ પ્રમાણમાં ઉપલબ્ધ છે. આ બધી કાવ્ય, જ્યોતિષશાસ્ત્ર, યોગ, સંગી-
વિજ્ઞાન, આયુર્વેદ વગેરે વિષયોને લગતી જોવા મળે છે.

અમદાવાદ નજીક કોલામાં પણ જૈન જ્ઞાનભંડાર અસ્તિત્વમાં આવ્યો છે. એમાં જૈન અને જૈનેતર સાહિત્ય
હસ્તપ્રતો વિપુલ સંખ્યામાં છે. અહીંની ઈ.સ.ની ૧૬મી સદીની કલ્પસૂત્ર “ભાલાવબોધ”ની સચિત્ર હસ્તપ્રત નોંધપાત્ર છે.

આમ ગુજરાતના જ્ઞાનભંડારો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને સાહિત્યના ભવ્ય વારસા સમાન છે. એ વર્તમ
યુગના અને ભાવિ પેઢીના ભારતીય વિદ્યાના ઉપાસકો અને વિદ્વાનોની મોટી મુડી સમાન છે. જેમને આ ભંડારો
સચવાયેલી જ્ઞાનસંપત્તિની પરિભ્રાષ્ટ્ર, લિપિ તથા અન્ય સંકેતોનું જ્ઞાન છે, તેને માટે આ જ્ઞાનભંડારો દિવ્ય ખજાના
છે. ભારતીય લિપિઓના અધ્યયન માટે દુર્લભ ગ્રંથોની હસ્તપ્રતોના તુલનાત્મક અભ્યાસ અને સંશોધન માટે તેમ
પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસની સાહિત્યિક અને સાંસ્કૃતિક માહિતી મેળવવા માટે આવા જ્ઞાનભંડારો ખ
ઉપયોગી નીવડે તેમ છે.

પાદટીપ

૧. સડેસરા, ભોગીલાલ જ., 'પાટણના ગ્રંથભંડારો', "ઈતિહાસની કેડી", પ્રથમ આવૃત્તિ, પદ્મજા પ્રકાશન, વડોદરા, ૧૯૪૫, પૃ. ૧૬-૧૭.
૨. એજન, પૃ. ૧૭
૩. નવાબ સારાભાઈ (સંપા.પ્રકા.), 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ', અમદાવાદ, ૧૯૩૫, પૃ. ૪૦
૪. એજન, પૃ. ૪૧
૫. સડેસરા, ભોગીલાલ જ. 'ખંભાતના ગ્રંથભંડારો', "ઈતિહાસ અને સાહિત્ય", ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૬, પૃ. ૧૬૬થી.
૬. સડેસરા, ભો.જ., 'ઈતિહાસ અને સાહિત્ય', પ્ર.શંભુલાલ શાહ, ગૂર્જર ગ્રંથરત્ન કાર્યાલય, અમદાવાદ, ૧૯૬૬, આ.૧, પૃ.૧૭૧
૭. સડેસરા, 'ઈતિહાસ અને સાહિત્ય', પૃ.૧૬૮
૮. એજન, પૃ.૧૭૨
૯. "બુદ્ધિપ્રકાશ", પુ. ૧૧૦, અંક ૫, પૃ. ૧૬૩-૬૫, મે, ૧૯૬૩, અમદાવાદ.
૧૦. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ અને પરીખ, પ્રવીણચંદ્ર (સંપા.) 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ (ગુરાસાંઈ)', ગ્રંથ ૮, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ-૧૯૮૪, પૃ. ૫૩૨.
૧૧. એજન, પૃ. ૫૩૨
૧૨. એજન, પૃ. ૫૩૪
૧૩. Shah U.P. 'Treasures of Jaina Bhandaras', L.D.Institute series-7 Ahmedabad, 1978 p. 40.
૧૪. ગુ.રા.સાં.ઈ. ગ્રંથ ૮, પૃ. ૫૩૧
૧૫. એજન, પૃ.૫૩૪
૧૬. એજન, પૃ. ૫૩૫
૧૭. એજન, પૃ. ૫૩૬
૧૮. પરીખ, રસિકલાલ છો. અને શાસ્ત્રી, હ.ગં., ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ-૭, ભો.જે.વિદ્યાભવન, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૩૮૧
૧૯. ગુ.રા.સાં.ઈ., ગ્રંથ ૮, પૃ.૫૩૬
૨૦. "જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ", પૃ.૫૪
૨૧. ગુ.રા.સાં.ઈ. ગ્રંથ ૮, પૃ. ૫૫૩
૨૨. 'જૈન ચિત્રકલ્પદ્રુમ', પૃ.૫૪
૨૩. એજન, પૃ. ૪૦
૨૪. એજન, પૃ.૪૧
૨૫. એજન, પૃ. ૫૩

એન. સી. મહેતા સંગ્રહ, અમદાવાદ

અમિતાભ મડિયા*

ગુજરાત મ્યુઝિયમ સોસાયટીની એન.સી.મહેતા ગેલરી ખાતે સંગૃહીત એન.સી.મહેતા સંગ્રહ ભવ્ય અને અનન્ય હોવાને કારણે સમગ્ર વિશ્વમાં વિખ્યાત છે. આ સંગ્રહના સંગ્રહકર્તા સ્વ.નાનાલાલ ચિમનલાલ મહેતાનો જન્મ ૧૮૯૪ના નવેમ્બરની ૧૭મીએ ગુજરાતમાં જરમઠા ગામે થયો હતો. રાજકોટમાં અને પછી મુંબઈની વિલ્સન કોલેજમાં પ્રારંભિક શિક્ષણ લીધા પછી તેઓ કેમ્બ્રિજમાં જોડાયા અને ત્યાંથી અર્થશાસ્ત્રમાં ‘ટ્રાઈપોસ’ મેળવ્યો. ૧૯૧૫માં તે ઈન્ડિયન સિવિલ સર્વિસમાં જોડાયા. અહીં ૧૯૪૪માં તે નિવૃત્ત થયા ત્યાં સુધી (હાલમાં ઉત્તર પ્રદેશ અને ઉત્તરાંચલ તરીકે ઓળખાતા)ત્યારના યુનાઈટેડ પ્રોવિન્સિસમાં તેમણે જુદા જુદા હોદ્દા સંભાળ્યા. ૧૯૫૦માં હિમાચલ પ્રદેશના રાજ્યપાલ તરીકે નિવૃત્ત થતાં તેમની લાંબી અને યશસ્વી કારકિર્દીનો અંત આવ્યો.

પ્રથમ હોદ્દો મથુરામાં સંભાળ્યો, ત્યારથી જ મથુરા શિલ્પ પ્રત્યે જાગેલા આકર્ષણથી મહેતાની રસજ કલારુચિ ઘડાતી ગઈ. તે જાણીતા વિદ્વાન રાય કૃષ્ણદાસના સંપર્કમાં ગાવા. રાય કૃષ્ણદાસ બનારસના પ્રતિષ્ઠિત ભારત કલાભવનના તે સમયે નિયામક હતા. પ્રજ્ઞાવિગત ભારતીય કલાની કદર કરવાની દૃષ્ટિ અને રુચિનો વિકાસ મહેતામાં થયો તે પાછળ કૃષ્ણદાસનો ફાળો ખરો જ. લઘુચિત્રો એકઠાં કરવાના મહેતાને લાગેલા નાદને કારણે વરસો વીતી જતાં આ સંગ્રહ ઘણો જ સમૃદ્ધ થયો; કુલ ચિત્રોની સંખ્યા ૧૦૮૮ થઈ. લઘુચિત્રોનો ઊંડાણપૂર્વક અભ્યાસ કરવા માટે થઈને તેમણે સંસ્કૃત અને મધ્યકાલીન હિન્દી સાહિત્યનો અભ્યાસ કર્યો. ભારતીય લઘુચિત્રકલાના ઇતિહાસ અને આસ્વાદની આધુનિક સમજ વિકસાવવામાં તેમણે લખેલા ગ્રંથો અને લેખોએ અમૂલ્ય ફાળો આપ્યો છે. ૧૯૨૬માં તેમનું પુસ્તક ‘સ્ટડીઝ ઇન ઈન્ડિયન પેઇન્ટિન્ગ્સ’ તારાપોરવાલા પ્રકાશને મુંબઈથી પ્રકટ કર્યું. ૧૯૩૧માં તેમનું પુસ્તક “ગુજરાતી પેઇન્ટિન્ગ્સ ઇન ફિક્ટીન્ગ સેન્ચ્યુરી” ઈન્ડિયન સોસાયટીએ પ્રકટ કર્યું. ૧૯૪૫માં ‘જર્નલ ઓફ ધ ગુજરાત રિસર્ચ સોસાયટી’ એ તેમનો લેખ ‘અ ન્યૂ ડોક્યુમેન્ટ ઓફ ગુજરાતી પેઇન્ટિન્ગ્સ - ગુજરાતી વર્ણન ઓફ ગીતગોવિંદ’ પ્રકટ કર્યો. ૬૪ વરસની ઉંમરે ૧૯૫૮ના મેની ૧૮મીના રોજ કાશ્મીરમાં હૃદયરોગના હુમલાને કારણે અચાનક તેમનું અવસાન થયું.

શ્રી મહેતાના અવસાન પછી તેમનાં પત્ની શાન્તાબહેન મહેતાએ સમગ્ર સમાજના લાભાર્થે અમદાવાદની ગુજરાત મ્યુઝિયમ સોસાયટીને આ સંગ્રહનું ઉદારતાપૂર્વક દાન કર્યું. તે સમયે અમદાવાદના પાલડી વિસ્તારમાં નવા તૈયાર થયેલા મકાન ‘સંસ્કાર કેન્દ્ર’માં આ સંગ્રહના કાયમી મ્યુઝિયમનું ઉદ્ઘાટન ૧૯૬૩માં વડા પ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ કર્યું, પરંતુ પ્રદૂષિત વાતાવરણને કારણે અહીં કલાકૃતિઓમાં બગાડ થતો હોવાથી આ મ્યુઝિયમને લાલભાઈ દલપતભાઈ ભારતીય સંસ્કૃતિ વિદ્યામંદિરના નવરંગપુરા, અમદાવાદ સ્થિત પરિસરમાં ૧૯૮૩માં ખસેડવામાં આવ્યું.

એન.સી.મહેતા સંગ્રહમાં સમાવેશ પામેલી કલાકૃતિઓમાં અરબી, પર્શિયન, જૈન, સલ્તનત, રાજપૂત, કાશ્મીરી, મુઘલ, પહાડી, નેપાળી અને કમ્પની શૈલીનાં ચિત્રો તથા પોથીઓ છે. સંગ્રહની સૌથી જૂની કલાકૃતિ ફૂકી શૈલીમાં લખાયેલી ૧૧મી સદીની અરબી ધર્મપુસ્તિકા છે.

કાલકાર્યાર્થકથા અને કલ્પસૂત્ર જેવા જૈન પોથીચિત્રોના નમૂના તથા જૈન-પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીએ આલેખાયેલ વૈષ્ણવ કથાઓ ‘બાલગોપાલ સ્તુતિ’ અને ‘ગીતગોવિંદ’ વડે મ્યુઝિયમના પ્રદર્શનની શરૂઆત થાય છે.

સલ્તનત શૈલીનાં ચિત્રોમાં ‘હમ્ઝાનામા’, ‘સિકંદરનામા’ અને ‘યોરપંચાશિકા’ ચિત્રશ્રેણીનો સમાવેશ થાય છે. ‘યોરપંચાશિકા’ ચિત્રશ્રેણી એન.સી.મહેતા સંગ્રહનું મહામૂલું આભૂષણ છે. આ ચિત્રશ્રેણી ૧૬મી સદીમાં જોનપુર

★ ક્યુરેટર, એન.સી.મહેતા ગેલરી, ગુજરાત મ્યુઝિયમ સોસાયટી, નવરંગપુરા, અમદાવાદ-૯

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૯૫

ઉત્તર પ્રદેશ આસપાસના વિસ્તારમાં ચિત્રિત થઈ હોવી જોઈએ. 'ચૌરપંચાશિકા'નો શબ્દશઃ અર્થ છે ' (પ્રેમના)ચોરની પચાસ કંડિકા'. સંસ્કૃત ભાષામાં આ પચાસ કંડિકાની રચના ૧૧મી સદીમાં કાશ્મીરી કવિ બિલ્હણે કરેલી. આ કંડિકા પર ૧૬મી સદીમાં જે ચિત્રો સર્જ્યા તેમાંથી આજે બચેલાં ચિત્રોનો મોટો ભાગ આ સંગ્રહમાં છે. સલ્તનત શૈલીની આ પ્રાગૃમુખલ દુર્લભ ચિત્રશ્રેણી ભારતીય લઘુચિત્રકલામાં એક સીમાસ્તંભ છે અને સમગ્ર વિશ્વમાં અતિપ્રખ્યાત છે. સંસ્કૃત કંડિકામાં રહેલી ભૂતકાળની સુખી દિવસોની ઝંખના (nostalgia)ચિત્રોમાં પણ સ્ફુટ થઈ છે. આ ઝંખના ઉત્કટ કામાવેગ અને પ્રેમાસક્તિ પ્રકટ કરે છે. ઈસ્લામ પ્રભાવિત વેશભૂષા અને ગૃહસજ્જા પણ જોવા મળે છે. ચિત્રોમાં મૂળ રંગોની પૂરાણી બળકટ અભિવ્યક્તિ કરે છે.

સંગ્રહના રાજપૂત ચિત્રોમાં મેવાડ, બિકાનેર, રાધોગઢ, જયપુર, બુંદી, કોટા, માળવા, બુંદેલખંડ ઇત્યાદિ પેટાશૈલીઓનું વૈવિધ્ય છે. તેમાંનાં મેવાડ પેટાશૈલીના કેટલાક ચુનંદા નમૂના ચિત્રકાર જગન્નાથ દ્વારા ચિત્રિત છે. વિષયની દૃષ્ટિએ જોતાં આ રાજપૂત ચિત્રોમાં બિહારી રચિત 'સતસાઈ', વરસના બાર માસનું નિરૂપણ કરતા 'બારમાસા', વિવિધ રાગોનું આલેખન કરતી 'રાગમાળા' અને સુરદાસ રચિત 'સુરસાગર'ના આલેખનનું વૈવિધ્ય જોવા મળે છે.

સંગ્રહનાં મુખ્ય ચિત્રો શાહજહાં તથા ઔરંગઝેબના જમાનાનાં છે અને તે મુખ્યત્વે વ્યક્તિચિત્રો છે. આ વ્યક્તિચિત્રોમાં બાદશાહી દમામનાં દર્શન થાય છે.

પહાડી ચિત્રશૈલીનાં ચિત્રો માટે થઈને પણ આ સંગ્રહ સમગ્ર વિશ્વમાં મોખરે છે, કારણ કે ઊંચી ગુણવત્તા ધરાવતાં સંખ્યાબંધ પહાડી ચિત્રો આ સંગ્રહમાં છે. આ ચિત્રોમાં શૈવ અને વૈષ્ણવ વિષયો કેન્દ્રસ્થાને છે, જેમાં શિવનાં ક્રૌંઢિક ચિત્રો અને જયદેવ રચિત 'ગીતગોવિંદ'ને આલેખતાં ચિત્રો તરત જ ધ્યાન ખેંચે છે. આ ચિત્રોમાં રાત્રીનું નિરૂપણ અનોખું છે. પહાડી ચિત્રોમાં આ ઉપરાંત નાયિકા-ભેદ, કામ ઉપરનાં ભાનુદત્તનાં ભાષ્ય 'રાસમંજરી', ક્રોકશાસ તથા કાલી અને છિન્નમસ્ત દેવીનાં બિહામણાં નિરૂપણો છે. પહાડી રાજાઓના રોજિંદા જીવનનાં વ્યક્તિચિત્રો પણ છે. પહાડી શૈલીની બધી જ પેટાશૈલીઓ - જમ્મુ, બશોલી, જસરોટા, માણકોટ, કાંગડા, ગુલેર, ચમ્બા, મંડી, નુર્પુર, કુલુ, બિલાસપુર, ટેહરી, ગઢવાલ વગેરે અહીં જોવા મળે છે.

સંગ્રહમાંનાં કાશ્મીરી લઘુચિત્રોમાં પર્શિયન પોથીનાં ભાગવતનાં દર્શ્યો તથા મહાદેવીનાં તાંત્રિક આલેખનો છે.

સંગ્રહમાંનાં પર્શિયન લઘુચિત્રોમાં લાક્ષણિક પર્શિયન મૃદુ રંગઆયોજન અને નમણી રેખાઓ જોવા મળે છે.

સંગ્રહમાંની નેપાળી બૌદ્ધ હસ્તપ્રતમાંનાં ચિત્રોમાં બૌદ્ધ તાંત્રિક દેવીઓનું નિરૂપણ છે.

સંગ્રહમાંનાં કંપની શૈલીનાં બે ચિત્રોમાં ભારતીય પરંપરા સાથે યુરોપિયન વાસ્તવવાદનો મેળ જોવા મળે છે.

સંગ્રહનું પ્રદર્શન સમયક્રમ અનુસાર ગોઠવ્યું છે. ઓછામાં ઓછી ૨૫૦ કલાકૃતિઓ હંમેશાં પ્રદર્શિત હોય છે. પ્રસિદ્ધ કલામર્મજ્ઞ કાર્લ ખંડલાવાલા લિખિત અને ગુજરાત મ્યુઝિયમ સોસાયટી દ્વારા પ્રકાશિત સંશોધનગ્રંથ 'પહારી મિનિયેચર્સ ઈન એન.સી.મહેતા કલેક્શન' વેચાણ માટે ઉપલબ્ધ છે.

શેઠ ભોળાભાઈ જેશીંગભાઈ સંગ્રહાલય, અમદાવાદ

નવના એન. અધ્વર્યુ

ભો. જે. વિદ્યાભવન પુરાતન અવશેષો ધરાવતું સમૃદ્ધ સંગ્રહાલય છે. આ સંગ્રહાલયમાં ૧૬,૦૦૦ જેટલી પુરાતન ચીજવસ્તુઓ સંગૃહીત છે. તેમાં ૧૦,૦૦૦ થી વધુ સંસ્કૃત, ગુજરાતી, ફારસી, હિંદી, મરાઠી અને બંગાળી ભાષામાં હસ્તલિખિત હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે, જેમાંની કેટલીક સચિત્ર છે, જેવી કે કલ્પસૂત્ર, દુર્ગા સપ્તશતી, ગીત-ગોવિંદ, મધુમાલતી તથા શાલિભદ્ર રાસોની હસ્તપ્રત મુખ્ય છે. તાડપત્ર પર લખાયેલી તેલુગુ લિપિની હસ્તપ્રત સંગૃહીત છે. આ ઉપરાંત ૪૦૦૦ જેટલા પ્રાચીન, મધ્યકાલીન તથા અર્વાચીન સિક્કાઓ, ૫૦૦ જેટલાં પ્રાચીન ચિત્રો, ૩૦૦ પાષાણ અને ધાતુનાં શિલ્પો, પાષાણયુગ તેમજ તામ્રપાષાણયુગનાં ઓજારો તથા બીજી ચીજોનો સમાવેશ થાય છે.

આમાંનાં શિલ્પો મુખ્યત્વે બૃહદ્ અમદાવાદ વિસ્તારનાં આશાપલ્લી અને કર્ણાવતી જેવાં પ્રાચીન સ્થળોએથી મળી આવેલાં છે. આ શિલ્પો મુખ્યત્વે ૭મીથી ૧૫મી સદીનાં છે.

પાષાણયુગના અવશેષો :

પ્રાચીન, લઘુ અને નૂતન પાષાણયુગના તથા તામ્રપાષાણયુગના કુલ ૮૪ જેટલા પુરાતન અવશેષો સંગૃહીત છે, જેમાં હજારો વર્ષ જૂના માછલી, સાપ તથા કરચલાના અસ્થિભૂત અવશેષો, પથ્થરની કુહાડી, પાનાથી માંડી અકીક પથ્થરની ધારદાર ચીપોના નમૂનાઓનો સમાવેશ થાય છે. મોંઢે-જોંઢે અને લોથલમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ મુદ્રાઓ અને મુદ્રાંકોની પ્રતિકૃતિઓ, લોથલમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ માટીનાં વજનિયાં, ત્રિકોણાકાર ટીકડીઓ, ગોફણ-ગાળાઓ તથા ચિત્રાંકિત વાસણોના અવશેષો વગેરે દર્શનીય સામગ્રી છે.

હસ્તલિખિત ગ્રંથો :

સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, જૂની ગુજરાતી, અરબી, ફારસી, ઉર્દૂ, હિંદી, મરાઠી વગેરે... ભાષામાં લખાયેલી લગભગ ૧૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોની જાળવણી કરવામાં આવી છે, જેમાંની કેટલીક સચિત્ર છે. * સચિત્ર હસ્તપ્રતોમાં દુર્ગા સપ્તશતી, કલ્પસૂત્ર, શાલિભદ્ર રાસો, ગીત ગોવિંદ, મધુ માલતી કથા વગેરે..... હસ્તપ્રતોનો સમાવેશ કરી શકાય. ગીત ગોવિંદની હસ્તપ્રતમાંના ચિત્રમાં (ચિત્ર નં. ૧૦) રાધા અને કૃષ્ણને એકબીજાને પ્રેમ કરતાં દર્શાવ્યાં છે, જ્યારે આજુબાજુ નાયિકાઓ તેમને નિહાળી રહી છે. પ્રસ્તુત હસ્તપ્રત ઘણી જ પ્રાચીન હોવા છતાં તેમાંનો રંગ હજી ઝાંખો થયો નથી. વૃક્ષોની ડાળીઓ તથા ફૂલ પણ તેમના વિશુદ્ધ પ્રેમને નીરખવા માટે ઝૂકી રહ્યાં હોય તેમ લાગે છે.

દુર્ગા સપ્તશતીની સચિત્ર હસ્તપ્રતમાં કુલ ૭૮ જેટલાં ચિત્રો છે, જેના રંગો ખૂબ જ આકર્ષક છે. આ હસ્તપ્રતમાં નવદુર્ગા, શંકર-પાર્વતી વગેરેને લગતાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

મધુમાલતીની હસ્તપ્રત ઉર્દૂ લિપિ અને વ્રજભાષામાં લખાયેલી છે. તેનાં ચિત્રો પણ ખૂબ જ સુંદર રીતે આલેખાયેલાં જોવા મળે છે.

હસ્તપ્રતનાં પત્રોમાં પાછળ જમણી તરફ ક્રમાંક, ચારે બાજુ હાંસિયો તથા હાંસિયાને આલંકારિક ફૂલવેલની ભાતથી અલંકૃત કરવામાં આવે છે, જ્યારે તાડપત્રની જે હસ્તલિખિત પ્રતો છે તેમાં વચ્ચે કાણું પાડીને પત્ર એક દોરામાં પરોવવામાં આવે છે. આ પરોવવાની જગ્યાને કુંડસ્થાન કહેવામાં આવે છે, જેમાં અલગ અલગ આકૃતિઓ કરેલી જોવા મળે છે. પ્રાચીનકાળમાં ભૂર્જપત્ર અને તાડપત્ર પર લખાણ કરવામાં આવતું હતું, જ્યારે મધ્યકાલથી કાગળની હસ્તપ્રતો પર લખાણકાર્ય શરૂ થયું. ભૂર્જપત્ર પર અને તાડપત્ર પર અક્ષીદાર શલાકા વડે અક્ષરો કોતરીને

★ સંશોધન-સહાયક, ભો. જે. વિદ્યાભવન, અમદાવાદ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૯૭

લખાણ કાર્ય કરવામાં આવતું અને ત્યારબાદ તેમાં મેશ કે કોલસાનો ભુકો ઘસવામાં આવતો જેથી અશરો ઊપસી આવતા હતા. આ હસ્તપ્રતોમાં ત્રિપાઠ, પંચપાઠ વગેરે પ્રકાર જોવા મળે છે.

સિક્કા સંગ્રહ :

ભો.જે.વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં આશરે ૪,૦૦૦ જેટલા સિક્કાઓ સંગૃહીત છે, જેમાં પ્રાચીન, મધ્યકાલીન અને અર્વાચીન તથા પ્રજ્ઞસત્તાક ભારતના ચાંદી, તાંબાના તથા બિલનના સિક્કા સંગૃહીત છે. સમુદ્રગુપ્તનો એક સોનાનો સિક્કો પણ સંગૃહીત છે, જે વીજાવાદન પ્રકારનો છે. સિક્કાઓમાં બિબેટક આહત સિક્કા, ક્ષત્રપકાલીન, ગુપ્તકાલીન, કુષાણકાલીન, ઈન્ડો-સાસાનીયન, ગધ્યા, ચાલુક્યો, પાંડવો તથા દેશી રજવાડાંઓ જેવાં કે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, વડોદરા, નવાનગર, જૂનાગઢ, ખંભાત, ભાવનગર, રાધનપુર, લુણાવાડા તથા રાજસ્થાનનાં ઉદેપુર, જેસલમેલ, જયપુર, જોધપુર વગેરેના સિક્કા પણ સંગૃહીત છે. આ ઉપરાંત સલ્તનતકાલીન, મુઘલકાલીન તથા બ્રિટિશકાલીન તથા પ્રજ્ઞસત્તાક ભારતના અને અન્ય વિદેશી સિક્કાઓ પણ આ સંગ્રહાલયમાં સંગૃહીત છે. આ સિક્કાઓને આધારે રાજાઓની વંશાવળી, સાલ, આર્થિક તથા ધાર્મિક સ્થિતિ તથા ઇતિહાસને લગતી વિગતો જાણવા મળે છે.

બિબેટક ચિહ્નિત સિક્કાઓમાં જુદાં જુદાં ચિહ્નો જોવા મળે છે. ષડરચક, સૂર્યબિંબ, ઉજ્જન ચિહ્ન, પશુ, હાથી, કૂતરો કે હરણ તથા વેદિકા આવૃત્ત વૃક્ષની ડાળી વગેરે જેવાં ચિહ્નો જોવા મળે છે.

ક્ષત્રપોના સિક્કામાં અગ્રભાગમાં રાજાનું ઉત્તરોંગ તથા ગ્રીક લિપિમાં લખાણ, જ્યારે મુખના પાછળના ભાગમાં શક-સંવત બ્રાહ્મી અંકોમાં લખેલો જોવા મળે છે, જ્યારે પૃષ્ઠ ભાગમાં ત્રિકૂટ પર્વત, સર્પાકાર રેખા, સૂર્ય તથા બીજાના ચંદ્રનું આલેખન જોવા મળે છે, જ્યારે સિક્કામાં વર્તુળાકારે બ્રાહ્મીલિપિ અને સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષામાં જે તે રાજાનું નામ તથા તેના પિતાનું નામ તેના ઉપનામ સાથે લખેલું જોવા મળે છે. જેમકે રાજો મહાક્ષત્રપસ દમસેન પુત્રસ રાજો મહાક્ષત્રપસ વિજયસનસ.

ગુપ્ત રાજાઓના સિક્કામાં ઘણી જ વિવિધતા જોવા મળે છે. ગુપ્તકાળ એ તે સમયનો સુવર્ણકાળ મનાય છે. ગુપ્ત રાજાઓએ સુવર્ણના અને ચાંદીના સિક્કા પડાવ્યા હતા. તેમણે સિક્કાઓમાં ઉત્પત્તાક, વીજાવાદન, ધનુર્ધર, પરશુ, અશ્વમેધ તથા વ્યાઘ્રનિહન્તા પ્રકારના સિક્કા જેવા અનેક પ્રકારના સિક્કા પડાવ્યા હતા. ગુપ્તોના ચાંદીના સિક્કામાં પણ અગ્રભાગમાં રાજાનું ઉત્તરોંગ અને ગ્રીક લિપિમાં લખાણ તથા પૃષ્ઠ ભાગમાં મધ્યમાં ગરુડ કે મોરનું ચિહ્ન તથા રાજાના બિરુદ સાથે બ્રાહ્મી લિપિમાં નામ લખેલું જોવા મળે છે.

મુઘલકાલીન સિક્કાઓમાં અકબરના સિક્કાઓમાં વિવિધતા જોવા મળે છે. જહાંગીર પણ પોતાના સિક્કાઓમાં વિવિધતા લાવ્યો હતો. જહાંગીરે અકબરની છબી ધરાવતી સોનામહોર પડાવી હતી. જહાંગીરના પ્રત્યેક સિક્કા પર ટંકશાળનું નામ અંકિત થયેલ છે. જહાંગીરે રાશિ ચિહ્નવાળા સિક્કા પડાવ્યા હતા. જહાંગીરે સિક્કાઓ પરથી મહિનાઓનાં નામ રદ કરીને એ પ્રકારના સિક્કાઓ પર જે તે મહિના-સૂચક રાશિનું ચિહ્ન અંકિત કરાવ્યું હતું. ભો. જે. વિદ્યાભવનમાં સિંહ રાશિ અંકિત સિક્કો સંગૃહીત છે, જેમાં સિક્કાના અગ્રભાગમાં સિંહની આકૃતિ છે, જ્યારે પૃષ્ઠભાગમાં અરબી ફારસી લિપિમાં લખાણ જોવા મળે છે (ચિત્ર ૧૪).

દેશી રજવાડાંઓના સિક્કાઓમાં કચ્છના રાજાઓએ જે ચલણી નાણું છાપ્યું હતું તે જુદા જુદા મૂલ્યનું હતું અને તે જુદા જુદા નામથી ઓળખાતું હતું. જેમકે ઢીંગલા, દોકડા, ત્રાંબિયા કોરી વગેરે. મુખ્ય ચલણ ‘કોરી’ હતું. એમાં વિનિમયનો દર ૪૮ ત્રાંબિયા = ૨૪ દોકડા = ૧૬ ઢીંગલા = ૧ કોરી ગણાતો. કચ્છના રાજાઓએ ૧/૨ કોરી, ૧ કોરી, ૨-૧/૨ કોરી, ૫ કોરી, ૧૦ કોરી, ૨૫ કોરી, ૫૦ કોરી અને ૧૦૦ કોરીના સિક્કા પડાવેલા. આ સિક્કાઓનો અગ્રભાગ મુઘલશૈલી ધરાવે છે. એના પૃષ્ઠભાગમાં મહારાવનું નામ, બિરુદ, સિક્કાનું મૂલ્ય, ટંકશાળનું નામ અને વિ.સં. નું વર્ષ બધું લખાણ નાગરી લિપિમાં લખેલું છે.

ભો.જે.વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં કચ્છના જે સિક્કા સંગૃહીત છે તેમાં પ્રાગમલજી બીજાની ૫ કોરી છે.

સિક્કામાં અગ્રભાગમાં ફૂલવેલની ભાત તથા અંદરના વર્તુળમાં અરબી ફારસી લિપિમાં લખાણ તથા અરબી અંકોમાં ઈ.સ.નું વર્ષ તથા ટંકશાનું નામ આપેલું જણાય છે, જ્યારે પૃષ્ઠ ભાગમાં બહારના વર્તુળમાં દેવનાગરી લિપિમાં મહારાજાધિગજ મિરજા મહારાજ શ્રી પ્રાગમલજી બહાદૂર કચ્છ મુજ, અંદરના વર્તુળમાં દેવનાગરીમાં 'કોરી પૌત્ર ઉપરની લાઈનમાં સિક્કામાં જમણી તરફ કટાર, મધ્યમાં ચંદ્ર તથા ડાબી બાજુ ત્રિશૂળનાં ચિહ્નો અંકિત કરેલાં છે. તથા સૌથી નીચે વિ.સં. નું વર્ષ ૧૮૩૧ આપેલું જણાય છે (ચિત્ર ૧૫).

તામ્રપત્રો :

ભો.જે. વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કર્ણદેવ સોલંકી, શિલાદિત્ય ૩ જાનું, ઈડર રાજ્યનાં તામ્રપત્રો, રાષ્ટ્રકૂટ વંશના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો નોંધપાત્ર છે. ભો.જે.વિદ્યાભવનના સંગ્રહાલયમાં રાષ્ટ્રકૂટ વંશના ધ્રુવરાજ પારાવર્ષ (૧ લા) રાજવીનું દાનપત્ર છે. જે ૧,૧૭૭ વર્ષ જૂનું છે. આ દાનપત્રનાં કુલ ૩ પત્રો છે અને તે પત્રોને એક મજબૂત તાંબાની કડીથી જોડવામાં આવેલ છે તથા કડીમાં ગરુડની આકૃતિ અંજલિ મુદ્રામાં દર્શાવવામાં આવી છે (ચિત્ર ૧૧).

શિલ્પો :

ઉપરોક્ત સંગ્રહાલયમાં અનેક વિવિધ પાષાણ અને આરસનાં શિલ્પો સંગૃહીત છે. આ ઉપરાંત મોહેં-જો-દડો અને હરપ્પાથી માંડી દ. ભારતનાં પલ્લવકાલીન શિલ્પોનો ખ્યાલ આપે તેવી લગભગ ૪૪ પ્રતિકૃતિઓ સંગૃહીત છે. પાષાણનાં વિવિધ શિલ્પો મુખ્યત્વે અમદાવાદ-વિસ્તારનાં આશાપલ્લી અને કર્ણાવતી જેવાં પ્રાચીન સ્થળોએથી મળી આવેલાં છે. આ શિલ્પો મુખ્યત્વે ૭મી થી ૧૫મી સદી દરમ્યાનનાં છે, જેમાં મુખ્યત્વે ચામરધારિણી, ભેમંકરી, નાગબન્ધ, છત, બ્રહ્મશાંતિ યક્ષ, નૃત્ય કરતા ગણપતિ, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ વગેરે નોંધપાત્ર છે. અહીં એમાંનાં કેટલાંક વિશિષ્ટ શિલ્પોની ચર્ચા રજૂ કરવામાં આવી છે.

(૧) ચામરધારિણી :

આ શિલ્પ રેતિયા પથ્થરમાંથી અર્ધમૂર્ત સ્વરૂપે કંડારવામાં આવ્યું છે. આ શિલ્પ ૫૯ x ૩૭ x ૨૬ સે.મી માપનું છે. ડો. મજમુદારે પાલડી-કર્ણાવતીની પ્રાચીન વસાહતના ખોદકામમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ આ શિલ્પને પ્રાકૃ-સોલંકીકાલનું, પ્રતિહાર સમયનું, સંભવતઃ ઇસુની દસમી સદી પહેલાનું હોવાનું સૂચવ્યું છે. પરંતુ તે આઠમી સદી પહેલાનું શિલ્પ હોવાનું અનુમાન છે.

આ શિલ્પ ત્રિભંગમાં ઝિભેલ નાચિકાના ધમ્મિલ મુકુટને મોઢેરાની ચામરધારિણીની ધમ્મિલ કેશરચના સાથે સરખાવી શકાય છે. લંબગોળ મુખ ઘસાયેલ છતાં તે લાવણ્યથી ભરપૂર લાગે છે. ચામરધારિણીએ કાનમાં રત્નમંડિત કુંડલ અને કંઠમાં બે સેરવાળી નિષ્કહાર ધારણ કર્યો છે. અન્ય અલંકારોમાં તુજાઓ પર કેયૂર અને પગમાં પાદજાલક દષ્ટિગોચર થાય છે. ચુસ્ત કટિવસ્ત્રને મેખલા વડે બાંધેલું છે અને તેના પર ઊરુદામના છોડાઓ આકર્ષકપણે જૂલતા દર્શાવ્યા છે.

દ્વિભુજા પૈકી નાચિકાના જમણા હાથમાં ચામર ધારણ કરેલ છે, જે ડોકની પાછળ થઈને ડાબા ખભા તરફ ઢળેલો છે. જ્યારે ડાબો હાથ એની જથા પર આકર્ષક રીતે ટેકવેલો છે. સુગ્રેળ દેહયષ્ટિ અને આછા અલંકારો ધારણ કરેલી આ નાચિકાને રોડાનાં અપ્સરા, દેવાંગના કે સુર સુંદરીઓનાં શિલ્પો સાથે સરખાવી શકાય.

૨. ભેમંકરી :

ભેમંકરી એટલે સુખ-સમૃદ્ધિની દેવી. આગમો અનુસાર એ નવદુર્ગાના સ્વરૂપો પૈકીનું બીજું સ્વરૂપ છે. આ શિલ્પ ૬૭ x ૨૮ સે.મી.ના માપનું સ્વતંત્ર સ્વરૂપનું છે, જેમાં ચતુર્ભુજ દેવી સમપાદ સ્થિતિમાં ઝિભેલ છે. દેવીના શીર્ષ પરની કેશરચનામાં ચૂડામણિનો બંધ શોભે છે. ભેમંકરીએ કાનમાં ગોળ કુંડલ, કંઠે નિષ્કહાર, તેમજ વનમાળા ધારણ કરેલ છે. ચાર હાથ પૈકી નીચલો જમણો હાથ વરદ મુદ્રામાં, ઉપરના જમણા હાથમાં ત્રિશૂલ ધારણ કરેલ છે,

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૯૯

જે ખંડિત છે, જ્યારે ડાબા હાથનાં આયુધો દર્શાવતો ભાગ ખંડિત છે. કટિવસ્ત્રને અલંકૃત મેખલા વડે ચુસ્તપણે બાંધેલું જોવામાં આવે છે. મેખલાને સંલગ્ન ઝૂલતા મુક્તાદામ સુરેખ છે. દેવીના પગ પાસે બે બાજુએ એક એક બેઠેલા સિંહની આકૃતિ કંડારી છે, જે ખંડિત થયેલી છે. આ પ્રતિમાની શિલ્પ-શૈલી જોતાં તે આઠમી સદીના અંતભાગની કે નવમી સદીના પ્રારંભની હોવાનું અનુમાન કરી શકાય.

નાગબન્ધ છત :

ભો.જે.વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત આ શિલ્પ વિશિષ્ટ શિલ્પનો નમૂનો કહી શકાય, જે નાગદમન નહિ પરંતુ નાગબન્ધનું આલેખન ધરાવતી છત રૂપે જોઈ શકાય છે. તેનું માન ૮૮ x ૭૪ x ૨૦ સે.મી. છે. દેવ મસ્તકે કિરીટ મુકુટ શોભે છે. અલંકારોમાં કાનમાં કુંડલ, કંઠે શ્રેવેયક અને એક હાર, ભુજાઓ પર બાજુબંધ, કાંડે વલય તથા પગમાં પાદજલક શોભે છે. ચાર હાથ પૈકી જમણો નીચેનો હાથ ખંડિત છે, જ્યારે જમણા ઉપરના હાથમાં ધારણ કરેલું આયુધ ખંડિત છે. ઉપરના ડાબા હાથમાં ધારણ કરેલ આયુધ અસ્પષ્ટ છે, જ્યારે નીચલા ડાબા હાથ વડે કાલીનાગને નાથતા દર્શાવ્યા છે. કાલીનાગની અર્ધકાય મનુષ્યાકૃતિ અંજલિમુદ્રામાં છે. એનો કટિથી નીચેનો સર્પદેહવાળો ભાગ અસ્પષ્ટ દેખાઈ આવે છે. નાગના માનુષી મસ્તક પર સાત ફણાનું છત્ર છે. ચારે તરફ વૃત્તાકારે વીંટળાયેલા સર્પદેહનાં ગૂંચળાં યોગ્ય અંતરે એકબીજાને ગાંઠ પાડતા નાગબન્ધ રચાયા છે. વચ્ચે કેટલીક જગ્યાએ અર્ધ સ્ત્રીદેહવાળી અંજલિ મુદ્રામાં બે-બેની જોડમાં નાગણીઓ દર્શાવી છે. નાગબન્ધની આ છત બારમા-તેરમા સૈકાની હોવાનું પ્રતીત થાય છે.

આ શિલ્પમાં દેવ ચતુર્ભુજ હોઈ તેઓ વિષ્ણુ સ્વરૂપે આલેખાયાનું સ્પષ્ટ થાય છે.

ચિત્રો :

ભો.જે.વિદ્યાભવનમાં સંગૃહીત કુલ પ્રાચીન ચિત્રોની સંખ્યા ૫૦૦ જેટલી છે, જેમાં ઘણાંપરં રાજપૂત, ક્ષત્રિય અને મુઘલશૈલીનાં સુંદર ચિત્રો છે. એમાં રાગરાગિણીને લગતાં ચિત્રો, વિષ્ણુના દર્શાવતારોનાં ચિત્રો તથા પ્રાચીન સમયમાં રમવાના ઉપયોગમાં લેવાતાં રંગીન ગોળાકાર ગંજીફાની (પત્તા) સંખ્યા આશરે ૨૮૦ જેટલી છે. જે ખૂબ જ સુંદર છે.

અહીં પ્રસ્તુત ચિત્ર સિંડોલ રાગનું છે, જેમાં કૃષ્ણને ઝૂલા પર ઝૂલતા દર્શાવ્યા છે તથા ત્યાં ઊભેલ ચાર નાયિકા તેમને ઝૂલા નાખે છે. આકાશમાં ઘનઘોર વાદળો છવાયેલાં નજરે પડે છે તથા ઝૂલા પર મોર કળા કરતો દર્શાવ્યો છે. તથા ઉપર દેવનાગરી લિપિમાં લખાણ લખેલું જોવા મળે છે. ચિત્ર પ્રકૃતિના નયનરમ્ય રંગોથી ખૂબ જ આકર્ષક લાગે છે.

આ સિવાય પણ ઉત્તમ વિલાસનાં ચિત્રો ખૂબ જ આકર્ષક છે. આ ચિત્રોમાં અરબી ફારસી ભાષામાં લખાણ અને સુંદર રંગો વડે ચિત્રોને આબેહૂબ બનાવવાનો પ્રયત્ન ખૂબ જ સુંદર છે.

મોટોગ્રાફ :

ભારતીય શિલ્પ સ્થાપત્યનો સુરેખ ખ્યાલ આપે તેવા નાના-મોટા કદના લગભગ ૪૦૦ જેટલા ફોટા સંગૃહીત છે, જેમાં મંદિરની ઈમારતનો સ્થાપત્યકીય વિશિષ્ટ ખ્યાલ આપે તેવા અભ્યાસીઓને ઉપયોગી ફોટાઓ છે.

આ ઉપરાંત સંપ્રદાયલયમાં ભારતીય લિપિઓના ઉદ્ભવ અને વિકાસ દર્શાવતા ૭, ભારતીય મૂર્તિશાસ્ત્રનો વિકાસ દર્શાવતો ૧ અને ભારતીય સિક્કાઓનો ખ્યાલ આપતો ૧ એમ કુલ ૯ આલેખોનો સમાવેશ થાય છે.

આમ ભો.જે.વિદ્યાભવનનું સંપ્રદાયલય એ એક વિશિષ્ટ અને અલભ્ય હસ્તપ્રતો, સિક્કાઓ, શિલ્પો અને ચિત્રોનો સંપ્રદાય ધરાવતું સમૃદ્ધ સંપ્રદાયલય છે, જેને જોવાનો લાભ સર્વેએ લેવા જેવો છે.

પાદટીપ

સોમપુરા, કાન્તિલાલ, ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’ ૧૧૨, અંક ૧ લો, પૃ. ૩૦-૩૧ (૧૯૬૫)

પરીખ, ડૉ. પ્રવીણચંદ્ર, ‘સામીપ્ય’ સુવર્ણ જયંતી મહોત્સવ વિશિષ્ટ અંક, પૃ. ૬૫-૭૧

પશ્ચિમ • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૦૦

સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિયલ મ્યુઝિયમ, અમદાવાદ

અશોક દેસાઈ*

ગુજરાતના સપૂત અને રાષ્ટ્રીય નેતા, ભારતના પ્રથમ નાયબ વડાપ્રધાન અને પ્રથમ મૂલમંત્રી, ભારતના નવસર્જન અને અખંડિતાના શિલ્પી સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલનું રાષ્ટ્રીય સ્મારક આખા દેશમાં પ્રથમ અનોખું સ્થાન ધરાવે છે.

આ સ્મારકના સરદાર જીવનદર્શન પ્રદર્શનમાં સરદાર સાહેબનું કિંમતી સાહિત્ય સંઘરાયેલું છે. જેમાં રાષ્ટ્રીય નેતાઓ સાથેનો પત્રવ્યવહાર, નાયબ વડાપ્રધાન તરીકે તેમજ મૂલમંત્રી તરીકે જે ઐતિહાસિક નિર્ણયો લીધા તે અંગેની મહત્વની ફાઈલો, દેશી રાજ્યોના વિલીનીકરણ અંગેનું સાહિત્ય, પાર્લામેન્ટરી બોર્ડના પ્રમુખ તરીકે તેમજ કોંગ્રેસના મહાન આગેવાન નેતા તરીકે અનેક પત્રો, સાથીઓ, મિત્રો અને સંસ્થાને માર્ગદર્શન, હિંમત, પ્રેરણા આપતા પત્રોની ફાઈલો વગેરે અહીંના દફતર ભંડારમાં સચવાયેલું છે.

‘સરદાર જીવન દર્શન’ પ્રદર્શન’ એ સરદાર સાહેબના જીવન અને કાર્યને આવરી લેતું પ્રદર્શન છે. આ પ્રદર્શનમાં નીચે દર્શાવ્યા મુજબ ક્રમવાર તસ્વીરો તેમજ હકીકતો-વિગતો ગોઠવવામાં આવી છે.

બાળપણ, વિદ્યાભ્યાસ, વકીલાત, જાહેરજીવનનો પ્રારંભ, ખેડા સત્યાગ્રહ, રોલેટ એક્ટ, ૨૦-૨૧ની અસહકારની ચળવળ, ૧૯૨૨નું કોંગ્રેસનું અધિવેશન, નાગપુર ધ્વજ સત્યાગ્રહ, બોરસદ સત્યાગ્રહ, ગુજરાતનું રેલસંકટ, બારડોલી સત્યાગ્રહ, ૩૦-૩૨ની લડત, બોરસદ પ્લેગ નિવારણ, પ્રાંતિક સ્વરાજ્ય, હિરાપુરા અધિવેશન, રાજકોટ સત્યાગ્રહ, વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ, ૪૨ની લોકક્રાંતિ, સીમલા કોન્ફરન્સ, કેબિનેટ મિશન, વયગાળાની સરકાર, રાષ્ટ્રનું સંગઠિત નિર્માણ, દેશી રાજ્યોનું વિલીનીકરણ, જવાનોની સાથે, જુદા જુદા કાર્યકર્તાઓ સાથે, રાષ્ટ્ર સન્માન, પ્રજાસત્તાક ભારત, અમદાવાદની અંતિમ મુલાકાત અને ચિર વિદાઈ.

સંગ્રહાલયમાં માનપત્રો, ભેટસોગાદો, ફોટાઓ, કાસ્કેટ, સરદાર પટેલના જીવન સાથે સંકળાયેલી બીજી જૂની ચીજ વસ્તુઓ જેવી કે ફાઉન્ટન પેન, ભગવદ્ગીતા, અનાસકિતયોગ, ચરખો, પેટી લોટો, ગરમ બંડી, ઝભ્ભા, મશ્તિબહેન દ્વારા કાંતેલ ખાદી સૂતરના તાકા, ચપ્પલ, ફૂકર, રજાઈ વગેરે આપ જોઈ શકશો.

સ્મારકનો ઐતિહાસિક પરિચય

અમદાવાદ શહેરમાં ઈ.સ. ૧૬૧૬માં જહાંગીર બાદશાહનું શાસન હતું. તે દરમ્યાન જહાંગીર બાદશાહ અમદાવાદમાં નવ માસ રહ્યા હતા. તે પછી શાહજાદા (મુર્દમ) શાહજહાંની ઈ.સ. ૧૬૧૮માં અમદાવાદના સુબા તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવી. શાહજહાંએ ઈ.સ. ૧૬૧૮ થી ૧૬૨૨ સુધી સૂબેદારી કરી એ દરમ્યાન આ ‘મોતીશાહી’ મહેલ બાંધવામાં આવ્યો હતો.

શાહજહાંની સુબાગીરી દરમ્યાન એક વર્ષ દુકાળ પડ્યો. દુકાળથી પીડાતા લોકોની પીડા દૂર કરવાના શુભ હેતુથી શાહજહાંએ બગીચાઓ અને મકાનો બનાવડાવ્યા. જે સુંદર બગીચો બન્યો તેનું નામ ‘બાયે શાહી’ પાડ્યું. ભવિષ્યમાં એ બાગ શાહીબાગ તરીકે ઓળખાયો.

આ ઈમારતમાં ઈ.સ. ૧૮૭૮માં આપણા રાષ્ટ્રીય કવિ, કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર તેમના મોટાભાઈ સત્યેન્દ્રનાથ સાથે રહ્યા હતા. તેઓ મેજિસ્ટ્રેટ હતા. ત્યારબાદ સરકારી ઓફિસો પણ આ મકાનમાં રાખવામાં આવી

★ નિયામક, સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારક, શાહીબાગ, અમદાવાદ-૪

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૦૧

હતી. ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલો શરૂઆતનાં વર્ષોમાં અહીં રહ્યા હતા. તેથી રાજભવન તરીકે આ ઈમારત લોકોમાં ઓળખાતી થઈ.

૧૯૭૫માં ગુજરાત સરકારે સરદાર સાહેબની જન્મશતાબ્દીની ઉજવણી કરવાનું નક્કી કર્યું અને સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ જન્મશતાબ્દી સમિતિ શ્રી દેબરભાઈના પ્રમુખપણા હેઠળ નીમવામાં આવી. આ સમિતિએ ગુજરાતમાં સરદાર સાહેબના સ્મારકો રચવાનું નક્કી કર્યું. સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મેમોરિય સોસાયટી દ્વારા ૧૯૮૦માં ૭મી માર્ચના રોજ આ ઐતિહાસિક ઈમારતમાં સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ રાષ્ટ્રીય સ્મારકની શરૂઆત કરવામાં આવી. સોળ વર્ષથી આ સોસાયટી સરદાર સાહેબના જીવન અને કાર્યથી આમજનતાને પરિચિત કરાવવા વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરવામાં આવી.

અમરેલીની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ : શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય

ઈલા નરેશ અંતાણી *

સૌરાષ્ટ્રના અમરેલી જિલ્લાના મુખ્ય શહેર અમરેલી ખાતે આવેલું 'ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય' અમરેલી જિલ્લાની સંસ્કૃતિનું પ્રતિબિંબ પાડે છે. તો અમરેલી શહેરની અને શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓનું એ કેંદ્રસ્થાન છે.

અમરેલી શહેરના હાર્દ સમા વિસ્તારમાં આવેલ 'રંગમહેલ'માં આ સંગ્રહાલય આવેલું છે, જેની સ્થાપના ૧૯૫૫માં કરવામાં આવેલી.

ભૂતપૂર્વ વડોદરા રાજ્યનો વિસ્તાર એવા આ અમરેલી શહેરથી એક કિ.મી. દૂર આવેલ 'વડી' અને 'ઠેભી' નદીઓના સંગમસ્થાને 'ગોહિલવાડના ટીંબા' નું ખોદકામ તેમ સંશોધન અમરેલી શહેરના સેવાભાવી 'મહેતા પરિવાર'ના સ્વ. પ્રતાપરાયભાઈ ગિરધરલાલભાઈ મહેતાએ ૧૯૩૪માં હાથ ધરેલ, જેમાં સરકાર તથા પુરાતત્વખાતાનો સહકાર મળેલો. આ ઉત્ખનન બાદ પ્રાપ્ત થયેલ અમૂલ્ય અવશેષોની જાળવણી માટે સ્વ. પ્રતાપરાય મહેતાએ ૧૯૫૫માં પોતાના સદ્ગત પિતાશ્રી ગિરધરલાલ મહેતાની સ્મૃતિમાં આ સંગ્રહાલયની સ્થાપના કરી ત્યારથી 'શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય' તરીકે આ જાણીતું બન્યું છે.

૨૦૮૦ ચોરસ વાર વિસ્તાર ધરાવતા આ સંગ્રહાલયમાં ૧૯૫૭માં બાલભવનનો પણ ઉમેરો કરવામાં આવ્યો છે. અહીં નાના-મોટા પંદર વિભાગોમાં ૮૪૦૦ થી વધુ નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે.

અહીં રહેલ સંગ્રહના કેટલાક મહત્વના વિભાગોનો સંક્ષિપ્ત પરિચય અહીં રજૂ કરું છું.

૧. ખગોળ વિભાગ અને માતૃશ્રી ઈચ્છાલક્ષ્મી પ્રતાપરાય પ્લેનેટોરિયમ :

આ વિભાગમાં ખગોળને લગતાં વિવિધ વૈજ્ઞાનિક ઉપકરણોના માધ્યમથી ગ્રહો તેમ એઓની ભ્રમણની અસરો વગેરેની સમજ અપાય છે.

અહીં રૂા. ૬૭૦૦૦/-ના ખર્ચે પ્લેનેટોરિયમ બિંબ કરાયું છે, આ નમૂનેદાર પ્લેનેટોરિયમ દ્વારા રાત્રિ આકાશ સૂર્ય ચંદ્રદર્શન પૃથ્વી અન્ય-ગ્રહો તારામંડળ વગેરે આશ્ચર્યજનક આભાને ઘરઆંગણે લાવી અંધકારમય ઓરડામાં પરફોરેટેડ કરતાં પ્લાસ્ટિક ગોળ નાનાં કાજાંઓ દ્વારા પ્રતિબિંબ થાય છે. સાથે સાથે ગુજરાતી કેસેટ-પ્લેયર દ્વારા એનું વર્ણન આપવામાં આવે છે, જેથી મુલાકાતીઓ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મેળવી શકે છે.

અહીં વિદ્યાર્થીઓ માટે એમના અભ્યાસક્રમ અનુરૂપ ખગોળજ્ઞાન પ્રત્યક્ષ દર્શન દ્વારા અપાય છે. આ વિષયને લગતા ફિલ્મ-શો પણ અવારનવાર યોજાતા રહે છે. રાષ્ટ્રિય કક્ષાની એસ્ટ્રોનોમી વર્કશોપ પણ અહીં યોજાઈ ગયેલ છે તેમ અમરેલી શહેરમાં ખગોળવિદ્યામાં રસ ધરાવતા લોકો માટે એસ્ટ્રોનોમી ક્લબ પણ આ સંગ્રહાલય દ્વારા ચલાવવામાં આવે છે, જેમાં ૨૦૦ જેટલા સભ્યો રસ લઈ રહેલ છે.

૨. પ્રાકૃતિક વિભાગ :

વિવિધ પશુ-પક્ષી જળચર તથા અન્ય વન્ય પ્રાણીઓના સ્કેફ કરેલ નમૂના આ વિભાગમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. ગીર નજીક હોઈ ગીરના સિંહ, ચિત્તા વગેરે પણ સ્કેફ કરી અંતે મુકવામાં આવ્યા છે, જેથી મુલાકાતીઓ વન્ય જીવોને પ્રત્યક્ષ નિહાળી શકે, સાથે સાથે વન્ય જીવોની રક્ષા કરવાની પોતાની ફરજથી પ્રેરણા પણ મેળવી શકે. વળી અહીં અવારનવાર વન્ય જીવને લગતાં ચિત્રો-તસવીરોનું પ્રદર્શન પણ યોજવામાં આવે છે તેમ પર્યાવરણ અને વન્ય સૃષ્ટિને લગતી પરિસંવાદ-શિબિર પણ યોજાઈ ચૂકી છે.

★ નાગરવંડી, છઠ્ઠી બારી, ભુજ-૩૭૦૦૦૧ (કચ્છ)

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૦૩

૩. પુરાતત્વ વિભાગ :

પુરાતત્વ વિભાગને અહીં બે ભાગમાં વહેંચી દેવામાં આવ્યો છે : પ્રથમ વિભાગમાં અમરેલી સ્થાનિકના 'ગોહિલવાડ ટીબા' તથા વેણીવદરના પ્રાચીન અવશેષો, જેમાં ખરબ્રહ્મ પહેલા તથા ધ્રુવસેન બીજાના સમયનાં તામ્રપત્રો, ક્ષત્રપ, ગુપ્ત તથા મૌર્ય વંશના સિક્કાઓ, રોમન પોટરી, ટેરેકોટા, ઘંટો, રમકડાં, કાચની કલાત્મક વસ્તુઓ વગેરે પ્રદર્શિત કરાયાં છે. ઉપરાંત ખોદકામ સમયની તસવીરો પણ અહીં મૂકવામાં આવી છે.

બીજા વિભાગમાં ભારતીય ભાતીગળ શિલ્પ-સ્થાપત્યના વારસાને પ્રદર્શનમાં મૂકવામાં આવેલ છે, જેમાં ભગવાન વિષ્ણુ, ગરુડેશ્વર, બ્રહ્માજી, ચતુર્ભુજ વિષ્ણુ, નવદુર્ગા વગેરેની કલાત્મક મૂર્તિઓ રખાઈ છે. વધારામાં દ્વારકા તથા નજીકના વસંઈના જૈન તીર્થના સ્થાપત્યનાં કલાશિલ્પો અને મૂર્તિઓ પ્રદર્શિત કરાયાં છે. ગુજરાતનાં પુરાતત્વ સંશોધન-સ્થળો, ભારતીય ઉમદા સ્થાપત્ય કૃતિઓની તસવીરો તથા મોહેન્-જો-દડોના સમયના સિક્કાઓની પ્લાસ્ટર-પ્રતિકૃતિઓ આ વિભાગનું આકર્ષણ છે.

૪. કાઠીઘર :

સૌરાષ્ટ્રનાં નાનાં મોટાં કેટલાંક રજવાડાંઓના રાજવીઓ અને દરબારો મૂળ કાઠી કોમના એટલે એની અસ્મિતાને રજૂ કરતા આ વિભાગમાં કાઠી પુરુષનું એના અસલ પહેરવેશ સાથેનું માનવકદનું પૂતળું, કાઠી કોમના ભરતકામના નમૂના, હીર-કામના નમૂના, ચાકળા, ઘરવાખરી, હથિયારો વગેરે રજૂ કરાયાં છે. ઉપરાંત કાઠિયાવાડના ભૂતપૂર્વ રાજવીઓના વિસ્તાર તેમ નકશા વગેરે પણ દર્શાવવામાં આવેલ છે.

૫. સ્વાતંત્ર્યસેનાની ગેલેરી તથા ડૉ. જીવરાજ મહેતા ગેલેરી :

પ્રજામાં સ્વાતંત્ર્યના નૈતિક મૂલ્યો, દેશપ્રેમ તથા નાગરિક ફરજની ભાવનાના સંસ્કારોનું સિંચન થાય એ ઉદ્દેશથી આ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો છે, જેમાં સ્વાતંત્ર્ય સેનાનીઓના ફોટા વગેરે પ્રદર્શિત કરાયા છે.

આ વિભાગ સાથે જ ડૉ. જીવરાજ મહેતા ગેલેરી આવેલી છે. ગુજરાતના પ્રથમ મુખ્ય મંત્રી અને અમરેલીના સપૂત એવા ડૉ. જીવરાજ મહેતાને લગતાં પત્રો ને સાહિત્ય વસ્તુઓ, તસવીરો વગેરેને એમની અવિરત સેવાનાં જીવિત સ્મારક તરીકે જાળવી એમના સેવાશ્રમથી ઊભી કરેલી અસ્મિતા તેમ કર્મયોગ અને એમના વિરલ યોગદાનને વાચા આપવામાં આવી છે.

૬. બાલભવન :

સંસ્કૃતભાષાની સાથે સાથે ૧૯૫૭માં અહીં બાલભવનની સ્થાપના પણ કરવામાં આવી છે. ત્યારથી અત્યાર સુધી બાલભવને ક્રમશઃ ખૂબ જ સુંદર પ્રગતિ કરી છે અને આ એક નમૂનેદાર બાલભવન તરીકે ગુજરાતમાં પ્રસિદ્ધ છે. આ બાલભવન નવી દિલ્હીની 'બાલભવન સોસાયટી ઓફ ઈન્ડિયા' સાથે સંકળાયેલ છે.

અહીં બાળકોનો સર્વાંગી વિકાસ થાય એ માટે વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે. બાળકો માટે ખેદાનની તથા ખંડની રમતોનું કેન્દ્ર ચલાવવામાં આવે છે, જેનો લાભ ૨૦૦ થી વધુ બાળકો લઈ રહેલ છે.

સંગીતના વર્ગો પણ ચલાવવામાં આવે છે, જેમાં હારમોનિયમ, તબલા વગેરેનું પ્રશિક્ષણ આપવામાં આવે છે. રાજ્યના કે રાષ્ટ્રીય કાર્યક્રમો કે સ્પર્ધાઓમાં અહીંના બાળ કલાકારો નિયમિત ભાગ લે છે.

કલાવર્ગમાં ચિત્રકામ, મિડિયા-ગ્રોજેક્ટ, વેશભૂષા, ઓરેગામી, પેપર-પેસ્ટિંગ-મોડેલ-મેઈકિંગ વગેરેનું શિક્ષણ બાળકોને આપવામાં આવે છે. ૫૦૦ થી વધુ બાળકોએ અત્યાર સુધી આ શિક્ષણ મેળવેલ છે.

સાયન્સ કોર્નર દ્વારા જ્ઞાન સાથે ગમ્મત પમાડે તેવા વૈજ્ઞાનિક સિદ્ધાંતો સાબિત કરતાં સાધનોનો બાળકો સ્વયંસંચાલનથી લાભ લઈ રહેલ છે.

નૃત્યના વર્ગોનું સંચાલન પણ બાલભવન દ્વારા કરવામાં આવે છે.

વર્ષમાં બે વાર પ્રવાસ-શિબિર, ઐતિહાસિક સ્થળો તથા પ્રાકૃતિક સ્થળોનું દર્શન અને જંગલ વિસ્તારોનું ભ્રમણ વગેરે યોજવામાં આવે છે, તો બાળકોને અતિ પ્રિય એવી બાલ પુસ્તકાલયની પ્રવૃત્તિ પણ અહીં સુંદર વિકસેલ છે.

ટી.વી. અને વિ.સી.આર. દ્વારા અવારનવાર બૌદ્ધિક જ્ઞાનગમ્મતના કાર્યક્રમનો વીડિયો શો, ૧૬ એમ.એમ.ના પ્રોજેક્ટર પર ફિલ્મ-શો વગેરેનું આયોજન આ સંસ્થા તરફથી કરવામાં આવતું હોય છે.

સંગ્રહાલયના પટાંગણમાં અવારનવાર સાંસ્કૃતિક કાર્યક્રમો પણ યોજાય છે, જેમાં બાળભવનના બાળ કલાકારો હોંશે હોંશે ભાગ લે છે, તો 'બાલભવન-સોસાયટી, નવી દિલ્લી' તરફથી યોજાતાં સ્પર્ધા વર્કશોપ સેમિનાર વગેરેમાં પણ અત્રેનાં બાળકો સફળ રીતે ભાગ લે છે.

અહીં બાળકો માટે અદ્યતન રમકડાં-ઘર પણ છે, જેનું નિયમન બાળકો જાતે જ કરે છે.

આ સિવાય અન્ય વિભાગોમાં સૌરાષ્ટ્રનું ભરતકામ તેમ જ મોતીકામના સંગ્રહાલયના નમૂનાઓ, અસ્ત્ર-શસ્ત્ર, પોસ્ટલ ટિકિટો, રામાયણનાં ચિત્રો, મહાત્મા ગાંધીના જીવનના પ્રસંગોની તસવીરો અને વિવિધ ઢાંગલીઓ અહીં દેશપરદેશના પહેરવેશ સાથે રજૂ કરાયેલ છે.

ઉપરાંત ભારતવર્ષનાં જોવા લાયક સ્થળો અને શહેરોના ચાટ્ર્સ પણ પ્રદર્શિત કરાયા છે.

સંગ્રહાલયની મુલાકાતે વર્ષે દહાડે અંદાજે બે લાખ જેટલા મુલાકાતીઓ આવે છે, જેમાં સ્થાનિક તથા દેશ વિદેશના પ્રવાસીઓ અને વિદ્યાર્થીઓનો પણ સમાવેશ થાય છે.

રાજ્યના નમૂનારૂપ સંગ્રહાલયોમાં ગણના થાય છે એવા આ સંગ્રહાલયનો વહીવટ 'શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલય સમિતિ' સ્વતંત્ર રીતે સંભાળે છે. સમિતિ પબ્લિક ટ્રસ્ટ એક્ટ હેઠળ નોંધાયેલ છે. ગુજરાત સરકાર દ્વારા વર્ષે રૂ. ૪૦,૦૦૦/- જેટલું અનુદાન આપવામાં આવે છે, બાકીનું ભંડોળ લોકફાળો, દાન વગેરેમાંથી એકત્ર કરવામાં આવે છે. એ સામે લગભગ વાર્ષિક ૩ લાખ જેટલો ખર્ચ સંગ્રહાલયના વહીવટ પાછળ કરવામાં આવે છે. પ્રો. હીરાલાલભાઈ શાહ આ સંગ્રહાલય સમિતિના માનાર્હ નિયામક પદે છે.

આમ, શૈક્ષણિક, ઇતિહાસ, પુરાતત્વ, બાળવિકાસ વગેરે પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા શ્રી ગિરધરભાઈ સંગ્રહાલયે ગુજરાત રાજ્ય અને દેશ-પરદેશમાં એક આગવી પ્રતિભા ઊભી કરી છે.

આદિવાસી સંશોધન તાલીમ કેન્દ્ર અને સંગ્રહાલય

ડૉ. પંકજ દેસાઈ *

આ સંગ્રહાલય આદિવાસી જાતિઓના વૈવિધ્યપૂર્ણ સમાજની જીવનશૈલી, સંસ્કૃતિ, કલા-કૌશલ, આભૂષણો અને તેમના જીવન સાથે સંકળાયેલી વિવિધ પ્રવૃત્તિઓ અને ચીજવસ્તુઓની સમજ આપતાં સંગ્રહાલયો ભારતમાં અનેક જગ્યાએ વિકસ્યાં છે. આધુનિક પ્રવાહમાં અનેક જાતિઓની સંસ્કૃતિમાંથી મૌલિકતા નાશ થતી નજરે પડે છે. તેમનાં રહેઠાણો, પહેરવેશ, આભૂષણો, બોલી તથા કલામાં આધુનિકતા પ્રવેશી ચૂકી છે. તેનું પરંપરાગત સ્વરૂપ જીવતું રાખવા અને અભ્યાસીઓ માટે સંગ્રહાલયો વિકસાવવામાં આવ્યાં છે. આ બધાં સંગ્રહાલયોમાં આદિવાસી જીવનની સાથે સંકળાયેલાં જુદાં જુદાં પાસાનાં સંશોધનો અને તેમને સંલગ્ન પ્રવૃત્તિઓ પણ થાય છે.

ગુજરાતમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠનું આદિવાસી સંગ્રહાલય અને સંશોધન કેન્દ્ર, અમદાવાદ, છોટાઉદેપુર અને સાપુતારા એમ ત્રણ આદિવાસી સંગ્રહાલયો આવેલાં છે. આ સિવાય બીજા સંગ્રહાલયોમાં આદિવાસી અને નૃવંશવિષયક વિભાગો આવેલા છે. ભારતમાં દરેક રાજ્યમાં તે રાજ્યની આદિવાસી જાતિના સંશોધનને લગતું સંગ્રહાલય છે, જેમાં આદિવાસી સંગ્રહાલય દિલ્લી તથા ઠક્કરબાપા સ્મારક સદન કાર્ફ્ટસ મ્યુઝિયમ છે. મધ્યપ્રદેશમાં છીંદવાડામાં, ઘદરાનગર હવેલીમાં, ભોપાલમાં માનવસંગ્રહમાં તેમજ ચેન્નાઈ, પૂના અને વારાણસીમાં આદિવાસી સંશોધન કેન્દ્ર અને સંગ્રહાલય છે. વિશ્વના બીજા દેશો જેમ કે અમેરિકા, આફ્રિકા, ઓસ્ટ્રેલિયા વગેરે સ્થળે પણ આદિવાસી જાતિને લગતાં સંશોધન કેન્દ્રો અને સંગ્રહાલયો વિકસ્યાં છે.

આદિવાસી અને નૃવંશવિષયક મ્યુઝિયમ અમદાવાદની ગુજરાત વિદ્યાપીઠમાં ૧૯૬૨માં વિશ્વવિદ્યાલય મ્યુઝિયમ તરીકે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. અહીં આદિવાસીઓની ચીજવસ્તુઓ, વાજિંત્રો, ખેતીવાડીનાં ઓજારો, આભૂષણો, રમકડાં અને હસ્તકલાના નમૂના પ્રદર્શિત છે. ગુજરાતની મુખ્ય આદિવાસી જાતિઓનાં આંતરિક રચના સહિતનાં રહેઠાણો અને તેમાં પ્રદર્શિત તેમની જીવનશૈલી, પહેરવેશ, આભૂષણો દર્શાવતાં માટીનાં ઘરોમાં પૂર્ણ કદનાં પૂતળાંઓની સાથે અહીં ગોઠવેલાં છે. આ સાથે જે તે જાતિના વિશિષ્ટ વ્યવસાય પણ પ્રદર્શિત છે. સુરત જિલ્લાની ચૌધરી, ક્રેટવાળિયા, કોંકણા, ગામિત, ધોડિયા, પટેલ જાતિઓ; વલસાડ જિલ્લાની કોચલા, વારલી, કથોડી, નાયક-નાયકડા જાતિઓ, ઉત્તર ગુજરાતની ગરાસિયા જાતિ, વડોદરાની રાઠવા જાતિ, જૂનાગઢ (સાસણ)ની સીડી જાતિ, પંચમહાલ જિલ્લાની ભીલ અને વસાવા જાતિઓ અને નળકાંઠાની પઢાર જાતિ જે આદિમાનવ પ્રકારની ગણાય છે. તે બધી જાતિઓની વિગત અહીં આપણને જોવા મળે છે.

બીજા વિભાગમાં આદિવાસી જાતિની ધાર્મિક પ્રજ્ઞાલિકાઓ દર્શાવાઈ છે. આદિવાસીઓ માને છે કે તેનો ધ્યવહાર અદૃશ્ય અતિકુદરતી શક્તિઓ સાથે છે. આના કારણે કુદરતી આપત્તિ, રોગ, મૃત્યુ વગેરેને તે અસર કરે છે અને એ માટે તેમણે કેટલીક આકૃતિઓ બનાવી, ધાર્મિક પ્રજ્ઞાલિકાઓ અને કલા બંને એક બીજા પર આધારિત છે. દેવ પ્રત્યેની ભક્તિનો કલા પર પ્રભાવ છે. રાઠવાઓનાં પિઠોરા ભીંતચિત્રો, ચૌધરીઓનાં નવા દહાડાનાં ચિત્રો, કુશ્મીઓના પચવી, ભીલ ગરાસિયાનાં ગોત્રજનાં ચિત્રો, વારલી જાતિનાં વારલી ભીંતચિત્રો પણ આ સંગ્રહાલયમાં દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. આદિવાસીઓના જીવનમાં સંગીત અને નૃત્ય વિવિધ તહેવારોમાં અનિવાર્ય છે. આ સંગ્રહાલયમાં આદિવાસીઓ દ્વારા બનેલાં જુદાં જુદાં પ્રકારનાં ઢોલ, નગારાં, વાંસળી, તેમરો, મોરલી, રોબરું અને તડયું (સેક્સોફોન જેવું વાજિંત્ર) વગેરે સંગીતનાં સાધનો પણ પ્રદર્શિત છે. ઘરવખરીનાં વાસણો મોટા ભાગે માટીનાં બનેલાં હોય છે. કાકડાની થાળી અને વાંસની કલાત્મક ગૂંથણીવાળી છાબડીઓ પણ પ્રદર્શિત છે.

* ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકરો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૦૬

સંત્રહાલયમાં મૂકવામાં આવેલી વસ્તુઓનો અહીં ટૂંકમાં પરિચય આપવામાં આવ્યો છે :

૧. ધર્મ

આદિવાસી જીવનમાં ધર્મ એટલો બધો ઓતપ્રોત થઈ ગયો છે કે એને જીવનમાં બીજા કોત્રોથી જુદો પાઠ શકાય તેમ નથી. તેની એક પણ ક્રિયા એવી નથી કે જે ધાર્મિક વિધિ વિના થતી હોય. આદિવાસી જીવનનું તે મુખ્ય પ્રેરકબળ છે, એમ કહીએ તો પણ ચાલે. પરંપરાગત સમાજનું જ આ મુખ્ય લક્ષણ છે.

જીવનની નાનીમોટી અનેક ક્રિયાઓ પૂરી કરવા અનેક દેવોને રાજી રાખવા પડે છે. કેટલાક દેવો એવા છે કે જેમને રાજી કરવામાં આવે તો તે ધાર્યું કામ કરવામાં મદદરૂપ થાય. કેટલાક દેવ એવા છે કે જેમને રાજી રાખવામાં આવે તો જ તે નાનીમોટી અનેક આફતો સામે રક્ષણ આપે. આ બંને પ્રકારના દેવોને રાજી રાખવા આદિવાસી સતત મથતો હોય છે પરંતુ એના દેવો પણ એના જેવા અલ્પસંતોષી છે. થોડામાં જ એ રાજી થાય છે મોટો પ્રસંગ હોય તો નાના કે મોટા પશુનો ભોગ ધરાવીને અને નાનો પ્રસંગ હોય તો જુદા જુદા પશુઓની માટીન આકૃતિઓ ધરાવીને દેવને રાજી કરવામાં આવે છે.

આવી આકૃતિઓ મુખ્યત્વે ઘોડા, બળદ, ગાય, હાથી વગેરેની હોય છે. જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જુદી જુદી ભાતવાલી પ્રચલિત આકૃતિઓ બિનઆદિવાસી કુંભારો બનાવતા હોય છે, પણ તે આદિવાસીઓએ આપેલી કલ્પન મુજબની હોય છે. સંત્રહાલયમાં ઉત્તર ગુજરાતના પોશીના વિસ્તારની, વડોદરા જિલ્લાના છોટાઉદેપુર વિસ્તારની તથા સુરત જિલ્લાના માંડવી-વાલોડ વિભાગની માટીની આકૃતિઓ છે. સુરત જિલ્લામાં મગરની આકૃતિવાળા લાકડાન મગરદેવ ધરાવવાનો પણ રિવાજ છે. આ આકૃતિ પર લોકજીવન બતાવવામાં આવતું હોય છે.

આ ઉપરાંત કુટુંબમાં કોઈનું મરણ થાય તો તેના પ્રેતાત્માના નિવાસસ્થાન માટે ધુમ્મટ મૂકવાનો અને મસ પામેલ વ્યક્તિની યાદમાં ખતરું મૂકવાનો રિવાજ છે. આવા ખતરાં કે પાળિયા લાકડાનાં કે પથ્થરનાં હોય છે.

માંઘળી કોઈ દેવ કે પ્રેતના કોપને કારણે આવે છે, એવું આદિવાસી માને છે. તેથી તેમની નારાજગી કારણ શોધી કાઢવા માટે તે ભૂવાની મદદ લે છે અને ભૂવાની મારફતે તેને ખુશ કરવાની ખાતરી છે. ભૂવો અ કામ કરતી વખતે પ્રેતને બોલાવવા માટે તથા પોતાના રક્ષણ માટે કેટલાંક સાધનો પોતાની પાસે રાખે છે, જેવાં સાટકો, ચીપિયો, ગોરજ વગેરે.

૨. ઘરેણાં

આદિવાસી જીવનમાં ઘરેણાંનું મહત્વ વસ કરતાં વિશેષ છે. ઘરેણાંનો આ શોભ અનાદિકાળથી ચાલ્યો આ છે અને આજે પણ એટલો જ છે. ઘરેણાં અનેક ચીજવસ્તુઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે. જેમ કે ઘાસ, કીડિયારાં કોરીઓ, સિક્કા, પથ્થર, ક્વાઈ, પિત્તળ, ચાંદી વગેરે. ગરીબાઈને કારણે સોનાનાં ઘરેણાંનો રિવાજ નથી. ઘરેણ બિનઆદિવાસી સોનીઓ આદિવાસીએ બતાવેલ ઘાટ મુજબના બનાવે છે. ઘરેણાંનો શોભ સ્ત્રીઓ તેમ જ પુરુષો બંને હોય છે.

૩. વાઘો

સંગીત અને નૃત્ય આદિવાસી જીવનમાં કેન્દ્રસ્થાને છે. એનો એકેએક પ્રસંગ કે તહેવાર ગાઈ-નાચીને જ ઉજવાય છે. એને ગાતો-નાચતો જોઈએ, ત્યારે એની ગરીબીને એ પોતે તો સાવ જ ભૂલી જાય છે. પોતાન આજુબાજુના વાતાવરણમાંથી મળતી સામગ્રીમાંથી પોતાને જરૂરી વાઘો એ જાતે બનાવી લે છે. આ વાઘો અર્વાચી વાઘોના પ્રમાણમાં ઘણાં સરળ છે, છતાં એની લાગણીઓને વ્યક્ત કરવા માટે પૂરતાં સમર્થ છે. ઢોલ, ધાંધલી, પીહો ડોબરુ વગેરે મૂકવામાં આવેલ વાંજિત્રોને આપ સાંભળવા ઈચ્છો તો વ્યવસ્થાપકને જણાવી શકો છો.

૪. ઘર :

આદિવાસીની ગૃહરચના તથા ગ્રામરચના વિશિષ્ટ છે. ખેતરમાં જ ઊંચાણવાળી જગ્યાએ કે ટેકરી પર બનાવેલાં અલગ અલગ ઘરોવાળી તેની ગ્રામરચના અને વાંસ કે કોટીઓનો ઉપયોગ કરી ઘરમાં બનાવેલા અલગ અલગ ઓરડાઓવાળી તેની ગૃહરચના પર સમયની અસર થતી પણ જોઈ શકાય છે.

તેમની ઘરવખરી પણ જોવા જેવી છે. લાકડાનો, વાંસનો અને તુંબડાનો ઉપયોગ કરી બનાવેલ ઘરવખરીનાં અનેક સાધનો ઉપલબ્ધ સામગ્રીનો સારામાં સારો ઉપયોગ કરવાની તેમની સુઝશક્તિનાં દર્શન કરાવે છે.

જીવનથી કળાને વિખૂટી પાડીને નહીં, પણ તેના જ એક ભાગરૂપે તેને અપનાવીને તેણે કળાનું મહત્ત્વ સ્વીકાર્યું છે. તેનાં ભીંતચિત્રો, તેનો સેવ પાડવાનો સંયો, ચોટલા પર છાપ છાપવાના થાપડા, છાપરાની ધાર ઉપરનું નથિયું, તેનો લંગોટ, તેનાં ઘરેણાં, દેવને ધરાવવાની માટીની આકૃતિઓ-આ સૌ તેની કળાદષ્ટિના નમૂનાઓ છે.

૫. ધંધાકીય સાધનો

માછલાં પકડવાની જાળો, પશુપંખી પકડવાનાં છટકાં, ઝાડ કાપવાનાં કે ઝાડ પર ચડવાનાં સાધન, ખેતીમાં પાણી મેળવવા માટેની સારણો- આ સૌ તેનામાં બુદ્ધિશક્તિ હોવાના પુરાવાઓ છે.

આમ, આ સંગ્રહાલય આદિવાસી જાતિની વિશિષ્ટ જીવનશૈલી, કલાની લાક્ષણિકતા તથા સાહિત્યની સમૃદ્ધિને સાચવી તેનું સંવર્ધન કરે છે. (ચિત્ર ૨૦-૨૩).

સંદર્ભસૂચિ

૧. આદિવાસી સંશોધન અને તાલીમ કેન્દ્ર ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, અમદાવાદમાં સંગૃહીત અહેવાલોને આધારે.
૨. 'ગુજરાતના સંગ્રહાલયો', રમાબહેન ચૌહાણ, ક્યુરેટર, સંસ્કાર કેન્દ્ર, પાલડી, અમદાવાદ.

એક અનોખું સંગ્રહાલય “કર્ણાવતી અતીતની ઝાંખી”, અમદાવાદ

ઈલા અંતાણી*

આપણા સમૃદ્ધ કલા વારસાથી આજની પેઢી વિમુખ થતી જતી હોય એવું લાગે છે, ત્યારે બીજી તરફ આપણા સમૃદ્ધ કલાવારસાના તથા સંસ્કૃતિના જતન માટે સંગ્રહાલયો પ્રયત્નશીલ છે અને નવાં નવાં સંગ્રહાલયો તૈયાર થતાં જાય છે, તેમ જૂના સંગ્રહાલયોની પુનઃ રચના કે પ્રદર્શનમાં વિવિધતા લાવવા પ્રયત્નો થઈ રહેલ છે.

સંગ્રહાલય કે મ્યુઝિયમ તરફ નવી પેઢીને સૂઝ છે, એવું અનુભવે લાગ્યું છે. મ્યુઝિયમ એટલે માત્ર પથ્થરોનો સંગ્રહ કે કબાટખાનું હોય એવું નવી પેઢી માને છે. મ્યુઝિયમની મુલાકાત લેવાનું પણ આ પેઢી ટાળે છે. આ હકીકત આપણી ભાવિ પેઢી માટે દુઃખદ છે, પરંતુ હવે નવી પેઢીને આ સમજાવવાનો વખત આવી ગયો છે, કે મ્યુઝિયમો હવે માત્ર અજાયબધર કે સંગ્રહસ્થાન નથી રહ્યાં. ભાવિ પેઢીના ઉજ્જવળ વિકાસ માટે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં સંગ્રહાલયોનું પ્રદાન વધતું રહ્યું છે, સંગ્રહાલયો વધુને વધુ લોકાભિમુખ બને, લોકો અને સંગ્રહાલયો વચ્ચેનું તાદાત્મ્ય વધુ ગાઢ બને એ માટે પ્રયત્નો કરવાની હવે ખૂબ જ જરૂર છે. જો કે, એ દિશામાં કાર્ય થવાં શરૂ થઈ ગયેલ છે.

સંગ્રહાલયોની રચના હવે એ પ્રકારની થવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે કે મ્યુઝિયમમાં માત્ર કલાવારસાનો પ્રાચીન સંગ્રહ જ નહીં, પરંતુ પ્રાચીન કાળથી વર્તમાનકાળ સુધી એ કળામાં કેવો ઉત્તાર-ચડાવ આવ્યો, એનું આજની પેઢીને પ્રત્યક્ષ દર્શન થાય એ રીતે મ્યુઝિયમમાં સંગ્રહનું પ્રદર્શન તેમ રજૂઆત કરવામાં આવી રહેલ છે. આમ થવાથી મ્યુઝિયમને નિહાળવાની રુચિ જળવાઈ રહે છે અને મ્યુઝિયમ વધુ લોકપ્રિય બને છે.

ગુજરાતમાં સૌથી વધુ મ્યુઝિયમો હોવાનું ગૌરવ પરાવતા અમદાવાદમાં આવું એક વધુ સુંદર મ્યુઝિયમ તૈયાર થયું છે. ‘કર્ણાવતી અતીતની ઝાંખી-શહેર સંગ્રહાલય’ નામક સંસ્કારકેન્દ્ર, પાલડી ખાતે અમદાવાદ મહાનગરપાલિકા દ્વારા પાંચમી એપ્રિલ, ૨૦૦૦થી કેન્દ્રીય ગૃહમંત્રી અને ગાંધીનગરના સાંસદ શ્રી લાલકૃષ્ણ અડવાણીના શુભ હસ્તે ખુલ્લું મુકવામાં આવેલ છે.

અમદાવાદ શહેરનાં અસ્મિતા, સંસ્કારિતા, સંસ્કૃતિ અને ગૌરવને રજૂ કરતું આ સંગ્રહાલય માત્ર દુર્લભ અને કળામય વસ્તુઓનું સંગ્રહસ્થાન ન બની રહેતાં શહેરની ઐતિહાસિક પૃષ્ઠભૂમિ, રીતરિવાજો સાથે ગાઢ રીતે જોડાયેલ અમદાવાદનાં નગરજનોના ઇતિહાસ અને વર્તમાનની તાસીર રજૂ કરતું આ શહેર-સંગ્રહાલય પ્રાચીન અને અર્વાચીન મૂલ્યોનું અનેરું મિલનસ્થાન છે.

વળી, અમદાવાદ શહેરની એ વિશેષતા રહેલી છે કે, અહીં વ્યક્તિ, સંસ્થા અને વેપાર એકબીજાં પર અવલંબિત છે, જેને પરિણામે શહેરનાં અર્થવ્યવસ્થા, સ્થાપત્ય, લલિતકળા અને વહીવટ વગેરે એકબીજામાં વણાઈને શહેરની આગવી ઓળખ ઊભી કરે છે.

નવતર એવા આ સંગ્રહાલયમાં અમદાવાદ શહેરનાં પુરાતત્ત્વ, ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, રીત-રિવાજો, ધર્મ, તહેવાર, કલા, કારીગરી, સાહિત્ય, શિલ્પ, સ્થાપત્ય, વ્યક્તિગત અને સંસ્થાકીય પ્રદાન વગેરેનું અનોખી શૈલીમાં પ્રદર્શન કરવામાં આવ્યું છે.

સંગ્રહાલય જે ભવનમાં સ્થાપિત કરવામાં આવ્યું છે તે પાલડી વિસ્તારનું સંસ્કારકેન્દ્રનું ભવન ઈ.સ. ૧૯૫૪માં વિશ્વપ્રસિદ્ધ સ્થપતિ લી કાબુજિયરે તૈયાર કરેલું છે. આ ભવન આધુનિક સ્થાપત્યશૈલીનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે.

સંગ્રહાલયના પ્રદર્શિત સંગ્રહને વિવિધ બાર વિભાગોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે.

અમદાવાદ શહેરનો ઇતિહાસ તપાસતાં એની પ્રાચીનતાનો આજથી પાંચ હજાર વર્ષ સુધીનો જૂનો એને ઇતિહાસ મળે છે. શહેરની ભૂમિનો સમય દધીયિ ઋષિના સમયનો મનાય છે. આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલું

★ માનદ્ સંપાદક : “વલોકચ્છગ્રો”, ડ. નાગરની વંડી, છઠ્ઠી બારી, ભૂજ-કચ્છ.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૦૯

શ્રવણતી (સાબરમતી)ના કિનારે ઋષિ દધીચિ વસતા હોવાનું મનાય છે. આમ શહેરની ભૂમિની પ્રાચીનતા પાંચ હજાર વર્ષ સુધીની મનાય છે.

અમદાવાદ એ આ શહેરનું નામ છે. આ પહેલાં આ શહેરનાં કેટલાંય નામ બદલાઈ ગયાં છે. સમય સમયે અલગ અલગ નામથી આ શહેરને ઓળખવામાં આવતું, અગિયારમી સદીના પૂર્વાર્ધમાં આશાવીલીની વસાહતને કારણે “આશાપલ્લી” કે “આશાવલ” નામથી ઓળખાતું, અગિયારમી સદીના ઉત્તરાર્ધથી તેરમી સદી દરમ્યાન સોલંકી યુગના રાજા કલ્કદેવના રાજ્યાભિષેક પછી “કલ્કાવતી” કહેવાયું તો ઈ.સ. ૧૪૧૧માં મુસ્લિમ સુલતાન અહમદશાહે શહેર વસાવ્યું. એને ફરતો કોટ બંધાવ્યો ત્યારથી આજ સુધી “અહમદાબાદ” કે “અમદાવાદ” તરીકે ઓળખાય છે. એનું સાંપ્રદાયિક નામ “રાજનગર” પણ જાણીતું છે.

અમદાવાદ શહેરે અનેક ચડતીપડતી જોઈ છે. અનેક શાસકોનાં શાસન આ શહેરે જોયાં છે. ઈ.સ. ૧૫૭૫ સુધી સ્વતંત્ર સુલતાનોના તાબામાં રહેલું આ નગર એ પછી મુઘલ સમ્રાટની હકૂમત નીચે આવ્યું. ઈ.સ. ૧૭૦૭ થી ૧૮૧૮ સુધી પેશવાઈ તથા ગાયકવાડ રાજાઓ આ શહેર પર સત્તા ભોગવતા હતા. આ પછી અંગ્રેજ શાસકોએ આ શહેરને તાબામાં લીધું. ભારતમાંથી અંગ્રેજોને હટાવવાની ચળવળનાં બીજ પણ આ શહેરના કોચરબ આશ્રમમાં રોપાયાં. આવો ભવ્ય ભૂતકાળ ધરાવતા અમદાવાદ શહેરના આઝાદીની ચળવળ સુધીના ઇતિહાસને આ સંગ્રહાલયના ઇતિહાસ વિભાગમાં વિવિધ શાહી ફરમાનો, સિક્કાઓ, દસ્તાવેજો, નકશા અને તસવીરો સહિત પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યો છે.

અમદાવાદ એ ભારતનું માંચેસ્ટર કહેવાતું. કાપડની મિલોની ચીમનીઓ આ શહેરની આગવી ઓળખ છે. આજે બંધ કાપડની મિલો અને એના બેરોજગાર કામદારો અમદાવાદને મૂંઝવતો પ્રશ્ન છે, પરંતુ એક સમયે અમદાવાદના સક્ષમ વેપારીઓ અને મહાજનો વહીવટી સૂઝ માટે જાણીતા હતા. ઈ.સ. ૧૮૬૧માં રણછોડલાલ છોટાલાલે શહેરમાં પ્રથમ કાપડ મિલની શરૂઆત કરી, ત્યારથી શહેરના ઔદ્યોગિક વિકાસનો પારો ઊંચે ને ઊંચે ચડતો ગયો. કાપડ મિલના સફળ અને સાહસિક ઉદ્યોગપતિઓએ વેપારધંધાના વિકાસની સાથે શહેરના વિકાસ અને વહીવટમાં પણ મહત્ત્વનું યોગદાન આપ્યું, જેની સાક્ષી બની રહેલ કેટલીય વૈજ્ઞાનિક, શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક સંસ્થાઓ શહેરમાં આજે મોજૂદ છે. આ સંસ્થાઓમાંથી અનેક મહાનુભાવોનું ઘડતર થયું છે અને આ વ્યક્તિઓ થકી આજે અમદાવાદ શહેર ઊજળું છે. આ તમામ હકીકતોને સંગ્રહાલયના ઉદ્યોગ અને વાણિજ્ય વિભાગમાં રજૂ કરવામાં આવી છે. જૂની પાવર-લૂમ, કાપડમિલો, કાપડમિલના ઉદ્યોગપતિઓની તસવીરો અને કાપડ ઉદ્યોગ સંબંધી કેટલાંય સ્મૃતિ ચિત્રો આ વિભાગને જીવંત બનાવે છે.

ભારતની આઝાદી માટેના સ્વાધીનતા સંગ્રામમાં દેશમાં સૌથી વધુ બલિદાન અમદાવાદ શહેરના લડવૈયાઓએ આપેલ છે. ભારતમાં આઝાદી માટેની લડતનું મંગળાચરણ અહીં થયું. ઈ.સ. ૧૮૭૬માં “સ્વદેશી ઉદ્યોગ વર્ધક મંડળ”ની સ્થાપના કરવામાં આવી. ઈ.સ. ૧૯૦૩ માં સ્વદેશી વસ્તુના પ્રચાર માટે “સ્વદેશી વસ્તુ સહકારી મંડળી”ની સ્થાપના દ્વારા લોકોમાં આઝાદી માટેની જાગૃતિ લાવવા પ્રયાસો થયા.

ઈ.સ. ૧૯૧૫માં મહાત્મા ગાંધીજીના અમદાવાદ આગમને અને ઈ.સ. ૧૯૧૭માં કોચરબ આશ્રમની સ્થાપના પછી અમદાવાદ આઝાદીની લડતનું મહત્ત્વનું કેન્દ્ર બની ગયેલું.

ઈ.સ. ૧૯૨૧માં અમદાવાદ કોંગ્રેસનું ૩૬મું અધિવેશન ભરાયું, ત્યારે ગાંધીજીએ વ્યક્તિગત અને સામૂહિક સત્યાગ્રહનો ઠરાવ મૂકેલો.

૧૨મી માર્ચ, ૧૯૩૦ થી સત્યાગ્રહ આશ્રમથી શરૂ થયેલ ઐતિહાસિક “દાંડીકૂચ” એ માત્ર અમદાવાદ શહેર જ નહીં, સમગ્ર ભારતના સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામનું ઐતિહાસિક પ્રકરણ બની ગયું, તો ઈ.સ. ૧૯૪૨ની ૮મી ઓગસ્ટે ગાંધીજીએ આપેલ “કરો યા મરો”ના એલાનના આરંભથી જ ઉમાકાંત કડિયા અને વિનોદ કિનારીવાલાની શહીદીએ અમદાવાદની જનતામાં અદમ્ય ઉત્સાહ જગાવ્યો હતો.

આ રીતે ભારતની આઝાદીની લડતમાં અમદાવાદનું યોગદાન મહત્વનું રહ્યું છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠ, નવજીવન પ્રેસ, સાબરમતી આશ્રમ, કોચરબ આશ્રમ જેવાં કેટલાંય મહત્વનાં કેન્દ્રો એના સાક્ષીરૂપ છે. ઈ.સ. ૧૮૫૭ થી ઈ.સ. ૧૯૪૮ સુધીની અમદાવાદ શહેરની આઝાદીની લડતનો ઘટનાક્રમ નકશાઓ અને તસવીરો સાથે આ સંગ્રહાલયના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ વિભાગમાં તાદેશ થાય છે. સંગ્રહાલયના “કલાનું વૃક્ષ” વિભાગમાં ચિત્રકલા સંબંધી વિગતો રજૂ કરવામાં આવી છે. ગુજરાત કલા જાગૃતિનાં મંડાણ “ગુજરાત ચિત્રકલા સંઘ” ની રચના સાથે થયાં. આ સંઘની રચના રવિશંકર રાવળ દ્વારા કરવામાં આવી હતી. પાછળથી ગુજરાત લલિતકલા અકાદમીની રચના થતાં એના દ્વારા ઘણા ઉત્તમ કલાકારો ગુજરાતને મળ્યા. રસિકલાલ પરીખ, કનુ દેસાઈ, છગનલાલ જાદવ વગેરે ઉત્કૃષ્ટ કલાકારની હરોળમાં આવે છે. આરસનું કોતરકામ અને તાંબાના ઢાળવાની કલામાં શિલ્પી કાન્તિ પટેલ ખૂબ જ કુશળ હતા.

પીરાજી સાગરાનું કામ છ છ દાયકાથી જાણીતું છે. હકુ શાહ અને અમિત અંબાલાલ પણ કુશળ કળાસર્જકો છે. આ અને આવા અનેક કુશળ કલાકારોની કળાને એક સ્થળે માણવા આ સંગ્રહાલયની મુલાકાત લેવી જ રહી.

સત્તનત કાળથી પશ્ચિમ ભારત ખાસ કરીને અમદાવાદ સુતરાઉ કાપડની નિકાસ માટે જાણીતું છે. મુઘલ સમય દરમ્યાન કિનખાબ, જરીભરત કાપડ, સુતર તથા રેશમ મિશ્રિત મશરુ કાપડનો ઉદ્યોગ અમદાવાદમાં વિકાસ પામ્યો હતો. બ્લોક પ્રિન્ટિંગ અને ચિત્રકારીવાળા કાપડનું મહત્વ પણ વધ્યું હતું. જરીભરતનું વણાટ કામ “આશાવલી”ના નામથી જાણીતું હતું, જેમાં સુતરની સાથે સોનાના તારની પણ ગૂંથણી કરવામાં આવતી હતી.

સુતરાઉ કાપડ ઉપર દેવી-આરાધનાનાં ચિત્રો બ્લોક પ્રિન્ટિંગથી છાપી કરવામાં આવે છે, જેને “માતાની પછેડી” તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

આવા કિનખાબ, જરી ભરત, મશરુ કાપડ, બ્લોક પ્રિન્ટિંગના કાપડના નમૂના, લાકડાના બ્લોક વગેરે કલાવિભાગમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે.

સંગ્રહાલયનો તસવીર કલાવિભાગ પણ સમૃદ્ધ છે. જૂના અને વર્તમાન તસવીરકારોની વિવિધ શૈત શ્યામ અને રંગીન તસવીરો, જૂના કેમેરાઓ અહીં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. અમદાવાદની સર્વપ્રથમ તસવીરકારની દુકાન ઈ.સ. ૧૮૧૭માં સ્થપાયેલી, જેનું નામ “ક્રોનેટકર એન્ડ કું.” હતું. ઈ.સ. ૧૮૩૮માં “નિહારિકા ફોટો કલબ”ની સ્થાપના થઈ, અમદાવાદનું સર્વ પ્રથમ તસવીર પ્રદર્શન ૧૮૫૫માં “એ ફેમિલી મેન”ના શીર્ષકથી હતું. દત્તા ખોપકર, બળવંત ભટ્ટ, જગન મહેતા જેવા તસવીરકારોએ અમદાવાદ શહેરના ભૂતકાળ, આઝાદીની ચળવળ, દાંડીકૂચ જેવા કેટલાય વિરલ, અવિસ્મરણીય પ્રસંગોને કચકડામાં કેદ કરી આપણી ભાવી પેઢી માટે સાચવી રાખ્યા છે. જ્યારે શુકદેવ ભયેચ, પ્રાણલાલ પટેલ અને પરમાનંદ દલવાડી વગેરેએ પણ ફોટોગ્રાફી ક્ષેત્રે નવી નવી કેડીઓ કંડારી છે. અહીંનો તસવીર કલાવિભાગ યાદગાર તસવીરોથી સમૃદ્ધ છે.

ગુજરાતી સાહિત્યક્ષેત્રે અમદાવાદનું યોગદાન તો પુષ્કળ પ્રમાણમાં છે. જે વર્તમાન કાળમાં પણ છે જ. ઈ.સ. ૧૩૦૪ થી ૧૭૫૩ના મુસ્લિમ શાસનકાળમાં સ્થિરતાના સમયગાળાનો સદ્દ ઉપયોગ ગુજરાતી સાહિત્યકારોએ કર્યો. આ સમયગાળો એટલે મધ્યકાલીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સમય. એ વખતે અખો, વલ્લભ અને શામળ જેવા કવિઓ થઈ ગયા. વચ્ચે મરાઠાકાળ દરમ્યાન ગુજરાતી સાહિત્યમાં શૂન્યાવકાશ સર્જ્યો. પાછળથી બ્રિટિશ કાળમાં તેમાં ભારે ઉછાળો આવ્યો. આધુનિક સાહિત્યકારો એ સમયે અમદાવાદમાં થયા અથવા તો અમદાવાદમાં આવીને વસ્યા. કવિ દલપતરામ આધુનિક સાહિત્ય જગતના જનક છે. નરસિંહરાવ દિવેટિયા, રમણભાઈ, કવિ ન્હાનાલાલ વગેરે જન્મે અમદાવાદી છે, તો ગાંધીજી, રણજીતરામ, ધૂમકેતુ, સુંદરમ્, ઉમાશંકર જોશી જેવા કર્મે અમદાવાદી સાહિત્યકારોએ અમદાવાદની સાથે સમગ્ર ગુજરાતના સાહિત્ય જગતને ધબકતું રાખેલ છે. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી (આજની ગુજરાત વિદ્યાસભા)સન ૧૮૪૮ થી સાહિત્ય ક્ષેત્રે પ્રદાન કરી રહી છે, તો ગુજરાત સાહિત્યસભા ‘સન ૧૯૦૪ થી.

સંગ્રહાલયના સાહિત્ય વિભાગમાં આવા કેટલાય જન્મે અને કર્મે અમદાવાદી સાહિત્યકારોનો પરિચય, તસવીર અને એમના સાહિત્યની હસ્તપ્રતો પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.નવે.ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૧૧

સંગ્રહાલયના કોમ અને સંસ્કૃતિ વિભાગમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, સ્વામિનારાયણ, જૈન, શીખ, પારસી, ખ્રિસ્તી, યહુદી અને મુસ્લિમ સંપ્રદાયોની ઝાંખી પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે, જે નિહાળવાથી આ સંપ્રદાયોના રીતરિવાજો તેમ રહેણીકરણથી સહજ વાકેફ થવાય છે. અમદાવાદમાં ૮૫% હિન્દુઓની વસ્તી છે. ૩% જૈન અને ૧૧% મુસલમાનોની વસ્તી છે. ખ્રિસ્તી, પારસી, યહુદી અને શીખ પરિવારો પણ અમદાવાદમાં હળીમળીને રહે છે, એટલું જ નહીં પણ વિવિધ રીતે શહેરના વિકાસમાં પણ મહત્વનું યોગદાન આપે છે.

શહેરમાં ઉજવાતા વિવિધ તહેવારોમાં મકર સંક્રાંતિ (ઉતરાણ), રથયાત્રા, મહોરમ, નવરાત્ર, દિવાળી મુખ્ય છે. રથયાત્રા એ શહેરનો શિરમોર તહેવાર છે. અષાઢી બીજના દિવસે ભગવાન જગન્નાથ, બલભદ્રજી તથા બહેન સુભદ્રાજીના રથની શોભાયાત્રા શહેરના રાજમાર્ગો પરથી નીકળે છે. આ જ રીતે મહોરમના દિવસે ઇમામ હુસેનની શહાદતની યાદમાં કલાત્મક તાજિયાઓનું જુલુસ શહેરના માર્ગો પરથી પસાર થાય છે. અહીંના 'તહેવારો' ના વિભાગમાં ઉતરાણ, રથયાત્રા, મહોરમ, નવરાત્ર તથા દિવાળીના તહેવારની ઉજવણીની ઝાંખી દર્શાવવામાં આવી છે, જેમાં ખાસ કરીને રથયાત્રાનો શણગારેલો રથ તથા કલાત્મક તાજિયો ધ્યાન ખેંચે છે.

પ્રાચીન કાળથી અર્વાચીન કાળ સુધી સ્થાપત્યકલાક્ષેત્રે અમદાવાદે વિશ્વખ્યાતિ મેળવેલ છે. ભદ્રનો કિલ્લો, ત્રણ દરવાજા અને જુમા મસ્જિદની ધરી પર રચાયેલું કિલ્લાથી સુરક્ષિત અમદાવાદ આડા અવળા રસ્તાઓ અને રહેણાંક માટે બનેલી "પોળો" થી જાણીતું છે. દાદા હરીરની વાવ એની સ્થાપત્યકલાથી જગપ્રસિદ્ધ છે, તો ૧૯મી સદીના હઠીસિંગનાં જૈન મંદિરોની કલા અપ્રતિમ છે. સલ્તનતકાળમાં બનેલી મસ્જિદો, દરગાહ શહેરમાં ઠેર ઠેર જોવા મળે છે. સરખેજનો રોજો, રાણી, સિપ્રીની મસ્જિદ, ઝૂલતા મિનારા, સીદી સૈયદની જાળી વગેરે સ્થાપત્ય અને શિલ્પકળાનું લાલિત્ય દર્શાવે છે.

"સ્થાપત્ય" વિભાગમાં શિલ્પ સ્થાપત્ય, સ્મારકોની ઝાંખી, તસવીરો તથા આધુનિક સ્મારકોની પ્રતિકૃતિઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

સ્થાપત્યની જેમ લોકકળાના ક્ષેત્રે પણ અમદાવાદને શહેરની ઉદ્યમશીલ પ્રજાએ નામ કમાવી આપ્યું છે. અમદાવાદનું સોના-ચાંદીનું નકશીકામ, તાંબા-પિત્તળનાં વાસણ પરનું નકશીકામ, શુકનનાં તાંબાનાં ચંચો, કાપડ પર બ્લોક પ્રિન્ટિંગ, કિનખાબ, મશરુ, મોજડી, કઠપૂતળી તથા પ્લાસ્ટર ઓફ પેરિસમાંથી બનાવેલી મૂર્તિઓની કળા જાણીતી છે. આ કલાના નમૂનાઓ લોકકલા વિભાગમાં નિહાળવા મળે છે.

અમદાવાદ શહેર કેટલીય વિશ્વવિખ્યાત વૈજ્ઞાનિક, શૈક્ષણિક, વ્યાવસાયિક, સેવાભાવી, સાંસ્કૃતિક, મજૂર-કલ્યાણ, સ્ત્રીકલ્યાણની પ્રવૃત્તિઓ કરતી સંસ્થાઓથી સંપન્ન છે. આ સંસ્થાઓની સેવાકીય પ્રવૃત્તિઓની માહિતી આપતી વિગતો, તસવીરો વગેરે પણ અહીં પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે.

આવું સમૃદ્ધ અને નવતર શૈલીથી તૈયાર થયેલ સંગ્રહાલય યતિન પડ્યા અને જાણીતા સ્થપતિ બાલકૃષ્ણ દોશીએ તૈયાર કરેલું છે. આ સંગ્રહાલય તૈયાર કરવામાં શ્રીધર અંધારે, અમિત અંબાલાલ, હકુ શાહ, ઈસ્થર ડેવિડ, પીરાજી સાગરા, નિરંજન ભગત, સુરેન્દ્ર પટેલ, પરમાનંદ દલવાડી, ઉર્દૂ સાહિત્યકાર બોમ્બેવાલા, વિકાસ સતવાલકર, મલ્લિકા સારાભાઈ, હસમુખ બારાડી જેવા વિવિધ વિષયોના નિષ્ણાતોની સલાહ અને મદદ લેવામાં આવી છે, તો આશા રાવલ, અશોક ઠાકોર, આશુતોષ ભટ્ટ, ભારતીબહેન શેલત, છગન ભૈયા, ચીનુભાઈ નાયક, માર્કીટ ભટ્ટ, રમા શૌહાણ, રમેશ દવે, રવિ હજરનીશ, સુશ્રુતો ભૌમિક, તૃપ્તિ રાવલ અને વારીસ અલવી જેવા નિષ્ણાતોની સેવાઓ પણ સંગ્રહાલયને સમૃદ્ધ બનાવવામાં ઉપયોગી થઈ છે.

સંગ્રહાલય દરરોજ સવારના ૧૧ થી રાત્રિના ૮ કલાક સુધી વિનામૂલ્યે મુલાકાતીઓ માટે ખુલ્લું રહે છે. દર સોમવાર તથા જાહેર રજાના દિવસે બંધ રહે છે. અમદાવાદ શહેરનું સમૃદ્ધ એવું આ સંગ્રહાલય માત્ર કલાત્મક અને દુર્લભ વસ્તુઓનો સંગ્રહ જ નથી, પરંતુ શહેરની અસ્મિતા, સંસ્કાર, સંસ્કૃતિ અને ગૌરવને રજૂ કરતું સાચું "અમદાવાદ દર્શન" બની રહે છે.

ટેક્સટાઈલ્સ-મ્યુઝિયમ

પ્રા. સુભાષ બ્રહ્મભટ્ટ*

બી.એસ. મકવાણા†

આ છે દુનિયાભરમાં પંચાયેલું અને વિશ્વમાં જેનો જોટો નથી એવું મ્યુઝિયમ ઓફ ટેક્સટાઈલ્સ, એટલે કે કેલિકો મિલનું વસ્ત્રાગાર. અનુપમ વસ્ત્રો બનાવવાની ભારતની સૈકા જૂની પરંપરાનો બે સદી ઉપરનો સજીવન ઇતિહાસ.

ગીરાબેન સારાભાઈ કહેતા કે, ‘ત્રણ દાયકા પહેલાની વાત છે. હું અમેરિકા ગયેલી ત્યારે ત્યાં મ્યુઝિયમોમાં ભારતનાં વસ્ત્રો વગેરેના વિવિધ કોટો જોયા. મને થયું કે, આપણા દેશમાં આવું કેમ નહિ? કાપડ અને વસ્ત્રો માટે તો ભારત સદીઓથી મશહૂર છે, આવી ભવ્ય પ્રજ્ઞાલિકાને જાળવી રાખવા ભારતમાં કંઈ જ નહિ?’

આમાંથી કેલિકો મ્યુઝિયમ બનાવવાની યોજના આકાર ધરવા લાગી. ભારતની વસ્ત્ર પરંપરાના પ્રતીક રૂપે જૂના જમાનામાં વસ્ત્રો વગેરે મેળવવા અને કેલિકો મ્યુઝિયમને ‘અનોખું બનાવવા ગિરાબેને બે વરસ આખા દેશમાં રજળપાટ કરી.

વોશિંગ્ટનમાં મ્યુઝિયમ છે તેમાં ટેક્સટાઈલ સિવાય પણ ઘણી ચીજો છે. લંડનનું વિક્ટોરીઆ અને આલ્બર્ટ મ્યુઝિયમ અનેક અનુપમ ચીજોનો સંગ્રહ ધરાવે છે, પણ ફક્ત વસ્ત્રો અંગેનું જ મ્યુઝિયમ હોય તો વિશ્વમાં એક જ કેલિકો મ્યુઝિયમ છે.

ભારતના વડાપ્રધાન જવાહરલાલ નહેરુએ ૧૯૪૮માં તેનું ઉદ્ઘાટન કર્યા બાદ કુવૈતના શેખ સહિત ઘણા રાજયોના વડા, ઘણાખરા દેશના એલચીઓ, આનંદ કુમારસ્વામી અને જહોન અરવીન જેવા કલાનિષ્ઠાતો આ મ્યુઝિયમની મુલાકાતે આવી ગયા છે. ટેક્સટાઈલ્સ ડિઝાઈનીંગમાં રસ લેતા અભ્યાસીઓનો પ્રવાહ તો લગભગ અવિરત ચાલુ જ રહ્યો છે.

ડેન્માર્ક, જર્મની અને જાપાન સહિત પશ્ચિમના દેશોમાંથી લગભગ દરરોજ અહીં મુલાકાતીઓ આવે છે. વધારે આનંદની વાત એ છે કે સામાન્ય જનતાને ભલે તેની ખબર ન હોય, પણ આપણા દેશના કાપડની જૂની ડિઝાઈનોનો અભ્યાસ કરી નવી ડિઝાઈનો બનાવવા માટે ઘણા કારીગરો અહીં કલાકો ગાળી જાય છે. મુંબઈ, વડોદરાના ઘણા વિદ્યાર્થીઓ આ મ્યુઝિયમના આશિષ છે.

કેલિકો મ્યુઝિયમની વિદેશોમાં લોકપ્રિયતા એ જ વાત પરથી સાબિત થાય છે કે તેના આશ્રયે લગભગ ૧૮ પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં બહાર પડી ચૂક્યાં છે. રૂ.૨૫ થી માંડી રૂ. ૭૦૦ની કિંમત હોવા છતાં તેની માંગ સારી રહે છે.

હવે તો ટેક્સટાઈલ જગતમાં મુંબઈ એક ડગલું આગળ વધી ગયું હોવા છતાં એક આવું સુંદર મ્યુઝિયમ અમદાવાદમાં શા માટે ?

એટલા માટે કે ભારતમાં કાપડ ઉદ્યોગોનો પાયો અમદાવાદમાં નંખાયો, જે ધીમે ધીમે દેશનું ‘માન્યેસ્ટર’ કહેવાયું અને બીજું કારણ ત્યાં હવામાં ભીનાશ ઓછી હોવાથી સદીઓ જૂનાં વસ્ત્રો જળવાઈ રહેવાની શક્યતા વધારે છે. ભેજવાળી હવામાં વસ્ત્રો તેની મૂળ પરિસ્થિતિમાં સાચવવા મુશ્કેલ પડે છે.

જૂના જમાનાના દરબારગઢ જેવું મોટી ડેલીવાળું સ્વચ્છ અને સુઘડ મકાન, એ જ આ વસ્ત્રમ્યુઝિયમ.

★ પ્રિન્સીપાલ, શ્રી એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ

† સહાયક પુરાતત્વ નિયામક, પુરાતત્વ ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય, અમદાવાદ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૧૩

આખા મ્યુઝિયમની રચના અને તેનાં આકર્ષણોની ગોઠવણી એ રીતે કરી છે કે તમે સૌંદર્યના પૂજારી હો તો મ્યુઝિયમની મુલાકાત પછી બહાર નીકળો ત્યારે તમારા મનમાં સંતોષ અને સુખની લાગણી ઉભરાતી હોય.’

૧૮મી સદીના મધ્યકાળના અમદાવાદની શૈલીનું સુશોભન અને ખાસ કરીને ઈટની દીવાલો પર છાણનાં લીપણનો ખાસ ફાયદો એ છે કે અહીં માંકડનો ઉપદ્રવ થતો નથી. મ્યુઝિયમને બદલે કોઈ ઘરમાં આવ્યા હોય એવો ખાસ થાય અને જલદીથી બહાર નીકળી જવાનું મન પણ થતું નથી. આધુનિક જમાનાની પદ્ધતિ મુજબ મ્યુઝિયમ એર-કન્ડીશન્ડ નથી. ‘તેનાથી ટેક્સટાઈલને નુકસાન થાય છે.’

વસ્ત્રો બનાવવાની કળામાં ભારતે વિશ્વભરમાં અગ્રસ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. કહેવાય છે કે, ૧૭મી સદીમાં અંગ્રેજો ભારતીય કાપડની આયાત સામે સોનું આપતા. ભારતના બદલાતા ઈતિહાસનું પ્રતિબિંબ પાડતાં વસ્ત્રોનું આ સંગ્રહ સ્થાન અભ્યાસીઓ ઉપરાંત કુશળ કારીગરો માટે પણ ભારે ઉપયોગી બની ગયું છે. ત્યારે કેટલીક મિલોની આધુનિક ડિઝાઈનો આજની અને ૨૦૦ વર્ષ પહેલાંની અમુક ડિઝાઈનો સાથે સરખાવીએ તો તરત ખ્યાલ આવી જાય છે કે બન્નેમાં કેટલું બધું સામ્ય છે.

આ મ્યુઝિયમમાં રાખેલા ઘણા નમૂનાઓમાં નાથદ્વારના વલ્લભચાર્યના સમયની પણ પ્રતિકૃતિઓ છે. સુતરાઉ કાપડ પર સીલ્વર અને ગોલ્ડ પીગમેન્ટ પ્રિન્ટિંગ ધરાવતા ‘પિછવાઈ’ નમૂનાઓમાં નંદમહોત્સવ, ગોવર્ધન ઉત્સવ, અગ્રકૂટ ઉત્સવ વગેરે કલાત્મક પણે રજૂ કરવામાં આવ્યા છે.

અહીં તો ૧૭મી સદીની ૩૨૪૧૨ની સાર્ઈઝની જયપુરની જાજમ પણ છે અને ૧૬૪૦ની સાલમાં જયપુરના અંબર પેલેસ માટે મદ્રાસમાં બનેલું વોલ હેન્ગીંગ પણ છે. એ જ સદીની ગુજરાતમાં બનેલી ‘સમર કારપેટ’ અને ૧૮મી સદીના મુઘલ દરબારોમાં બેગમોના રૂમ પરનો ઝનાના પરદો પણ જોવા મળે છે. એક બાજુ જૂના જમાનાની પાલખી અને રથ, તો બીજી બાજુ કાઠિયાવાડી કોડિયાથી માંડી રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશનાં ભાતીગળ વસ્ત્રો પણ નજરને જકડી રાખે છે. જેનાં માટે પાટણ પ્રખ્યાત છે એ પટોળાં આમ તો ૧૨મી સદીથી પ્રચલિત થયાં, પણ ઈ.સ. પૂર્વે ચોથી સદીમાં ‘પટોળિકા’ શબ્દ વપરાશમાં હતો. ૭મી સદીમાં પટોળાની કિંમત રૂ. ૮ અને સૌથી મોઢું હોય તો રૂ. ૪૦ હતી. ત્રણસો વર્ષ પહેલાં ભારતમાં ડય અને અંગ્રેજો આ પટોળાં ખરીદ કરી ફિલીપાઈન્સ જાવા, બોર્નીઓ અને સુમાત્રા ખાતે નિકાસ કરતા. જ્યાં લગનની સાડી તરીકે પટોળાં વપરાતાં હતાં.

કદાચ બહુ જ નિષ્ણાત વેપારીને જ ખબર હશે કે પટોળામાં પણ ગુજરાતે ત્રણ વિવિધ સ્ટાઈલ આપી હતી. ખંભાતના પટોળામાં મરૂન કલરના બેકગ્રાઉન્ડમાં સફેદ જાળી, પાટણના પટોળામાં હાથી-ફૂલ વગેરે આ કૃતિઓ વાળી બોર્ડર અને સુરતના પટોળામાં લીલીબોર્ડર તથા લાલ જાળી ખાસ પ્રસિદ્ધિ પામ્યા હતા. ગુજરાતમાં બનેલું ૧૭મી સદીનું વોલ હેન્ગીંગ અંગ્રેજોને ભેટ અપાયું હતું જે ઈંગ્લેન્ડના સસેક્સમાંથી આ મ્યુઝિયમ માટે પાછું મેળવાયું.

એક બાજુ કચ્છ-કાઠિયાવાડ વિભાગ તો બીજી બાજુ ગુજરાત-રાજસ્થાની રંગબેરંગી બાંધણીઓ, ઓરિસ્સાના વિશાળ કાયાવાળા કપડાના ઘોડા અને કાઠિયાવાડનો રથ, ગઈ સદીની સ્ત્રીઓના આભલાવાળા કમખા, તેમજ ઔરંગઝાબાદ ત્રિચીનો પલ્લીના પુરુષોના ઝભ્ખા જેવા હિમરૂ... જાણે કે વસ્ત્રો દ્વારા ઈતિહાસ સજીવન થઈ રહ્યો હોય. ધોળપ્રાના મહારાજા શ્રીરાજ મેઘરાજે તેમના ખાનગી સંગ્રહની સામગ્રીઓ આ મ્યુઝિયમને ભેટ આપી છે. જે બેકરૂમમાં સાચવી રાખવામાં આવી છે. ગુજરાતમાં જેને બાંધણી કહેવાઈ, રાજસ્થાનમાં જે ચુંદરી કહેવાઈ અને ઉત્તરોત્તરમાં જે પ્લાંગી કહેવાઈ તેનો વિભાગ અલગ છે. કહેવાય છે કે લુંગી શબ્દ આ ઈન્ડોનેશિયાના પ્લાંગીનો અપભ્રંશ છે.

આ મ્યુઝિયમમાં નાનકડા રૂમની સાર્ઈઝ જેવી સીલ્વર કલરની માછલી જેવા આકારનું એક વિશાળ કાપડ ઇટનું જોઈ મને વિચાર થયો કે આ માછલીનું અહીં શું સ્થાન ?

તે માછલી ન હતી, પણ ડ્રેગનના મોઢાવાળું, માછલી જેવા આકારનું ‘મહિમરાત’ હતું. મહિમરાત એટલે

શુકન રૂપે ગણાતું ઈનામ. ટોન્કના નવાબે લડાઈમાં જીત કરી તેથી ખુશ થઈ મુઘલ બાદશાહે આ મહિમરાત બે આપેલું. ત્યારપછી જ્યારે પછા ટોન્કના નવાબ લડાઈમાં જતા ત્યારે એને સાથે લઈ જતા. જાણે કે એક જાતનો મોભો મને અહીંથી જ ખબર પડી કે મુસ્લિમ બાદશાહોને અપાતાં આવાં શુકનવંતાં ઈનામો મહિમરાત કહેવાતાં અને હિન્દુ રાજાઓને અપાતાં તે 'સવાઈ' કહેવાતાં. સામાન્ય ધ્વજની સાર્વજનિક કરતાં સવાગણું એટલે સવાઈ. આપણા ઇતિહાસ સવાઈ માધવરાવ વગેરેનો ઉલ્લેખ છે તે દર્શાવે છે કે આ રાજાઓએ લડાઈમાં જીત કર્યા પછી મુઘલ બાદશાહોએ તેમને આવા મોભાથી નવાજ્યા હશે અને માધવરાવ લડાઈમાં 'સવાઈ' લઈને નીકળતા એટલે સવાઈ માધવરાવ કહેવાયા.

આ મ્યુઝિયમમાં ક્યાંયે પ્રકાશ સીધો કલાકૃતિઓ પર પડવા દેવામાં આવ્યો નથી. બધા બલ્બ છુપાવી રખાયા છે. ફોટોગ્રાફીની તો સખત મનાઈ કરવામાં આવી છે. ફોટાઓ સામે વાંધો નથી, પણ વરસોની મહેનત બા આ સંગ્રહ એકઠો થયો છે. ફલેશગનનો ઝખકારો થાય તો નાજુક ચિત્રોને અસર પહોંચે. આ વારસો સંભાળ રાખવાનો છે.'

અગર મને કોઈ પૂછે કે તમને આ મ્યુઝિયમમાં સૌથી વધુ શું પસંદ આવ્યું ? તો હું તો જવાબ આપું : તેના આગળના ભાગમાં લગાડેલાં બારી બારણાં અને દરવાજા. હસવાની વાત નથી. આ મ્યુઝિયમની આગળને આખી દીવાલ બારી બારણાં અને દરવાજા સહિત અંગ્રેજો અહીંથી લઈ ગયા હતા અને લંડનના આલબર્ટ મ્યુઝિયમમાં રાખ્યાં હતાં. અમદાવાદની આ કલાકૃતિ પાછી મેળવવા માટે કેલિકોવાળાઓએ વિનંતી પણ કરી હતી અને સ્વરાજ આવ્યા પછી અંગ્રેજોએ આ કૃતિ પાછી આપી હતી. મહામહેનતે આ આખો ભાગ હેમખેમ અમદાવાદ પહોંચ્યો.

મ્યુઝિયમના સાત વિભાગ

ભારતનાં ઐતિહાસિક વસ્ત્રોનો સંગ્રહ, સાચવણી અને પ્રદર્શન માટે સ્થપાયેલા આ મ્યુઝિયમનો વહીવટ કેલિકો મ્યુઝિયમ સોસાયટી કરે છે. આ પ્રદર્શનમાં વણેલી, છાપેલી, રંગેલી અને એમ્બ્રોઈડરી કરેલી કૃતિઓનું અનુપમ સંગ્રહ છે. વિજ્ઞાન, ટેકનોલોજી અને ડિઝાઈનનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવાનો આ મ્યુઝિયમનો હેતુ છે. હા બનાવટનાં વસ્ત્રો પર અહીં વધારે ભાર મુકાયો છે. જે કલાકૃતિ મળી શકે તેમ ન હોય તેના ફોટોગ્રાફ પણ આ મ્યુઝિયમ એકઠા કરે છે તેને કારણે કોટાનો સંગ્રહ વધતો જ જાય છે.

વિદેશી સહેલાણીઓને સરળ રીતે ભારતીય શૈલી સમજાઈ જાય એવું વર્ણન પણ અહીં આપવામાં આવ્યું છે. દાખલા તરીકે બ્લોક પ્રિન્ટિંગ એટલે લાકડાનો કલાત્મક બ્લોક બનાવી કાપડ પર છાપાઈ કરવી. રેસીસ્ટ પ્રિન્ટિંગ એટલે કાપડના અમુક ભાગમાં એવી જાતનો પદાર્થ લગાડવાનો કે ત્યાં રંગ બિલકુલ ન લાગે. મોરડન્ટ ડાઈંગ એટલે કાપડ પર અમુક કેમિકલોથી ડિઝાઈન કરીને બીજા કેમિકલોમાં બોળવાનું જેથી ડિઝાઈનો ઊઠી આવે. ટાઈ-ડાઈ એટલે કાપડનો અમુક ભાગ દોરાથી બાંધી લેવાનો અને પછી તેને રંગમાં ઝળોળવાનું જેથી દોરા ખોલ્યા પછી અનોખી ભાત મળે. ઈકર-ટાઈ-ડાઈટમાં અમુક દોરા પહેલેથી જ રંગેલા હોય છે.

મ્યુઝિયમ સાત વિભાગોમાં વહેંચાયેલું છે. (૧) ચિત્રેલાં અને છાપેલાં ભારતીય વસ્ત્રો (૨) ભારતીય એમ્બ્રોઈડરી (૩) ભારતીય પીગમેન્ટ પ્રિન્ટિંગ (૪) ટાઈ-ડાઈ વસ્ત્રો (૫) કોસ્મ્યુમ (૬) બ્રોકેડ (૭) ભારતીય વેલ્વેટ અને જાજમો.

નોંધ : કેલિકો મિલના કેમ્પસમાં આવેલું ટેક્સટાઈલ્સ મ્યુઝિયમ હાલમાં અમદાવાદના શાહિબાગ વિસ્તારમાં અંડરબ્રિજ પાસે ખસેડવામાં આવેલું છે.

શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર - કોબા

ડૉ. મીનળ શેલત*

સમ્રાટ સમ્પ્રતિ મ્યુઝીયમ :

અમદાવાદ-ગાંધીનગર રાજમાર્ગ પર સાબરમતી નદીના તીરે સુરમ્ય વૃક્ષોથી દોરાયેલ શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્ર- કોબા જ્ઞાનતીર્થ પ્રાકૃતિક શાન્તિપૂર્ણ વાતાવરણનો અનુભવ કરાવે છે. આ કેન્દ્રની સ્થાપના ગચ્છાધિપતિ જૈનાચાર્ય શ્રી કેલાસસાગરસૂરીશ્વરજીના પ્રશિષ્ય યુગદંષ્ટા આચાર્ય શ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજીના આશીર્વાદથી ૨૬ ડિસેમ્બર ૧૯૮૮માં થઈ હતી. અહીં ધર્મ, આરાધના અને જ્ઞાન સાધનાની કોઈ એકાદ પ્રવૃત્તિ જ નહીં પરંતુ જ્ઞાન અને ધર્મની અનેક પ્રવૃત્તિઓ થાય છે. જેના ઉત્તમ નમૂના ત્યાંનું સમ્રાટ સમ્પ્રતિ સંગ્રહાલય, હસ્તપ્રત ભાંડાગાર (મ્યુઝિયમ) અને કમ્પ્યુટરાઈઝ શોપ કેન્દ્ર છે.

આ જ્ઞાનમંદિરના પ્રથમ મજલા પર સમ્રાટ સમ્પ્રતિ સંગ્રહાલય આવેલું છે. પુરાતત્ત્વવિદો અને જિજ્ઞાસુ દર્શકો માટે પ્રાચીન ભારતીય શિલ્પ તથા કલા પરંપરાનાં ગૌરવમય દર્શન આ સ્થળ પર થાય છે. પાષાણ (પથ્થર) તથા ધાતુ મૂર્તિઓ, તાડપત્ર તથા કાગળ પટ લખેલ પાંડુલિપિ, લઘુચિત્ર, વિશ્વપ્રિપત્ર, લાકડા તથા હાથીદંતથી બનેલ પ્રાચીન તથા અર્વાચીન અદિતીય કલાકૃતિઓ તથા અન્ય પુરાવસ્તુકીય વસ્તુઓને બહુ જ પ્રભાવશાળી ઢંગથી ધાર્મિક તથા સાંસ્કૃતિક ગૌરવને અનુરૂપ પ્રદર્શિત કરાઈ છે.

આ સંગ્રહાલયનું વિશિષ્ટ આકર્ષણ પરમાર્હત કુમારપાળ ખંડ છે. જ્યાં વિશેષ રૂપે જૈન શ્રુતની શ્રવણ પરંપરાથી શરૂ કરી શિલા, તામ્રપત્ર ભૂર્જપત્ર, તાડપત્ર તથા હાથથી બનેલ કાગળ પર લેખન કલાના વિકાસની પ્રક્રિયા (યાત્રા) દર્શાવી છે. જેને જોઈને આપણને આપણા પૂર્વજો દ્વારા મેળવેલ આધ્યાત્મિક ઉત્કર્ષ, સાંસ્કૃતિક ગૌરવ તથા કલાની શ્રેષ્ઠતાના દર્શન થાય છે. સંગ્રહાલયને વધુ સમૃદ્ધ કરવાના પ્રયાસ થઈ રહ્યા છે. તથા સમય-સમય પર વિશિષ્ટ પ્રદર્શન પણ આયોજિત કરવામાં આવે છે.

શ્રુત સરિતા

શ્રી મહાવીર જૈન આરાધના કેન્દ્રમાં આવતા દર્શનાર્થીઓ તથા જ્ઞાન-વિપાસુઓને અહીં યોગ્ય કિંમતે જૈન સાહિત્ય તથા આરાધના સામગ્રી ઉપલબ્ધ થઈ શકે છે.

દેવદ્વિગણિ ક્ષમાશ્રમજ્ઞ હસ્તપ્રત ભાંડાગાર :

અહીં લગભગ બે લાખથી વધુ પ્રાચીન દુર્લભ હસ્તલિખિત ગ્રાન્થગ્રંથ (પ્રતો) સંગ્રહાયેલ છે. જેમાં આગમ, ન્યાય, દર્શન, યોગ, વ્યાકરણ, ઇતિહાસ આદિ વિષયો સંબંધિત જ્ઞાનનો ભંડાર છે. આ ભાંડાગારમાં ૩૦૦૦ થી વધુ પ્રાચીન તથા અમૂલ્ય તાડપત્રીય ગ્રંથ સંગૃહીત છે. આટલો વિશાળ સંગ્રહ કોઈ પણ જ્ઞાનભંડાર માટે ગૌરવનો વિષય છે. આચાર્યશ્રી પદ્મસાગરસૂરીશ્વરજી એ પોતાની સમગ્ર ભારતની પદયાત્રા દરમ્યાન નાનાં-નાનાં ગામોમાં અસુરક્ષિત, ઉપેક્ષિત તથા નષ્ટ થઈ રહેલ ભારતીય સંસ્કૃતિની આ અમૂલ્ય (નિધિ) લોકોને પ્રેરિત કરી સંગૃહીત કરાવી છે. જેમાં અનેક હસ્તલિખિત ગ્રંથ સુવર્ણ તથા રજતથી આવેળિત છે તથા સેંકડો સચિત્ર છે.

અહીં આ બહુમૂલ્ય કૃતિઓને વિશેષ રૂપથી બનેલ ઋતુજન્ય દોષોથી મુક્ત ઓરડાઓમાં પારંપરિક ઢંગ (પરંપરાગત રીતે)થી વિશિષ્ટ પ્રકારની લાકડાની પેટીઓમાં સંરક્ષિત કરવામાં આવી છે. ક્ષતિ પામેલ પ્રતોને રાસાયણિક પ્રક્રિયાથી સુરક્ષિત કરવાની વિશાળ યોજના છે. મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથોની માઈક્રોફિલ્મ, કમ્પ્યુટર સ્કેનિંગ (કમ્પ્યુટર પ્રિન્ટ) કરવાની પણ યોજના છે.

* પ્રાધ્યાપક, ઇતિહાસ વિભાગ, શ્રી એચ.કે.આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ-૯

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૧૬

આર્યસુધર્માસ્વામી શ્રુતાગાર :

જ્ઞાનમંદિરના ભોંયરામાં વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ માટે અધ્યયનની સુંદર વ્યવસ્થા સહિત ગ્રંથાલય છે. જ્યાં કુલ એક લાખ મુદ્રિત પ્રતો અને પુસ્તકો છે. ગ્રંથાલયમાં ભારતીય સંસ્કૃતિ, સભ્યતા, ધર્મ અને દર્શન ઉપરાંત વિશેષ રૂપથી જૈનધર્મ સંબંધિત સામગ્રી અધિક છે. આ સામગ્રીને એટલી અધિક સમૃદ્ધ કરાઈ રહી છે કે જૈન ધર્મ સંબંધી કોઈ પણ જાણસુ અહીં આવી પોતાના જિજ્ઞાસા સંતોષી શકે.

આર્યરક્ષિતસૂરિ શોધસાગર :

જ્ઞાનમંદિરમાં સંગ્રહિત હસ્તલિખિત ગ્રંથો તથા મુદ્રિત પુસ્તકોની વ્યવસ્થા કરવી એ જટિલ કાર્ય છે. પરંતુ ગ્રંથ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થઈ શકે તે માટે બહુહેતુ કોમ્પ્યુટર કેન્દ્ર જ્ઞાનમંદિરના દ્વિતીય મજલે કાર્યરત છે. ગ્રંથાલય સેવામાં કમ્પ્યુટરનું મહત્ત્વ વર્તમાન સમયમાં અત્યંત આવશ્યક થઈ ગયું છે.

હસ્તલિખિત તથા મુદ્રિત ગ્રંથો, તેમાં સમાવિષ્ટ કૃતિઓ તથા પત્ર પત્રિકાઓનું વિશદ સૂચિપત્ર તથા વિસ્તૃત સૂચનાઓ અનોખી પદ્ધતિથી વિશ્વમાં પ્રથમ વાર કમ્પ્યુટરરાઈઝ કરવામાં આવી રહી છે. તેના પરિણામ સ્વરૂપ કોઈ પણ પ્રકાશન, કૃતિ, કર્તા, સંપાદક, પ્રકાશક, પ્રકાશન વર્ષ, ગ્રંથમાલા, કૃતિના પ્રથમ તથા અંતિમ વાક્યો, રચના સ્થળ, રચના વર્ષ વગેરે સંબંધિત કોઈની પણ ઓછામાં ઓછા બે અક્ષરોની જાણકારીથી પરસ્પર સંબંધિત અન્ય વિવરણોની વિસ્તૃત સૂચનાઓ બહુ જ સરળતાથી ઉપલબ્ધ થતી જોઈ વિદ્વદ્ વર્ગ આશ્ચર્યચકિત થઈ જાય છે.

દર્શકો તથા વિદ્વાનોએ અહીંની વ્યવસ્થાની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. તથા તથા લાંબા સમય સુધી હસ્તપ્રતોને રક્ષિત કરવાની વ્યવસ્થાથી પ્રભાવિત થઈ અનેક જૈન સંઘોએ બંધ પડેલ જ્ઞાનભંડાર તથા લોકોએ સ્વયં પોતાના વ્યક્તિગત સંગ્રહો ને અહીં ભેટ આપ્યા છે.

વડોદરાનું મુખ્ય સંગ્રહાલય : (બરોડા મ્યુઝિયમ એન્ડ પિક્ચર ગેલરી)

ડૉ. આર.ટી.સાવલિયા*

આ સંગ્રહાલયનો શિવારોપણ વિધિ મહારાજ સયાજીરાવ ત્રીજાના હસ્તે ઈ.સ. ૧૮૮૭માં થયો હતો. પ્રજાના કલ્યાણ અને કેળવણી માટે એમણે આ સંગ્રહાલયની સ્થાપના કરી હતી. મહારાજાએ પોતાના દેશ-વિદેશના પ્રવાસ દરમિયાન ઘણા દેશોમાંથી કલા અને સૌંદર્યલક્ષી મૂલ્ય ધરાવતી દુષપ્રાપ્ય ચીજ-વસ્તુઓ-નમૂનાઓનો સંગ્રહ કરેલો. આ બધા અમૂલ્ય નમૂનાઓ એમણે આ સંગ્રહાલયને ભેટ આપ્યા. જેથી પ્રજાજનો આ નમૂનાઓ નિહાળી વિવિધ સાંસ્કૃતિક વૈભવ-વારસાની જાણકારી મેળવી શકે અને પોતાની સંસ્કૃતિની જાળવણી માટે જાગૃત બને. આને લીધે આજે વડોદરાના આ મુખ્ય સંગ્રહાલય પાસે ઘણા દુર્લભ નમૂનાઓ છે અને તેને કારણે તે આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ ધરાવે છે.

આ સંગ્રહાલયની ઈમારતનું બાંધકામ ૧૮૪૯ માં પૂરું થયું હતું. આ સંગ્રહાલય સાથે જોડાયેલી પિક્ચર ગેલરી-ચિત્રવીથિકા)નું બાંધકામ ૧૯૦૮માં શરૂ થયું અને ૧૯૧૪માં પૂર્ણ થયું. ૧૯૨૧માં તેને જહેર જનતા માટે ખુલ્લી મુકવામાં આવી. ઈન્ડો-સેરેસેનિક શૈલીમાં બાંધવામાં આવેલા આ સંગ્રહાલય અને પિક્ચર ગેલરીમાં બે અલગ મકાનો છે, છતાં બન્ને એક આંતરમાર્ગ દ્વારા એકબીજા સાથે જોડાયેલા છે.

ઈ.સ. ૧૯૪૩માં પ્રદર્શિત નમૂનાઓને વધુ રસપ્રદ અને માહિતી સભર બનાવવા માટે સંગ્રહાલયને ફરીથી વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં ગોઠવવામાં આવ્યા. ૧૯૪૯માં મુંબઈ રાજ્યની સ્થાપના થતાં આ સંગ્રહાલયનો વહીવટ મુંબઈ સરકારના કેળવણી ખાતાના હાથમાં ગયો. જેના પ્રથમ નિયામક જે.એફ.બ્લેક હતા.

આ સંગ્રહાલયને લોકભોગ્ય બનાવવા માટે ભૂસ્તરશાસ્ત્ર, પ્રાણીશાસ્ત્ર, માનવવિદ્યા, પુરાવસ્તુવિદ્યા, સંસ્કૃતિ કલા, લોકકલા જેવા વિવિધ વિષયોને લગતા વિભાગોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે.

આ સંગ્રહાલયના ભોંયતળિયે ‘યુરોપીય ખંડો’ તરીકે ઓળખાતા ચાર ખંડો છે. જેમાં ઈ.સ. ૭મી સદીથી લઈને ૨૦મી સદી સુધીના ગ્રીકો-રોમન તથા યુરોપીયન કલાના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. એક ખંડમાં લઘુચિત્રો રાખવામાં આવ્યાં છે. મુખ્ય મકાનની છ ગેલરીઓમાં એશિયાઈ દેશોની સંસ્કૃતિ-કલાને પ્રદર્શિત કરેલી છે. એમાં એક ગેલરી બર્મા, સિયામ, મલાયા, ઈન્ડો-ચાઇના અને ઈન્ડોનેશિયાના નમૂનાઓ છે. આ નમૂનાઓમાં ૧૭મી સદીમાં તૈયાર થયેલ નેવારી ચિત્ર, એક મોટો ચાંદીનો વાજ તથા જાતક કથાનાં દશ્યો કંડારેલ લાકડાની એક તાસક નોંધપાત્ર છે. બીજી ગેલરી ‘જાપાનીઝ ખંડ’ તરીકે ઓળખાય છે. જેમાં જાપાનના ધર્મ, સંસ્કૃતિ અને કલાને લગતા નમૂનાઓ ગોઠવ્યા છે. ત્રીજી ગેલરી તિબેટી-નેપાલીઝ કલા-સંસ્કૃતિને વ્યક્ત કરતાં નમૂનાઓથી સુશોભિત કરેલી છે. ચોથી ગેલરીમાં ઈજિપ્ત બેલિબોનની પ્રાચીન સંસ્કૃતિ, સભ્યતા અને કલાના નમૂનાઓ અને અન્ય ગેલરીઓમાં ચાઈનીઝ અને ઈસ્લામ ધર્મ પાળતા દેશોના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરેલા છે.

પાંચ ગેલરીઓમાં સિકાકાઓનો સંગ્રહ, ભારતીય કલા અને સંસ્કૃતિને લગતા નમૂનાઓ કાળક્રમે વર્ગીકૃત કરી દર્શાવેલ છે. છેડાની ગેલરીમાં પ્રાગૈતિહાસિક અને આદ્ય-ઐતિહાસિક સંસ્કૃતિ-કલાના અવશેષો ગોઠવેલ છે. બીજા છેડાની ગેલરીમાં મૌર્યકાલથી આરંભીને ઈ.સ. ૧૫મી સદી સુધીના નમૂનાઓ તથા ત્રીજી ગેલરીમાં વડોદરા રાજ્યના ઇતિહાસને લગતા નમૂનાઓ, ચોથી ગેલરીના આદ્ય ઐતિહાસિક કાલના અવશેષો તથા ચિત્રો અને પાંચમી ગેલરી કે જે ‘વડોદરા ખંડ’ તરીકે જાણીતી છે, તેમાં ગુજરાતી અને મરાઠી કલાના નમૂનાઓ ભારતીય લઘુચિત્રો તથા આધુનિક કલાનાં ચિત્રોનો સંગ્રહ છે.

૧૫ મી થી ૧૮મી સદી સુધીનાં યુરોપિયન ચિત્રોને બે ખંડોમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે અને ૧૯મી સદીનાં

★ અધ્યાપક, ભો.જે. વિદ્યાભવન, એચ.કે. કોલેજ કમ્પાઉન્ડ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૧૮

ચિત્રોને બીજા ખંડમાં ગોઠવવામાં આવ્યાં છે. ભારતના આધુનિક કલાના નમૂનાઓને અન્ય બે ગેલરીઓમાં પ્રદર્શિત કરેલા છે. બીજી ગેલરી બુનર ગેલરી અને રોરી ગેલરી તરીકે જાણીતી છે.

ઉપરના મજલે ગેલરીમાં પ્રાકૃતિક ઈતિહાસને લગતા નમૂનાઓ ગોઠવવામાં આવ્યા છે. તેમાં પશ્ચિમ તરફની ગેલરી પ્રાણીશાસ્ત્રવિષયક નમૂનાઓ ધરાવે છે અને પૂર્વ તરફના ભાગની ગેલરી ભૂસ્તરશાસ્ત્ર તથા પ્રાચી પ્રાણીવિદ્યાના નમૂનાઓ ધરાવે છે.

અન્ય બે ગેલરીમાં માનવજાતિશાસ્ત્રને અનુલક્ષીને વસ્ત્રો, વાઘો ખેતીને લગતાં સાધનો, હોડી, સ્ટીમર તથા વરાળથી ચાલતા એન્જિન મૂકવામાં આવ્યાં છે.

પ્રાગૈતિહાસિક વિભાગમાં મોહેં-જો-દરો અને હરપ્પાની પ્રાચીન પાષાણયુગ તથા નૂતન પાષાણયુગની સંસ્કૃતિ તથા પ્રાગૈતિહાસિક કાળનો વિકાસનો તબક્કો વગેરે ઉદાહરણ દ્વારા સુંદર રીતે સજ્જવવામાં આવ્યાં છે. તદ્દઉપરાંત આ વિભાગમાં ઉત્તર તથા પૂર્વ ગુજરાતમાંથી એકઠા કરેલા પ્રાચીન પાષાણયુગ અને લઘુપાષાણયુગના અવશેષો પણ પ્રદર્શિત કરેલા છે.

પુરાતત્ત્વવસ્તુ વિદ્યાને લગતા વિશાળ વિભાગમાં મોટી સંખ્યામાં મહત્વનાં પાષાણશિલ્પો, કાંસા અને માટીની મૂર્તિઓ તથા લાકડાના કોતરણીયુક્ત નમૂનાઓ છે. શિલ્પોમાં, ગુજરાતના સાબરકાંઠા જિલ્લાના રોડ શામળાજી વગેરેમાંથી મળી આવેલાં ગુપ્ત સમયનાં તથા તે પછીના સમયનાં શિલ્પો, મધ્યયુગીન જૈન તીર્થંકરોની મૂર્તિઓનો સમાવેશ થાય છે. આમાં, ખાસ કરીને ગુપ્ત સમયની ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી શિવ, ચામુંડા, ગણેશ અને માતૃકાઓની મૂર્તિઓ, ગુજરાતના બનાસકાંઠામાંથી મળી આવેલો સુંદર માતૃકાના શિલ્પોને સમૃદ્ધ ઉપર ગુજરાતમાંથી મળી આવેલી પાંચમી સદીની શિવ-પાર્વતીની મૂર્તિ, બંગાળમાંથી મળેલી વિષ્ણુની મૂર્તિ, દક્ષિણ ભારતમાંથી મળેલી તીર્થંકરની મૂર્તિ વગેરે ઉલ્લેખનીય શિલ્પો છે.

ધાતુ પ્રતિમાઓમાં વડોદરાની નજીક આવેલા અકોટામાંથી મળી આવેલી જૈન તીર્થંકરોની અને દેવદેવીઓની પ્રતિમાઓની પ્રતિમાઓ ઉલ્લેખનીય છે. આ વિભાગમાં પ્રવેશતા મુકવામાં આવેલ જૈનમંડપ એમાં જીવંત-સ્વામી ઋષભ દેવ અંબિકા વગેરેની કાંસાની લેખયુક્ત પ્રતિમાઓ ઉલ્લેખનીય છે.

૧૬મીથી ૧૮મી સદી દરમ્યાન ગુજરાતમાં વિકસેલ કાષ્ઠકલા કોતરણીનો ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. તે સિવાય પથ્થર ભૂસ્ત્રમાંથી મળી આવેલા સુંદર કોતરકામ કરેલા કાષ્ઠના નમૂનાઓ અહીં પ્રદર્શિત કરેલા છે.

કલા વિભાગમાં ભારતના વિભિન્ન ભાગોમાંથી એકત્ર કરેલા કાપડ ઉપરની કામગીરીના, હાથીદાંત ઉપર કરેલા કોતરકામના માટીકામના, ધાતુકામના, સ્થાપત્યના વિવિધ નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કર્યા છે. તદ્દઉપરાંત ચિત્રોના સંગ્રહમાં ગુજરાતના જૈન અને હિન્દુ લઘુચિત્રો ઉપરાંત રાજસ્થાની, મુઘલ ચિત્રો, પહાડી શૈલી જેવી કે મંડી, બસોલી, કાંગારા, કુલુ વગેરેના વિષય પ્રમાણેના ચિત્રોનો પ્રદર્શન આકર્ષણ ઊભું કરે છે. વળી, ગાયકવાડ રાજાઓના સમયમાં વડોદરા રાજ્યમાં કલાનો જે વિકાસ થયો, તે દર્શાવતો એક ખાસ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે, જે 'વડોદરા ખંડ' તરીકે ઓળખાય છે. તેમાં લાકડા ઉપરના કોતરકામના નમૂનાઓ, લઘુચિત્રો...કિનખાબ, કાચ ઉપરના ચિત્રકામના નમૂનાઓ, હથિયારો વગેરેના ઉત્તમ નમૂના દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ચીની સંસ્કૃતિનું નિરૂપણ કરતી ગેલરીમાં કેટલાંક સુંદર ચિત્રો તથા શિલ્પો, દસ્તાવેજો, કાંસાની મૂર્તિઓ હાથીદાંત, કાષ્ઠ, કાપડ, માટી, વગેરેમાં કરેલી સુંદર કારીગરીના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરેલા છે.

તિબેટો-નેપાલિઝ ગેલરીમાં, મોટા ભાગના મુખ્ય લામાઓની આકૃતિઓ તથા હિન્દુ દેવગણોને નિરૂપતી કાંસાની મૂર્તિઓનો ઘણો મોટો સંગ્રહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે. વળી, તેમાં કર્મકાંડમાં વપરાતાં ધાતુ અને દીવાઓ, હસ્તપ્રતો તિબેટના મંદિરોની ધજાઓ વગેરે પણ જોઈ શકાય છે. વળી, બૌદ્ધ દેવોનું નિરૂપણ કરતાં લઘુચિત્રો સાથેની તાડપત્ર ઉપર લખેલી પ્રજ્ઞા પારમિતાની હસ્તપત્ર તથા વિભિન્ન મુદ્રાઓ દર્શાવતી બુદ્ધની આકૃતિઓવાળી નેવારી હસ્તપત્ર અહીં ખાસ નોંધનીય છે.

જાપાનીઝ ગેલરીમાં શિલ્પો, કાષ્ઠકામ તથા લેકર કામ, ચિત્રો, સુશોભિત ધાતુકામ, કાપડ ઉપરની કામગીરી,

હાથીદાંત ઉપરનું કોતરકામ અને સિરેમીક-આ બધાના નમૂનાઓને પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં કમળ ઉપર બેઠેલા સાધુનો વેશ ધારણ કરેલા બોધિસત્વ ક્ષિતિગર્ભની પ્રતિમા તથા બૌદ્ધ મંદિરમાંથી મળેલું એક મોટું સુશોભિત ફાનસ- એ બન્ને ધ્યાનાકર્ષક નમૂનાઓ છે.

ઈજ્ઞો-બેબીલોનિયન ગેલરીમાં મમી વગેરે ઈજિપ્તના સાંસ્કૃતિક નમૂનાઓ તથા બેબીલોનિયાની સંસ્કૃતિના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરેલા છે.

ઈસ્લામિક ગેલરીમાં, અફઘાનિસ્તાન, ઈરાન, ઈરાક, ઈજ્ઞ, ઉત્તર આફ્રિકા અને સ્પેનમાંથી મળેલા કાપડ ઉપરની કામગીરીના નમૂનાઓ, કાંસાની મૂર્તિઓ, માટીકામના નમૂનાઓ, હાથીદાંતની વસ્તુઓ, લેકર-કામના નમૂનાઓ, ચિત્રો વગેરેને ગોઠવવામાં આવ્યા છે. વળી પર્શિયામાંથી મળી આવેલા ૧૫ મી થી ૧૭મી સદી સુધીના શાહનામા, સુસુફ-ઝુલેખા વગેરેનાં લઘુચિત્રો અને પર્શિયન તથા ઈન્ડો-પર્શિયન સચિત્ર હસ્તપત્રોનો સંગ્રહ અહીં દર્શાવવામાં આવ્યો છે.

પાશ્ચાત્ય (યુરોપિયન)ગેલરીમાં, જે યુરોપિયન તૈલી ચિત્રોનો સંગ્રહ પ્રદર્શિત કરેલો છે, તે પૌર્વાત્ય દેશોનાં શ્રેષ્ઠ સંગ્રહોમાંનો એક છે. અને તેમાં પહેલાંના પાશ્ચાત્ય રાજાઓનાં દુર્લભ તથા અજોડ મૌલિક તૈલચિત્રો ગોઠવાયેલાં છે. મહારાજા સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાએ આ ગેલરી તૈયાર કરેલી. આ ચિત્રો એકઠાં કરવાનું કામ મહારાજાએ લંડનનાં કલા-ગ્રેમી મિસ્ટર મેરીઓન એચ.સ્પાઈલમેનને સોંપ્યું હતું. ચિત્રોનો આ સંગ્રહ શરૂઆતથી તે અત્યાર સુધીના સમયની યુરોપિયન કલાનો ચિત્રાત્મક સારાંશ આપણી સમક્ષ રજૂ કરેલ છે. તેમાં મુખ્યત્વે બાયઝેન્ટાઈન શૈલી (જ્યારથી યુરોપિયન ચિત્રાત્મક કલા શરૂ થઈ) ઈટાલિયન શૈલી, સ્પેનિશ, ફ્લેમિશ શૈલી અને બ્રિટિશ શૈલીનાં ચિત્રો દર્શાવવામાં આવ્યાં છે. તદ્દઉપરાંત બેલ્જિયમ ઓસ્ટ્રિયન, રશિયન અને અન્ય યુરોપિયન શૈલીના ચિત્રો પણ અહીં પ્રદર્શિત કર્યાં છે. ચિત્રો સિવાય આ ગેલરીમાં ફાન્સ, ગ્રેટબ્રિટન, ઈટાલી અને જાપાનના કેટલાંક પ્રખ્યાત શિલ્પોની પ્રકૃતિઓ પણ મુકવામાં આવી છે.

આધુનિક ભારતીય ગેલરીમાં કનુ દેસાઈ, રવિશંકર રાવળ, સ્થાવક ચાવડા, રાજા, યુઘતાઈ-બેન્દ્રે, યજ્ઞેશ્વર શુક્લ, જૈમિનિરાય વગેરે આધુનિક કલાકારોની કૃતિઓ પ્રદર્શિત કરેલી છે.

યુરોપિયન કલા તથા સંસ્કૃતિ દર્શાવતા વિભાગમાં ગ્રીક અને રોમન શિલ્પોની પ્લાસ્ટરની તથા પાતુની પ્રતિકૃતિઓ, પાકી માટીના નમૂનાઓ કાંસુ, સોનું તથા ચાંદી ઉપર કરેલા પાતુકામના નમૂનાઓ વગેરેને દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

સ્કેલેટન ગેલરી મ્યુઝિયમના ભોંયરામાં આવેલી છે. આ ગેલરીમાં પ્રવેશતાંની સાથે જ બ્લુ વ્હેલ માછલીનું હાડપિંજર મુલાકાતીઓનું ધ્યાન જકડી લે છે. આ વ્હેલને ઈ.સ.૧૮૪૪માં પકડવામાં આવેલી વ્હેલની લંબાઈ ૭૨ ફૂટ છે. તદ્દઉપરાંત આ ગેલરીમાં માણસ, ચિમ્પાન્ઝી, જીરાફ, વગેરેનાં હાડપિંજરો પણ રાખવામાં આવ્યાં છે. ભારતમાં આ ગેલરી અજોડ છે.

હમણાં થોડા સમયથી આ મ્યુઝિયમમાં બાળકો માટેની ગેલરીનું આયોજન કરવામાં આવ્યું છે. ખાસ કરીને શાળાના બાળકોની જરૂરિયાતોને અનુલક્ષીને આ વિભાગમાં અમુક જ પસંદ કરેલી વસ્તુઓને પ્રદર્શિત કરેલી છે. તેમાં ભારતમાં સ્મારકો, પક્ષીઓના માળા, પશુઓની ઉત્ક્રાંતિ દર્શાવતા નમૂનાઓ પ્રાગૈતિહાસિક માનવ, ચંદ્ર ઉપર ઊતરતો માનવ, ગુજરાતની વિવિધ જાતિઓ, હિમાલય ઉપર પર્વતારોહણ, લોચલમાં થયેલું ખોદકામ, ભુદનું જીવન, અને અન્ય નાના નાના ડાહ્યોરામા પ્રદર્શિત કરેલા છે. આ ગેલરી મુલાકાતીઓ માટે ખૂબ જ આકર્ષક બની રહે છે અને શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તે ખૂબ ઉપયોગી થઈ પડી છે.

બરોડા મ્યુઝિયમ એ ગુજરાતમાં સૌથી મોટામાં મોટું અને ખૂબ અગત્યનું મ્યુઝિયમ છે. તે સ્ટેટ મ્યુઝિયમ તરીકે ઓળખાય છે અને ગુજરાતના મ્યુઝિયમ વહીવટી ખાતાના નિયામકની મુખ્ય કચેરી પણ આ મ્યુઝિયમમાં આવેલી છે. મ્યુઝિયમના નમૂનાઓની વિસ્તૃત વિગતો અને ચિત્રો સહિત તૈયાર કરેલ પુસ્તકો અને કાર્ડનું વેચાણ પણ અહીં થાય છે.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૨૦

ધરા ગુર્જરીનાં અલભ્ય સંગ્રહાલયો

પ્રા. અન્નપૂર્ણા શાહ*

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી ગુજરાતે દરેક ક્ષેત્રે પ્રગતિ કરી છે. તેમાં સંગ્રહાલય (મ્યુઝિયમ) ક્ષેત્રે સંખ્યા તેમજ ગુણવત્તાની દૃષ્ટિએ સારો વિકાસ સાધ્યો છે. જો કે સંગ્રહાલય અંગેની વિભાવના પશ્ચિમમાંથી આવેલી છે. પ્રાચીન ગ્રીસમાં Mousseion અર્થાત્ મ્યુસિસ યાને વિદ્યાદેવીનું મંદિર, વિદ્યાધામ ગણાતું. તેમાંથી 'મ્યુઝિયમ' શબ્દ ૧૫મી સદી પછી ખાનગી સંગ્રહોને લાગુ પડ્યો. ઈંગ્લેન્ડમાં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમની સ્થાપના પછી ચાલીસેક વર્ષમાં ઈ.સ. ૧૭૮૬માં ભારતમાં સંગ્રહાલયનો પ્રારંભ થયો. ગુજરાતમાં સૌ પ્રથમ મ્યુઝિયમ ભુજમાં 'કચ્છ મ્યુઝિયમ' નામે અસ્તિત્વમાં આવ્યું. આ મ્યુઝિયમ કે સંગ્રહસ્થાન અજાયબીઓના ભંડાર તરીકે ગણાતું. જો કે સંગ્રહસ્થાનનાં ધ્યેય અને ક્ષેત્ર ઘણાં વિશાળ છે. અધ્યયન, સંશોધન તેમજ આનંદપ્રમોદના સાધન તરીકે માનવ અને પર્યાવરણના પદાર્થના પુરાવાઓનું સંપાદન, સંશોધન અને સંરક્ષણ કરી પ્રદર્શન દ્વારા સમાજસેવા કરવાનો એની પાછળ આશય છે.

જૂનાગઢ સંગ્રહાલય, જૂનાગઢ

જૂનાગઢના પ્રાણી સંગ્રહાલય 'સકરબાગ'માં 'રસુલખાનજી મ્યુઝિયમ' શરૂ થયેલું. તે આઝાદી પછી 'જૂનાગઢ મ્યુઝિયમ' તરીકે ઓળખાય છે. ઈ.સ. ૧૮૯૭માં શહેરના મધ્યભાગમાં બહાદુરખાનજી પુસ્તકાલય અને રસુલખાનજી મ્યુઝિયમનાં મકાન બાંધવાનો નિર્ણય ત્યારના જૂનાગઢ રાજ્યે લીધેલો ને તે પ્રમાણે રજી ડિસેમ્બર, ૧૮૯૭માં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ સેન્ટ હર્સ્ટે એનું શિલારોપણ કર્યું. ઈ.સ. ૧૯૦૧ની ૫મી ડિસેમ્બર એ બંને મકાનોનું ઉદ્ઘાટન થયું અને નવાબને મળેલી વિભિન્ન કલાકૃતિઓને સંગ્રહાલયમાં રાખવામાં આવી. નવાબ સાહેબના નામ ઉપરથી 'રસુલખાનજી મ્યુઝિયમ' એવું નામકરણ થયું. પાછળથી તેને ઉપર્યુક્ત 'સકરબાગ' ખાતે ખસેડવામાં આવ્યું.

આ મ્યુઝિયમમાં સ્થાનિક કલાકૃતિઓ, ઐતિહાસિક ઉત્ખનનો દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી ચીજવસ્તુઓ રાખવામાં આવી હતી. ઈ.સ. ૧૯૪૮માં ઈંટવા ટેકરીમાંથી મળેલા પ્રાચીન અવશેષો પણ એમાં રાખવામાં આવ્યા છે. પુરાતત્ત્વીય નમૂનાઓ ઉપરાંત કલા અને હુન્નર તથા ભૂસ્તરવિદ્યા અને પ્રાણીવિદ્યાના વિભાગો ધ્યાનાકર્ષક છે.

વિન્ચેસ્ટર મ્યુઝિયમ, સુરત

સુરત જિલ્લાના કલેક્ટર અને સુરત બરો નગરપાલિકાના પ્રમુખ શ્રી વિન્ચેસ્ટરના નામ ઉપરથી આ સંગ્રહાલય તેમના નામે ઓળખાતું હતું. આઝાદી પછી તે 'સરદાર વલ્લભભાઈ પટેલ મ્યુઝિયમ, સુરત' એવા નામે સંબોધવા લાગ્યું. અત્યારનો 'ગાંધીબાગ' ત્યારે 'રાણી વિક્ટોરિયા બાગ' તરીકે ઓળખાતો હતો. તેના એક ખૂણામાં આ સંગ્રહાલય હતું. ઈ.સ. ૧૯૫૨માં સુરત બરો મ્યુનિસિપાલિટીએ શતાબ્દી ઉત્સવ ઉજવ્યો ત્યારે આ સંગ્રહાલયને પ્રોત્સાહન મળ્યું. ૧૯૫૬માં એના માટે ખાસ મકાન બંધાયું. ૧૯૫૯માં પ્રકાશિત થયેલી રિપોર્ટરીમાં આ મ્યુઝિયમનું સ્થાપના વર્ષ ૧૮૯૦ બતાવ્યું છે. ત્યાર પછીની રિપોર્ટરીમાં સ્થાપના વર્ષ ઈ.સ. ૧૮૯૧ બતાવવામાં આવેલ છે.

આ મ્યુઝિયમના કેટલાક નવા વિભાગો ઉમેરી તેને અદ્યતન બનાવવા પ્રયત્ન કર્યો છે. એમાં રાજપૂત, મુઘલ, કાંગરા અને ગુજરાતી શૈલીનાં ચિત્રો, સચિત્ર હસ્તપ્રતો, શિલ્પકૃતિઓ, ધાતુ પ્રતિમાઓ, હસ્તકલાના વૈવિધ્યપૂર્ણ નમૂનાઓ પોશાકો, હસ્તપ્રતો, તામ્રપત્રો, આયુધો, વાદ્યો, પ્રાણીવિદ્યા વગેરેના બહુમૂલ્ય નમૂનાઓ સંઘરાયેલા છે.

પ્રભાસ પાટણ મ્યુઝિયમ, પ્રભાસપાટણ

ઈ.સ. ૧૯૫૧માં આ સંગ્રહાલયની સ્થાપના થયેલી. જૂના સોમનાથ મંદિરના અવશેષો નવું મંદિર બંધાતાં ત્યાં મુકાયા છે. ઉપરાંત જૂના મંદિરના પાયામાંથી ઉત્ખનન સમયે મળેલા અવશેષો, પ્રાચીન શાવના દીબામાંથી

* વ્યાખ્યાતા, માતૃશ્રી વિરભાઈમા મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

મળેલા અવશેષો તથા નગરના ટીંબામાંથી મળેલા અવશેષો એમ વિવિધ સ્થળોએથી મળેલા અવશેષો અહીં સંગ્રહાયેલા છે. ઉપરાંત શિલ્પકૃતિઓ, અભિલેખો, સિક્કાઓ તથા મૃદ્બાંધોનો વિભાગ પણ તેમાં છે. હાલ આ મ્યુઝિયમ નવા મકાનમાં ખસેડાયેલું છે.

લેડી વિલ્સન મ્યુઝિયમ, ધરમપુર

સુરત એજન્સીમાં વાંસદા, ધરમપુર અને સચીન એ ત્રણ બીજા વર્ગની રિયાસત હતી. તેમાં વહીવટ ઉપર પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે સુરતના કલેક્ટર સંભાળ રાખતા હતા. ધરમપુર સિસોદિયા કુળના રાજવીઓના અધિકાર નીચે હતું. વિદેશોની કલાકારીગરીની હરીકાઈ કરી સ્થાનિક પ્રજા પોતાની કલા વિકસાવી શકે એ દષ્ટિએ ત્યાંના મહારાજાએ ઈ.સ. ૧૯૨૮માં મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરી. એમાં ભારતીય કરતાં વિદેશી વસ્તુસંગ્રહ પ્રમાણમાં ઉપર્યુક્ત કારણે વધુ થયો છે. ૧૯૩૮માં એનો વહીવટ મુંબઈ રાજ્ય ઉદ્યોગ વિભાગ કરતું હતું.

આ સંગ્રહાલયના નમૂનાઓ બે મકાનમાં ગોઠવવામાં આવ્યા છે. ઉપરની ગેલરી સાથેના મુખ્ય મકાનમાં કાચ કલા કારીગરીના નમૂનાઓ, હાથીદાંત ઉપરના કોતરકામના નમૂનાઓ, પથ્થર તથા કાષ્ટ ઉપર કરેલી કોતરણીઓ, પાતુકામ અને ચીનાઈમાટી પરનું કોતરકામ, રંગકામ ઉપરાંત કાપડ, ઘાસ, લેકર, જડતરકામના ઉત્તમ નમૂનાઓ અદ્ભુત રીતે દેશી-વિદેશી કલા-સૌંદર્યને વ્યક્ત કરે છે તે સાથે સિક્કાઓ, ટપાલ ટિકિટનો સંગ્રહ તથા જંગલ અને ખેતીવાડીની ઉત્પન્ન વસ્તુઓ, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર તેમ જ પ્રાણીશાસ્ત્રને લગતા નમૂનાઓ, ચિત્ર ગેલરી, શરીરને શણગારવા માટેનાં વસ્ત્રાભૂષણો, માટીકામના અને ઈંટોના નમૂનાઓ વગેરેનું માહિતી સભર પ્રદર્શન ગોઠવેલું છે.

બીજા મકાનમાં સંગીતનાં વાજિંત્રો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. જેમાં લોકસંગીતના સાધનોમાં આદિવાસી પ્રજાનાં મૂળ વાજિંત્રો રાખવામાં આવ્યા છે. તે સાથે આદિવાસી સંસ્કૃતિ અને સંસ્કારની જાણકારી આપતું પ્રદર્શન પણ ગોઠવેલું છે.

“વડનગર સંગ્રહાલય”

મુનીન્દ્ર જોષી
અશોક મોહિતે*

વડનગર ઉત્તર ગુજરાતના મહેસાણા જિલ્લાના ખેરાલુ તાલુકાના ૨૦°-૪૬' ઉત્તર અક્ષાંશ અને ૭૦°-૩૭' પૂર્વ રેખાંશ વચ્ચે આવેલું પ્રાચીન નગર છે. ખેરાલું તાલુકાના ૧૫૮ ગામો પૈકી વડનગર મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. જે હાલ તાલુકા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

વડનગરની ઉત્તરે પૂર્વ દિશાએ તારંગા અને અરવલ્લીના ડુંગરોની હારમાળા છે. પૂર્વના ૨૦ કિ.મી. દૂર સાબરમતી નદી છે અને ઉત્તરમાં પાંચ કિ.મી. રૂપેણ નદી વહે છે. આજ દિશામાં ૩૦ કિ.મી.ના અંતરે સરસ્વતી વહે છે. તેના કિનારે માતૃગયા શ્રાદ્ધ તીર્થ સિદ્ધપુર નગર આવેલ છે અને પૂર્વમાં અડધા કિ.મી.ના અંતરે કપીલા નદી વહે છે. તેથી પૂર્વથી દક્ષિણ તરફ વહે છે. ત્યાં પાતાળ ગંગા તેમજ ગંગાજીનો અહીં પ્રાદુર્ભાવ હોવાની આખ્યાયિકા નાગર ખંડમાં આવેલ છે. વડનગર એક હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર તરીકે ઓળખાય છે. આ નગરનાં અન્ય નામો જેવાં કે ચમત્કારપુર, સ્કંદપુર, માનપુર, મદનપુર, અર્કસ્થલી, આનર્તપુર, આનંદપુર, વૃદ્ધનગર અને વડનગર તરીકેનું ઇતિહાસમાં વર્ણન છે.

આ નગરને છ પ્રવેશદ્વારો આવેલા છે. પૂર્વ તરફ અમરથોળ, અરજુનબારી, દક્ષિણે પીઠોરી, ગાંસકોળ અને પશ્ચિમે અમતોલ તેમજ નદીઓળ એવા નામના છે. પ્રવેશદ્વારોથી સુરક્ષિત એવું આ નગર છે. આ છ પ્રવેશ દ્વારો સાથે ફરતો કોટ (દીવાલ) સંવત ૧૨૦૮માં પાટણના રાજા કુમારપાળે બંધાવેલ હતો. તે અંગેની કવિ શ્રીપાલની પ્રશસ્તિ આજે અરજુનબારી દરવાજે જોડેલી થયેલ છે. તેમાં તેનો ઉલ્લેખ જોવા મળે છે. વડનગરની મધ્યમાં વડનગર સંગ્રહાલય આવેલ છે. જે ગુજરાત સરકારના સંગ્રહાલય ખાતાના નિયંત્રણ હેઠળ છે. આ સંગ્રહાલયનું ઉદ્ઘાટન તા. ૧૬-૧-૧૯૮૬ ના રોજ માનનીય શ્રી ઈન્દ્રવિજયસિંહજી જાડેજા મંત્રીશ્રી યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના વરદ હસ્તે થયેલ છે.

વડનગર સંગ્રહાલયના ભવનમાં ત્રણ માળ આવેલા છે. મકાનના દરેક માળ ઉપર એક એક પેસેજ આવેલ છે. પ્રથમ માળ ઉપર વડનગર વીથિ, દ્વિતીય માળ ઉપર સારસ્વત મંડળ વીથિ તેમજ તૃતીય માળ ઉપર હસ્તકલા વીથિ આવેલ છે.

વડનગર વીથિ :

વડનગર સંગ્રહાલયના આ વિભાગમાં વડનગરમાંથી પ્રાપ્ત થયેલ નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે. જેમાં શિલ્પ-સ્થાપત્યના નમૂનાઓ વિશેષ આકર્ષણ ધરાવે છે. તેમજ તામ્રપત્ર તથા વડનગરનાં ઐતિહાસિક સ્થળોના ફોટોગ્રાફ્સ તેમાં પ્રદર્શિત કરેલ છે.

સારસ્વત મંડળ વીથિ :

સરસ્વતી નદીનો તટ જેની ઉત્તરે બનાસ નદી, દક્ષિણે રૂપેણ નદી અને પૂર્વે સાબરમતી નદીનો તટ. આ ત્રણેય નદીઓના વિસ્તારોને એકત્ર કરતા પ્રદેશને સારસ્વત મંડળ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. જે હાલ મહેસાણા જિલ્લા તરીકે ઓળખાય છે. આ વિભાગમાં પાટણની રાણીની વાવના ફોટોગ્રાફ્સ, મોઢેરા સૂર્ય મંદિરના ફોટોગ્રાફ્સ, સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળના ફોટોગ્રાફ્સ તેમજ મહેસાણા જિલ્લામાંથી મળેલા શિલ્પ સ્થાપત્ય તથા તામ્રપત્રોના નમૂનાઓ

+ અધિકૃત પુરાતત્ત્વવિદ્, ઉત્તર વર્તુળ પુરાતત્ત્વ ખાતું, ગુજરાત રાજ્ય.

★ વડનગર સંગ્રહાલય, વડનગર, (ઉ.ગુ.)

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૨૩

પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે.

ઉત્તર ગુજરાત હસ્તકલા વીથિ :

આ વિભાગમાં પાટણના ઓટીવા કુંભારોએ બનાવેલા પશુ પક્ષીઓના તેમજ સુશોભન માટે વપરાતા માટીના નમૂનાઓ. ચંદન કાષ્ઠનો દાળડો (પેટી), સાગના લાકડાનો વાઘના પંજાના આકારનો બાજોઈ જે ત્રાંબાના પત્રાથી મઢેલ છે. તેમજ પાટણનું પટોળું અને તેના જુદા જુદા ડીઝાઈનના ફોટોગ્રાફ્સ પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે. આ પ્રમાણે વિવિધ વિષયોને આવરી લેતા નમૂનાઓ ઉપર દર્શાવેલા ત્રણેય વિભાગોમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ છે. તેથી વડનગર સંગ્રહાલય મલ્ટી પરપઝ મ્યુઝિયમ કહેવાય. જે ગુજરાતીમાં વિવિધ વિષયદર્શી સંગ્રહાલય કહેવાય છે.

વિશિષ્ટ નમૂનો :

સારસ્વત મંડળ વીથિમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલ એક સફેદ પથ્થરની મૂર્તિ વિશિષ્ટ નમૂનો કહેવાય છે. આ શિલ્પના નમૂનામાં આગળની બાજુ બ્રહ્મા છે તેમજ પાછળના ભાગે વિષ્ણુ કંઠારાયેલ છે. આ મૂર્તિ બારમી સદીની છે.

વડનગર સંગ્રહાલયમાં મોટા ભાગના નમૂનાઓ અપ્રકાશિત છે. જેના પર સંશોધનાત્મક અભ્યાસ કાર્ય થવું જરૂરી છે. સંગ્રહાલયમાં પધારતાં મુલાકાતીઓને સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત સાંસ્કૃતિક અને પ્રાકૃતિક નમૂનાઓ જોઈને ઉત્તમ પ્રકારનું જ્ઞાન મળતું હોવાથી વિશ્વભરમાં સંગ્રહાલયો ચલુગમ્ય અવૈષિક શિક્ષણના બેનમૂન કેન્દ્ર છે.

આનર્ત દેશના આનતપુર, ચમત્કારપુર અને હાલમાં વડનગર નામે જાણીતા આ સ્થળો ઇતિહાસ અને તેની પૌરાણિક કથાઓ ચિત્તાકર્ષક છે.

ઉત્ખનનથી પ્રાપ્ત થયેલી માહિતી અનુસાર આ ક્ષેત્રમાં માનવ વસ્તી આશરે ૨૦૦૦ વર્ષો કરતાં કંઈક જૂના સમયથી શરૂ થતી લાગે છે. આ શરૂઆતથી વડનગરનો ક્રમિક ઇતિહાસ દેખાય છે. તેમાં વડનગરના હાટકેશ્વરક્ષેત્ર અને તેનાં તીર્થો આગવું સ્થાન ધરાવે છે.

સારસ્વત મંડળની પૂર્વ સીમા પર આવેલાં કિલ્લેબંધ વડનગરની આજુબાજુ ઘણો મોટો પરાં વિસ્તાર હતો તેના આશરે પાંચ કોશ પરિમંડળની સારી નોંધ ઈ.સ.ની ૭મી સદીમાં ભારતમાં આવેલાં યુઅન શ્વાંગ ચીની યાત્રીએ તેમના 'સિયુકી' નામના ગ્રંથમાં લીધી છે. આજનું વડનગર પ્રાચીન કાળમાં ગુજરાતને માળવા સૌરાષ્ટ્ર અને રાજપૂતાના પ્રદેશોને સાંકળતું એક અગત્યનું સાંસ્કૃતિક કેન્દ્ર હતું.

આ વિસ્તારમાં બૌદ્ધ, શૈવ, વૈષ્ણવ આદિ વિવિધ સંપ્રદાયોમાં માન્યતાઓ ધરાવનાર લોકોની સાથે વેદ અને સંસ્કૃતના પ્રકાંડ પંડિતો પણ વસતા હતા. આવ્ર્ક આ સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રમાં વડનગરમાં સંગ્રહાલય શરૂ કરી એ સંસ્કૃતિના કેટલાંક અંગો દર્શાવવાનો પ્રારંભ કર્યો છે.

મહેસાણા જિલ્લાના વડનગર ખાતે શરૂ કરવામાં આવેલા આ સંગ્રહાલયમાં પ્રારંભિક ધોરણે મુખ્યત્વે નીચેની ત્રણ વીથિઓ (ગેલેરીઓ) શરૂ કરવામાં આવી છે.

૧. વડનગરની સંસ્કૃતિ દર્શાવતી વીથિ.
૨. મહેસાણા, જિલ્લા (સારસ્વત મંડળ)ની સંસ્કૃતિની ગ્રાંખી દર્શાવતી વીથિ.
૩. મહેસાણા જિલ્લાની ઔદ્યોગિક કલા કારીગરીનું નિદર્શન કરાવતી વીથિ.

સંગ્રહાલયની ત્રણ વીથિઓની કેટલીક માહિતી નીચે મુજબ છે.

૧. વડનગરની સંસ્કૃતિ દર્શાવતી વિથિ

વડનગર સંગ્રહાલય મુખ્યત્વે વડનગરની અને તેની સાથે ઉત્તર ગુજરાતની કલાકારી અને સંસ્કૃતિ દર્શાવતું

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૨૪

સંગ્રહાલય છે. પુરાણાન્તર્ગત નાગર ખંડમાં વર્ણવેલા મુખ્યતીર્થોનું સ્થાન દર્શાવી હાટકેથર ક્ષેત્રનો નકશો, તથા ૭ ક્ષેત્રનાં ઐતિહાસિક સ્મારકોના ફોટાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે.

૨. મહેસાણા જિલ્લા (સારસ્વત મંડળ)ની સંસ્કૃતિની ઝાંખી દર્શાવતી વીથિ

વડનગર એ ઉત્તર ગુજરાતનું મહત્વનું સાંસ્કૃતિક અને વિદ્યાકીય કેન્દ્ર રહ્યું છે. તેથી આ સંગ્રહાલયની બીજી વીથિમાં વડનગરની આજુબાજુના ક્ષેત્રના અને મુખ્યત્વે મહેસાણા જિલ્લાની કલા અને સંસ્કૃતિનું નિદર્શન કરાવતી નમૂનાઓ જાહેર જનતા માટે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે.

આ વીથિને વિકસાવવા માટે મહેસાણા જિલ્લાની પ્રાગૈતિહાસિક કાળથી શરૂ થતી પ્રાચીન પાષાણયુગ પથ્થરની વસ્તુઓથી શરૂ કરીને જુદા જુદા યુગની સંસ્કૃતિઓનું દર્શન થઈ શકે તેવા નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવશે.

૩. મહેસાણા જિલ્લાની ઔદ્યોગિક, કલા અને કારીગરીનું નિદર્શન કરાવતી વીથિ

આ સંગ્રહાલયની ત્રીજી વીથિમાં ઉત્તર ગુજરાતની કલા કારીગરી અને ઔદ્યોગિક પ્રવૃત્તિઓ દર્શાવવા માટે મહેસાણા જિલ્લાના વિસનગરના ધાતુકામના કલાત્મક નમૂનાઓ, પાટણનાં પટોળાં, કાષ્ટ કલાકૃતિઓ તથા માં કામના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે.

ઉપર્યુક્ત ત્રણ વીથિઓમાં પ્રદર્શિત નમૂનાઓ પૈકી કેટલાક મહત્વના નમૂનાઓની વિગત નીચે મુજબ છે

૧. વલભીના મૈત્રક શાસકનું તામ્રપત્ર, ઈ.સ.ની ૭ મી -૮મી સદી, મૈત્રક સમય, વડનગર (જિ. મહેસાણા)
૨. વરદમુદ્રામાં બૌદ્ધ પ્રતિમાનો ખંડિત હાથ, ધારિણી મંત્ર સાથે ઈ.સ.ની આશરે ૮મી સદી, તારંગા (તા. ખેરાળ જિ. મહેસાણા)
૩. ચૌલુક્ય રાજા મૂળરાજ પહેલાએ અણહિલવાડ પાટણમાંથી આપેલ તામ્રપત્ર, ઈ.સ. ૯૮૭, કડી. (જિ. મહેસાણા)
૪. નૃત્ય કરતી અપ્સરાની પથ્થરની મૂર્તિ, ઈ.સ. ની આશરે ૧૧મી સદી, લાડોલ, (તા. વિજાપુર, જિ. મહેસાણા)

શ્રી ર.પા.આર્ટ્સ એન્ડ કે.બુ.કોમર્સ કોલેજ મ્યુઝિયમ, ખંભાત

ડૉ. કિષ્ના પંચોલી*

આ સંગ્રહાલયની સ્થાપના ૧૯૬૦માં આ કોલેજના ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગના અધ્યક્ષ ડૉ. જે.પી. અમીને કરી હતી. અનેક પુરાતન ઐજવસ્તુઓ ખંભાત નગર તેમ જ તેની નજીકના નગરા, વડવા, કાણિયા, કોટેશ્વર, નેશા વગેરે સ્થળોએ પ્રવાસ કરીને પુરાવશોષો એકત્રિત કરી આ સંગ્રહાલયમાં સુરક્ષિત રાખવામાં આવ્યા. આ સંગ્રહાલયમાં સચવાયેલ મોટા ભાગની મહત્વની તમામ પ્રતિમાઓ, શિલ્પો, સિક્કાઓ, અભિલેખો વગેરેની નોંધ ચિત્રો સાથે માર્ગદર્શિકા નામક લઘુગ્રંથ સ્વરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવી છે. અહીં વિશેષતા એ છે કે વિષયને કેવળ માહિતીપ્રદ ન બનાવતાં તેને રસિક તેમ જ જ્ઞાનપ્રદ બનાવવાના ઉદ્દેશથી તેમાં ભૂમિકારૂપે તેનું ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક મહત્ત્વ પણ નિરૂપ્યું છે.

આ સંગ્રહાલયમાં ગણેશ-કાર્તિકેય, શૈવ દેવ-દેવીની મૂર્તિઓ, વૈષ્ણવ પ્રતિમાઓ, બ્રહ્મા તેમ જ શાક્ત દેવી પ્રતિમાઓ, જૈન શિલ્પો તથા અન્ય દિવ્ય સ્વરૂપોની પ્રતિમાઓ, તેમ જ પ્રકીર્ણ મૂર્તિ-શિલ્પોનું સુંદર પ્રદર્શન ગોઠવેલું છે.

અહીં નોંધપાત્ર કેટલાક નમૂનાઓમાં શિવ-પાર્વતીની ૧૧મી સદીની આરસની યુગલ પ્રતિમાઓ, પાર્વતી, ચામુંડા, મહિપાસુરમર્દિની, વિષ્ણુનાં વિવિધ સ્વરૂપો, લક્ષ્મી, બ્રહ્માનાં વિવિધ સ્વરૂપો, સરસ્વતી સૂર્યાષ્ટી, ક્ષેમંકરી વગેરેનાં મનોહર શિલ્પો જોઈ શકાય છે.

જૈન પ્રતિમાઓમાં તીર્થંકરની મૂર્તિ, પબાસન અને પરિકર, જૈન શાસન દેવી અંબિકા, ચક્રેશ્વરી વગેરેનાં વિશિષ્ટ શિલ્પો આરસમાં કંડારેલાં છે. તે ઉપરાંત અન્ય દિવ્ય સ્વરૂપોમાં અશ્વિનીકુમાર, યક્ષ, અપ્સરા, નંદી, ગરુડ, દિવ્યહરણ, સ્વર્ગારોહણ, મિથુન શિલ્પો સહિત કાષ્ઠકલાના ઉત્તમ નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરેલા છે.

અભિલેખો અને સિક્કા વિભાગમાં ત્રણ સદીની અભિલેખો, પ્રતિમાલેખોનો સમાવેશ થાય છે. સિક્કાઓમાં ક્ષત્રપ, નવાબી સિક્કા અને વિદેશી સિક્કાઓનો સંગ્રહ છે.

આમ, ખંભાતનું આ કોલેજ મ્યુઝિયમ વિદ્યાર્થીઓ, સંશોધકો અને મુલાકાતીઓ માટે માહિતી અને જ્ઞાનવર્ધક કેન્દ્ર સમાન બની રહ્યું છે. ગ્રામ્ય વિસ્તારમાંથી આવતા વિદ્યાર્થીઓને કલા-સંસ્કૃતિની જાળવણીના માર્ગદર્શક સમાન બની રહે છે.

*

★ પ્રાધ્યાપક, ભારતીય સંસ્કૃતિ, અમદાવાદ

પાથિક • દીપ્તોસવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૨૬

અંબાલાલ રણછોડદાસ સુરા - મ્યુઝિયમ (આર્ટ્સ કોલેજ- મોડાસા સંચાલિત)

ડૉ. વિનોદ ઓ. પુરાણી *

માનવીય પ્રગતિનાં બે સોપાનો સભ્યતા અને સંસ્કૃતિ. સભ્યતા માનવીય વ્યવહારની પરમોચ્ચ સ્થિતિ બતાવે છે. સંસ્કૃતિ માનવીય વિકાસનું ઉદ્ભિજ તત્વ છે. સંસ્કૃતિ સંસ્કાર છે, સભ્યતા વ્યવહાર છે. મ્યુઝિયમો સંસ્કૃતિ-મંદિરો છે. સંસ્કૃતિનાં અભ્યાસ-કેન્દ્રો છે. આવું જ એક મ્યુઝિયમ મોડાસાના વિદ્યાસંકુલમાં, મ.લા.ગાંધી ઉચ્ચતર કેળવણી મંડળ દ્વારા સંસ્થાપિત આર્ટ્સ કોલેજ- મોડાસા દ્વારા સંચાલિત છે. જેનું નામ અંબાલાલ રણછોડદાસ સુરા-મ્યુઝિયમ છે. જેની સ્થાપના સને ૧૯૬૫ના વર્ષમાં થઈ, એનું ઉદ્ઘાટન તે સમયના નિયોજન પ્રધાન શ્રી ગુલજારીલાલ નંદાજીના હાથે થયેલું. આ મ્યુઝિયમની સ્થાપનામાં તે સમયના આચાર્યશ્રી ડૉ. ધીરુભાઈ ઠાકર સાહેબની પ્રેરણા અને પ્રોત્સાહન મહત્વનાં હતાં.

યુનિ. ના મહાવિદ્યાલયો સાથે સંકળાયેલા હોય તેવાં મ્યુઝિયમો આંગળીના વેઢે ગણાય તેટલાં છે. તેમાંય ઉત્તર ગુજરાત યુનિવર્સિટી સંલગ્ન મહાવિદ્યાલયની સાથે સંકળાયેલું તો આ એક માત્ર મ્યુઝિયમ છે. એ વિદ્યાર્થીઓની ઇતિહાસ, પરંપરા, વારસો-વાતાવરણ અને અભ્યાસની જિજ્ઞાસાને પોષે છે. સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસના ગૌરવ વગરની પ્રજા વિકાસની પરમોચ્ચ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરી શકતી નથી.

આ મ્યુઝિયમ આર્ટિયોલોજિકલ મ્યુઝિયમ છે. એમાં ૪થી સદીથી ૧૭મી સદી સુધીના શિલ્પાવશેષો સંગ્રહાયેલા છે. આ શિલ્પો મોડાસાનગર અને મોડાસા પ્રદેશની ધરોહર છે.

અશ્મઓજારો :

અહીં માત્રુમ નદીની ખીણમાં આદિમાનવ નિવાસ કરતો હતો. લાખ વર્ષ પહેલાં માનવી સંસ્કૃતિના ઉદયનું પહેલું કિરણ અહીંયાં પ્રકટ થયું હતું. તે દર્શાવતાં પાષાણયુગનાં અશ્મઓજારો પુરાતત્ત્વવિદ્ સ્વ. શ્રી હસમુખ સાંકળિયા સાહેબ દ્વારા સ્વહસ્તે પ્રાપ્ત થયેલ- તે અહીં સંગ્રહાયેલ છે.

સૂર્ય શિલ્પો : પદ્મીથી વિકાસની પરિપાટીની વાત કરીએ તો, પ્રકૃતિનાં તત્ત્વોની ઉપાસના કરનાર માનવીઓને સર્વ પ્રથમ સૂર્ય દેખાયો, જગતનું ચક્ર સૂર્ય- લોકોએ તેને સર્વ પ્રથમ દેવ તરીકે સ્વીકાર્યો, તેને સાત અશ્વોના રથ ઉપર બેસાડી દૃઢપાઙ્ક કય્યો. અહીં સાત અશ્વોના રથ ઉપર બેઠેલા સૂર્યનારાયણની રેતિયા પથ્થરની ભગ્નમૂર્તિ છે, તો સફેદ આરસ પહાણમાંથી નિર્મિત સૂર્યનારાયણની હોલબુટ સાથેની મૂર્તિ પણ સંગ્રહાયેલી છે, મંડોવરના ભાગમાં રહેલ રેતિયા પથ્થરનું સૂર્યશિલ્પ પણ અહીં પ્રાપ્ત છે. કાળા અડદિયા પથ્થરમાંથી નિર્મિત સૂર્ય શિલ્પાવશેષ પણ અહીં જોવા મળે છે.

માટીનાં પાત્રો :

વિકાસની આ યાત્રાને કહી જતાં, અને માનવી ઘર બાંધીને કુટુંબ સાથે રહેવા લાગ્યો, તેના સાક્ષીરૂપ માટીનાં પાત્રો છે, માટીની ઈંટો છે. એના દ્વારા દેવળો અને સ્તૂપો બંધાતા, મોડાસાના ભૂતજમાંથી લગભગ ૩૦ ફૂટ નીચેથી મળી આવેલ આ પાત્રો મોડાસાના ઇતિહાસની, પટ્ટણ સો દટ્ટણની ગવાહી આપે છે, દેવની મોરીમાંથી મળી આવેલ સ્તૂપની ઈંટો ઈ.સ. ૪ સદીની પણ અહીં સંગ્રહાયેલી છે, મોડાસામાંથી મળી આવેલી આવી જ પાટલા ઈંટો અહીં જોવા મળે છે.

★ આર્ટ્સ કોલેજ, મોડાસા

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૨૭

ગણેશ શિલ્પો :

માનવી પોતાનાં કાર્યો સુપેરે પાર પાડી શકે તેવી ઈચ્છા રાખતો રહ્યો છે. આ દૃષ્ટિથી વિઘ્નોના નાશક અને વિઘ્ન-વિનાયક ગણેશની ઉપાસના આવી. સત્ તત્ત્વોનાં કાર્યોમાં આવતાં વિઘ્નોને તે વિદારે છે, જ્યારે અસ્પષ્ટ તત્ત્વોનાં કાર્યોમાં તે વિઘ્નો ઊભાં કરે છે. અહીંયાં દુંદાખા ગણેશનું પાર્ષદોની સાથે બેઠેલું વિશાળકાય શિલ્પ છે. એ રેતિયા પથ્થરમાંથી નિર્મિત છે. તેના ભાવે ચંદ્ર છે તેથી ભાવચંદ્ર કે બાલચંદ્ર ગણેશ તરીકે તેમને ઓળખી શકાય. વિશાળ ખંડપીઠ ઉપર પીઠિકા સાથે, ઝીણી આંખોથી સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ શક્તિને વ્યક્ત કરતો ચતુર્ભુજ હાથમાંના બે ખંડિત હાથોવાળો આ ગણેશનો શિલ્પાવશેષ નિહાળવા જેવો છે. તેમના મસ્તકની બન્ને બાજુના છેડેથી લટકતી, મધ્યકાળે શાભતી દામણી, રત્નવલયની પત્રચર્યા, હારપાંદડી, ગૂંથણી વગેરે કલાકારની અલંકારપ્રિયતા બતાવે છે. ગણપતિની સુંદર ડાબી બાજુએ અંકોડાવાળી શોભે છે. ગણેશની આ મૂર્તિનો શિલ્પાવશેષ શ્રેષ્ઠ કલાવિધાનનો નમૂનો છે.

અહીં પ્રસન્નગણપતિનો શિલ્પાવશેષ આપણું ધ્યાન ખેંચે છે. સહજ રીતે ત્રિભંગે ઊભેલા પ્રસન્ન ગણપતિ, કમરના ભાગથી ખંડિત છે. આ અવશેષના ઉપરના ભાગથી સ્વાભાવિક રીતે ઊભા ગણપતિનો ખ્યાલ આવે છે. અહીંનાં સર્વ શિલ્પોમાં આ ગણેશશિલ્પ પ્રાચીન છે. લાંબા કાનવાળું આ શિલ્પ લંબોદર ગણેશનું છે. સહજ રીતે ચોથી પાંચમી શતાબ્દીનું આ શિલ્પ લાગે છે. બીજી પક્ષ ગણેશશિલ્પો અહીં છે, જે સતત મોદકપ્રિયતા ગણેશની વ્યક્ત કરે છે, તો તેમની કુંભોદરતા પણ દેખાઈ આવે છે.

શિવપાર્વતીના વિવાહનું કલ્યાણ સુંદરકશિલ્પ :

ઝરૂમાની પાટમાં નિર્મિત થયેલું પ્રકૃતિ અને પુરુષના વિવાહનું કલ્યાણ સુંદરક શિલ્પ અહીં છે. એમાં શિવપાર્વતીનો વિવાહ દર્શાવવામાં આવ્યો છે અને તે નિમિત્તે આનંદ વ્યક્ત કરતા નર્તકો નૃત્ય કરી રહ્યા છે. આ શિલ્પ લગભગ ૧૨મી શતાબ્દીનું છે.

શામળાજીમાંથી મળેલું પાર્વતીનું શિલ્પ સચાયુષ અહીં સંગ્રહાયેલું છે. આ શિલ્પાવશેષ ઈ.સ.ની ૪ થી શતાબ્દીનો છે. સૌશક્તિકરણના આજના અભિયાન પહેલાં, આ અભિયાન શતાબ્દીઓ પહેલાં અહીં આરંભાઈ ચૂક્યું હતું તેમ આથી ન કહી શકાય ?

મંડોલરમાં આરૂઢ શિવ-ભૈરવનાં શિલ્પો અહીં સંગ્રહાયેલાં જોવા મળ્યાં છે. એમાં કેટલાંકના હાથમાં ડુંડ-ખૂંડ છે, મંડોલરમાં આરૂઢ ચંદ્રશેખર શિવનું કિરીટયુક્ત શિલ્પ કદાચ બૃહદ્ ગુજરાતમાં અન્ય જગ્યાએ જોવા ન પણ મળે !

બ્રહ્માનાં શિલ્પ :

પોતાના પાર્ષદની સાથે, હંસવાહનયુક્ત બ્રહ્માની સલેખ પ્રતિમા ઘણી જ પ્રાચીન છે. કાળા પથ્થરમાંથી નિર્મિત આ પ્રતિમા પણ ચોથી શતાબ્દી આસપાસની કહી શકાય.

આ ઉપરાંત પ્રસન્નદાંપત્યને વ્યક્ત કરતું આકાશમાં ઊડવાની તૈયારી કરતું કિન્નર યુગલ, આભૂષણોની હારખંડિતથી લદાયેલી ભગ્ન વિષ્ણુમૂર્તિ, જૈન તીર્થંકરોના શિલ્પાવશેષો, વરાહનારાયણનો ૧૩મી શતાબ્દીનો શિલ્પાવશેષ, સંસ્કૃત, અરબી, ફારસી અને દેવનાગરી શિલાલેખો, દીવાલના કોણના સર્વાલંકારથી સુશોભિત સુંદરીઓવાળાં ૧૨મી શતાબ્દીનાં શિલ્પો, માણસની સહજ કામાવસ્થાને સૂચવતાં ઈરેટિક શિલ્પો, વગેરે પણ અહીં જોવા મળશે. મોડાસા અને મોડાસાપ્રદેશ ભગ્નમંદિરોનો દેશ છે. તે સૂચવતાં નાનાં-મોટાં અલાતયકી, શિખરના ભાગો અને તેમની ભિન્ન ઈલીઓ અવ્યાસકોને આમંત્રે છે. અહીં પાળિયાઓ પણ સંગ્રહાયેલ છે. એમાં કાઠડે પ્રબંધમાં ઉલ્લેખાયેલ બત્તડનો અભિયો છે.

કાષ્ટકલાના નમૂના

આ સંગ્રહાલયમાં આજના નવા સ્થાપત્ય પ્રકારને કારણે નાશના આરે ઊભેલા કાષ્ટકલાના નમૂનાઓ પણ સંગ્રહવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે. એમાં નગરમાંથી મળી આવેલ કાષ્ટકોતરકામવાળી-વેલબુટ્ટાની ભાતવાળી, બારી ટોડલા સાથેની તેમજ કલાત્મક વેલ-બુટ્ટાવાળી દરવાજા ઉપરની દ્વારશાપ પણ પ્રદર્શિત કરીને મૂકવામાં આવેલ છે. આ ઉપરાંત લાકડાનો કલાત્મક પટારો, તેમજ લોખંડની ભાતયુક્ત પેટી, માટીના ભૌમિતિક આકારો પણ સંગ્રહવામાં આવ્યાં છે.

છેલ્લે મહાત્મા ગાંધીજીની સ્વાતંત્ર્ય-સંગ્રામની લડતને કારણે ૧૯૪૨-૪૩માં મોડાસા નગરમાં લગભગ ૨૫૦ જેટલાં યરવડા ચક્રો, તે વખતની મોડાસાની સાત હજારથી દશ હજાર જેટલી વસ્તીમાં ફરતાં થયાં હતાં, તેમાંનું એક યરવડાચક્ર- રૅટિયો-પણ આજની પેઢીને સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામનો પરિચય આપતો અહીં મુકાયેલ છે.

આ મ્યુઝિયમ જાહેર રજા, રવિવાર અને વેકેશનના સમય સિવાય દરરોજ બપોરના ૨ કલાકથી સાંજના ૫-૦૦ કલાક સુધી જાહેર જનતા માટે ખુલ્લું રહે છે. તેને માટે માણસની વ્યવસ્થા મ. લા. ગાંધી ઉચ્ચતર કેળવણી મંડળે કરી છે; તેમજ શનિવારના દિવસે સવારે ૮ થી ૧૧ તે ખુલ્લું છે. ગુજરાતના સંસ્કૃતિરસિકોને આ મ્યુઝિયમની મુલાકાતે આવવાનું નિમંત્રણ છે. એમની મુલાકાત અમારો આનંદ હશે !

વિશેષમાં આ મ્યુઝિયમમાં ૧૫૦ જેટલા શિલ્પાવશેષ સંગ્રહાયેલા છે. જેમાંના ઘણાખરાનું ડોક્યુમેન્ટેશન યોગ્ય રીતે મ.સા. યુનિ.ના મ્યુઝિયોલોજીના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોના સહયોગથી થયેલું છે, આ મ્યુઝિયમ ઉત્તર ગુજરાત વર્તુળમાં સરકારમાં નોંધાયેલ છે. અહીંના શિલ્પાવશેષો આ પ્રદેશના વિદ્યાર્થીઓ અને પ્રાધ્યાપકોની જાગૃતિને કારણે સચવાયેલા છે તે નોંધવું જોઈએ. હાલમાં ગુજરાત રાજ્ય મ્યુઝિયમ એસો.નો સહયોગ પણ મળે છે. ગુજરાત સરકારની ક્વચિત્ ક્વચિત્ અલ્પ ગ્રાંટ પણ મળે છે, ડો. વિનોદ પુરાણી પોતાની અધ્યાપકીય જવાબદારી ઉપરાંત રસ અને શોખથી આ મ્યુઝિયમની સાર-સંભાળની જવાબદારી સ્વીકારી તેના ડાયરેક્ટર તરીકે મહદ્ સેવાઓ આપે છે.

જ્યાં આપણા સાંસ્કૃતિક વારસાનું જતન થાય છે: ભૂજનાં મ્યુઝિયમો

નરેશ અંતાણી*

આપણા પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક કલાવારસાથી આજની પેઢી વિમુખ થતી હોય એવું લાગે છે, ત્યારે બીજી બાજુ આપણા આ સમૃદ્ધ વારસાનાં જતન અને રક્ષણ માટે મ્યુઝિયમોમાં એનું કાળજીપૂર્વકનું જતન કરવામાં આવી રહેલ છે.

મ્યુઝિયમો હવે અજાયબઘર કે માત્ર સંગ્રહસ્થાન નથી રહ્યાં. કેળવણીના ક્ષેત્રમાં મ્યુઝિયમોનું પ્રદાન પ્રતિદિન વધી રહેલ છે. મ્યુઝિયમ એ શાળાકીય, ઉચ્ચ શિક્ષણ અને લોકશિક્ષણનું અસરકારક માધ્યમ બન્યું છે એટલે જ મ્યુઝિયમો વધુ લોકાભિમુખ બને, લોકો અને મ્યુઝિયમ વચ્ચેનું તાદાત્મ્ય વધુ ગાઢ બને એવા ઉદ્દેશથી સારાય ભારતવર્ષમાં દર વર્ષે “જાન્યુઆરીની ૮મી તારીખથી ૧૪મી તારીખ સુધી” અખિલ ભારતીય મ્યુઝિયમ સપ્તાહ” ઊજવવામાં આવે છે. આ દરમ્યાન અનેક લોકરુચિકર કાર્યક્રમોનું આયોજન કરવામાં આવતું હોય છે.

ભારતમાં મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિનું મંગલાચરણ ઈ.સ. ૧૮૧૪માં થયું. પ્રથમ કલકત્તાનું ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ સ્થપાયું અને ત્યારથી આજ પર્યંત ભારતમાં મ્યુઝિયમોની સ્થાપના થતી રહી છે. મ્યુઝિયમ એ શિક્ષણ અને સંસ્કારનું પ્રતીક મનાય છે અને એટલે જ વિશ્વમાં સૌથી વધુ મ્યુઝિયમો ધરાવતો દેશ ફ્રાંસ એ સૌથી વધુ સમૃદ્ધ અને સંસ્કારી દેશ છે, એ જ રીતે ભારતમાં પશ્ચિમ બંગાળ સૌથી વધુ મ્યુઝિયમો ધરાવે છે અને બીજે નંબરે આપણું ગુજરાત આવે છે, જે આપણા માટે ગૌરવપ્રદ હકીકત છે. એનાથી વધુ ગૌરવજનક હકીકત એ છે કે આપણા રાજ્યમાં એકથી વધુ મ્યુઝિયમો અમદાવાદ, એ પછી વડોદરા અને પાંચ મ્યુઝિયમો ધરાવતું ભૂજ શહેર એ ત્રીજા ક્રમે આવે છે. વળી રાજ્યનું સૌથી જૂનું મ્યુઝિયમ પણ ભૂજ શહેરમાં છે.

મ્યુઝિયમ એ પ્રવર્તમાન સમાજમાં લોકશિક્ષણનું એક અસરકારક માધ્યમ બની રહે છે. રાષ્ટ્રના ભવ્ય ભૂતકાળ અને યુગોની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનું જ્ઞાન પુસ્તકોમાં મળે એ કરતાં મ્યુઝિયમમાં જીવંત રીતે મળે છે. ત્યારે કચ્છના ઇતિહાસ અને વિકાસની યાત્રાનો ખ્યાલ આપતાં અનેક મ્યુઝિયમો ભૂજમાં આવેલાં છે, જેનો પૂર્ણ પરિચય ઉપયોગી થઈ રહેશે.

ભૂજમાં ખાસ કરીને નૃવંશશાસ્ત્ર તથા બહુહેતુક મ્યુઝિયમો આવેલાં છે. અહીં રાજ્ય સરકાર સંચાલિત એક મ્યુઝિયમ છે. જ્યારે અન્ય ચાર મ્યુઝિયમો ટ્રસ્ટ સંચાલિત છે.

કચ્છ મ્યુઝિયમ

કચ્છના ઐતિહાસિક પાટનગર ભૂજમાં ગુજરાતનું તથા પશ્ચિમ ભારતનું સૌથી જૂનું, ભારતનાં સદી વટાવી ચૂકેલાં પ્રથમ દશ મ્યુઝિયમો પૈકીનું ‘કચ્છ મ્યુઝિયમ’ આવેલું છે.

કચ્છ મ્યુઝિયમનું સંચાલન રાજ્ય સરકારના યુવક સેવા અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓના વિભાગ હેઠળ સંગ્રહાલય ખાતા દ્વારા કરવામાં આવે છે, જેની વડી કચેરી વડોદરા ખાતે આવેલી છે. આ ખાતાના સંચાલન હેઠળ રાજ્ય ભરમાં કુલ તેર મ્યુઝિયમો આવેલાં છે. કચ્છ મ્યુઝિયમ કચ્છનું એકમાત્ર સરકારી મ્યુઝિયમ છે.

એ મ્યુઝિયમનું નામ મુંબઈના તત્કાલીન ગવર્નર સર જેમ્સ ફર્ગ્યુસનના નામ પરથી “ફર્ગ્યુસન મ્યુઝિયમ” પડ્યું, ૧૯૪૮માં ભારતનાં કેટલાંક રજવાડાઓનાં વિલીનીકરણ વખતે કચ્છનું પણ વિલીનીકરણ થતાં ત્યારથી લોકોમાં આ મ્યુઝિયમ “કચ્છ મ્યુઝિયમ” તરીકે ઓળખાયું, જે નામ આજ પર્યંત ચાલુ રહ્યું છે.

કચ્છ એ ચારે બાજુ સમુદ્ર અને રણથી ઘેરાયેલા ટાપુ જેવો વિસ્તાર છે. કાયબા જેવો આકાર ધરાવતો આ

★ માનદ સંપાદક, “વલો કચ્છો”, ૩, નાગરની વંડી, છક્રી બારી, ભૂજ-કચ્છ, ૩૭૦ ૦૦૧

પશ્ચિ • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૩૦

વિસ્તાર “કચ્છ” તરીકે ઓળખાય છે. અહીંની પ્રજા ખડતલ, સહનશીલ અને મહેનતુ છે. અહીંની ભોમકા ભાતીગળ સંસ્કૃતિ ધરાવતી વિવિધતાવાળી છે. આ સંસ્કૃતિને “કચ્છ મ્યુઝિયમ”ના જુદા જુદા પંદર વિભાગોમાં સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવી છે. મ્યુઝિયમને કચ્છનો “ભોમિયો” ગાઈડ તરીકે પણ ઓળખવામાં આવે છે, કેમ કે પુરાતન કાળમાં અનેક સંભારણાંઓને જાળવી રાખતા આ મ્યુઝિયમમાં શિલાલેખો, સિંધુ સંસ્કૃતિના અવશેષો, શિલ્પ સ્થાપત્ય, વિશાળ કચ્છ પ્રદેશની વિવિધ માનવ જાતિઓ, ચિત્રકલા, ધાતુ-શિલ્પ, સિક્કા, વસ્ત્રકલા, કચ્છી આભૂષણો, કચ્છની બેનમૂન ચાંદીકલા, કચ્છી હથિયારો, કચ્છનું વહાણવટું ઉપરાંત પ્રાકૃતિક વિજ્ઞાનને લગતા અનેક નમૂનાઓને સુંદર રીતે જાળવી રાખવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતના આ પ્રાચીન મ્યુઝિયમના દરેક વિભાગની આછેરી ઝલક અહીં પ્રસ્તુત છે.

પ્રાચીન કાળમાં જ્યારે ધાતુની શોધ નહોતી થઈ, ત્યારે માનવી પોતાની જરૂરિયાત માટે હથિયાર તરીકે પથ્થરનાં ઓજારોનો બનાવીને ઉપયોગ કરતા. દોઢ લાખથી દશ હજાર વર્ષ જૂના મનાતા આ સમયને પ્રાચીનાશ્મ, મધ્યાશ્મ તથા અંત્યાશ્મ તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

તમામ સમયનાં પથ્થરનાં ઓજારો કચ્છમાંથી મળે છે, જેને આ મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. આ ઉપરાંત આ સિંધુ સંસ્કૃતિનાં છિદ્રોવાળાં ઠીકરાં, શંખની બંગડીઓ, માટીનાં પાત્રો પણ પ્રાપ્ત થયેલ છે, જે અહીં મોજૂદ છે. ઉપરાંત કચ્છના પીરસરા નેત્રા અને ખડીર બેટનાં ધોળીવીરા ગામેથી સિંધુ સંસ્કૃતિનું મુદ્રાંક ૧૯૭૪માં મળેલ છે. ગુજરાતમાં આ પ્રકારનું મુદ્રાંક માત્ર લોથલમાંથી જ મળેલ છે. ભારતમાં પણ આ પ્રકારનું શીલ દુર્લભ છે. મુદ્રાંકમાં એક શૃંગી પશુ અને સિંધુ લિપિના અક્ષરો જોઈ શકાય છે.

શિલાલેખોના વિભાગની અંદર ઈ.સ. ૪ થી સદીથી ૧૮મી સદી સુધીના શિલાલેખો પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. ગુજરાતમાં જે ક્ષત્રપ શિલાલેખો પ્રાપ્ત થયેલ છે તેના સૌથી વધારે કચ્છમાંથી ભૂજથી ૮૮ કિ.મી. દૂર આવેલા અંધી ગામેથી પ્રાપ્ત થયેલ છે, જે કચ્છમાં ક્ષત્રપોની મોટી વસાહત હોવાનાં પર્ચાઈ કારણો રજૂ કરે છે. ગુજરાતમાં આભીરોનો એકમાત્ર લેખ ભૂજથી ૧૦૦ કિ.મી. દૂર પશ્ચિમે આવેલા દોલતપુર ગામેથી શક સંવત ૨૫૪, ઈ.સ. ૩૩૨નો આભીર રાજા ઈશ્વરદેવનો છે. પાળિયા લેખમાં અણહિલવાડ પાટણના વાઘેલા રાજા સારંગદેવનો સંવત ૧૩૩૨, માગસર સુદ ૧૧ શનિવાર, તા. ૧-૧૨-૧૨૭૫નો છે. આ ઉપરાંત ભીજા અભિલેખો સંવત ૧૭૦૬, સંવત ૧૬૭૪ અને સંવત ૧૮૦૦ વગેરેના છે.

શિલ્પવિભાગમાં ઈ.સ. ૧૦મી સદી દરમ્યાન કચ્છમાં કેરા, ક્રોટાચ, પુંઅરો અને કંથક્રોટ ગામે સુંદર શિલ્પમય સુંદર મંદિરનું નિર્માણ થયેલ છે, જેના અવશેષો તથા જૈન અને વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોનાં સ્થાપત્ય નજરે પડે છે. લખપતના દોલતપુર ગામેથી પ્રાપ્ત થયેલ ત્રીજી સદીનું સૂર્યમસ્તક બેનમૂન છે.

પ્રસ્તરશિલ્પની સાથે ધાતુશિલ્પના મનમોહક નમૂનાઓ અહીં પેશ કરેલ છે, જેમાં સમભંગમાં ઊભેલા અભય મુદ્રાવાળા ભગવાન બુદ્ધની કાંસ્ય પ્રતિમાના કમલાસન પર બ્રાહ્મી લિપિમાં લખાણ છે. જેમાં આ પ્રતિમા નાગસિંધ નામક ભિક્ષુકે પોતાની માતા સમાન ગુરુ કીર્તિદેવની સ્મૃતિમાં કરાવ્યાની નોંધ છે. પ્રતિમાનું લખાણ બ્રાહ્મી લિપિમાં હોઈ એનો સમય ઈ.સ. ૬, ૭ મી સદીનો મનાય છે.

રાવશ્રી ભારમલજી પહેલાએ સને ૧૬૧૭ માં ચાંદીની કોરીનું ચલણ શરૂ કર્યું, ત્યારથી સને, ૧૮૪૯ સુધીનો સંગ્રહ અહીં મોજૂદ છે. દેશી રાજ્યોમાં નિઝામ હૈદરાબાદ પછી કચ્છ એવું રાજ્ય હતું કે જેના ચલણમાં નોટોનું નાણું શરૂ કરેલ, પરંતુ તે કોઈ પણ કારણે અમલમાં આવી શકેલ નહીં.

કાકડગાનાં નારાયણ સરોવર ગામેથી મળેલ ૧૯મી સદીનાં દ્વારની જોડ પરની કોતરણીમાં મુકેલ પુષ્પની દરેક ભાત અલગ છે. એ જ પ્રમાણે બીજાં દ્વારોની પણ ફૂલપત્તીની કોતરણી અજોડ છે, તેમ અશ્વમુખવાળા ડામચિયા પણ સુંદર છે.

કચ્છ પ્રદેશની જત, કણબી, વણિક, રબારી, ભરવાડ, કોળી, આહિર, મેઘવાળ તથા ભજસાળી કોમોનો

પહેરવેશ તેમ નિવાસ રજૂ કરતા ડાયરામાઓ નૃવંશવિ શાગમાં રાખવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત અહીં કચ્છી ગાડાંઓ પણ છે. આ કાંમોની પરંપરાગત ઘરવખરી તેમ આભૂષણો પણ આ વિભાગમાં છે. આ વિભાગની ગોઠવણી પુનઃ સુંદર રીતે કરવામાં આવી છે.

ચિત્રકળા વિભાગમાં જુદા જુદા રાગ તેમ રાગિણી દર્શાવતી રાગમાળાનાં ચિત્રો તેમ જ ઉદયપુર મેવાડ વગેરે શૈલીનાં ચિત્રો કચ્છનાં મહારાવોનાં ચિત્રો, કચ્છી મહાપુરુષો, અલ્લારામ્મા, શિવાજી, ઉમરશી, જરાદી, ક્રાંતિવીર શ્યામજી કૃષ્ણવર્મા, કચ્છના કોમવેલ જમાદાર ફતેહમહમ્મદનાં ચિત્રો તથા સાઈઈ ફૂટ લાંબો તાજિયાનો પટ તથા એકાવન ફૂટ લાંબો કાગળ પરનો નાગ પંચમીની અસવારીનો પટ ધ્યાન ખેંચે છે.

આ બે ચિત્રપટ એ સમયના લોકોના સ્થાન પ્રમાણનાં પહેરવેશ વગેરેનું નવજીવન રજૂ કરે છે. કચ્છ શૈલીમાં દોરાયેલાં રામાયણનાં બાલકાંડનાં લઘુચિત્રો પણ અહીં પ્રદર્શિત છે.

પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ વિભાગમાં વન્ય પ્રાણીઓ સિંહ, વાઘ, દીપડા, રીંછ, વિવિધ પક્ષીઓ, અજગર, મગર, ક્રીડીખાઉ અથવા પેગોલિન, જંગલી ગધેડા, ઓરિકસ વગેરેના નમૂનાઓ બેક ગ્રાઉન્ડ અને ફોર ગ્રાઉન્ડમાં રજૂ કરેલ છે. આ નમૂનાઓ એનાં પ્રાણી પોતાના અસલ કુદરતી રહેઠાણમાં હોય એવા જ લાગે છે. આ વિભાગ સંપ્રદાયલયના શતાબ્દી ભવનમાં સુંદર ગોઠવવામાં આવ્યો છે.

૧૯૮૮ના વરસમાં ક્રીડીખાઉ પ્રાણી ભૂજમાં જોવાં મળેલ હતું. આ પ્રાણીનો ખોરાક ક્રીડી, ઝીણા જીવડા તથા ઊંધઈ છે.

વસ્ત્રકળા તથા લોકકળા વિભાગમાં અજોડ આભલા ભરતના નમૂનાઓ આહીર ભરત, રબારી ભરત, મોચી ભરત, કાપડ પર થતું રોગાની કામ, બાંધણી, ચણિયા ચોળી ઉપરાંત બળદ ઊંટનો શણગાર અહીં નજરે પડે છે.

માટીનાં વિવિધ પ્રકારનાં રમકડાં, હાથીદાંતની વિવિધ વસ્તુઓ તેમ જ મોતીકામના વિવિધ નમૂનાઓ આકર્ષક લાગે છે. વિવિધ ધાતુના નમૂનાઓમાં ધાતુનાં વાસણો, કાઠી કોમમાં વપરાય છે એવા ડબરા, અલંકૃત દીવીઓ, લેમ્પ, કમંડળ, કુવારો, એસ્ટ્રોલોબ અને સને ૧૮૧૧માં કચ્છમાં ભૂજમાં બનતી ઘડિયાળનો નમૂનો ધ્યાન ખેંચે છે. આ ઘડિયાળનું ડાયલ ચાંદીનું છે.

સોના તથા ચાંદી અને મીનાકામની કળામાં વિવિધ વસ્તુઓ રજૂ કરેલ છે. કચ્છનું ચાંદી પરનું કોતરણી-કામ જગવિખ્યાત છે, જે “કચ્છ વર્ક” તરીકે ઓળખાય છે (ચિત્ર ૧૮-૨૦). ઉમરશી જરાદી આ કામ માટે જાણીતા કલાકાર હતા. ચાંદીની સુરાહી, નકમદાની, ધોડાનો હાર, અલંકારો, ચાંદીનાં તાળાં, સાબુદાની, ચાંદીની પ્લેટમાં રજૂ થયેલ દુર્યંત-શકુંતલાનું દ્રશ્ય, મીનાકારી કામનાં બટન, સોનાનો મુકુટ, હીરા વગેરે શોભાયમાન છે.

કચ્છના સાગરખેડુઓ જાણીતા છે. કચ્છી વહાણોના નમૂનાઓની પ્રતિકૃતિ, જેવી કે મચ્છીઆરી, હોરા, દંગી, ધંગી, બંગલો વગેરે દર્શાવેલ છે.

શિષ્ટ સંગીતનાં સાધનો ઉપરાંત નાગફણી, એકતારો, ચંગ, ઢોલક, નગારાં, ત્રાંસાં જેવાં લોકવાદ્યો અહીં છે. કચ્છી લોકવાદ્ય સુરંદો, જોડિયાપાવા, કાની વગેરે ઉમેરવામાં આવ્યાં છે.

હથિયાર વિભાગમાં વિવિધ પ્રકારનાં કચ્છી શસ્ત્રો અને આયુધો પ્રદર્શિત થયેલ છે. હવે એ ઉદ્યોગનું સ્થાન સુડી-ચપ્પુએ લીધું છે. ૧૯૭૧માં ભારત પાક યુદ્ધ દરમ્યાન પાકે ભૂજ પર ફેંકેલ ૭૫૦ રતલના વજનનો નેપામ બોમ્બના ટુકડાઓ અહીં પ્રદર્શિત થયેલ છે. નાની “ગૂદ્દિયો તોપ” ધ્યાનાકર્ષક છે.

આ મ્યુઝિયમના પ્રાંગણમાં સને ૧૯૨૨ની સાલ ધરાવતી પોર્ટુગીઝ તોપ તથા કિલ્લા પરથી નીચે પડી ફાટે એવી ઘંટાકાર તોપ ‘મોર્ટાર’ રાખવામાં આવી છે. હિજરી સન ૧૨૨૬ની બનાવટની મૈસૂરના સુલતાન દીપુએ કચ્છના જમાદાર ફતેહમહમ્મદને ભેટ આપેલ અરબી લખાણવાળી “હૈદરી” તોપ અહીં પ્રાંગણમાં રાખવામાં આવી છે.

પોસ્ટલ સ્ટેશનરીનો નવો વિભાગ તાજેતરમાં શરૂ કરાયો છે, જેમાં આઝાદી પહેલાંનાં દેશી રાજ્યોનાં પોસ્ટલ સ્ટેમ્પ, પોસ્ટકાર્ડ, કોર્ટ ફી, કવર ઉપરાંત આઝાદી પછીની ટપાલ ટિકિટો પ્રદર્શિત કરાયેલ છે.

સને, ૧૯૭૭માં આ મ્યુઝિયમને ૧૦૦ વર્ષ પૂરાં થતાં એની શતાબ્દીની ઉજવણી ૧૯૭૮માં થઈ. આ મ્યુઝિયમના નવા મકાનની પાયાવિધિ થઈ હતી, એમાં પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ વિભાગ શરૂ કરાયો છે. એમાં કચ્છમાંથી પ્રાપ્ત જીવાશ્મો તથા કચ્છના ખડકો અને ખનીજોના નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરાયા છે. આ ઉપરાંત આગળ જોયું એમ પ્રાણીઓનાં ડાયરામાઓ છે. મ્યુઝિયમના મધ્ય ખંડની મધ્યમાં માંડવીના જૈન દેરાસરમાંથી મળેલ કાષ્ઠ કળાના સુપ્રસિદ્ધ ઐરાવત હાથીને વિશાળ કાચના આવરણની નીચે મૂકવામાં આવેલ છે. આ ઐરાવતની ભારત સરકારે ૨૫ પૈસાની ટપાલ ટિકિટ બહાર પાડેલી હતી.

મ્યુઝિયમથી ધનશ્યામનગર જતાં રસ્તાને ‘કચ્છ મ્યુઝિયમ માર્ગ’ નામ આપવામાં આવ્યું છે.

કચ્છ મ્યુઝિયમ દ્વારા શૈક્ષણિક કાર્યક્રમોનું પણ આયોજન થતું રહે છે. જેમાં ચર્ચાસભા, વ્યાખ્યાનો, પ્રદર્શનો, કચ્છની હસ્તકલાઓનું પ્રદર્શન તથા નિદર્શન, વિવિધ સ્પર્ધાઓ વગેરે અવારનવાર યોજાય છે.

દર જાન્યુઆરી માસ દરમ્યાન ભારતભરનાં મ્યુઝિયમો “મ્યુઝિયમ સપ્તાહ”નું આયોજન કરે છે. એ દરમ્યાન ભુજના આ મ્યુઝિયમમાં પણ સપ્તાહ દરમ્યાન મુલાકાતીઓને મ્યુઝિયમમાં પ્રવેશ વિનામૂલ્યે મળે છે.

મ્યુઝિયમની પ્રવેશ ફી બે રૂપિયા છે. સંશોધકો, વિદ્યાર્થીઓ માટે પ્રવેશ ફી રૂપિયો એક છે. બુધવાર અને સરકારી જાહેર રજામાં સંગ્રહાલય બંધ રહે છે.

આયના મહેલ

આયના મહેલ એટલે અરિસાનો મહેલ અને એ ભૂજ શહેરની મધ્યમાં દરબારગઢના ચોકમાં આવેલ છે. આ આયના મહેલને તા. ૧-૧-૭૭ના રોજ કચ્છના મહારાવશ્રી મદનસિંહજી સાહેબે કચ્છની પ્રજાને અર્પણ કરેલ છે.

આ આયના મહેલનું બાંધકામ રાવશ્રી લખપતજીએ ઈ.સ.૧૭૫૦ની આસપાસ એટલે કે આજથી અઢીસો વર્ષ પહેલાં કર્યું હતું. રાવશ્રી લખપતજીના પિતા રાવશ્રી દેશજીજી વિશે કચ્છની પ્રજાને ઘણું જ માન હતું. રાવશ્રી દેશજીજી એટલા તો પ્રજાવત્સલ હતા કે, પ્રજાની એક ઉક્તિ થઈ હતી કે ‘દેશરા પરમેશ્વર’. આ સમયે એટલે કે અઢારમી સદીમાં ભારતનો ઇતિહાસ અંધાધૂંધીથી ભરેલો હતો, ત્યારે કચ્છમાં તદ્દન ઊલટું જ હતું. રાવશ્રી દેશજીજીના સમયમાં કચ્છનો વિકાસ શરૂ થયો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. એમના સમયમાં ભૂજ શહેરને ફરતા કોટ, આલમપનાહનો ગઢ અને ભૂજિયાનો ગઢ બંધાયા. અમદાવાદનો સૂબો શેર બુલંદખાન કચ્છ પર ચડી આવ્યો, ત્યારે ભૂજિયાના ગઢનું કામ પૂરું થયું ન હતું, તે વખતે કચ્છના ભાષાતો સાથે રાવશ્રી દેશજીજીને સારો સંબંધ હતો.

મુઘલ સલ્તનતમાં ઔરંગઝેબ પછી મહમદશાહ ગાદીએ આવ્યો, ત્યારે મુઘલ સલ્તનત નબળી પડી અને તેનાં તાબાનાં જુદાં જુદાં રજવાડાં સ્વતંત્ર બન્યાં. શેરબુલંદખાન ગુજરાતનો સૂબો બન્યો અને કચ્છ પર ચડી આવ્યો.

પરંતુ રાવશ્રી દેશજીજી સામે એ ફાવ્યો નહીં. રાવશ્રી દેશજીજીએ પોતાના પુત્ર લખપતજીને મહમદશાહના મૃત્યુ પછી એની વાંસે દિલ્હીમાં રાજ્ય ઉત્સવ યોજાયો એમાં મોકલ્યા હતા. આ ઉત્સવમાં રાવશ્રી લખપતજી પર મુઘલ બાદશાહ ખુશ થયો અને કચ્છના મહારાજાઓને ‘મિરજા ઈલકાબ તથા માર્ઠી મુરાતીબ’ સોનાની માછલીની ભેટ આપી. રાવશ્રી દેશજીજી પછી લખપતજી ગાદીએ આવ્યા. રાવશ્રી લખપતજી સાહિત્ય, સંગીત, સંસ્કૃત તથા વિવિધ કળાના શોખીન હતા અને એણે શરૂઆતથી જ કચ્છમાં હુરર તથા કારીગરીને વિકસાવવાનું કામ શરૂ કર્યું. રાવશ્રી લખપતજીમાં કલાકારોમાં ટૂંપી કલા શોધી કાઢવાની કુનેહ હતી અને એને કારણે એણે એક રામસિંહ નામના માલમને શોધી કાઢ્યો અને એને કાચ, લોખંડ વગેરે ઉદ્યોગોમાં નિપુણતા મેળવવા માટે ઉત્તેજન આપ્યું. એ રામસિંહે દેશ પરદેશમાં જઈ અને ત્યાં જુદી જુદી જાતનું જ્ઞાન મેળવ્યું. શરૂઆતમાં તો એ તોપ બનાવનાર કારીગર તરીકે કામ

કરતા, પરંતુ ધીમે ધીમે માટીકામ, મીનાકામ, કાચકામ, ચાંદીકામ વગેરેની કળામાં પણ એમણે નિપુણતા મેળવી હતી. રાવશ્રી લખપતજીએ ઈ.સ. ૧૭૪૧ થી ૧૭૬૦ સુધી રાજ્ય કર્યું, પરંતુ આ ૨૦ વર્ષની અંદર કચ્છની કળાકારીગરી સમૃદ્ધિની ટોચે પહોંચી. લખપતજીને સાહિત્યપ્રેમીઓ તથા કળારસવામીઓ તરફ માન હતું. ભારતમાં તથા કદાચ દુનિયામાં પ્રખ્યાત એવી વ્રજ ભાષાની પાઠશાળા પણ એમણે સ્થાપી અને આ પાઠશાળામાં કવિઓનું સર્જન થયું. ગુજરાતના જાણીતા કવિ દલપતરામ પણ આ શાળાના વિદ્યાર્થી હતા.

રાવશ્રી લખપતજીએ મુઘલ બાદશાહનો દબદબો જોઈ કચ્છમાં પણ એમણે કંઈ કરવાનો મનસૂબો કર્યો. એમની મહેશ્વર કચ્છમાં એક મોટો મહેલ બાંધવાની હતી અને એ ઉદ્દેશ પાર પાડવા માટે રામસિંહ માલમે તૈયારી બતાવી અને આખરે ભૂજના આયના મહેલની શરૂઆત થઈ.

આયના મહેલમાં જવા માટે દરબારગઢના મુખ્ય દરવાજામાંથી પસાર થઈ સામે પ્રાગમહેલ આવે છે, એની બાજુમાંથી પસાર થઈ પછી એક ચોકમાં કે જેમાં રાજાશાહીના વખતમાં દિવાળીના દિવસોમાં દાડખાનું ફોડાતું એ ચોકમાંથી પસાર થઈ, પગથિયાં ચડી અને પહેલે મજલે આયના મહેલમાં જઈ શકાય છે.

આયના મહેલ એ પ્રથમ એક સાધારણ જૂનો મહેલ હતો. એના અમુક ખાસ ભાગને પસંદ કરી આયના મહેલ બનાવવામાં આવ્યો છે. આ આયના મહેલમાં દીવાને આમ, દીવાને ખાસ, ઉનાળામાં તાપથી બચવા પાણીનાં કુવારાવાળી ખાસ વ્યવસ્થાવાળી બેઠક, ખાનગી રૂમ અને આયના હોલ એમ વ્યવસ્થા કરી, રૂમની ચારે બાજુ છૂટથી ફરી શકાય એવી લોબીઓ છે. મુંબઈ ગેઝેટિયરની નોંધ પ્રમાણે આ આયના મહેલ તૈયાર કરવાનું બે લાખ પાઉન્ડ એટલે એ વખતની ૮૦ લાખ કોરી એટલે લગભગ પચીસ લાખ રૂપિયા જેટલું ખર્ચ કરવામાં આવ્યું અને આ કામ સને ૧૭૫૦ની આસપાસ પૂરું થયું.

આયના મહેલની રચનાનો સાધારણ ખ્યાલ આમ આપી શકાય : પ્રથમ મુઘલકાલીન પ્રવેશદ્વાર વડાવ્યા બાદ દીવાનેઆમ આવે છે. અહીં લાકડા પર કોતરકામ સારું છે. ત્યાર બાદ સાદા કુવારા અને હોજવાળો રૂમ આવે છે. અહીં હોજની વચ્ચે બેઠક છે. ચારે તરફ થાંભલા તેમ જ ભીતો ઉપર હસ્તાયિત્રો અને તસવીરો મૂકવામાં આવી છે. હોજના કિનારાની પાળી ઉપર મીણબત્તીઓ મૂકવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. શીતળ કુવારા ઊડતા હોવાથી ગરમીના દિવસોમાં પણ ઠંડક અનુભવાય છે.

કુવારાનું પાણી આયના મહેલથી લગભગ એક હજાર ફૂટ છેટેથી એક ઊંચી ટાંકીમાંથી આવે છે. આ ટાંકી નીચે એક કોઠાવાવ નામનો કૂવો છે. જેમાં રેંટ ચલાવવાથી કૂવા ઉપરની ઊંચી ટાંકીમાં પાણી પડે છે. આ પાણી માટેના પાઈપોમાંથી દરબારગઢમાં આયના મહેલ સુધી લઈ જવામાં આવેલ છે. એ વખતે લોખંડના પાઈપો ન હતા, પરંતુ માટીના પાઈપો પણ બહુ જ સારા અને પાકા બનાવવામાં આવ્યા છે. આયના મહેલની અંદર જ્યારે સંગીત હોય, કુવારાનું પાણી ઊડતું હોય, અરિસામાં સેંકડોની સંખ્યામાં દીવાઓનું પ્રતિબિંબ પડતું હોય અને ઠંડી ખુશનુમા હવા ચાલતી હોય, ત્યારે આ બધાંથી વાતાવરણ ઘણું જ આહ્લાદક બને છે. કુવારાનું પાણી મહેલ બહાર નીકળી જાય એને માટે યોગ્ય ગટરો પણ કરવામાં આવી છે. રાજાશાહીના વખતમાં કાળી ચૌદશ અને દિવાળીને દિવસે કચેરી બેસે એટલે કે રાજા પોતે બેસતા અને સંગીત ચાલુ થતું.

કુવારાના હોલ બાદ એક આયનાવાળો હોલ છે, જેનું માપ ૪૬ ફૂટ x ૪૦ ફૂટ અને ઊંચાઈ ૧૬ ફૂટની છે. આ રૂમની બહાર થાંભલાઓ ઉપર આયનાઓ જડવામાં આવ્યા છે. આ લાદીઓ ઉપર સુંદર ઓપ ચડાવવામાં આવ્યો છે. દીવાલોમાં આરસ જડવામાં આવ્યો છે અને વચ્ચે વચ્ચે ફૂલવેલ જડવામાં આવેલ છે. પાછળ લોબીમાં પ્રકાશનિયંત્રણ થાય એવા વિવિધ રંગના કાચ જડવામાં આવ્યા છે. આ કાચ પણ સ્થાનિક બનાવટના છે. આમ, ૨૦૦ વર્ષ પર કચ્છની કળા-કારીગરી કેટલી ઉચ્ચ કક્ષાની હશે, એનો ખ્યાલ આવી શકે.

અહીં એક ભૂજના સુધારે બનાવેલ લાકડાંનાં કમાડ છે, જેના પર અદ્ભુત કોતરણી છે અને એમાં

હાથીદાંતની નકશી મૂકવામાં આવી છે. આ કારીગરીની ખાસિયત એ છે કે હાથીદાંતની તદ્દન પાતળી ચીપોમાં હાથી, ઘોડા અને અન્ય પશુ તથા માનવ આકૃતિ બનાવી જડવામાં આવી છે. આજે કોઈ કારીગર આવું કમાડ તૈયાર કરે તો એને ૨ થી ૩ વર્ષ લાગી જાય અને કહેવાય છે કે આ કમાડ ઈ.સ. ૧૭૦૮માં ભૂજના માધવ નામના સુથારે માત્ર ૪૦૦ કરી એટલે અંદાજે રૂપિયા સોનું મહેનતાણું લઈ કરી આપેલ છે.

હોલના થાંભલા તેમ જ દીવાલોમાં અરીસા જડવામાં આવ્યા છે. છત ઉપર પણ આરસ તેમજ વેલબૂટનું કામ છે. વચ્ચેના ૮ ફૂટ X ૮ ફૂટ ના રૂમની અંદર બાજુની ભીંતો ઉપર આરસનું કામ છે. કાળા સોનેરી રંગની મુઘલાઈ ઢબની ફલવેલ અને કાચના સુંદર પાંદડાઓ જડી મૂકવામાં આવ્યો છે. બાજુની ભીંતોમાં પણ આયન જડવામાં આવ્યા છે. વચ્ચે રાવશ્રી લખપતજીનો નીચે દોલિયો મૂકવામાં આવ્યો છે. આ દોલિયા ઉપર એઓશ્રીને ભેટ મળેલી રત્નજડિત મૂઠવાળી તલવાર અને ઢાલ રાખવામાં આવેલ છે. આ જગ્યાએથી જ મહારાવશ્રીએ સાહિત સાધના કરી હતી, તેમ જ ખાનગી બેઠકો પણ અહીં જ મળતી હતી.

આ ઉપરાંત પ્રજા તરફથી મળેલ ભેટના નમૂનાઓ જેવા કે, કાચકામના નમૂનાઓ, હાંડીઓ, ઝૂમરો, ઘડિયાળો વગેરે રાખવામાં આવ્યા છે. એક ઘડિયાળ તો એવું છે કે જે સમય, તારીખ, તિથિ, સૂર્ય, ચંદ્રનો ઉદય અને અસ્ત તથા મહિનો બતાવે છે. ચારે દિશામાં જુદા જુદા ચંદાઓ રાખવામાં આવ્યા છે.

આયના મહેલની રચના કરવામાં આવી, ત્યારે વીજળીની શોધ થઈ ન હતી એટલે એ વખતે રોશની કરવા માટેની મીણબત્તી તથા તેલના દીવા મૂકવામાં આવતા હતા. મીણબત્તીઓ મૂકવા માટે હાંડી તથા ઝૂમરની રચના કરવામાં આવી છે. આ ગોઠવણી એવી સુંદર કરવામાં આવી છે કે બધે સ્થળે પ્રકાશ ફેલાઈ જાય. આયના મહેલને દિવસમાં જોવા કરતાં મીણબત્તીની રોશનીમાં રાત્રે જોવો આહ્લાદક લાગે છે. આયના મહેલમાં એ વખતે જવાથી મુઘલ દરબારમાં જાણે પ્રવેશ્યા હોઈએ એવો અનુભવ થાય છે !

આયના મહેલમાં કેટલાક નવાં વિભાગો ઉમેરી તા.૧-૧-૭૭ના “મદનસિંહજી મ્યુઝિયમ” અને તા. ૧-૧-૮૨ના “કલાઅટોરી કચ્છ” ની રચના કરવામાં આવેલી. આ નવાં વિભાગોમાં નાગપંચમીની નીકળતી અસવારીની કચ્છી કમાંગરી શૈલીના ચિત્રપટો ઉપરાંત અસવારોની પાલખી, ગરમ પાણી માટેનું વરાળયંત્ર, રાજવીપોષાક, રાજ્યકાળ વખતના કેટલાક દસ્તાવેજો, અલબ્ય તસ્વીરો, કચ્છી રાજવીઓની તસવીરો, અસવારીમાં નીકળતા નિશાન-ડંકા, માહિ મુરાતીબ, કચ્છી ચલણના સિક્કા, લગ્નની ચોરી વગેરે મૂકવામાં આવેલાં છે.

છેલ્લે કેટલાક સમયથી આયના મહેલના સંચાલકો દ્વારા “કચ્છી પ્રવાસી માહિતી કેન્દ્ર” શરૂ કરવામાં આવેલ છે, જે આ માહિતી કેન્દ્રમાં કચ્છ આવતા પ્રવાસીઓને વિનામૂલ્યે કચ્છના પ્રવાસનું માર્ગદર્શન આપવામાં આવે છે.

આ આયના મહેલ દ્વારા મહેલ તથા મ્યુઝિયમ અંગે પ્રકાશ તથા રંગીન પોષ્ટકાર્ડ પ્રકાશિત કરવામાં આવેલ છે. અહીં શૈક્ષણિક અને સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ પણ હાથ ધરાય છે.

દર શનિવારે બંધ રહેતા આયના મહેલનો સમય સવારના ૯ થી ૧૨ તથા બપોરનો ૩ થી ૬:૩૦ નો છે. પ્રવેશ ફી રૂ. ૧૦/- છે.

પ્રાગમહેલ

મહારાવશ્રી પ્રાગમલજી બીજા (ઈ.સ. ૧૮૬૦/૧૮૭૫)ના શાસનકાળ દરમ્યાન બાંધવામાં આવેલા પ્રાગમહેલનો દેખાવ બહારથી ચર્ચ જેવો લાગે છે, જેની બાંધણી ઈટાલિયન છે. આ મહેલની બાંધણીના પથ્થરો કચ્છના અંધો ખાતેથી લાવવામાં આવેલ છે. આ મહેલમાં કચ્છ રાજ્યનો દરબાર ભરાતો, જ્યારે અમુક ખંડે મહારાવના અંગત ઉપયોગ માટે અનામત રહેતા. રાજ્યની લાઈબ્રેરી પણ આ મહેલમાં રહેતી. હાલ આ મહેલની

મધ્યમાં આવેલ “દરબાર હોલ” લોકો માટે ખુલ્લો મુકાયો છે. મહેલની ઉપર આવેલ ટાવર લોકોને જોવા અપાય છે, જો કે હાલ ટાવર બંધ છે, પરંતુ ટાવરની ટોચ પરથી ભૂજનું દૃશ્ય ખૂબ જ નયનરમ્ય દેખાય છે.

શરદભાગ પેલેસ

મહારાવશ્રી ખેંગારજી ત્રીજા (વિ.સ. ૧૮૭૬/૧૮૪૬)ના સમયમાં આ ઉદ્યાન તથા મહેલ બનાવવામાં આવેલ છે. કચ્છના છેલ્લા રાજવી મદનસિંહજીનું આ સત્તાવાર નિવાસસ્થાન રહેલ હતું. આ ઉદ્યાનમાં મનમોહક ફૂલો ઝાડ વગેરે રોપવામાં આવેલ છે. રાજાશાહીના વખતમાં અહીં બોટેનિકલ ગાર્ડન હતો. મહારાવશ્રી મદનસિંહજીનાં નિધન પછી આ ઉદ્યાન તથા પેલેસ લોકો માટે ખુલ્લા મુકવામાં આવેલ છે. (ચિત્ર ૨૧)

આ મહેલમાં મહારાવશ્રીની અંગત વસ્તુઓ અને ભેટ મળેલ વસ્તુઓ રાખવામાં આવેલ છે. આઠ ફૂટ લાંબા હાથીદાંત સાથેનું ઘડિયાળ અદિતીય છે. આમ ભૂજનાં વિવિધ મ્યુઝિયમોમાં કચ્છનો ભવ્ય કલાવારસો અકબંધ જળવાયો છે. શરદભાગ જોવાની કી રૂ. ૫/ છે.

નોંધ : ૨૬મી જાન્યુઆરી, ૨૦૦૧ના ગુજરાતમાં આવેલા વિનાશક ધરતીકંપે ભારે વિનાશ વેયો અને ખાસ કરીને કચ્છમાં ભૂજ, અંજાર, ભચાઉ અને રાપર શહેરોને લગભગ નેસ્તનાબૂદ કરી નાખવા જેવી જ પરિસ્થિતિ ઊભી કરી. કચ્છમાં થયેલી વ્યાપક નુકસાનીથી ભૂજ શહેરના આ સંગ્રહાલયો પણ બચી શક્યાં નથી, અગાઉના વર્ષોમાં આવેલા ધરતીકંપો સહન કરી ગયેલાં આ સંગ્રહાલયો આ ધરતીકંપ ખમી શક્યાં નહીં.

આ લેખ તૈયાર થઈ રહ્યો છે ત્યારે હાલ ભૂજના તમામ મ્યુઝિયમો જાહેર જનતા માટે અચોક્કસ સમય માટે બંધ છે.

વિનાશક ધરતીકંપથી શહેરના આ તમામ સંગ્રહાલયોને વ્યાપક અથવા થોડે ઓછે અંશે નુકસાન થયેલ છે. કચ્છ મ્યુઝિયમની સ્થાપના પછી ૧૮૮૪માં બંધાયેલી આ ઈમારત ને વ્યાપક હાનિ થયેલ છે (ચિત્ર ૨૨). પ્રથમ મજલો ધ્વસ્ત થઈ ગયેલ છે (ચિત્ર ૨૮). સંગ્રહાલયના સંગ્રહને થયેલ નુકસાનનો અંદાજ મેળવવાનું ચાલુ છે. સંગ્રહાલયને પુનઃ ધબકતું કરવા રાજ્ય સરકારે કાર્યવાહીઓ શરૂ કરી દીધેલ છે. આ જ રીતે આપના મહેલ, શરદભાગ અને ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ સંગ્રહાલયને પણ વ્યાપક નુકસાન થયેલ છે. આ સંગ્રહાલયોની ઈમારતોને ખાસ કરીને વધારે પ્રમાણમાં જકા પહોંચેલ છે. આ સંગ્રહાલયોને પુનઃ ધબકતા કરવામાં ખૂબ જ સમય લાગી જાય તેમ છે. આ માટે વ્યાપક નાણાં ભંડોળની જરૂર પડે તેમ છે, સરકાર તો આ ખાનગી સંગ્રહાલયોને તેના ધારાધોરણ અનુસાર નાણાકીય મદદ કરશે જ. પણ આપણા શ્રેષ્ઠીઓ કે જેઓ ધાર્મિક સેવાકાર્યમાં નાણાંભંડોળ આપવામાં ક્યારેય પાછા પડ્યા નથી. આ શ્રેષ્ઠીઓ આપણા સંગ્રહાલયો કે જે જ્યાં આપણી કલા, સંસ્કૃતિનો વારસો જળવાઈ રહેલ છે તેને પુનઃ બેઠાં કરવા માટે, મદદ કરવામાં પણ પાછી પાની નહીં કરે તેવી શ્રદ્ધા છે.

કચ્છની લોકકલા સંસ્કૃતિનું ભાતીગળ સંગ્રહાલય : ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ

ભરત 'કુમાર' પ્રા. ઠાકર

કચ્છની સમૃદ્ધ લોકકલા કારીગરી અને લોક સાહિત્યનું કલાત્મક રસદર્શન કરાવતા સંગ્રહાલય “ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ”નું આ ૨૧મું વર્ષ ચાલી રહ્યું છે. (અર્થાત્ આ વર્ષે ૧૨મી નવેમ્બર, ૨૦૦૧ અને સોમવારન રોજ તેની ૨૧મી વર્ષગાંઠ અને ૨૨મો સ્થાપના દિન ઉજવાશે). બે દાયકા પૂર્વે આરંભાયેલ આ સંગ્રહસ્થાન છેલ્લે નવ વર્ષોથી જાહેર પ્રદર્શનાર્થે ખુલ્લું પણ મુકાયું છે. (ચિત્ર ૨૩)

પરંતુ કચ્છનાં અન્ય સંગ્રહસ્થાનોની સરખામણીએ આ મ્યુઝિયમ કચ્છમાં થોડું અલપરિચિત રહ્યું છે. ઇતિહાસ-પુરાતત્ત્વ-સંશોધનના સામયિક “પથિક”ના આ વર્ષે ‘સંગ્રહાલય વિશેષાંક’ રૂપે પ્રસિદ્ધ થઈ રહેલા બ દીપોત્સવી અંકના માધ્યમ દ્વારા રામસિંહજીભાઈએ સ્થાપેલા આ વિશિષ્ટ સંગ્રહાલયનો વિગતે પરિચય પ્રસ્તુત કર્યો છે. એમના લગભગ છ દાયકાનાં સંશોધનોની ઝલક અને જાંખી એમણે સ્થાપેલા સંગ્રહસ્થાનમાં જોવા મળે છે.

કચ્છનું સંસ્કાર-દર્પણ !

‘સંગ્રહાલય’ની શાસ્ત્રીય પરિભાષા કે વ્યાખ્યામાં મુકી શકાય એવા મુખ્ય ત્રણ ‘સંગ્રહાલયો’ કચ્છમાં છે અને તે તમામ જિલ્લા-મથક ભુજમાં આવેલાં છે : (૧) કચ્છના રાજવી યુગની જાંખી કરાવતું શાહી સંગ્રહસ્થાન ‘આપન મહેલ’, (૨) કચ્છનાં પુરાતત્ત્વીય અને ઐતિહાસિક સ્મારકોનું દર્શન કરાવતું વૈવિધ્યસભર ‘કચ્છ મ્યુઝિયમ’ તથા (૩) કચ્છના સમૃદ્ધ લોકકલા વારસાનું જેમાં પ્રતિબિંબ જીવાયું છે, એવું કચ્છના સંસ્કાર-દર્પણ સમું ‘ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ.’

વળી, તેના વર્ગીકરણના આ તકાવત ઉપરાંત આ ત્રણેય સંગ્રહાલયો સંચાલનની દૃષ્ટિએ પણ પાયાગત ભેદ ધરાવે છે. આપના મહેલ એ કચ્છના રાજપરિવાર દ્વારા સ્થાપાયેલું છે, તો કચ્છ મ્યુઝિયમ ગુજરાત સરકારના સંગ્રહાલય ખાતાના સંચાલન હેઠળ છે, જ્યારે ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ એ એક વ્યક્તિનું વિરાટ સર્જન છે અને તેના સર્જક છે શ્રી રામસિંહજીભાઈ કાનજીભાઈ રાઠોડ (૧૯૧૭-૮૭).

સંસ્કૃતિ દર્શન’ સંગ્રહાલય ઊભું કરીને તેના સર્જકે જાણે કચ્છધરાના ઉદરનો અસખાબ ઉઘાડ્યો છે. કચ્છનું ભૂમિજાત સંસ્કૃતિનાં અભિજાત અંગો અને રંગોની અભિવ્યક્તિ પ્રત્યક્ષ કરવા તથા કચ્છી લોક સંસ્કૃતિની છાયા અને તેની અનેરી રંગતની તાસીર દર્શાવતું આ એથ્નોલોજિકલ મ્યુઝિયમ અને સ્ટ્રી સેન્ટર ઊભું થયું છે. ગુજરાતના મૂર્ધન સાહિત્યસ્વામી અને રાષ્ટ્રીય સાહિત્ય અકાદમીના તત્કાલીન અધ્યક્ષ સ્વ. ઉમાશંકરભાઈ જોશી (૧૯૧૧-૮૮)ને શુભારંભ પ્રસંગે તેની ઓળખ આપતાં નોંધેલું કે ‘વિવિધતામાં એકતા કેળવવાની ભારતની યુગો જૂની સાધના’ કચ્છના ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિ, વિજ્ઞાન, જહાજવિદ્યા, લોકકલા, સાહિત્ય આદિ દ્વારા ઓળખવા માટે આ સંસ્થાને આરંભ થયો છે.’

સંસ્કૃતિની સાર્વજનિક સંસ્થા

આ સંગ્રહાલયમાં પ્રવેશી તેની જાણકારી મેળવીએ તે પૂર્વે તેની સ્થાપનાની આછેરી પૂર્વભૂમિકા પણ જાણ લઈએ. રામસિંહજીભાઈએ યુવાનીથી જીવનના અંત લગી શિલ્પ-સ્થાપત્ય, લોકસાહિત્ય, લોકકલા, ઇતિહાસ, ભાષા અને ભૂસ્તરશાસ્ત્ર જેવાં કચ્છનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં સંશોધન જારી રાખ્યું હતું. ૧૯૩૨ના અરસાથી તેઓએ અ સંગ્રહાલયમાં પ્રદર્શિત કચ્છ સંબંધી પ્રાચીન વસ્તુઓનો સંગ્રહ કરવાનું શરૂ કરેલું.

★ મકાન નં. ૪૦/બી, ‘શિવપ્’ વૃન્દાવન નગર, વૈશાલી સિનેમા રોડ, અંજાર (કચ્છ) ૩૭૦ ૧૧૦ ફોન : (૦૨૮૩૬) ૪૦૧૩૪

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૩૭

કચ્છની સંસ્કૃતિનું દર્શન કરાવતી આ વિપુલ સંસ્કાર સમૃદ્ધિ અને સામગ્રી જીવનભરના પરિશ્રમથી એકત્રિત થઈ, ત્યારે એનો સમુચિત વિનિયોગ કરતી અને તેના ગૌરવનો પરિચય કરાવતી એક સાર્વજનિક સંસ્થા સ્થાપીભાવે ઊભી કરવાની સ્ફુરણાના ફળસ્વરૂપે ફક્ત મે, ૧૯૭૭ના રોજ 'કચ્છ સંસ્કૃતિ દર્શન આર.આર.ટ્રસ્ટ' ની રચના થઈ અને ભુજમાં 'ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છ' નામનું ભવન સ્થાપી તેમાં સંગ્રહાલય-સહ-અભ્યાસ કેન્દ્ર ચાલુ કરવા તથા તે દ્વારા કચ્છની લોકકલા અને કચ્છની પ્રાચીન-અર્વાચીન અભ્યાસ સામગ્રીના અધ્યયન, સંશોધન અને નિદર્શનની પ્રવૃત્તિને વિકસાવવાનું ધ્યેય રખાયું.

ત્રણ વર્ષ બાદ ૧૨મી નવેમ્બર, ૧૯૮૦ અને બુધવાર(ગુરુપંચમી)ના દિવસે ભુજમાં આ ભાતીગણ સંગ્રહાલયની સ્થાપનાના શ્રીગણેશ મંત્રાયા. ધીરે-ધીરે તેનું સુચારુ આયોજન ઘડાતું ગયું, સામગ્રીઓ ગોઠવાતી ગઈ અને સંકુલ વિકસતું ગયું. ૧૯૮૧માં તેના 'ચોરા-ચત્રા-પરબ' વિભાગનું પૂજ્ય સંત શ્રી મોરારીબાપુના હસ્તે ઉદ્ઘાટન થયું અને રજી જુલાઈ, ૧૯૮૨(આષાઢી બીજ)થી તે પ્રજ્ઞાના પ્રદર્શનાર્થે ખુલ્લું મુકાયું. ૧૯૮૬માં આ મુલ્યમને રામસિંહજીભાઈએ ભારતીય સંસ્કૃતિ ફાઉન્ડેશન સોસાયટીને વિધિવત્ સુપરત કર્યું હતું.

‘કચ્છીયત’નો મધમઘાટ

ભારતના વિશિષ્ટ પ્રકારના અને અનોખા આકારના લોકસંસ્કૃતિના આ અભિનવ સંગ્રહાલયમાં પાંચ હજાર વર્ષ પૂર્વેની સિંધુ સંસ્કૃતિના મોહેંજો ડેરોથી શરૂ કરીને આજ સુધીના કચ્છ પ્રદેશના સંસ્કૃતિ-સંસ્કારનાં પ્રાચીન-અર્વાચીન નમૂના અને તેની અભ્યાસ-સામગ્રીનાં સાધનો અહીં સચવાયા છે. તેમાં કલા, સાહિત્ય, કારીગરી, ઇતિહાસ, ભૂશાસ્ત્ર, પુરાતત્ત્વ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

આ મ્યુઝિયમમાં લગભગ ૪,૫૦૦ જેટલી વસ્તુઓ અને ૧,૫૦૦ જેટલા અલભ્ય એવા ગ્રંથોનો સંચય થયેલો છે ! સંપૂર્ણ સંગ્રહાલય વ્યવસ્થિત અને વૈજ્ઞાનિક ઢબે ગોઠવાયેલું છે, જેથી દેશી-વિદેશી અભ્યાસુઓ માટે એક પ્રમાણભૂત સંદર્ભ કેન્દ્રની ગરજ સારસે.

ભુજ શહેરની નૈર્ઋત્યે, વિખ્યાત જયુબિલી ગ્રાઉન્ડ મુઝીને ભુજ-માંડવી ધોરીમાર્ગ (કોલેજ રોડ)ઉપરથી જમણે એક ફાંટો ઢિથામેશ્વર મહાદેવના મંદિર તરફ જાય છે. એ પેટા રસ્તે પ્રવેશતાં ડાબે ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છમાં પ્રવેશવાનું મુખ્ય દ્વાર આવેલું છે. લોકકલાનું આ સમગ્ર સંકુલ ૧,૪૮૨ ચોરસ મીટરના પરિસરમાં વિસ્તરેલું છે. અને ‘કચ્છીયત’થી મધમધે છે.

સંગીતનાં સૂરોથી સ્વાગત !

સંકુલમાં પ્રવેશતાં ગ્રામ્ય પ્રદેશોના ઘરની જૂની રચના પ્રમાણેની ‘ડલી’ આવે છે, જેમાં સંગીતનાં આઠ સૂરોવાળી ઘંટડીઓના મધુર ઝંકાર પ્રવેશનારનું હાર્દિક અભિવાદન કરે છે ! રામાયણના પ્રસંગો પર આધારિત ક્રાંગરી શૈલીનાં સુંદર ચિત્રો, જે તેરા જાગીરના દરબારગઢમાં આવેલ છે, તેની બહુરંગી પ્રતિકૃતિની ચિત્રમાળા ડલીની ત્રણ ભીંતો પર જોવા મળે છે.

ડેલી વટાવી પ્રાંગણમાં પ્રવેશતાં સંસ્કૃતિદર્શન સંકુલનું મુખ્ય મકાન નજરે પડે છે. દૂરથી જોતાં તે મકાનની બહારની ભીંતો અને મોઢેં જો ડેરોની પ્રતીકાત્મક ચિત્રલિપિ લગાવેલી દેખાય છે. આ વિશાળ પ્રદર્શન કક્ષ લંબ ગોળાઈવાળો (ગિંધા ‘યુ’ અક્ષરના આકારનો)છે અને તેના ‘પ્રવેશક’માં ત્રણ દરવાજા છે. આમાં ડાબી તરફના દરવાજેથી પ્રવેશી પ્રદર્શન નિહાળતાં જમણી બાજુના દરવાજામાંથી બહાર નીકળવાની વ્યવસ્થા છે તથા સામેનો વચ્ચેનો દરવાજો ‘યુ’ આકારની મધ્યમાં રહેલા નાના પ્રદર્શન-ખંડમાં જવા માટેનો છે.

આ મુખ્ય પ્રદર્શન કક્ષનાં પગથિયાં ચડી ‘પ્રવેશક’માં પ્રવેશતાં સામે ગ્રામ્ય પ્રદેશોની મહિલાઓ વહેલી સવારે ઊઠીને દળજાં દળતી તે મોટી ‘હાથઘંટી’ (જે ભુજોડીના પાલીમા દ્વારા અપાયેલી છે) અને ‘ચરખા’ની અસલ વસ્તુઓ મુકવામાં આવી છે. ફાન્સમાં પેરિસ ખાતે યોજાયેલા ‘ફેસ્ટિવલ ઓફ ઇન્ડિયા’નું સ્વ. સુલેમાન જુમાએ જે નોબત

વગાડીને મંગલાચરણ કરેલું એ મૂળ નોબત (અને તેના પર સુલેમાન બાપાના ચિત્ર સહિત) ખૂણામાં રખાયેલ છે. 'પ્રવેશક'માં કચ્છી ભરત અને મોતીકામનાં નમૂના અને તોરણો આવકારે છે.

પ્રદર્શન કક્ષમાં પ્રવેશ

હવે આપણે બે દરવાજા ધરાવતા 'યુ' આકારના પ્રદર્શન કક્ષમાં ડાબા દરવાજેથી પ્રવેશ મેળવીએ. આપણી સંસ્કૃતિમાં દરેક માંગલિક કાર્યોની શરૂઆત 'શ્રી ગણેશાય નમઃ' થી થાય છે, તેમ અહીં પ્રવેશતાં ગણેશજીનાં વિવિધ આકાર-પ્રકારનાં લોકકલા શૈલીમાં કપડાં પર આલેખાયેલાં ભરત-ચિત્રો છે. અહીં એક વિભાગમાં (ધરેણાં, ધન કે અગત્યનાં દસ્તાવેજો સાચવવાનાં) જુદા જુદા આકારનાં ત્રાંબાનાં પાત્રો રખાયો છે. તો વળી બીજા એક વિભાગમાં ભૂસ્તરવિદ્યા, ભૂગોળ, પુરાતત્ત્વ, પ્રાગૈતિહાસ અને ઇતિહાસ જેવા ક્ષેત્રીય વિજ્ઞાનો (ફિલ સાયન્સ)ના નમૂના રખાયા છે.

અહીં તમને ૧૮૭૩ની સાલના કચ્છનાં જૂના નકશાઓ પણ નિહાળવા મળશે. અન્ય એક વિભાગમાં પ્રાચીન લેખન સામગ્રીના નમૂના રખાયા છે, જેમાં કાચ, ચીનાઈ માટી અને ધાતુનાં ખડિયા, કલમ, કાગળનો વીંદો રાખવાની ધાતુની ભૂંગળી, કોટાયમાંથી પ્રાપ્ત સરસ્વતીની મૂર્તિ, વિપિનાં લેખ (પષ્ટિ)લખવા માટે રખાતું કાષ્ટનું પાત્ર વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પ્રદર્શન કક્ષની ગોઠવણી એવી રીતે કરવામાં આવી છે કે સામસામી ભાંતોના ઉપરના ભાગમાં કાચના શો-કેસમાં વસ્તુઓ પ્રદર્શિત થઈ છે, જ્યારે તેની નીચેના સળંગ ભાગમાં પ્રાચીન પુસ્તકોનો ભંડાર ભર્યો છે. કચ્છની સંસ્કૃતિની ઝલક અને જાંખી કરાવતાં પ્રાચીન સ્થળો અને પુરાવશોધોની શ્રી રાદોડની સુંદર તસવીરો અને શ્રી.એલ.સી. સોનીનાં તૈલચિત્રોનું પ્રદર્શન પણ મુકાયું છે. આગળ ચાલતાં, ધાતુ-પાત્રોની બનેલી વિવિધ કલાત્મક પૂજન-સામગ્રીઓ (મૂર્તિઓ, દીપમાળાઓ ઇત્યાદિ) ગોઠવાયેલી છે, તો એ પછી સંગીતનાં વિવિધ કાષ્ટ-સાધનો પણ મુકાયેલાં છે.

ભાતીગળ સામગ્રીનાં દર્શન

એ પછીના વિભાગમાં ગૂંહણીઓના રોજ વપરાશની વિવિધ ચીજવસ્તુઓ (જેવી કે ખાંડણી-દસ્તો, વેલણ, તવેથો, ઢીંચણિયા વગેરેનાં) કાષ્ટ-નમૂના, વિવિધ હથિયારો, ઘર વપરાશનાં ત્રાંબા-પિત્તળનાં વિવિધ ભાતીગળ વાસણો અને સાધનો, શરીર પર પહેરવાનાં ચાંદીનાં નાના પ્રકારનાં વિવિધ આભૂષણો, સિક્કાઓ તેમ જ જૂની ચોપાટ અને શતરંજના નમૂના પણ અહીં પ્રદર્શિત થયા છે. મોજડીથી લઈને મોડ સુધીનાં મોતીકામ અને ભરતકામનાં વસ્ત્રાલંકારોથી શોભતું અને બાજોડ પર મુકાયેલું 'રબારી-વરરાજા'નું પૂતળું પણ આકર્ષક છે.

પ્રદર્શન કક્ષનો વળાંક લેતાં બીજા ભાગમાં કમાંગરી શૈલીનાં અસલ ચિત્રો, મોતીકામથી ભરેલાં ધરેણાં, માટીકામનાં રમકડાં અને માટીનાં પાત્રો, વિવિધ વસ્ત્રાલંકારો, ઊની નામદાના નમૂના, પાબુદાદાના પરચાઓ નિરૂપતું કાપડ પર આલેખાયેલું વિશાળ ચિત્રપટ્ટે વગેરે રજૂ થયાં છે. રબારીઓનાં ઘરના આલેખો તેમ જ ગુજરાતના વિખ્યાત ચિત્રકાર શ્રી ખોડીદાસ પરમારનાં કમાંગરી શૈલીનાં ચિત્રો (૧૯૭૧-૭૨) અહીં જુદી જુદી જગ્યાએ નજરે પડે છે. અહીં એક વિભાગ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને લગતો પણ છે.

આવો, મધ્યસ્થ ખંડમાં

લંબ ગોળાકાર કક્ષ પૂર્ણ કરીને સામેના આ મધ્યસ્થ ખંડમાં પ્રવેશતાં અહીં લાગેલાં કચ્છના વિવિધ મહાનુભાવોનાં સુંદર તૈલચિત્રો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે. અહીં પણ વિવિધ પુસ્તકોનો ખજાનો ભર્યો છે, જેમાં ભગવદ્ગોમંડળના નવ ભાગોનો પણ સમાવેશ થાય છે. ગુજરાતના કલાગુરુ શ્રી રવિશંકર રાવળે દોરેલાં મૂળ ચિત્રો અહીં પ્રદર્શિત થયાં છે. યુસુફ મહેરઅલી પર સંબોધાયેલો તારીખ ૧૮મી મે, ૧૯૩૯ વાળો ગાંધીજીનો લખેલો મૂળ પત્ર પોસ્ટના કવર સહિત અહીં સચવાયેલો છે !

આ પ્રદર્શન કક્ષની પછીત પાછળના ધોરીમાર્ગ પર પડે છે. તેનું 'આમુખ-દર્શન' પણ કલાત્મક અને પ્રતીકાત્મક છે. જાણે કોઈ સાંસ્કૃતિક કાર્યના મંગલાચરણ સળંગ ગોઠવેલા 'બાજોઠ'ની અને તે ઉપર ખુલ્લા ગ્રંથની વિરાટ કદની પાકી પ્રતિમાઓ સહિતનું આ આમુખ-દર્શન પદચાલકોને ઘડીભર ઊભા રાખી ધ્યાન આકર્ષિત કરે છે.

આમ, વ્યક્તિગત રીતે શ્રી રામસિંહજીભાઈનું અને સંસ્થાગત રીતે તેમના સંસ્કૃતિ દર્શન સંગ્રહાલયનું આ સ્થળ કચ્છના લોક સાંસ્કૃતિક ક્ષેત્રે એક અવિસ્મરણીય સ્થાન બની રહે છે. ફરી શ્રી ઉમાશંકર જોશીનું વિધાન યાદ કરીએ તો 'ઇતિહાસ તો દૂરના ભૂતકાળને સાચવે છે. નજીકનો ભૂતકાળ તો આ પ્રકારની સંસ્થાઓમાં સચવાય છે અને ભવિષ્યને પ્રેરે છે.'

‘ચોરો-ચબૂતરો-પરબ’ વિભાગ

સંસ્કૃતિ દર્શન સંકુલનો બીજો નાનો ઉપવિભાગ બાજુમાં આવેલો છે. સંસ્કૃતિ દર્શનની બહાર નીકળ્યા પછી કચ્છનો રસ્તો ઓળંગી સામેના ‘ચોરો-ચબૂતરો-પરબ’ના નામે ઓળખાતા આ ખુલ્લા વિભાગમાં જઈ શકાય છે. ગ્રામ્ય લોક સંસ્કૃતિની તાસીર અને તસ્વીરને તાદેશ કરતા અહીંના ભાતીગળ માહોલમાં કેસર-ચોરો, તુલસી-પરબ, ચબૂતરો, વિશાળ પારમ્પૂ, લોકજાતિનાં ભૂંગાઓનાં હુબહુ મોડેલ ઊભાં કરાયાં છે. ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શનનું આ ‘ઓપર એર મ્યુઝિયમ’ કહી શકાય.

કેસર ચોરાનું પ્રવેશદાર કાષ્ઠકલા અને શિલ્પકલાથી દીપી રહ્યું છે. કેસર ચોરામાં જન્મથી મૃત્યુ પર્યન્ત ઉપયોગમાં લેવાતા વિવિધ માટીકામનાં પાત્રો, વાસણો અને નમૂના રખાયાં છે. ટુંડા(વાંઢે)નાં રબારીઓ તથા બગીચાનાં માલધારીઓનાં ભૂંગાં તેની અસલ આંતરિક સજાવટ સાથે ઊભાં કરાયાં છે. પાસે જ કચ્છી આલેખકામથી ઓપતી તુલસી પરબ કોલેજ રોડ પર આવેલી છે, જેનું ઉદ્ઘાટન પ્રખર રામાયણી સંત મોરારીબાપુના શુભ હસ્તે કરવામાં આવેલ.

અહીં કચ્છની જ જુદી જુદી વનસ્પતિઓ વાવી ઉછેરવામાં આવી છે. અહીંના ‘કમ્મઠાણ’માં સમયાંતરે કચ્છી લોક કલાકારોને આમંત્રી એમની બેનમૂન કળાકસબની કારીગરીનું પ્રત્યક્ષ નિદર્શન પણ ગોઠવવામાં આવે છે. આમ, આ લોકકલા ગૃહ કલાકારો અને પ્રજા વચ્ચે જીવંત સંપર્ક અને સેતુ સ્થાપે છે.

સંસ્કૃતિ દર્શનના સ્વપ્ર-દેશ

આ સંગ્રહાલય સંકુલના સંસ્થાપક શ્રી રામસિંહજીભાઈ રાઠોડ કચ્છની લોકકલા અને સંસ્કૃતિના એક અચ્છા માં હોવા ઉપરાંત કચ્છના ભૂસ્તર, ભૂતજ અને પર્યાવરણના પણ ઊંડા અભ્યાસી હતા. શ્રી હરીન્દ્રભાઈ દવેએ યોગ્ય રીતે તેમને ‘કચ્છી માનવતીર્થ’ કહીને બિરદાવ્યા છે. ! તેઓ ખરે જ વ્યક્તિ મટીને સમષ્ટિ (સંસ્થા)બની ગયા હતા.

સાઉથ એશિયા પબ્લિશિંગ કંપની (દિલ્હી)દ્વારા પ્રકાશિત અને શ્રી.એલ.કે.ગુપ્તા દ્વારા સંપાદિત ‘બાયોગ્રાફી ઓફ રેન્ડેશનલ’ (મેન એન્ડ વિમેન ઓફ એથિવેમેન્ટ એન્ડ ડિસ્ટિક્શન), ભાગ-૩ જે (આવૃત્તિ ૧૯૯૧)માં તેમના સેજે જે નોંધ લેવાઈ છે, તે આ મુજબ છે :

“....શ્રી રામસિંહજી કે.રાઠોડ, ભારતીય લેખક અને માજી સરકારી નોકર, કચ્છ (ભારત)માં ૮મી ડિસેમ્બર, ૧૯૧૭માં જન્મ, શિક્ષણ એમ.એસસી., ઇન્ડિયન ફોરેસ્ટ સર્વિસમાં સેવાઓ આપી : પૂર્વેના કચ્છ રાજ્યના બિલ ખાતાના વડા અને ગુજરાત રાજ્યના વન અધિકારી, ૧૯૪૮માં ગુજરાતમાં ખનિજ સંપત્તિની આગાહી કરી, ૧૯૫૧માં દરિયાઈ કાંઠા સામે રેતીના આક્રમણને વિસ્તરતું અટકાવ્યું, કચ્છ પ્રદેશની લોક સંસ્કૃતિ ઉપર અધ્યયન, ૧૯૫૮માં ‘કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન’ ગ્રંથ પ્રકાશિત, ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન-કચ્છના સ્થાપક ટ્રસ્ટી, આયના મહેલ અને રામસિંહજી મ્યુઝિયમ-ભુજના ટ્રસ્ટી, ગુજરાત રાજ્ય હસ્તકળા વિકાસ મંડળના ડાયરેક્ટર, કચ્છી રામાયણ ‘કચ્છ રામરાધ’ પર સંશોધન (જે હવે પ્રકાશિત), ઉપરાંત બીજાં પુસ્તકો અને પારિતોષિકો...”

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૪૦

ઉપસંહાર અને સમાપન

ઐતિહાસિક અને પુરાતાત્વિક સમૃદ્ધિથી સભર પુસ્તક “કચ્છનું સંસ્કૃતિ દર્શન” માટે દિલાથી મુંબઈ રાજ્યનું પારિતોષિક (૧૯૬૦), કેન્દ્રીય સાહિત્ય અકાદમી પુરસ્કાર (૧૯૬૨) અને રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક (૧૯૬૩) ઉપરાંત કચ્છશક્તિ એવોર્ડ (૧૯૯૫) અને ગુજરાત સંગીત-નાટ્ય અકાદમીના ગૌરવ પુરસ્કાર (૧૯૯૭) થી રામસિંહજીભાઈની સાહિત્યિક સાંસ્કૃતિક સાધના સમ્માનિત થઈ હતી. ઍસી વર્ષની ઉંમરે ૨૫મી જૂન, ૧૯૯૭ના રોજ એમનું નિધન થતાં કચ્છ સંસ્કૃતિ, અસ્મિતા અને સમગ્ર કચ્છીયતનો એક સંનિષ્ઠ પ્રહરી ગુમાવ્યો હતો.

કાકા કાલેલકર, ઉમાશંકર જોશી, હરીન્દ્ર દવે ઉપરાંત અન્ય સાહિત્ય સ્વામીઓ તેમના આ લોકકલા કેન્દ્રની મુલાકાતે આવી ગયા છે. પ્રસંગોપાત અહીં મેળાવણ, પરિસંવાદો અને સંભાષણો પણ ગોઠવાતાં રહે છે. સ્થાનિક સર્વશ્રી નીતાબેન કે. જોશી અને ભારતબા એમ. જડેજની પરામર્શ સેવાઓ પણ જિજ્ઞાસુઓને મળી રહે છે. કચ્છી ભાષા, કમાંગરી કલા, રાગ અને લોકસાહિત્યના અપ્રાપ્ય એવા નમૂના તથા અભ્યાસ સામગ્રીનો લાભ વિદ્યાર્થીઓ, અભ્યાસીઓ, સંશોધકો, રસજ્ઞો લઈ શકે તે માટે કેન્દ્ર શનિવાર સિવાય દરરોજ નવથો બાર વાગ્યા સુધી ખુલ્લું રહે છે અને નિઃશુલ્ક નિહાળી શકાય છે.

“રાજકોટના વોટસન મ્યુઝિયમમાં પ્રદર્શિત લોકકલાનાં તત્ત્વો”

ડૉ. હસુતા એસ. સેદાણી*

મ્યુઝિયમ એ પ્રવર્તમાન લોકશાહી સમાજરચનામાં લોકશિક્ષણનું અસરકારક અને અધિકૃત માધ્યમ છે. રાષ્ટ્રના ભવ્ય ભૂતકાળ તથા ઉત્તરોત્તર પ્રગતિનું જ્ઞાન મ્યુઝિયમ દ્વારા જીવંત રીતે પ્રાપ્ત થાય છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ભારતનાં મ્યુઝિયમોમાં ગુજરાતનો બીજો નંબર અને રાજકોટનું વોટસન મ્યુઝિયમ ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમોમાં બીજા નંબરે છે. કલા અને પુરાતત્ત્વવિદ્યાના અનુરાગી જહોન વોટસનના નામ પરથી આ મ્યુઝિયમનું નામ રાખેલ છે.

બહુહેતુક એવા આ મ્યુઝિયમમાં ઘણા વિભાગો છે. અહીં લોકસંસ્કૃતિનાં તત્ત્વો માનવજાતિ વિભાગ-પ્રવેશતાં પહેલા મજલામાં છે. એમાં પ્રવેશતાં જમણી બાજુએ ત્રણ શોકેઈસમાં સૌરાષ્ટ્રની રંગબેરંગી આદિમ જાતિઓ-રબારી, વાઘેર-ચારણ, અને આહીર તથા સતવારા જાતિના નાના કદના પરંતુ આબેહુલ નમૂનાઓ દર્શાવ્યા છે. આ સુંદર પ્રતિકૃતિઓમાં સૌ પ્રથમ રબારી કોમનું જીવનદર્શન છે. સૌરાષ્ટ્રના રબારીઓ અલગ રીતે ઓળખાઈ આવે છે. પુરુષના પોશાકમાં માથે આંઠાવાળી પાઘડી, ખભે ખેસ, ચોરણી, લાંબી ચાળવાળું ઘેરવાળું કેડિયું, ત્રિકોણાકાર કપડાનો ટુકડો બાંધેલ છે. જમણા હાથમાં ચાંદીનું કુંડું, કમરમાં ચાંદીનો કંદારો છે. રબારી સ્ત્રીએ ઊનનું વસ્ત્ર, જમી પહેરેલ છે. હાથમાં રૂપાની ચૂરી ડોકમાં ટૂંપિયો પૈદાર છે.

બીજા નંબરના શોકેઈસમાં વાઘેર તથા ચારણની પ્રતિકૃતિઓ છે. એમાં વાઘેર પુરુષે કેડિયું, કસોક્સ ચોરણી પહેરી છે. હાથમાં કુહાડી છે. ગળામાં ચાંદીનો હાર છે. દાઢી રાખેલ છે. એક પગમાં ચાંદીનું કુંડું છે. ખભાપર ખેસ છે. સ્ત્રીના પહેરવેશમાં કાળી ઓઢણી ઓઢી છે. ગળામાં ચાંદીનો હાર, હાથમાં કડવું, બીજા હાથમાં થેલી છે. વાઘેરો દારકા ઓખા બાજુના જણાય છે.

આ જ શોકેઈસમાં સાથે ચારણોના નાના કદના નમૂના છે. પુરુષને દાઢી છે. ઘેરદાર કેડિયું નીચે ત્રિકોણાકાર કાપડ છે. ચૂરીદાર ચોરણો છે. ગળામાં મોતીની માળા છે. જાડા ઘા ઝીલનારી પાઘડી છે. ચારણ સ્ત્રીને માથે ભેડું છે. ગળામાં હાર-માળા છે. લાલ સમચોરસ ઓઢણી, લાલ જમી, ઘેરા રંગનું કાપડું છે. પગ ખુલ્લા છે.

ત્રીજા નંબરના શોકેઈસમાં લેબલ નથી, પરંતુ આહીર અને સતવારાની પ્રતિકૃતિઓ છે. આયર પુરુષે ચૂરીવાળું અને પીકના ભાગે પાસાબંધી કેડિયું પહેરેલ છે. ભરાવદાર પાઘડી, ખભે ખેસ છે. પગમાં દેશી ઘાટના ફૂદડીવાળા જોડા છે. કમરે ભેટ વાળેલ છે. હાથમાં લાકડી છે. ખમીરવંતી કોમને શોભે એવો પોશાક છે. રંગોને કારણે આયરો ઓળખાઈ જાય છે. આયરાણીએ લાલદેશી ભરતનો ચણિયો, કાળી, ઓઢણી ઓઢી છે. તસતસતું લીલુ કમખું છે. હાથમાં ભરતભરેલ થેલી છે. નાકમાં નથ છે ગળામાં એકદાણિયા હાર છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં જામનગર અને ખંભાળિયાના સતવારા છે. તેમાં હિંદુ તથા મુલસલમાન પણ છે. કેડિયું જુદા પ્રકારનું છે. હાથમાં મોતીની લાકડી છે. માથે પાઘડી, ગળામાં માળા અને ખભા પર ખેસ છે. સતવારા સ્ત્રીએ લાલ બાંધણી ઓઢી છે. ઊનનું થેપાડું છે. પેટ સુધી લાંબું, પીક ખુલ્લી, લીલા રંગનું કાપડું અને ભરતભરેલ ઘેરદાર ઘાઘરો પહેરેલ છે.

આ ઉપરાંત સૌરાષ્ટ્રની એક વિશિષ્ટ કોમ ‘મેર’ નું સુંદર મોટું ડાયોરામાં આ વિભાગમાં દર્શાવેલું છે. આ ડાયોરામાં અનોખા પ્રકારનું હોવાથી પ્રેક્ષકો માટે એક મુખ્ય આકર્ષણ બની રહેલ છે. અહીં મેર પ્રજાની ખુમારી-

★ અધ્યક્ષ : ભારતીય સંસ્કૃતિ વિભાગ, માતૃશ્રી વીરબાઈના મહિલા કોલેજ, રાજકોટ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો-નવે-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૪૨

ખમીરવંતી જાતિ છે. મેર પુરુષે દરબારી ઠાઠની પાઘડી પહેરી છે. પિંડીથી ચપોચપ કસોકસ ચોરણી છે. કમ્મરે ભેટ હાથમાં કડિયારી લાકડી છે. કેડિયું, ઓછી ચાળનું ઓછા ઘેરવાળું છે. ખભે ખેસ છે. પુરુષ મજબૂત બાંધાનો જણાય છે. ગળામાં પરવાળાના પાસાવાળી માળા છે. કાનમાં શિશોરિયા, પગમાં જોડા છે. મેર સ્ત્રીએ સફેદ રંગમાં લાલ-ગુલાબી ફૂલની ડિઝાઈનવાળી ઓઢણી પહેરી છે. એક પગ ઢાંકેલો છે. બીજા પગમાં કાંબી-કડલું છે. પગની અંગૂઠીમાં કડી પાંતી પહેરેલી છે. હાથમાં બલોયું છે. ડોકમાં ઝૂમણાં મોહનમાળા છે. કાનમાં વેડલા છે. સ્ત્રીના ખોળામાં બાળક છે. બેઠેલા બાળકને માથે ઊનની ટોપી છે. આ ડાયોરામાં સાદા ચિત્રકામવાળા મેરના નાનાં નાનાં ઝૂંપડાંઓ તેમના જીવન તથા વાતાવરણનો ખ્યાલ આપે એવી રીતે ઝીણવટભરી વિગતથી રજૂ થયા છે. મકાન પર દેશીભરતનું તોરણ આનાકાર્પક છે. દીવાલ પર સુંદર પશુ-પર્વતનાં ચિત્રો દોરેલાં છે.

આ રીતે આ વિભાગમાં ડાયોરામાં સૌરાષ્ટ્રની કોમના પુરુષોમાં પહેરવેશમાં વિવિધ પ્રકારનાં કલાત્મક કેડિયાં જુદા જુદા પ્રકારની પાઘડી, ચોરણા, ચોરણી વગેરે જોવા મળે છે. આ નમૂનાઓ ખૂબ આભેહૂબ દર્શાવ્યા છે. સાથે સમગ્ર દેશમાં દરેકમાં પાછળના ભાગમાં વિવિધ દેશ્યો છે. તેઓના જીવનનું પ્રતિબિંબ પાડતાં મકાનો, ઝૂંપડાં-ફૂલા સાથે તેની વિવિધ રચના-ચોરસ પથ્થર આકારો, જુદાં જુદાં પશુઓ-ગાય, બેંસ, ઘેઠાં, બકરાં, ઊંટ વગેરે દેખાય છે. દેશ્યમાં ખેતીથી પશુપાલન સુધી યાત્રા જોઈ શકાય છે. તેઓની સમાજરચનાની ખાસિયતો પણ જોવા મળે છે. ઘર- સુશોભનના ખ્યાલો રબારી તથા મેરના ડાયોરામાં વધુ દેખાય છે. દરેક પ્રસંગને-દેશ્યને બારીકાઈથી રજૂ કરેલ છે.

આ વિભાગમાં કચ્છ અને સૌરાષ્ટ્રના ભરતકામના નમૂનાઓ છે. આપણે ત્યાં જાતિગત અને પ્રાદેશિક કલા વૈવિધ્યને કારણે અનેક શ્રેણી પ્રચલિત થઈ. કાઠીભરત, મોચીભરત, રબારી ભરત, આરીભરત, ભરવાડ ભરત વગેરે જેમાં સૌ પ્રથમ ઘાઘરાપાટમાં દેશી ભરત છે. ત્યારબાદ પછેતપાટી, ભીંતિયા, ચાકળા, તોરણો, ખોપુ, ભેટસોગાદો પર ઢાંકવાનો ટેબલકલોથ વગેરેમાં ભાતીગળ રંગોનું આયોજન દેખાય છે. સોના-રૂપાના તાર, કિનાબાબ વગેરે ધ્યાન ખેંચે છે. કચ્છમાં મોચીઓએ આરીભરતની મનોહર કલા તૈયાર કરી તેના સુંદર નમૂના છે. કેટલાકમાં આભલાં ટાંકેલાં છે. ઉપરાંત કચ્છ સૌરાષ્ટ્રની આગવી ભરતકલા મોતીભરત છે. મોતીનો ઝૂલો છે. ગણેશ સ્થાપન ઉલ્લેખનીય છે. અહીં ભરતમાં રાતો, પીળો, લીલો, ભૂરો, ધોળો હીરનો દોરો વપરાયેલ છે. કાઠીભરતમાં લોકલાનું સૌંદર્યપ્રતીક મોર, પોપટ, ચકલાં, ઝાડ, વેલબુટ્ટી વગેરે છે. ચંદરવા-પછેતપાટમાં શ્રીકૃષ્ણ-રુકમણિ વિવાહ-પ્રસંગો, રામાયણ, મહાભારત અને પુરાણોના કથાપ્રસંગો, ઉપરાંત હાથી, ઘોડા, ઊંટ વગેરે પણ સુંદર દેશ્યો અહીં ભરતકામમાં દેખાય છે.

આ ઉપરાંત પહેલે મજલે બે મોટા શોકેઈસમાં લોકસંગીતના વાદ્યો કલામય તથા આકર્ષક રીતે ગોઠવેલાં છે. નરસિંહ, મીરાં, રવિશંકર વગેરે જાણીતા સંગીતકારોના કટઆઉટ તથા સૌરાષ્ટ્રના લોકનૃત્યના અંગમરોડ વગેરેની પશ્ચાદભૂ ખૂબ સુંદર રીતે પ્રદર્શિત કરી છે. ભારતીય સંગીતનાં ચારેય પ્રકારના વાદ્યો અહીં પ્રદર્શિત છે. આ વાદ્યોની બનાવટમાં વાંસ, બરુની સોટી, બિયાનું લાકડું, વાંસની સોટી, મોટી લાકડાની ઢાંડી, મીણ, દૂધી, વાંસની ચીપ, ઘોડાના પૂંછડાના વાળ, જાનવરોની આંતરડાની તાંત, ચામડું, નાળિયેરની કાચલી, રેશમ દોરી વગેરેનો ઉપયોગ કરેલ છે. એક તથા બે નંબરના શોકેઈસમાં પ્રદર્શિત આ વાદ્યોને કમ આપી લેખલ લગાડેલ છે, જેના આધારે-દોતારો, વિચિત્ર વીણા (રુદ્રવીણા) સારંગી, પખવાજ, તાન્સ-ઈસરાજ-મૌરી (મોર જેવા આકારની)જંતરવીણા, રાવણ-હથ્થો, તંતુવાદ્ય છે. ઢોલક, ત્રાંસા, અન્નવદ્ય વાદ્યો છે. ભૂંગળ, મોરલી, પાવો, જોડિયો પાવો, શરણાઈ, બંસરી, રણશિંગું સુધિરવાદ્યો છે અને કરતાલ ઝાંઝ, મંજરા ઘનવાદ્યો છે.

આ રીતે આ વિભાગમાં સંગ્રહની સમૃદ્ધિ તથા આકર્ષક પ્રદર્શન-પદ્ધતિ હોઈ લોકસંસ્કૃતિના જાણકારો માટે તેમજ અભ્યાસુઓ માટે ખૂબ રસપ્રદ અને ઉપયોગી છે.

આ બહેતુક મ્યુઝિયમમાં અનેક વિષયો આવરી લેવાયા છે. અહીં સંગ્રહાલય કરતાં પ્રદર્શનાલય છે. મ્યુઝિયમમાં વસ્તુઓની જાળવણી-સુરક્ષા કપરી છે. જનતાના જ્ઞાન માટે સુયોગ્ય રીતે પ્રદર્શિત કરેલ છે. અહીં લેબોરેટરીની વ્યવસ્થા ન હોઈ સાધારણ રીતે જરૂર પડે જ્યારે રાસાયણિક પ્રક્રિયા કરવી પડે ત્યારે તેને વડોદરા મોકલવામાં આવે છે. પરંતુ નિયમિત રીતે જીવાત દ્વારા રોગ ન લાગે વસ્તુનું રક્ષણ થાય તે માટે તકેદારી રાખી સફાઈની કાળજી લેવાય છે. મ્યુઝિયમમાં ફોટોગ્રાફિક રેકૉર્ડ વગેરે વ્યવસ્થિત છે

નોંધ : મારા આ લેખમાં જે કંઈ વિગતો છે તેમાં રૂબરૂ મુલાકાત દ્વારા મ્યુઝિયમના ક્યુરેટર શ્રી પટેલ સાહેબ તથા ગાઈડ સંગીતાબેનનો સહયોગ પ્રાપ્ત થાય છે.

વોટસન મ્યુઝિયમ - રાજકોટ

પ્રા. ડૉ. કલ્યા એ. માણેક*

ઈતિહાસનો અભ્યાસ એ વ્યક્તિના ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ચારિત્ર્ય વિનાની પ્રજાની સંસ્કૃતિ નાશ પામે છે. વળી ઈતિહાસના અભ્યાસથી વ્યક્તિમાં શાણપણ અને હડાપણ આવે છે. ભૂતકાળની ભૂલો અને અસફળતાઓમાંથી પદાર્થપાઠ મેળવીને તે પોતાના વર્તમાનનું નિર્માણ કરી શકે છે અને ભાવિ પ્રગતિ માટે તૈયારી કરી શકે છે, માટે જ ઈતિહાસકાર ઇ.એચ.કાર કહે છે કે “ઈતિહાસ એ તો ભૂતકાળ અને વર્તમાનકાળ વચ્ચે ચાલતો વણથંભો સંવાદ છે.” આ સંવાદને સમજ્યા વિના આપણા વર્તમાન અને ભવિષ્યનું આપણે નિર્માણ કરી શકીએ નહિ.

શ્રી દર્શકે પણ નોંધ્યું છે કે “ઈતિહાસની સહાયતા વિના લોકશાહીનો કોઈ પણ નાગરિક સાચો નાગરિક બની શકે નહિ.” વળી ઈતિહાસના અભ્યાસથી યુવાનોમાં દેશપ્રેમ અને બલિદાનની ભાવના વિકસાવી ભાવાત્મક એકતા લાવી શકાય અને એ રીતે તેના દ્વારા રાષ્ટ્રીય જાગૃતિ લાવી શકાય. ઈતિહાસના અભ્યાસ માટે અનેક સહાયક શાસ્ત્રોનો ઉપયોગ જરૂરી બને છે. જેમ કે પુરાતત્ત્વ, અભિલેખવિદ્યા, સિક્કાશાસ્ત્ર વગેરે. આ બધા વિજ્ઞાનોનો એક સાથે ઉપયોગ કરીને ઈતિહાસની માહિતીના સાધનોની ચોકવણી જ્યાં કરવામાં આવે છે તેને આપણે મ્યુઝિયમ તરીકે ઓળખીએ છીએ. આમ, મ્યુઝિયમ એ ઈતિહાસકારની પ્રયોગશાળા કહી શકાય. મ્યુઝિયમ ઉર્ફે સંગ્રહાલય એક એવું સ્થળ છે, જ્યાં જાણવા જેવી, જોવા જેવી એવી અનેક વસ્તુઓ એકત્ર કરેલ હોય છે અને તેથી કોઈ પણ દેશની સંસ્કૃતિ, કલા અને ઈતિહાસનો પરિચય મેળવવા માટે મ્યુઝિયમની મુલાકાત જરૂરી છે. આધુનિક અર્થમાં મ્યુઝિયમ એક એવી સંસ્થા છે, જે આપણા પર્યાવરણના પ્રાકૃતિક અને સાંસ્કૃતિક તત્વોને સંગ્રહવાનું, જાળવવાનું, પ્રદર્શિત કરવાનું અને તેનું અર્થઘટન કરવાનું કામ કરે છે. ઉપરાંત મ્યુઝિયમો એક પ્રકારનું અધ્યયન પૂરું પાડે છે. જે પુસ્તકો કે બીજી ક્યાંયથી મળતું નથી. શાળા અને મ્યુઝિયમમાં તફાવત એ છે કે શાળામાં શૈક્ષણિક ઉપકરણો એ શબ્દો છે, જ્યારે મ્યુઝિયમમાં ઉપકરણો એ વસ્તુઓ છે, એ રીતે મ્યુઝિયમો એ કલા અને વિદ્યાને પ્રેરણા આપનાર સ્થળો છે.”

યુનેસ્કોએ મ્યુઝિયમો અંગે યોજેલા સેમિનારમાં વિદ્વાનોની ચર્ચાઓના સારરૂપે મ્યુઝિયમની વ્યાખ્યા કરતાં જણાવવામાં આવેલું કે - “મ્યુઝિયમ એક એવી જાહેર સંસ્થા છે, જે પ્રજાના સામાન્ય હિત માટે સાંસ્કૃતિક મહત્વના, કલાત્મક, ઐતિહાસિક, વૈજ્ઞાનિક, વનસ્પતિભાગ અને પ્રાણીભાગ, માછલીઘર વગેરેના નમૂનાઓની જાળવણી કરે છે, વિશિષ્ટ જૂથોના આનંદ માટે તેને પ્રદર્શિત કરે છે અને તેના અભ્યાસને ઉત્તેજન આપવા વિવિધ પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરે છે.” આમ મ્યુઝિયમો શિક્ષણના અગત્યનાં કેન્દ્રો બન્યાં છે. તે પ્રેક્ષકો વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને ઘણી નવી માહિતી પૂરી પાડે છે અને એ રીતે શિક્ષણ અને સંશોધનમાં સહાયરૂપ થાય છે.

મ્યુઝિયમ શબ્દનું મૂળ ગ્રીક ભાષાના શબ્દ “મ્યુઝ” (Musc)માંથી મળે છે. મ્યુઝિયમનો એક અર્થ “મ્યુઝ”નામની દેવીનું મંદિર કે ઘર એવો થાય છે. ગ્રીસમાં કલા, સંગીત, ઉત્સવ વગેરે સાથે સંકળાયેલ નવ મ્યુઝ એટલે કે નવ દેવીઓની માન્યતા પ્રવર્તતી હતી. Muscum દરેક અક્ષરને જુદા પાડીને તેની સામૂહિક અર્થ આ રીતે તારવી શકાય :

M =Man's	= માણસોનું
U =Ultimate	= અંતિમ
S =Surrounding	= આસપાસની સ્થિતિ

★ આસિસ્ટેન્ટ પ્રોફેસર, ઈતિહાસ અનુસ્નાતક ભવન, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, રાજકોટ.

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૪૫

E =Exhibited (for)	= પ્રદર્શિત
U =Understanding (of)	= સમજણ, સમજૂતી
M =Mankind	= માનવજાત, સમાજ

એટલે કે Muscum is ultimate surrounding exhibited for the understanding of the mankind.' આમ મ્યુઝિયમ એટલે માનવજાતની સમજણ માટેની પ્રદર્શિત કરેલી 'માણસની આસપાસ અંતિમ પરિસ્થિતિ. આમ મ્યુઝિયમનો મુખ્ય હેતુ જ્ઞાનના ચક્રને પૂર્ણ કરવાનો છે.^૩ આગળ જતાં મ્યુઝિયમ શબ્દનો અર્થ "અભ્યાસ માટેનું સ્થાન" એવો થવા લાગ્યો હતો. જેને આજે આપણે "યુનિવર્સિટી" તરીકે ઓળખીએ છીએ. જગતનું સૌ પ્રથમ મ્યુઝિયમ ઈ.સ. પૂર્વે ૩૭૭ સદીમાં ઈજિપ્તના એલેક્ઝાન્ડ્રિયા શહેરમાં સ્થપાયું હતું.^૪

૧૮મી સદીમાં આધુનિક મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિની શરૂઆત થઈ હતી. તદનુસાર લંડનમાં ૧૭૫૩ માં બ્રિટિશ મ્યુઝિયમ સ્થપાયું, જે ૧૭૫૯ માં જાહેર જનતા માટે ખુલ્લું મુકાયું હતું.^૫ જ્યારે ભારતમાં સૌ પ્રથમ મ્યુઝિયમની સ્થાપના ૧૮૧૪માં કલકત્તામાં ઈન્ડિઅન મ્યુઝિયમ નામથી થઈ હતી. તેના માનદમંત્રી તરીકે એક ડેનિશ વનસ્પતિ-શાસ્ત્રી ડૉ. નેથેનિઅલ વાલચ કામગીરી બજાવતા હતા.^૬ જ્યારે ગુજરાતનું સૌ પ્રથમ મ્યુઝિયમ ૧૮૭૭માં ભૂજમાં કચ્છના મહારાવ ખેંગારજી-૩જીએ સ્થાપેલી લલિતકલા સ્કૂલના એક ભાગ તરીકે સ્થપાયું હતું.^૭ જગતના બધા દેશોમાં ૧૮૭૦ના વર્ષ પછી મ્યુઝિયમોની સ્થાપનાનો વ્યાપ વધ્યો હતો.^૮

૧૮મી સદીમાં સમગ્ર ભારતમાં મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિનો વ્યાપ વધી રહ્યો હતો. તે અરસામાં જ સૌરાષ્ટ્રમાં સૌ પ્રથમ મ્યુઝિયમ એવા વોટસન મ્યુઝિયમની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં કરવામાં આવી હતી. ૧૧૨ વર્ષ જૂનું આ મ્યુઝિયમ એ પુરાતત્ત્વ, કલા, સંસ્કૃતિ તેમ જ હુન્નર અને વિજ્ઞાન વિષયક બહુ હેતુક મ્યુઝિયમ હોવાથી સૌરાષ્ટ્રમાં તે એક વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. આ મ્યુઝિયમની સ્થાપના ઈંગ્લેન્ડની મહારાણી વિક્ટોરિયાના શાસનના ૫૦ વર્ષ પૂરાં થતાં ૧૮૮૭ માં તેમણે "કેસરે હિંદ"નો ઈલકાબ ધારણ કર્યો અને તેની સુવર્ણ જયંતી ઉજવવાના મહા ઉત્સવની સ્મૃતિ કાયમી રાખવા માટે કાઠિયાવાડના રાજવીઓ, કાઠિઆવાડના પોલિટિકલ એજન્ટ, અન્ય તાલુકેદારો, રાજકુમારો અને ગૃહસ્થો તરફથી ફંડફાળો એકત્ર કરી રાજકોટમાં મ્યુઝિયમનો પ્રારંભ કરવામાં આવ્યો હતો.^૯

આ મ્યુઝિયમનું નામ કાઠિયાવાડના ૧૮૮૬ થી ૧૮૮૯ સુધી પોલિટિકલ એજન્ટ રહેલા કર્નલ જહોન ડબલ્યુ વોટસન જે ઇતિહાસ અને પુરાતત્ત્વમાં ઊંડો રસ ધરાવતા હતા, તેની સ્મૃતિમાં આપવામાં આવ્યું હતું.^{૧૦} વોટસનનો જન્મ ૬-૨-૧૮૩૮ ના ઈંગ્લેન્ડના બ્રિસ્ટોલ પરગણાનાં કિલકટન ગામમાં થયો હતો. તેઓ માત્ર ૧૬ વર્ષની વયે લશ્કરી ખાતામાં જોડાઈને ૧૮૫૪માં હિન્દમાં આવ્યા હતાં. હિન્દમાં તેમણે પૂના, મુંબઈ, રાંચી વગેરે સ્થળે લશ્કરી હોદ્દા સંભાળ્યા હતા. ઉપરાંત તેમણે ગોંડલ, કોલ્હાપુર અને ભાવનગર રાજ્યોમાં પણ કામગીરી બજાવી હતી. ભારતમાં તેઓ ૩૪ વર્ષ રહ્યા. તેમાં સૌથી વધારે તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં રાજદ્વારી અધિકારી તરીકે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ, તો ભાવનગરમાં એડમિનિસ્ટ્રેટર અને છેલ્લે સંપૂર્ણ સૌરાષ્ટ્ર ઉપર સત્તા ધરાવતા પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકે નિભાયા હતા. ૧૮૭૭ દરમ્યાન એક વર્ષ સુધી તેઓ કાઠિયાવાડની રાજસ્થાની કોર્ટના અધ્યક્ષપદે પણ રહ્યા હતા. ભારતમાં ૩૪ વર્ષમાંથી મોટા ભાગનાં વર્ષો તેઓ સૌરાષ્ટ્રમાં જ રહ્યા હતા. અને રાજદ્વારી અધિકારી તરીકેની પોતાની કામગીરી ઉપરાંત તેમણે સૌરાષ્ટ્રનાં વિવિધ રાજ્યોની જમીન, પ્રજા, ઇતિહાસ, ઉપજ, પુરાતત્ત્વ રીતીરિવાજો, ખેતી, ઉદ્યોગો, વેપાર, અર્થતંત્ર, ન્યાયતંત્ર, શિક્ષણ, ધર્મ, હોસ્પિટલો અને જોવાલાયક સ્થળોનો અભ્યાસ કરી "કાઠિયાવાડ ગેઝેટિઅર" (સર્વસંગ્રહ) જેવો અમૂલ્ય ગ્રંથ આપ્યો છે. તે તેમનું અવિસ્મરણીય પ્રશ્નન ગણાવી શકાય.^{૧૧} કર્નલ વોટસન અને વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય જૂનાગઢ આસપાસ ઘણાં સર્વેક્ષણ કર્યા હતાં અને ઘણી માહિતી એકત્ર કરી હતી તે અનેક ગ્રંથોમાં પ્રકાશિત કરવાની યોજના હતી, પરંતુ વોટસનના આકસ્મિક અવસાનથી આ કામગીરી અટકી પડી....વધુમાં ફોર્બ્સની રાસમાળાની પ્રસ્તાવના પણ તેમણે લખી હતી. તેઓ એક સારા ઇતિહાસકાર ઉપરાંત ઉત્કૃષ્ટ કોટિના વહીવટદાર પણ હતા.^{૧૨} સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસ ઉપર લખાયેલો આ પ્રથમ

મહત્વનો ગ્રંથ ગણવામાં આવે છે. ઉપરાંત તેમણે જૂનાગઢ, જામનગર, ભાવનગર, પ્રાંગધ્રા, ગોંડલ જેવા સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય, મહત્વનાં અને પ્રથમ વર્ગનાં આ રાજ્યોની આંકડાકીય માહિતી આપતાં “સ્ટેટસ્ટીકલ એકાઉન્ટ”નામના ગ્રંથ ખૂબ મહેનત લઈને, માહિતી એકત્ર કરીને, અનેક લોકોની મદદ લઈને લખ્યા છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસના આલેખન કરેલી તેમની આ સેવા પ્રશસનીય છે. તેમની તબિયત અવાર-નવાર નાદુરસ્ત થઈ જતી, તેથી અવારનવાર માંદગીની રજા પર રહેવું પડતું. વળી ઊંધ ન આવવાની બીમારી તેમને લાગુ પડી ગયેલ હોવાથી ઊંધ માટેની દવા તેમને લેવી પડતી હતી. તે દવાના વધુ પ્રમાણમાં ડોઝ લેવાઈ જતાં તેઓ માત્ર ૫૦ વર્ષની ઉંમરે ૨૪-૩-૧૮૮૯ માં મૃત્યુ પામ્યા. તે અંગે આચાર્ય વલ્લભજી હરિદત્તે નોંધ્યું છે કે

“સૂવા ઉઠ્યા સાડા દશ બજે, આડા પડે ઘડી એક,
પેપર વાંચ્યા પ્યારના, ધારી છેવટના છેક
ઊંધ ન આવતી આકરી, તેથી સૂંઘતા નિત્ય
કલોરોફાર્મ આવી વાદળી, હશે એ જ નિમિત્ત...”

“ભોગવ્યો પચાસ વર્ષ જ સંસાર, માસ એક અધિક દિન વધુ અઢાર
સન ઈસવીસન અઢાર નેવિયાસીમાં, માર્ય માસ તણી ચોવીસમી સીમા,
મિત્ર મંડળમાં શોક બહુ વધારી, તજી દુનિયા વોટસને મૂકી ધારી.”^{૧૩}

આમ, ક્રાંતિઆવાડના આ પોલિટિકલ એજન્ટ કર્નલ જે.ડબલ્યુ વોટસનનું પચાસ વર્ષની ઉંમરે ૧૮૮૯ માં અવસાન થતાં ક્રાંતિઆવાડની કરેલી તેમની સેવાઓ બદલ એક સ્મારક રચી, તેમના મિત્રો અને શુભેચ્છકોએ રાજવીઓ અને શહેરીઓએ એક ભંડોળ એકત્ર કર્યું. આ ભંડોળમાં ૫૦ હજારથી વધુ રકમ એકત્ર થઈ હતી.^{૧૪} તેમાંથી તેમની સ્મૃતિમાં રાજકોટમાં વોટસન મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરવામાં આવી (ચિત્ર ૨૪). તેનું ઉદ્ઘાટન ૧૮૯૩માં મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ હેરિસે કર્યું હતું.^{૧૫} આ મ્યુઝિયમ માટે તે સમયે રાજકોટ સિવિલ સ્ટેશનમાં જયુબિલિ બાગમાં “મેમોરિઅલ ઇન્સ્ટીટ્યૂટ”નું ભવ્ય મકાન બાંધવામાં આવેલું. તેમાં કોનોટ હોલ, લેંગ લાઈબ્રેરી અને વોટસન મ્યુઝિયમને સમાવેશ કરવામાં આવ્યો હતો.

આ મ્યુઝિયમના આરંભમાં કર્નલ વોટસને આપેલો પુરાતત્વ સંગ્રહ તથા રોબર્ટ બ્રુશ હુટે આપેલા ભૂસ્તર શાસ્ત્રના વિવિધ નમૂનાઓ મ્યુઝિયમને શોભાવતા હતા. આ મ્યુઝિયમના વિકાસમાં સૌરાષ્ટ્રના અનેક રાજવીઓએ પણ સહકાર આપેલો હતો. તેમણે પોતાની પાસેની પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક વસ્તુઓ અને કલાકારીગરીના નમૂનાઓ ભેટ આપીને તેને સમૃદ્ધ બનાવવામાં મહત્વનું યોગદાન આપ્યું છે.^{૧૬}

આ મ્યુઝિયમમાં કુલ ૨૫ પ્રકારના પ્રદર્શિત નમૂનાઓ છે. જેમાં શિલ્પ, સિક્કાઓ, લઘુચિત્રો, હસ્તપ્રતો કાપડ ઉઘોગના નમૂના, ચાંદીની કલાકારીગરીના નમૂના, તામ્રલેખો, પ્રાકૃતિક ઇતિહાસના નમૂના, નૂવંશ વિષયક સંગ્રહો, સંગીત વાદ્યો, દરબાર ખંડ, કાજ કલાના નમૂના, હસ્ત ઉઘોગના નમૂના, વિવિધ પાઘડીઓના નમૂના, શસ્ત્રોના નમૂના, ભૂસ્તરીય વસ્તુઓના નમૂના, પશુ અને પક્ષી વિધિકા, સૌરાષ્ટ્રનાં રાજ્યોનાં રાજચિહ્નો પ્રતિકૃતિઓ વગેરે. તેમાં કુલ ૧૩,૪૯૫ નમૂના છે. દર વર્ષે લગભગ ૧.૩૩ લાખ મુલાકાતીઓ આ મ્યુઝિયમ મુલાકાત લે છે.^{૧૭}

આ મ્યુઝિયમમાં પ્રવેશતાં જ બ્રહ્માની વિશાળ મૂર્તિ ધ્યાન ખેંચે તેવી છે. વળી તેનો મધ્યમાં આવેલો વિશાળ ખંડ કોઈ રાજવીના દરબાર હોલની ઝાંખી કરાવે છે અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા-મહારાજાઓના યુગનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ રજૂ કરે છે. આ હોલમાં સૌરાષ્ટ્રના મુખ્ય અને મહત્વના રાજવીઓનાં તૈલચિત્રો, રાજચિહ્નોની પ્રતિકૃતિઓ, રાજવીઓનાં શસ્ત્રો અને ચાંદીનાં પતરાંથી મઢેલ રાજાશાહી યુગનું કર્નિયર એ સ્વાતાંત્ર્ય પહેલાંના સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓના દરબારના ઠાઠમાઠ અને રોનકની ઝાંખી કરાવે છે.

પ્રાગૈતિહાસિક વિભાગમાં પ્રાચીન સ્થળોના કોટાઓ અને મોહેં-જો-ડેરો અને હડપ્પાની સંસ્કૃતિઓ દર્શાવતી પ્રતિકૃતિઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવી છે. વળી હાથકુહાડી, અણીઓ, ચપ્પાઓ, જેવાં ઓજારોના નમૂના પણ તેમાં જોવા મળે છે. માટીની કોઠીઓ, છેદવાળી રકાળી, સ્ટેન્ડવાળી રકાળી વગેરે માટીકામના હુજરની વિગતો પૂરી પાડે છે. ઉપરાંત જુદા જુદા રંગના મણકામાંથી બનાવેલ માળા, એરિંગ અને બંગડીનાં નમૂના પણ જોવા મળે છે.

પુરાતત્વ વિભાગમાં જેઠવાઓની રાજધાની ધૂમલીના ૧૦મી સદીનાં શિલ્પ સ્થાપત્યની આકર્ષક કમાન પ્રેક્ષકોનું ધ્યાન ખેંચે છે. વળી ધૂમલીના નવલખા મંદિરના સ્તંભ, કીર્તિ તોરણ જેવા નમૂના પણ અહીંયાં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. તો ૭ મી થી ૧૩ મી સદી દરમ્યાન ઝીંઝુવાડા, ધૂમલી, માંગરોળ, સિદ્ધપુર પાટણ, ચોબારી, (ચોટીલા)થી પ્રાપ્ત થયેલાં શિલ્પો પ્રદર્શિત કરાયાં છે. જેમાં મુખ્યત્વે બ્રહ્મા, સૂર્ય માતૃકા પદ્મ, પાર્વતી, શેષશાયી વિષ્ણુ, બ્રહ્માણી, સૂર્ય-સૂર્યાણી, વરાહ (ચિત્ર ૨૫), સરસ્વતી, ગણેશ, ઉમા-મહેશ્વર, કાળભૈરવ, મહાવીર, પાર્શ્વનાથ, નેમિનાથ વગેરેનાં શિલ્પ મુખ્ય છે, પરંતુ શિલ્પનાં નમૂનાઓમાં રાણી વિક્ટોરિયાની આરસની પ્રતિમા, વિક્ટોરિયન શૈલીનાં શિલ્પનો અદ્ભુત નમૂનો છે (ચિત્ર ૨૬). રાણી વિક્ટોરિયાના શાસનનાં પચાસ વર્ષ પૂર્ણ થતાં સૌરાષ્ટ્રમાં તેની સુવર્ણ જયંતી ઉજવાયેલી તેની સ્મૃતિ માટે રાણી વિક્ટોરિયાની આ પ્રતિમા લંડનના કલાકાર આર્લ્ડ ગિલબર્ટ દ્વારા તૈયાર કરાવીને ૧૮૯૮માં અહીં મૂકવામાં આવેલી છે. તે સમયે તેનો કુલ ખર્ચ ૩૩૦૦ પાઉન્ડ થયો હતો. તે સફેદ આરસમાંથી કંડારાયેલ પ્રતિમા છે. જેમાં રાણી વિક્ટોરિયા રાજશી પોષાકમાં, ડાબા હાથમાં રાજદંડ અને જમણા હાથમાં સમસ્ત વિશ્વના વિજયના પ્રતીકરૂપ પૃથ્વીનો ગોળો ધારણ કરેલાં દર્શાવવામાં આવેલ છે.^{૧૮}

લઘુચિત્ર વિભાગમાં અજંતાના ચિત્રોથી શરૂ કરીને આધુનિક કલાકારોનાં ચિત્રો છે. તાડપત્રો, જૈન કલ્પસૂત્રો, પોથીના રંગીન પૂંદાઓ તથા મુઘલ, રાજસ્થાની અને પહાડી શૈલીના વિવિધ નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. ઉપરાંત મૈત્રકાલીન તામ્રપત્રો પણ અહીં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે, તો શિલાલેખ વિભાગમાં અશોકના જૂનાગઢના શિલાલેખનો સાર અહીં પ્રદર્શિત કરેલ છે. ગુંદા, જસદણ, જૂનાગઢ, વંથલી (સોરઠ), સોમનાથ વગેરે સ્થળેથી પ્રાપ્ત બ્રાહ્મી, દેવનાગરી, અરેબિક જેવી લિપિના શિલાલેખ પણ અહીં પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. તે ઉપરાંત પંચમાર્ક, ઈન્ડોપાર્શિયન, કુષાણ, આંધ્ર, ક્ષત્રપવંશ, ગુપ્તવંશના સિક્કાઓ, ગર્ધૈયા પ્રકારના સિક્કાઓ, દિલ્હીના સુલતાનના સિક્કાઓ, ગુજરાત સલ્તનતના, મુઘલોના, ગાયકવાડના અને સૌરાષ્ટ્રના દેશી રાજ્યોના સિક્કાઓ પણ અહીં પ્રદર્શિત છે. એમાં નવાનગર રાજ્યની કોરીમાં એક બાજુ સુલતાનનું નામ અને હિજરી વર્ષ ૮૭૮ અને નાગરી લિપિમાં જામનું નામ લખેલું છે.^{૧૯} ઉપરાંત લુણાવાડા, રાધનપુર, ખંભાત, છોટા ઉદેપુર અને કચ્છ રાજ્યના સિક્કાઓ પણ છે. ઉપરાંત ગણેશ, કૃષ્ણ, ગાય-વાછરડું, ઘોડેસવાર, ગરુડ, વિઠોબા, મહિષમર્દિની, ઉમા-મહેશ્વર, ગજરૂદ શિવ, લક્ષ્મીનારાયણ, અભય મુદ્રામાં બુદ્ધ જેવી પંચધાતુની પ્રતિમા પણ આવેલી છે.^{૨૦}

વોટસન મ્યુઝિયમનું મકાન બે માળનું છે. તેમાં પહેલા મજલે મોટા શો કેસમાં ગુજરાતનાં સંગીતવાદ્યો કલામય અને આકર્ષક રીતે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યાં છે. વળી બાજુની દીવાલ ઉપર ગુજરાતની ૧૭મી થી ૧૯મી સદીની કાષ્ઠકલાનું સુંદર પ્રદર્શન કરાયું છે. તેમાં જૂનું પાતુકામ, ચાંદીની પાનદાનીનો અજોડ સંગ્રહ, હાથી દાંત, સુખડ અને ચાંદીમાંથી બનાવેલ હસ્તકારીગરીના અજોડ નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્ર વિભાગમાં રોબર્ટ બ્રુસકુટે તરફથી મળેલ વિવિધ ખનિજોના નમૂનાઓ પણ પ્રદર્શિત કરવામાં આવેલા છે. ત્યાર પછી અવારનવાર જુદી જુદી જાતના પથ્થરો અને ખનિજોના નમૂનાઓ મળ્યા છે, તે પ્રદર્શિત કરવામાં આવ્યા છે. ખનિજોમાં અકીક, જિસમ, બોક્સાઈટ, કેલસાઈટ, લિગ્નાઈટ, ચૂનાનો પથ્થર, અબરખ ઉપરાંત પ્રાણીઓ અને વનસ્પતિના અવશેષો વિદ્યાર્થીઓ માટે અને શૈક્ષણિક રીતે મહત્વના છે.

પક્ષી વિભાગમાં રોજિંદા પક્ષીઓ જલપક્ષીઓ જેવા કે કલકીવાળું ઈંગલ, ફલેમિંગો, બગલો, પોપટ, કોયલ, બતક, કાંકણસાર, કલકલિયો, જળકુકડી, બુલબુલ, બાજ, ચિબરી, સુરખાબ, ધુવડ, ફુલ ચકલી, વન લલેડો, કાળિયો કોશી વગેરે મસાલા ભરીને સ્ટેક કરેલાં મૂક્યાં છે.^{૨૧} તો કરોડરજજુવાળા પ્રાણી વિભાગમાં શિયાળ, સસલાં, બિલાડી,

વાંદરા, ક્રીડીખાઉ, મગર, દીપકા, વાઘ વગેરે નમૂનાઓ ટૂંકી વાર્તાના દૃષ્ટાંતરૂપે કલામય રીતે મસાલા ભરીને પ્રદર્શિત કર્યા છે. ડાયનાસોરની જુદી જુદી જાતિના નમૂના પણ દર્શાવવામાં આવ્યા છે.

ઉપરાંત ગાંધી કોર્નરનો નવો વિભાગ રચવામાં આવ્યો છે. જેમાં ગાંધીજીના સમગ્ર જીવનનો વૃત્તાંત દર્શાવતી ફોટાની પેનલો, જુદી જુદી બાર ભાષામાં ગાંધીજીના હસ્તાક્ષરો, તેમના વિચારો દર્શાવતી પેનલો વગેરે દર્શાવવામાં આવ્યા છે.^{૨૨} આ ઉપરાંત આ મ્યુઝિયમમાં પુસ્તકાલય પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે, અને એક નાનું સિનેમાગૃહ પણ ઊભું કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં શૈક્ષણિક ફિલ્મો બતાવવામાં આવે છે.

આ મ્યુઝિયમનો વિકાસ કરવામાં તેના ક્યુરેટરોએ અત્યંત મહત્વનો ફાળો આપ્યો હતો એમ કહી શકાય. પ્રથમ બે ક્યુરેટર તરીકે વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય અને તેમના પુત્ર ગિરિજાશંકર આચાર્ય આ મ્યુઝિયમના વિકાસમાં મહત્તમ ફાળો આપ્યો હતો. વલ્લભજી આચાર્યને તો વોટસને કાઠિઆવાડ સર્વસંગ્રહ લખવા માટે પોતાના સહાયક તરીકે રાખ્યા હતા. આચાર્ય વલ્લભજી ૧૮૮૮ થી ૧૯૧૦ સુધી અને પછી ગિરિજાશંકર આચાર્ય ૧૯૧૦ થી ૧૯૧૯ સુધી ક્યુરેટર તરીકે રહ્યા હતા. ત્યાર પછી ૧૯૧૯ થી ૧૯૨૯ દરમિયાન ડી.બી.ડિસ્કલ્કર (જેમણે ૨૦૦ જેટલા ઐતિહાસિક શિલાલેખોને આવરી લેતું ઇન્સ્ટિટ્યુશન ઓફ કાઠિઆવાડ પુસ્તક લખ્યું હતું.) ત્રીજા ક્યુરેટર તરીકે રહ્યા હતા. ૧૯૨૯ થી ૧૯૩૫ સુધી ચોથા ક્યુરેટર તરીકે અનંત સદાશિવ ગદ્રે ૧૯૩૭ થી ૧૯૪૨ માં પાંચમા ક્યુરેટર તરીકે લક્ષ્મીશંકર સ્વાદિયા, છઠ્ઠા ક્યુરેટર તરીકે ૧૯૪૨ થી ૧૯૪૮ ભાસ્કરરાય લાભશંકર માંકડ નિમાયા હતા. સ્વતંત્રતા પછી જે. એમ.નાણાવટી, પી.પી.પંડ્યા, રાજકપૂર, બિહારીલાલ દાણી, કે.એસ.માથુર ક્રમશઃ ક્યુરેટરપદે આવ્યા હતા. કે.એસ.માથુરે તો પાંચેક હજાર સિક્કાઓનું વર્ગીકરણ કર્યું હતું. ૧૯૬૮માં આ મ્યુઝિયમની પુનઃરચના કર્યા બાદ તેને નવું સ્વરૂપ આપવામાં આવ્યું છે.

આમ, વોટસન મ્યુઝિયમ એ સૌરાષ્ટ્રના ઐતિહાસિક વારસા તરીકે, શિક્ષણના માધ્યમ તરીકે અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ધરાવે છે. તે સામાન્ય વ્યક્તિને મનોરંજન પૂરું પાડે છે, વિદ્યાર્થીને અભ્યાસ અને અધ્યયનમાં મદદરૂપ થાય છે. ઇતિહાસના સંશોધકને કાચી સામગ્રી પૂરી પાડે છે અને રાષ્ટ્રને ભૂતકાળના વારસા માટે ગૌરવ અપાવે છે. આ મ્યુઝિયમ એ રાજકોટના ભૌગોલિક વિસ્તારની દૃષ્ટિએ રાજકોટ શહેરની મધ્યમાં કેન્દ્ર સ્થાને આવેલ છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ તે રાજકોટ જ નહીં, પણ સૌરાષ્ટ્રના સાંસ્કૃતિક વારસાનાં કેન્દ્ર તરીકે નોંધપાત્ર અને અજોડ સ્થાન ધરાવે છે.

પાદટીપ

૧. બક્ષી, સ્મિતા જે. અને દિવેદી, વિનોદ પી., 'મોડર્ન મ્યુઝિયમ' અભિનવ પબ્લિકેશન્સ, ન્યૂ દિલ્હી, ૧૯૭૩-૫૩ થી ૫૫.
૨. વિક્કલીન, એ.એસ., 'મ્યુઝિયમ એન્ડ ઈસ્ટ કન્સન્સ' કેમ્બ્રિજ માસ પ્રેસ, ૧૯૭૦, પૃ.૭-૮
૩. નિગમ, એમ.એલ., 'જનરલ ઓફ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ્સ' વોલ્યુમ ૪૦, ૧૯૮૪, ન્યૂ દિલ્હી, પૃ.૮૭
૪. વછરાજાની, ઈલા બી. 'સૌરાષ્ટ્રનાં મ્યુઝિયમ-એક અધ્યયન', પીએચ.ડી.નો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ૧૯૮૯, પૃ.૨
૫. શાસ્ત્રી, નંદન હરિપ્રસાદ, 'ભારતનાં મ્યુઝિયમો' અમદાવાદ, ૧૯૮૪, પૃ.૨
૬. અલી અબ્દુલ એ.એફ.એન., 'એ શોર્ટ ગાઈડ ટુ ઇન્ડિયન મ્યુઝિયમ' કલકત્તા, ૧૯૩૦, પૃ.૧-૨
૭. ડો. જાની, મુદ્રિકા અને ભૌમિક, સ્વર્ણ કમલ, 'ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમો', સરકારી પ્રેસ, વડોદરા, ૧૯૮૬, પૃ.૨
૮. ડો. મોરલે ગ્રેસ 'મ્યુઝિયમ ટુડે,' ૧૯૬૭, ડિપાર્ટમેન્ટ ઓફ મ્યુઝિઓલોજી, એમ.એસ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા, ૧૯૬૮, પૃ.૧

૯. કાઠિયાવાડ પોલિટિકલ એજન્સી ગેઝેટ, રાજકોટ, ૧૮૮૯, પૃ.૧૭
૧૦. બેલ, એચ. ડબલ્યુ, 'ધી હિસ્ટ્રી ઓફ કાઠિયાવાડ', ન્યૂ દિલ્હી, ૧૯૮૦, પૃ.૨૮૫ તથા દેવકર, વી.એલ. 'વોટસન મ્યુઝિયમ, વડોદરા, ૧૯૮૪, પૃ.૨
૧૧. વોટસન, જે.ડબલ્યુ, 'કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ' મુંબઈ, ૧૮૮૬, અનુક્રમણિકા, પૃ.૧-૨
૧૨. ચિત્તલવાલા, વાય.એમ., 'કર્નલ વોટસન', નવનીત સમર્પણ, મુંબઈ, માર્ચ-૨૦૦૧, પૃ.૮૪
૧૩. આચાર્ય, વલ્લભજી હરિદત્ત, 'વોટસન વિયોગ', રાજકોટ, ૧૮૯૬, પૃ.૧-૨.
૧૪. દેવકર, વી.એલ., 'વોટસન મ્યુઝિયમ' રાજકોટની માર્ગદર્શિકા, સરકારી મુદ્રણાલય, વડોદરા, ૧૯૮૪ પૃ.૨
૧૫. કોરાટ, ઇન્દિરા એન., 'વોટસન મ્યુઝિયમ (રાજકોટ)ની સ્થાપના અને વિકાસનો ઇતિહાસ' એમ.ફિલ.નો અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, ૧૯૯૯, રાજકોટ પૃ.૨૨
૧૬. માંકડ, ભાસ્કરરાય લા., 'સૌરાષ્ટ્રનાં મ્યુઝિયમો', "પથિક", અમદાવાદ, જુલાઈ, ઓગસ્ટ, ૧૯૬૮-પૃ.૧૪.
૧૭. ડૉ. જાની અને ડૉ. ભૌમિક, પૂર્વોક્ત પુસ્તક, પૃ. ૧૨
૧૮. કોરાટ, ઇન્દિરા એન.-પૂર્વોક્ત લઘુશોધ નિબંધ, પૃ. ૩૮ થી ૪૧
૧૯. પરીખ, ર.છો. અને શાસ્ત્રી, હ.ગ. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ભાગ-૭, અમદાવાદ, ૧૯૮૧, પૃ. ૨૦૧-૭૨
૨૦. કોરાટ, ઇન્દિરા, પૂર્વોક્ત લઘુશોધ નિબંધ, પૃ.૬૦
૨૧. દેવકર, વી.એલ. પૂર્વોક્ત, પૃ.૯
૨૨. એજન્ટ, પૃ.૮

વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત ગુજરાતના પ્રાચીન સિક્કાઓ

પ્રા. ઈન્દુમતી ગોસ્વામી

મ્યુઝિયમ એ પ્રવર્તમાન લોકશાહી સમાજરચનામાં લોકશિક્ષણનું એક અસરકારક અને અધિકૃત માધ્યમ છે. રાષ્ટ્રનો ભવ્ય ભૂતકાળ તથા યુગોની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ વિષેનું જ્ઞાન-પુસ્તકો દ્વારા મળે તેના કરતાં મ્યુઝિયમ દ્વારા જીવંત રીતે પ્રાપ્ત થતું હોય છે.

સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિ પછી મ્યુઝિયમ વિષેનો સર્વ સામાન્ય ખ્યાલ બદલાઈ ગયો છે. મ્યુઝિયમ એ જાહેર સંસ્થા છે, તેથી ત્યાં કોઈ પણ વ્યક્તિ જઈ શકે છે. લોકશાહીમાં મ્યુઝિયમ એ લોકોને કેળવવાનું સર્વોત્તમ માધ્યમ છે. તેથી મ્યુઝિયમને “લોક વિશ્વવિદ્યાલય” તરીકે વર્ણવી શકાય. મ્યુઝિયમ એ મૂળમાં અંગ્રેજી શબ્દ છે, પરંતુ હવે એ આપણી ભાષામાં રૂઢ થઈ ગયો છે. હિંદીમાં તેને ‘અજાયબગર’ કહેતા, પણ એ માત્ર અજાયબીભરી વસ્તુઓનું આયતન નથી. ગુજરાતીમાં તેને ‘સંગ્રહસ્થાન’ કે ‘સંગ્રહાલય’ કહીએ છીએ, પરંતુ ચર્ચામાં તે વિદ્યાધાન છે. ‘મ્યુઝિયમ’ શબ્દનું મૂળ ગ્રીકભાષાના ‘Museum’ શબ્દમાં રહેલ છે. એનો અર્થ ‘વિદ્યામંદિર’ કે ‘વિદ્યાભવન’ થાય છે.

ગુજરાત રાજ્યમાં બધાં રાજ્યોની સરખામણીમાં મ્યુઝિયમની સંખ્યા વધારે છે. આમાંનાં ઘણાખરાં મ્યુઝિયમો સૌરાષ્ટ્રમાં આવેલ છે. જેમાં સૌરાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ રાજવીઓ તરફથી ગુજરાત રાજ્યને મળેલા અમૂલ્ય સાંસ્કૃતિક વારસારૂપ વિશિષ્ટ પ્રકારનાં મ્યુઝિયમો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં સૌથી પ્રાચીન રાજકોટના વોટ્સન મ્યુઝિયમની સ્થાપના ઈ.સ. ૧૮૮૮ માં થયેલ છે. કર્નલ જહોન વોટ્સન કાઠિયાવાડમાં રાજદ્વારી પ્રતિનિધિ હતા. તેઓની સ્મૃતિમાં આ મ્યુઝિયમની રચના થયેલી છે. આ મ્યુઝિયમ બહુહેતુક પ્રકારનું છે. તેમાં ક્યુરેટરોનો ફાળો પણ સવિશેષ છે. આ મ્યુઝિયમમાં ભૂતપૂર્વ સૌરાષ્ટ્રના રાજવીઓએ મહત્વની ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ભેટ આપીને તેને સમૃદ્ધ કરેલ છે.

વોટ્સન મ્યુઝિયમના સંગ્રહોમાં હડપ્પા સંસ્કૃતિના અવશેષો, પ્રાચીન શિલ્પો, શિલાલેખો, તામ્રપત્રો, સિક્કાઓ, કાઠિયાવાડના રાજવીઓ તથા જાણીતી વ્યક્તિઓનાં ચિત્રો, સૌરાષ્ટ્રની હુન્નર કારીગરી, ભૂસ્તરશાસ્ત્ર વિભાગ, વનસ્પતિશાસ્ત્ર વિભાગ, વિદેશી કલાકૃતિઓ તથા આફ્રિકાની અવનવી વસ્તુઓનો સંગ્રહ તેમ જ પ્રાણીઓનાં ચામડાં પર ઈજિપ્સીયન ભાષામાં લખેલાં લખાણોનો સંગ્રહ છે, પરંતુ અહીં આપણે માત્ર વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં સંગૃહીત ‘ગુજરાતના પ્રાચીન સિક્કાઓ’ ઉપર જ માત્ર ચર્ચા કરીશું.

આપણે ત્યાં એક કહેવત છે કે ‘નાણાં વગરનો નાથિયો અને નાણે નાથાલાલ’ જે બતાવે છે કે સિક્કો (અર્થાત્ રૂપિયાનું મૂલ્ય કેટલું બધું છે) નાનો છે, છતાં ઘણો જ મહત્વનો અને માહિતીપ્રદ છે. સિક્કાનો મૂળ હેતુ તો વિનિમયના માધ્યમ તરીકે ચલણી નાણું પૂરું પાડવાનો હોય છે, પરંતુ ઇતિહાસ જાણવાના સાધન તરીકે પણ સિક્કાઓ અગત્યના પુરાવારૂપ બને છે.

રાજકોટના વોટ્સન મ્યુઝિયમમાં સિક્કાઓનો વિશાળ સંગ્રહ છે. જેમાં સોના, ચાંદી, તાંબા અને પિત્તળની ધાતુઓ જોવા મળે છે. સોનાના સિક્કાઓ હાલમાં ૧૧૩ જેટલા છે. મ્યુઝિયમમાં સિક્કાની શરૂઆત પ્રાચીન બિબેક શિલ્પિત સિક્કાથી થાય છે. ભારતીય-યવન, શક-પદ્મવ, કત્રપ, કુષાણ, આન્ધ્ર, ગુપ્ત, રાજાઓના પ્રાચીન સિક્કાઓ, ગધૈયા સિક્કાઓ દિલ્હી તથા ગુજરાતના સુલતાનોના, મુઘલોના અને છેવટે ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રના ભૂતપૂર્વ રાજાઓના સિક્કાઓનો સંગ્રહ છે.

પંચમાર્ક સિક્કાઓ ભારતના સૌથી પ્રાચીન સિક્કાઓ છે અને ઈ.સ. પૂર્વે ૬૦૦ થી પ્રચલિત હતા. પંચમાર્ક

★ ૧૯/૨૦ રામનાથ પરા, ‘હરિકૃપા’, રાજકોટ-૧

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૫૧

સિક્કાઓ અનિયમિત લંબચોરસ, ચોરસ અને ગોળ એમ જુદા જુદા આકારના હોય છે. જે મોટે ભાગે રૂપાના, તાંબાના હોય છે. ઈ.સ. પૂર્વે સાતમી કે આઠમી શતાબ્દીથી ઈ.સ. ૩૦૦ સુધી આખા ભારતમાં પ્રચલિત હતા.

ગુજરાતમાંથી કેટલાક મૌર્યકાલીન સિક્કાઓ જુદાં જુદાં સ્થળોએથી મળ્યાં છે. આ સિક્કાઓ આહત (Punch-marked) પ્રકારના છે. એના પર અલગ-અલગ પંચ વડે ચિહ્ન આહત કરેલા હોય છે, પરંતુ લખાણ હોતું નથી. આ સિક્કા સામાન્ય ૩૨ મીલિમીટરના હોય છે. તેના અગ્રભાગ ઉપર પાંચ ચિહ્ન અંકિત કરેલ હોય છે. પુષ્કળાગ ઉપર કાં તો એક મોટું ચિહ્ન હોય છે. અથવા સંખ્યાબંધ નાનાં ચિહ્નો હોય છે. વિવિધ જાતની આકૃતિઓમાં સૂર્ય, ચંદ્ર, ચૈત્ય, મથુર, કાયબો, વાનર, મનુષ્ય તથા દેવોનો પણ સમાવેશ થતાં હતાં. અહીંયાં કાયબાના ચિહ્નોવાળો પંચમાર્ક તાંબાનો સિક્કો છે. જ્યારે સોલરમેગેસ ઈન્ડોપાર્શિયન સિક્કાઓ ઉપર અગ્રભાગમાં રાજાની પ્રતિમા તથા બીજા બાજુ દેવ-દેવી દર્શાવતા તો કેટલીક વખત રાજા ઘોડા ઉપર બેઠેલો હોય તેવો સિક્કો જોવા મળે છે.

આન્ધ્રવંશના રાજાઓના હાથીની આકૃતિઓવાળા સિક્કાઓ જોવા મળે છે. ક્ષત્રપ શાસક નહાપાન અને ગૌતમીપુત્ર સમકાલીન હતા. જે સિક્કા ઉપરથી પુરવાર થાય છે. આન્ધ્રના સિક્કાના બે વિભાગ છે. જેમાં (૧) પહેલા વિભાગમાં પ્રાચીન તત્ત્વો છે. તો બીજા વિભાગમાં સિક્કા વધારે અનિયમિત જાડાઈના કડંગા અને ઘોડા તથા હાથીનાં ચિત્રોવાળાં છે. ગૌતમીપુત્ર યજ્ઞશાતતર્જિને સોરાષ્ટ્ર અને પશ્ચિમ કિનારાનો પ્રદેશ જતી લીધો હતો, એમ લેખમાંથી જાણવા મળે છે, જે સિક્કાઓ પુરવાર કરે છે.

ઈ.સ.ની પહેલી સદીની શરૂઆતમાં યુએ.ચી. જાતિના કુપાણ રાજા કેડફીસીસ પહેલાએ કાબૂલના ગ્રીક સૂબાને હરાવીને તે પ્રાંતનો કબજો લીધો. તેની પછી કેડફીસીસ બીજાએ પંજાબ અને સિંધુ પ્રદેશના ગ્રીક સૂબાને હરાવી તે પ્રદેશનો કબજો મેળવ્યો. તેણે રોમન સિક્કાની ઢબના સોનાના સિક્કા પડાવ્યા હતા. કનિષ્ઠ, હવિષ્ઠ અને વાસુદેવના સિક્કાઓ ગોળ હતા. જેમાં એક બાજુ રાજા ઊભેલો હોય છે અને જમણી બાજુએ નાના યજ્ઞકુંડમાં આકૃતિ આપતો હોય છે. તેના તાંબાના સિક્કામાં તે હાથી પર બેઠેલો જોવા મળે છે. બીજા બાજુ હિંદુ દેવતાઓનાં પ્રતીક હોય છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, વાયુ, અગ્નિ વગેરે દેવો તેમ જ નંદીની આગળ ઊભેલા શિવ પણ જોવા મળે છે. અહીંથી આપણને કુપાણોના સિક્કામાં એક બાજુ રાજા તથા બીજા બાજુ નંદીને અંદેલા શિવ તથા અન્ય દેવ-દેવીઓની સુંદર આકૃતિઓવાળા સિક્કા મળે છે. જ્યારે એક સિક્કામાં બેઠેલા બુદ્ધ પણ છે. જે કનિષ્ઠના સિક્કામાં બુદ્ધની આકૃતિ તેમ જ “બુદ્ધ” કે “શાક્યમુનિ બુદ્ધ” તેમણે લખાવ્યું હતું. આમ કનિષ્ઠના સિક્કાઓ પર દેશના અનેક ધર્મોના દેવ-દેવીઓનાં પ્રતીકો જોવા મળે છે. અહીં આપણને કેડફીસ, વીમકેડફાઈસિસ, કનિષ્ઠ, હવિષ્ઠના સિક્કાઓ મળે છે, જે તાંબાના છે.

પશ્ચિમી ક્ષત્રપોના ચાંદીના ગોળ સંખ્યાબંધ સિક્કાઓ તેમનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ જાણવા માટેનું ખૂબ જ મહત્વનું સાધન છે. ઉપરાંત તાંબા, પોટન અને સીસાના સિક્કાઓ પ્રચલિત હતા. ક્ષત્રપોના સિક્કામાં દેશી-વિદેશી ઉભય પદ્ધતિઓનું મિશ્રણ જોવા મળે છે. આ સિક્કા પરના અક્ષરો, મુખાકૃતિ, આકાર, તોલ વગેરે બાબતમાં ગ્રીક અસર સૂચવાય છે, તો સંસ્કૃત-પ્રાકૃત ભાષા, બ્રાહ્મી લિપિ તથા પર્વત, નદી, ચંદ્ર, સૂર્ય જેવાં શાશ્વત પ્રકૃતિનાં પ્રતીકો ભારતીય અસર સૂચવે છે. આ સિક્કાઓ ૨૮ થી ૩૨ ગ્રેન સુધીના વજનના હોય છે. ઉપરની બાજુએ રાજાનું માથું અને માથાની ડાબી બાજુએ સાલ આપેલી હોય છે. બ્રાહ્મી લિપિમાં રાજા અને તેના પિતાનું નામ હોય છે.

ક્ષત્રપ શાસક ભૂમક, નહાપાન, રુદ્રસિંહ પહેલો, વિજયસેન, રુદ્રસેન બીજો, ભૃતૃદામા, સ્વામી રુદ્રસેન, વિશ્વસેન, રુદ્રસિંહ બીજાના સિક્કાઓનો સંગ્રહ અહીં જોવા મળે છે. જેમાં ક્ષત્રપવંશી ભૂમકના સિક્કામાં વજ્ર, ધર્મચક્ર તથા સિંહની આકૃતિવાળા તથા નહાપાનના વજ્ર, તીર વગેરેની આકૃતિવાળા સિક્કા રસપ્રદ છે, જ્યારે બીજા ક્ષત્રપ રાજાના સિક્કા ઉપર રાજાની અથા પ્રતિમા તથા બીજા બાજુ ચૈત્ય, સૂર્ય, ચંદ્ર, નંદીનાં ચિહ્નો તથા બ્રાહ્મી લિપિમાં રાજા તથા તેનાં પિતાનાં નામ તથા બિરુદો જોવા મળે છે.

ગુપ્તકાલ એ ભારતીય ઇતિહાસમાં સુવર્ણયુગ મનાય છે. આ શાસકોના સિક્કામાં વિવિધ વૈવિધ્ય જોવા મળે છે. જેમ કે રાજા રાણીને વીંટી પહેરાવતો, વીજાવાદન, અશ્વમેધ યજ્ઞના ઘોડાની છાપવાળા વગેરે સિક્કાઓ જોવા મળે છે. આ શાસકોએ ગુજરાત અને માળવા પ્રદેશ માટેના સિક્કાઓ ભ્રત્રપશાસક જેવા જ સિક્કાઓ ચલણમાં ચાલુ રાખેલા હતા, પરંતુ આ સિક્કાઓ નાના તથા જાડા છે. જેમાં કુમારગુપ્તના સિક્કા ઉપર મયૂર કે ગરુડનું અંકન જોવા મળે છે. જ્યારે સ્કન્દગુપ્તના સિક્કામાં નંદી કે યજ્ઞવેદી હોય છે.

ગર્ધૈયા સિક્કાઓ અનુમૈત્રકકાલમાં ગુજરાતમાં પ્રચલિત હતા. તેને અભ્યાસીઓ ‘ભારતીય-સાસાની’ (ઈન્ડો-સેસેનિયન) તથા ‘ગર્ધૈયા સિક્કા’ તરીકે ઓળખાવે છે. ગુજરાતમાં પ્રચલિત સિક્કાઓ પર ઈરાની અસર વર્તાય છે. પ્રાચીન ગુજરાતના સિક્કાઓ સાધારણ રીતે ઈરાનના સાસાની વંશના સિક્કાઓને મળતા હોવાથી ‘સાસાની’ ગર્ધૈયા તરીકે ઓળખાતા હતા. આ સિક્કાઓ ગુજરાત, રાજસ્થાન અને માળવામાંથી મોટી સંખ્યામાં લાંબા કાલ સુધી પ્રચલિત હતા, પરંતુ સમય જતાં એ કદમાં વધુને વધુ નાના અને વધુ ને વધુ જાડા થતા ગયા. આથી છેવટે એ પાતળા ચપટા સિક્કાને બદલે નાના જાડા ગણા જેવા દેખાય છે. એના અગ્રભાગ પર રાજાના ઉત્તરાંગની અને પૃષ્ઠભાગ પર અગ્નિકુંડની આકૃતિ અપાતી. તેનું રેખાંકન પણ આડી અને ઊભી રેખાઓના આલેખનથી એટલું બેઢંગ થતું ગયું છે કે એ આકૃતિ શાની છે તે ભાગ્યે જ ઓળખી શકાય. તેથી તેમાં જે અગ્નિકુંડની આકૃતિ ગાદી જેવી લાગવાથી લોકોમાં એ ‘ગદિયા’ તરીકે ઓળખાયા હશે ને ‘ગદિયા’નું આગળ જતા ‘ગર્ધૈયા’ થઈ ગયું હશે.

આ ગર્ધૈયા સિક્કાઓ ગુજરાતમાં આઠમીથી બારમી સદીમાં ચલણમાં હતા. આ સિક્કાઓ પહેલી-બીજી સદીના ઈન્ડો-સેસેનિયન સિક્કાઓનું વિકૃત સ્વરૂપ છે. અહીં સચવાયેલા ગર્ધૈયા સિક્કામાં રાજાનું ડ્રોકું કેવલું બધું વિકૃત થઈ ગયેલ છે, તે જોવા મળે છે. તેવી જ રીતે યજ્ઞવેદી, મીંઝા અને લીટીઓનાં સ્વરૂપ જ રહેલ છે. બીજા બે સિક્કાઓ તો ઘણા જ વિકૃત થયેલ જોવા મળે છે.

દિલ્હીના સુલતાનોના સિક્કાઓમાં અલ્લાઉદ્દીન મહમદશાહ ખીલજી, મહમદ તથલખ અને ફિરોજ તથલખના સિક્કાઓ છે, તેમ જ ગુજરાતના સુલતાનોમાં અહમદશાહ પહેલો, અહમદશાહ બીજો, મહમૂદ બેગડો, મુઝફ્ફરશાહ બીજો, બહાદુરશાહ, મહમૂદશાહ ત્રીજો, અહમદશાહ ત્રીજો અને મહમૂદશાહ ત્રીજાના સિક્કાઓ છે.

મુઘલ બાદશાહ અકબરે ગુજરાત જીત્યા પછી ગુજરાતમાં મુઘલ સિક્કાઓ ચલણમાં આવેલા. અકબરે પોતાના નવા સંપ્રદાય દીને-ઈલાહિનો તથા નવા સંવત ઈલાહિનો અમલ ગુજરાતમાં પણ શરૂ કર્યો. ત્યાર બાદ જહાંગીરે પોતાના શાસનકાળ દરમ્યાન અમદાવાદમાં ટંકશાળ માટે અલાયદું મકાન બંધાવ્યું. અકબરના સિક્કામાં તેણે ફેરફારો કરેલા, તેમ જ ગુજરાતના પ્રવાસની યાદમાં નૂરજહાંની પ્રેરણાથી રાશિચક્ર ચિહ્નવાળા નવા સિક્કાઓ બહાર પાડ્યા હતા. જે ખંભાત, સુરત, અમદાવાદ ટંકશાળમાંથી બહાર પાડ્યા હતા. અકબરના સોનાના સિક્કા ‘મહોર’ તરીકે ઓળખાતા ગોળ આકારમાં અગ્રભાગે બાદશાહનું નામ હિજરી સંવત, કુરાની આયાત અને અરબી ભાષામાં લખાણ છે.

મુઘલ બાદશાહ અકબર, શાહજહાં, ઔરંગઝેબ, શાહઆલમ પહેલો, ફરુખશિયર, મહમદશાહ, અહમદશાહ, શાહ આલમ બીજો, અકબર બીજાના સિક્કાઓ અહીં જોવા મળે છે. જેમાં સુંદર અક્ષરો ફારસી-અરબી ભાષામાં લખાણો, મુઘલ શહેનશાહનું નામ, ખિતાબો, ટંકશાળનું નામ જેમાં અમદાવાદ, સુરત, ખંભાત, જૂનાગઢ, પોરબંદર વગેરે સ્થળોએ મુઘલોની ટંકશાળ હતી, તેની માહિતી મળે છે, તેમ જ હિજરીવર્ષ લખેલાં છે.

વડોદરાના ગાયકવાડોને પોતાના આગવા સિક્કાઓ હતા. જે આનંદરાવ ગાયકવાડના સમયથી પ્રચલિત હતા. સયાજીરાવ બીજાએ કેટલાક રસપ્રદ નિશાનીઓવાળા સિક્કાઓ પડાવ્યા હતા. આ ગાયકવાડી સિક્કાઓની એક બાજુ પર રાજાના નામનો પહેલો અક્ષર તથા ગાયકવાડનો ‘ગા’ લખવામાં આવતો. ઉપરાંત કટાર, ઘોડાની ખરી વગેરે ચિહ્નો દર્શાવતાં બીજી બાજુએ સમકાલીન મુઘલ રાજાનું નામ ફારસીમાં લખાતું પણ ખંડેરાવના સમયથી ગાયકવાડનો ખિતાબ ‘સેના ખાસખેલ સમશેર બહાદૂર’ લખતા. ફારસીમાં અક્ષરો “ખાસખેલ” દેખાય છે. અહીં

સયાજીરાવ બીજા, મહારાવ, ખંડેરાવ અને સયાજીરાવ અને સયાજીરાવ ત્રીજાના સિક્કાઓ જોવા મળે છે.

ગુજરાત અને કાઠિયાવાડના ઘણા દેશી રાજાઓને પોતાના આગવા સિક્કા પાડવાનો હક્ક હતો. નવાનગર, પોરબંદર, કચ્છ જૂનાગઢની કોરીઓ અહીં સંગૃહીત છે. તેના ઉપર નાગરીમાં રાજાનું નામ અગર તેના સૂચક શબ્દો આપેલ છે. જેમ કે નવાનગર માટે “શ્રીજામ”, પોરબંદર માટે “શ્રીરાણા”, કચ્છ માટે “રાવજી”, “દેશજી” વગેરે નામો છે. જૂનાગઢ માટે “શ્રીદીવાન” અથવા તો જૂનાગઢનો “જ” તથા “ગઢ” ને બદલે “ગડ” બહાદુરખાનનો “બા” વગેરે. આ નાગરી અક્ષરો ઉપર જે ફારસી લખાણો છે. તે સમકાલીન ગુજરાતના સુલતાનનાં નામનાં સૂચક છે. મુઝફરશાહ, મહમૂદશાહ વગેરેના સિક્કા છે.

લુણાવાડાના વખતસિંહની સિંહની આકૃતિવાળો સિક્કો તથા રાધનપુરના જોરાવરના જાડા બેડોળ એકાક્ષરી સિક્કા પણ છે. તેના પર રાજાના નામનો પહેલો અક્ષર “જા” નાગરીમાં લખ્યો છે.

ખંભાતના પોણોસો વર્ષ જૂના પૈસા ઉપર “શ્રીખંભાત બંદર સં. ૧૮૪૮ની સાલ” ગુજરાતીમાં લખાતાં જ્યારે બે સિક્કામાં આ લખાણનાં યોથા તથા પાંચમા અક્ષરો જ દેખાય છે. મોતીસંગજીનું નામ તેના સિક્કા પર છોટા ઉદેપુર વાંચી શકાય છે.

ભાવનગરના વખતસિંહજીના સિક્કા પર ફારસીમાં મુઘલ શહેનશાહ શાહજહાંન ત્રીજાનું નામ તથા બીજું નાગરીમાં ‘બહાદુર’ શબ્દ વાંચી શકાય છે.

જૂનાગઢના હમીદખાન, મહાબતખાન બીજા, બહાદુરખાન, મહાબતખાન ત્રીજાના, પોરબંદરની વિક્રમાતીની રાણા શાહી કોરી, નવાનગરના રણમલજી અને વિભાજીના સિક્કા તેમજ કચ્છના રાયપણજી, દેશજી પહેલા, દેશજી બીજા, પ્રાગમલજી અને ખેંગારજીના સિક્કાઓ છે.

આ મ્યુઝિયમમાં સોનાના સિક્કાઓમાં મહિમદશાહ, ગજપતી-પેગોડા, કૃષ્ણરાજ, મહાદેવ, યાદવ, શ્રીપ્રતપ દેવરાજ, ગજપતી-પેગોડા, યાદવ દેવગિરિ, અલ્લાઉદ્દીન મહમદશાહ, એન્ડોનીમસ, ઈકેરી સદાશિવ, વેસ્ટર્ન ચાલુક્ય જયસિંહ, ગજોષ્ઠી, રાજા કામઠીરાવ, હરિહરરાવ ઔરંગઝેબ-આલમગીર, વેંકટર, કોટરીલી, રામરાય, ક્નામ, વીરરાય, હંદરઅલી, પૃથ્વીદેવ, અનંતરાવ, ગોવિંદચંદ્ર, પૃથુદેવ, જામવિભાજી, જગલદેવ, અહમદશાહ, રામરાય, રામદેવ, હમજીત કોચીન, ગોવિંદચંદ્ર વગેરે શાસકોના કુલ મળીને ૧૧૩ સોનાના સિક્કાઓ આજે પણ છે.

આમ, મ્યુઝિયમ એક એવું સ્થાન છે, જ્યાં આપણા દેશનું સંસ્કાર ધન-સાંસ્કૃતિક વારસો જળવાયો છે. આ સંસ્કાર ધનથી બહુજન સમાજ વંચિત ન રહે તે માટે તેનો પ્રચાર-પ્રસાર કરવો એ મ્યુઝિયમની સર્વોપરિ અગત્યતા છે. આમ, મ્યુઝિયમ એ પ્રાચીન અને અર્વાચીન યુગ વચ્ચે એક સેતુ તરીકે કામ કરે છે.

સંદર્ભો

૧. વ.લ.દેવકર, વોટ્સન મ્યુઝિયમ, રાજકોટની માર્ગદર્શિકા તથા સ્મૃતિ પુસ્તિકા.
૨. ડૉ. ભૌમિક સ્વર્ણકમલ : ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમો
૩. શાસ્ત્રી, હ.ગં. અને પરીખ પી.સી. : ‘ભારતીય સિક્કાશાસ્ત્ર’
૪. આચાર્ય, નવીનચંદ્ર આ. : ‘ગુજરાતના સિક્કાઓ’.
૫. આચાર્ય, ગિરજાશંકર વ. : ‘હિન્દના પ્રાચીન સિક્કા’ (શ્રી ફા.ગુ.સભા, ત્રૈમાસિક, લેખ)
૬. ડૉ. જમીનદાર રસેશ : ક્ષત્રપકાલનું ગુજરાત.
૭. પરીખ, રસિકલાલ, શાસ્ત્રી હ.ગ. : ગુજરાતનો રાજકીય સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ભાગ, ૨,૩,૫,૬.
૮. દેસાઈ શંભુપ્રસાદ, સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ.
૯. રૂબરૂ મુલાકાત.

દરબાર હોલ સંગ્રહાલય જૂનાગઢ

હસમુખ વ્યાસ*

દરેક વ્યક્તિને કંઈ ને કંઈ રસ-શોખ હોય છે. પરિણામસ્વરૂપ તે કંઈ ને કંઈ સંગ્રહતો રહે છે. આથી દરેક વ્યક્તિ પાસે તેનું એક અંગત 'સંગ્રહાલય' હોય છે એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નહિ ગણાય. સંગ્રહવૃત્તિ માનવીની મૂળ વૃત્તિઓમાંની એક ગણી શકાય. માનવીની આ મૂળ-સંગ્રહવૃત્તિમાંથી જ 'સંગ્રહાલય' સંસ્થાનો જન્મ થયાનું કહી શકાય. સંગ્રહાલય માટે પ્રયોજાતો અંગ્રેજી 'Museum' શબ્દ મૂળ ગ્રીકભાષાના Mouseion શબ્દ પરથી આવેલ છે ને તે 'વિદ્યામંદિર' એવો અર્થ દર્શાવે છે. ગ્રીક ભાષામાં વિદ્યાની દેવીને 'Muse' કહેવાય છે. આમ, મ્યુઝિયમનો 'વિદ્યામંદિર' અર્થ ઉપયુક્ત છે. હિન્દીમાં આના માટે 'અજ્ઞયબધર' જેવો શબ્દ પ્રયોજાય છે.

સંગ્રહાલયનો પ્રારંભ ૧૮મી સદીમાં યુરોપમાં થયાનું મનાય છે. ભારતમાં અંગ્રેજોના આગમન બાદ ઈ.સ. ૧૭૮૪માં સ્થપાયેલ રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીએ એકઠી કરેલી વિભિન્ન પ્રાચીન ચીજ-વસ્તુઓને ઈ.સ. ૧૭૮૬માં સંગૃહીત કરતાં ભારતનું તે પ્રથમ મ્યુઝિયમ ગણી શકાય. ગુજરાતનું સર્વપ્રથમ મ્યુઝિયમ ઈ.સ. ૧૮૭૭માં તત્કાલીન કચ્છના રાજ્યની રાજધાની ભૂજમાં સ્થપાયેલ. મ્યુઝિયમના મુખ્ય બે પ્રકાર પાડી શકાય : (૧) કોઈ એક વિષયની વસ્તુઓનો જ્યાં સંગ્રહ હોય તે એકલેતુક સંગ્રહાલય. જેમ કે માત્ર પુરાતત્ત્વને લગતું, સંગ્રહાલય દા.ત. પ્રભાસ-પાટણ, લોથલ વ.નાં સંગ્રહાલય અને (૨) જ્યાં એકાધિક અર્થાત્ વિવિધ વિષયોનો સંગ્રહ કરવામાં આવેલ હોય તે અર્થાત્ બહુલેતુક સંગ્રહાલય; જેમ કે, વોટ્સન (રાજકોટ), સક્કરબાગ (જૂનાગઢ), દરબાર હોલ (જૂનાગઢ) ઇત્યાદિ.

હિમાલયના પણ દાદાજી એવા અવપૂત સમાન ગિરનારની ગોદમાં વસેલું-વિકસેલું જૂનાગઢ (પ્રાચીન-છઠ્ઠીકુર્ગ જર્જગઢ છે) તેની ઐતિહાસિક વિરાસતના કારણે પ્રસિદ્ધ છે. અશોકના શૈલલેખોથી આરંભીને ઈ.સ. ૧૮૪૭ સુધીનો તેનો ઇતિહાસ ભાતીગળ ને વૈવિધ્યસભર છે. સોરઠના અંતિમ હિન્દુ રાજા રા. માંડલિક (૩જા)નો ગુજરાતના સુલતાન મહમૂદ બેગઝાના હાથે પરાજય થતાં જૂનાગઢ પર મુસ્લિમ સત્તા સ્થપાઈ. જે ઈ.સ. ૧૮૪૭ સુધી અમલમાં રહી. ઈ.સ. ૧૭૦૭ એટલે મુઘલ બાદશાહ ઔરંગઝેબના અવસાન બાદ તેના સૂબા-ફોજદારો સ્વતંત્ર થવા લાગેલ. આ રીતે ઈ.સ. ૧૭૩૫ માં ફોજદાર (પહેલાં તે નાયબ ફોજદાર હતો) બહાદૂરખાને શેરખાન નામ ધારણ કરી સોરઠનું (રાજધાની-જૂનાગઢ) સ્વતંત્ર રાજ્ય સ્થપાયું. તે બાબી વંશનો હોવાથી તેમના વંશજો બાબી કહેવાયા. આ સમય અશાંતિ ને અંધારૂંધીનો હતો. એટલે આ વંશના પ્રારંભે જૂનાગઢનો ખાસ કંઈ વિકાસ કે સમૃદ્ધિ જોવા મળતી નથી, પણ મહોબતખાન બીજાના સમય (લગભગ ઈ.સ. ૧૮૫૧)થી શાંતિ સ્થપાતાં તેમ જ આ સમય દરમ્યાન કાઠિયાવાડમાં બ્રિટિશ રાજ્યવ્યવસ્થા વ્યવસ્થિત ગોઠવાતાં ને જૂનાગઢ (સોરઠ) રાજ્યને વિશિષ્ટ સ્થાન અપાતાં તેની સુખ-સમૃદ્ધિમાં વધારો થવા લાગ્યો. આ મહોબતખાન બીજાની તેમના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ઉત્તર ભારતનાં વિવિધ શહેરોની મુલાકાત દરમ્યાન જયપુર (રાજસ્થાન), આગ્રા-દિલ્હી જેવી ઇમારતોને જૂનાગઢમાં બનાવવાની ઈચ્છા થયેલ. આની પૂર્તિ સબળ તેમજે રંગમહેલ, આપના મહેલ, કચેરી, દીવાન ચોક વગેરે ઇમારતો બંધાવી. આમાંની કચેરી તે પ્રસ્તુત લેખનો દરબાર હોલ. જે ઈ.સ. ૧૮૫૧ થી ૧૮૮૨ દરમ્યાન ૬,૪૮,૧૦૭-૧/૪ લાખ કોરીના ખર્ચે બંધાવવામાં આવેલ. રંગમહેલમાંથી સીધાં જ કચેરીમાં નવાબ પ્રવેશી શકે તેવી આમાં વ્યવસ્થા હતી. આ કચેરીને સોના-ચાંદીના સિંહાસનો, ચાંદીની પુરશીઓ, બેસુમાર કીમતી ઝુમ્મરો બેલિજયમનાં આદમકદ અરીસાઓ. ધડિયાળો દીવાલગીરીઓ વગેરે દેશ-વિદેશમાંથી મંગાવેલ ચીજવસ્તુઓથી શણગારવામાં આવેલ. આ કચેરી કાયમ માટે ભરાતી નહિ, પણ વિશિષ્ટ પ્રસંગે જેવા કે ગવર્નર કે વાઈસરોય પધારવાના હોય, કોઈ રાજા-મહારાજા પધારવાના હોય, પુત્ર જન્મ થયેલ હોય, બ્રિટિશ તાજ તરફથી રાજ્યને કોઈ ઇનામ અપાયેલ હોય. ઈદ જેવો ધાર્મિક પ્રસંગ હોય કે રાજ્યાભિષેક હોય ત્યારે કચેરી ભરાતી ને ત્યારે દરેક અમીર-ઉમરાવ વગેરેને તેમની

★ ૧૫૮, વિશ્વકર્મા સોસાયટી, આનંદ, આદર્શ સ્કૂલ પાસે, ધોરાજી, જિ. રાજકોટ

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૫૫

ક્ષા પ્રમાણે કચેરીમાં આસન આપવામાં આવતું. આ કચેરી મહોબતખાન ત્રીજાના સમય સુધી ચાલુ રહેલ. ઈ.સ. ૧૯૪૭માં ભારત સ્વતંત્ર થતાં, નવાબ પાકિસ્તાન જતાં રહેતાં ને જૂનાગઢનું પણ ભારતમાં વિલીનીકરણ થતાં તત્કાલીન સંરક્ષક સરકારે આ કચેરીને મ્યુઝિયમ તરીકે ખુલ્લી રાખેલ. અલબત્ત ત્યારે તે આજના જેવી ન હતી. સ્વતંત્રતા પછી આ મ્યુઝિયમ ઈ.સ. ૧૯૬૪ સુધી રેવન્યુ ખાતા હસ્તક ને ઈ.સ. ૧૯૬૪ થી ગુજરાત સરકારના સંમ્રદાલય ખાતા હસ્તક મુકવામાં આવેલ. આ પછીથી તેને સંમ્રદાલય ખાતાએ પૂર્ણ રૂપનું સંમ્રદાલય કરવા માટે તેમાં જરૂરી સુધારા-વધારા તેમ જ પુર્ન: ગોઠવણી વગેરે કરાવી તત્કાલીન ગુજરાત રાજ્યના શિક્ષણ મંત્રીશ્રી નવલભાઈ શાહને હસ્તે તા. ૨૧-૧-૧૯૭૭ના રોજ ઉદ્ઘાટન કરાયેલ અને ત્યાર બાદ તા. ૨૬-૬-૧૯૭૭ ના રોજ 'દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ' તરીકે જાહેર જનતા માટે ખુલ્લું મુકાયું જે આજ પર્યંત ખુલ્લું જ છે.

આ મ્યુઝિયમમાં સંમ્રદાલયે ચીજવસ્તુઓ મૂળ તો નવાબી શાસન દરમ્યાનની તેઓ અર્થાત્ નવાબોના અંગત વપરાશની હોવા ઉપરાંત રાજ્ય સાથે સંલગ્ન અનેક ચીજો પણ છે. સંમ્રદાલયનું જેના પરથી નામકરણ થયેલ છે તે પ્રમુખ 'દરબાર હોલ' ઉપરાંત અહીં વિભિન્ન પ્રકારના નમૂનાઓ સંગૃહીત છે : હથિયારો, તૈલચિત્રો હોદ્દા-પાલખીઓ, વસ્ત્રો-ગાલીયાઓ તેમ જ ઐતિહાસિક મહત્વનાં ચિત્રો દસ્તાવેજો-માનપત્રો તેમ જ શાહી રાયરચીલું વગેરે. દરબાર હોલ

'દરબાર હોલ' સંમ્રદાલયનો પ્રમુખ ખંડ છે. દરબાર અર્થાત્ જ્યાં નવાબી શાસન દરમ્યાન કચેરી ભરાતી તે. સામાન્ય રીતે પ્રાચીન સમયમાં હિન્દુ રાજ્યવ્યવસ્થા મુજબ રાજાઓ લગભગ હંમેશાં દરબાર ભરતા ને સામાન્ય પ્રજા પણ પોતાના પ્રશ્નોની રજૂઆત કરતા ને ત્યાં ને ત્યાં તેનો યોગ્ય નીવેડો લવાતો. પણ આ કચેરી સામાન્ય પ્રજા માટેની કે નિયમિત ભરાતી નહોતી. આગળ નોંધ્યું તેમ ખાસ પ્રસંગે જ ભરાતી ને તેમાં રાજ્યના અમીર-ઉમરાવો ભાયાતો વગેરેને જ નિમંત્રણ અપાતું. આ ખંડ જૂના નવાબી શાસનની અસલી કચેરી જેમ જ પ્રદર્શિત કરેલ હોઈ લોકોને રાજ્ય દરબાર કેવો હોય તેનો ખ્યાલ આવે છે. ૮૦ x ૪૦ ફૂટના વિશાળ ખંડમાં સ્ટેજ પર ચાંદીનું રાજસિંહાસન તેમ જ પાસે બીજા નાનાં સિંહાસનો, રાજજત્ર, ચામર વગેરે ગોઠવેલ છે. સામેની ત્રણે બાજુ ચાંદીની નક્શીદાર ખુરશીઓ (જે લગભગ ૫૬ જેટલી છે) સમાંતર હરોળમાં ગોઠવેલ છે તો સાથોસાથ કીમતી લાકડની ખુરશીઓ પણ તેની પાછળ ગોઠવેલ છે. ચાંદીની ખુરશીઓ પ્રથમ વર્ગની વ્યક્તિઓ માટે ને લાકડની ૨-૩ વર્ગની વ્યક્તિઓ માટે હતી. જમીન (કર્શ) પર ઊનમાંથી બનાવેલ રંગીન ગાલીયાઓની બિછાત કરેલ છે. દરબાર હોલની મધ્યમાં ઈસ્તખુલ નામનું કાચનું લાલ રંગનું કુવારા જેવું વૃક્ષકટ ગ્લાસના ટેબલ પર ગોઠવેલ છે, જે દરબાર હોલની શોભામાં ચાર ચાંદ લગાડે છે. વચ્ચે ચાંદીની એક ટિપોઈ પણ મુકેલ છે. સિંહિયામાં રંગબેરંગી કીમતી ઝુમ્મરો (વિદેશી) લટકાવેલ છે, તો દીવાલો પર રંગીન કાચની દીવાલખીરીઓ લગાડેલ છે. નિશાળ બારીઓને ઝળકતા ચમકતા સિતારાવાળા મખમલના ઘેરદાર પડદાઓ લગાડેલ છે. હોલમાં દાખલ થતાં જમણી બાજુની દીવાલના શો-કેઈસમાં ચાંદીની પાનદાની, હુક્કો ચાંદીનો, શાહી પક્રો, ઝેરી નાળિયેરમાંથી બનાવાયેલ અત્તરદાની; ચાંદીના વિભિન્ન ચન્દ્રકો, તેમ જ એસ.ટી.રેન્જલ (ICS) ને ઊના મહાલની પ્રજા તરફથી તા. ૨-૨-૧૯૧૪ના અપાયેલ માનપત્ર ચાંદીની પેટીમાં પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. વિભિન્ન ઘડિયાળો પણ છે. તો રાજસિંહાસનની પાછળની દીવાલ પાસેના શો કેઈસમાં રણશિંગા તરીકે ઉપયોગમાં લેવાતો કીબૂકા માછલીનો દાંત (લગભગ ૩૬ x ૬ ઈંચ) પણ પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. (ચિત્ર ૨૭)

હથિયાર વિભાગ

અહીંનો હથિયાર વિભાગ ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમોમાં સૌથી પહેલો અને સૌથી મોટો વિભાગ છે. અહીં વિભિન્ન પરંપરાગત તેમ જ સમકાલીન વિભિન્ન શસ્ત્રો પ્રદર્શિત કરાયાં છે. જેમાં દેશી અને ફિરંગી તલવારો, જમ્બ્યા, ઇરા, ભાલા, ઊંટ અને હાથી પરથી મારવાની બંદૂકો, ૧૮-૧૯મી સદીમાં પ્રયોજાતા વિવિધ તમંચા, પિસ્તોલો તેમ જ રિવોલ્વરો, સોના ચાંદીથી જડેલ મુઠો અને મ્યાનો ઉપરાંત દારૂ ભરવા ધાતુની કોથળીઓ (માબર) તથા ગોળાઓ બંને છરા બનાવવાના વિવિધ સાધનો અને બીબાંઓ પણ સંગૃહીત છે. નાની-મોટી ઢાલો તેમ જ સૌરાષ્ટ્રની અમુક

વીર જાતિઓની પરંપરાગત શસ્ત્રાસ્રોથી સજ્જ આકૃતિઓ પણ પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. નવાબ મહોબતખાન રજા અને વજીર બહાઉદ્દીન ભાઈના અંગત શસ્ત્રો અહીં જોઈ શકાય છે. દેશનાં બહુ ઓછાં મ્યુઝિયમોમાં આટલી સંખ્યામાં આ પ્રકારનાં વિભિન્ન હથિયારો પ્રદર્શિત કરાયાં હશે.

વસ્ત્ર વિભાગ

આ વિભાગમાં વિભિન્ન શાહી પોષાકો (સ્ત્રી-પુરુષ બન્નેનાં રેશમી પાઘડીઓ, હીરા-મોતીના ગાલીચાઓ જરીયાનનો સ્ટેટ મોનોગ્રામ જેમાં ઊગતો સૂર્ય પ્રદર્શિત છે; હાથીનો પોષાક, શાહી છત્ર નવાબ મહોબતખાન-રજા બ્રિટિશ રાજ તરફથી ૧૮૫૭ના વિદ્રોહ વખતે તાજને કરેલ મદદના બદલામાં બ્રિટિશ સરકાર તરફથી મળેલ ખાસ પોષાક કોટ વગેરે નમૂનાઓ પ્રદર્શિત કરાયા છે.

પાલખીઓ અને મિયાનાઓ

આ વિભાગમાં નાની-મોટી ચાંદીની પાલખીઓ અને વિભિન્ન મિયાનાઓ પ્રદર્શિત કરાયાં છે. જનાનખાન બેગમો-સ્ત્રીઓ ચાલીને નીકળી ન શકે અને ઓઝલમાં રહેતી હોય તેમના માટે બંધ પાલખીઓ કે જે બે કે ચાર જણ બંને ઉપાડીને ચાલતાં તેના નમૂનાઓ જોવા મળે છે. મુલ્લા મિયાના પણ છે. આ મિયાના પાલખીઓમાં ગણેશ સૂર્ય તથા અન્ય હિન્દુ દેવ-દેવીઓનાં અંકન મળે છે. જે ધાર્મિક સહિષ્ણુતાનું પ્રમાણ ગણી શકાય. ચાંદીની વિશિષ્ટ પ્રકારની અંબાડી છે જેના ચારે ખૂણે ચાર મત્સ્ય કન્યા-સેવિકાઓ પ્રદર્શિત છે. આમાં, મોર-સિંહ તેમ જ હિન્દુ પ્રણામી મુજબના અંકન-કોતરણી કરવામાં આવેલ છે. હાથી પર ચડવા - ઉતરવા માટેની ચાંદીની પતરાથી મઢેલ નિસરણ પણ પ્રદર્શિત છે. હાથીની અંબાડી પર નવાબો યુદ્ધમાં શિકારે કે ખાસ પ્રસંગોએ નીકળતી સવારી દરમ્યાન બેસતા ચિત્ર વિભાગ

આ વિભાગમાં દેશી તેમ જ યુરોપિયન કલાકારોએ દોરેલાં પ્રથમ પાંચ નવાબોનાં સુન્દર વિશાળ ઓઈલ પેઈન્ટિંગ પ્રદર્શિત છે. આ ઉપરાંત તત્કાલીન કાઠિયાવાડનાં દેશી રાજવાડાઓનાં વિભિન્ન રાજાઓ-ગિરાસદારોન તેમના હસ્તાક્ષર સાથેનાં ઘણાં ચિત્રો પણ પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. આ રાજવીઓનાં ચિત્રોમાં જોવા મળતાં તેમન પોષાક-પાઘડીઓ વગેરે અભ્યાસમૂલક છે.

એક વિશિષ્ટ સ્ટેચ્યુ

સામાન્ય રીતે મુસ્લિમ ધર્મ પ્રમાણે કોઈનું પણ પૂતળું બનાવાતું નથી. ઈસ્લામના સિદ્ધાન્તની એ વિરુદ્ધ છે આમ છતાં અહીં નવાબ રસુલખાન કે જેનું જીવન ખરેખર કોઈ ઓલિયા-સંત સમાન હતું, તેનું પૂતળું (સ્ટેચ્યુ) પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. આ રીતના મુસ્લિમ રાજવી-બાદશાહનું કોઈ પૂતળું લગભગ ક્યાંય જોવા મળતું નથી.

આમ, આ સંગ્રહાલય બીજાં સંગ્રહાલયો કરતાં જુદા પ્રકારનું છે. ભારતમાં આ રીતના અન્ય બે મ્યુઝિયમ છે : (૧) ઉદયપુર સીટી પેલેસ મ્યુઝિયમ અને (૨) જયપુરમાં મહારાજા સવાઈ માનસિંહ બીજાની સ્મૃતિમાં અપાયેલ મહારાજા માનસિંહ મ્યુઝિયમ. અહીં જે વસ્તુઓ સંગૃહીત છે, એ ઉપરાંત પણ હજુ નવાબો-બેગમોનાં કીમત ધરેણાંઓ છે, પણ તે તિજોરીમાં બંધ છે. છેલ્લા નવાબની ચાર ઘોડાની બગી પણ જોવાલાયક છે, પણ હજુ તે પ્રદર્શિત કરાયેલ નથી. સંગ્રહાલય ખાતાએ જેમની તમામ ચીજોની વ્યવસ્થિત ગોઠવણી કરેલ છે અને જે ચુસ્તતાથી તેન જાળવણી થઈ રહી છે, તે ખરેખર સરાહનીય છે.

આધાર સામગ્રી

૧. ગુજરાતમાં મ્યુઝિયમો, ડૉ. મુદ્રિકા જાની, ડૉ.સ્વર્ણકમલ ભૌમિક
૨. ભારતનાં મ્યુઝિયમ, નંદન હ. શાસ્ત્રી
૩. ભારતનાં સંગ્રહસ્થાનોની નિર્દેશિકા (અનુ.), સી. શિવરામમૂર્તિ
૪. દરબાર હોલ સંગ્રહાલય, ગુજરાત સરકારના સંગ્રહાલય વિભાગનું ચોપાનિયું.
૫. દરબાર હોલ મ્યુઝિયમ, ડી.જી. હુંગા, 'પથિક' માર્ચ, ૧૯૭૮
૬. તા. ૯-૯-૦૧ ની રૂબરૂ મુલાકાત.

ગાંધી સ્મૃતિ સંગ્રહાલય-ગ્રંથાલય, ભાવનગર : અવલોકન

ડૉ. મહેબૂબ દેસાઈ*

આપણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં જ્ઞાનનો મહિમા વારંવાર વ્યક્ત થયો છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે,

‘જેઓ જ્ઞાનથી વંચિત છે, તેને જ્ઞાન આપવું એ પૃથ્વી પરની મહાન સેવા છે.’

હજારત મહમદ પયગમ્બર (સ.અ.વ.)ને ખુદા તરફથી ઊતરેલ વહી(સંદેશ)માં પણ જ્ઞાનનાં મહત્વનો સ્વીકાર કરતા કહેવામાં આવ્યું છે,

‘વાંચો અલ્લાહના નામે જેણે આ જગતનું સર્જન કર્યું છે....અને માનવીને કલમ મારફતે જ્ઞાન આપ્યું છે. અને માનવી જે નહોતો જાણતો તે બધી વાતો તેને શીખવી છે.’

જ્ઞાનની આ મહત્તાના કારણે જ ગ્રંથાલયો અને સંગ્રહાલયો સક્રિય બન્યા છે. વિકસતી જતી જ્ઞાનની સીમાઓને આંબવા ગ્રંથાલયો અને સંગ્રહાલયોએ નોંધપાત્ર ભાગ ભજવ્યો છે અને ભજવતા રહેશે.

આવા જ ઉદ્દેશની પૂર્તિ અર્થે ભાવનગરની સંસ્કારી પ્રજાની વાંચન, લેખન અને સંશોધનની ભૂખ સંતોષવા સ્વાતંત્ર્ય પ્રાપ્તિના પ્રભાતે (૧૯૪૮) સરદાર પટેલે ‘ગાંધીભવન’ના સર્જનનો વિચાર અમલમાં મૂક્યો હતો. ભાવનગરના મહારાજા કૃષ્ણકુમારસિંહજીએ એ વિચારને ત્વરિત સાકાર કરવાના ઉદ્દેશથી પાંચ લાખ રૂપિયાના અનુદાનની જાહેરાત કરી હતી. ભાવનગરના શ્રી અબ્દુલહુસેન મરચન્ટ અને શ્રી માસુમઅલી મરચન્ટે ‘ગાંધીભવન’ના નિર્માણ માટે શહેરના મધ્યમાં આવેલ પોતાની વિશાળ જમીન દાનમાં આપી હતી અને આમ ૧૫.૧.૧૯૪૮ના રોજ વલ્લભભાઈ પટેલના હસ્તે ‘ગાંધીભવન’નું ખાત મુહૂર્ત થયું. રૂ. ૪,૬૫,૦૪૧ના ખર્ચે બંધાયેલા આ ‘ગાંધીભવન’નું ઉદ્ઘાટન ૧.૧૧ ૧૯૫૫ના રોજ એ સમયના વડાપ્રધાન શ્રી જવાહરલાલ નહેરુના હસ્તે થયું હતું.

‘ગાંધી સ્મૃતિ ભવન’ની પ્રવૃત્તિઓમાં ગાંધી વિચારનો પ્રચાર, ગાંધી સંગ્રહાલય, ગાંધી ગ્રંથાલય અને વાંચનાલય કેન્દ્ર સ્થાને છે. આમ છતાં અન્ય જ્ઞાન વર્ષક સાહિત્યને પ્રજા સુધી પહોંચાડવાની ખેવના ગાંધી સ્મૃતિના આદ્ય ટ્રસ્ટીઓ શ્રી બળવંતરાય મહેતા, શ્રી જગુભાઈ પરીખ અને શ્રી વિક્કલભાઈ ઝવેરી ધરાવતા હતા. આજના ટ્રસ્ટીઓ શ્રી પ્રસન્નવદન મહેતા, શ્રી વેણીભાઈ પારેખ, શ્રીમતી જયાબહેન શાહ, શ્રીમતી નિર્મળાબેન શેઠ, શ્રી નરેન્દ્ર મોદી અને શ્રી નટવરલાલ પરીખે પણ એ ઉદ્દેશને સાકાર કરવા પ્રયાસો કર્યા છે. એ પ્રયાસોના પરિપાકરૂપે જ આજે ગાંધી સ્મૃતિ સંસ્થા ભાવનગરની સંસ્કારી પ્રજાનું પ્રતીક બની રહી છે. ગ્રંથાલય, વાંચનાલય અને સંગ્રહાલય જેવી જ્ઞાનવર્ષક પ્રવૃત્તિઓથી ધમધમતી આ સંસ્થાની જ્ઞાન પ્રસારની પ્રવૃત્તિને બે વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય.

૧. ગાંધી સંગ્રહાલય

ગાંધીજીના જન્મથી નિર્વાણ એટલે કે ઈ.સ. ૧૮૬૯ થી ઈ.સ. ૧૯૪૮ સુધીના પ્રસંગોને વ્યક્ત કરતાં બસ્સો અગિયાર દુર્લભ ફોટોગ્રાફસનું અદ્ભુત પ્રદર્શન આ સંગ્રહાલયમાં છે. ગાંધીજીના જન્મ સ્થળ, પ્રાથમિક, માધ્યમિક અને ઉચ્ચ અભ્યાસનાં સ્થળો, અભ્યાસ અર્થે વિદેશયાત્રા, દક્ષિણ આફ્રિકાની લડત, ભારતમાં આગમન, સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામ, દાંડીકૂચ, ગોળમેજી પરિષદ, વગેરે ઐતિહાસિક ઘટનાઓના ફોટોગ્રાફથી માંડીને સાચકલ સવાર ગાંધીજી દરિયાકિનારે લાકડી ખેંચી ગાંધીજીને દોરતો બાળક, ગાંધીજીનું દાંત વગરના ચહેરાનું મુક્ત હાસ્ય જેવા સ્વાભાવિક ફોટોગ્રાફ પણ આ પ્રદર્શનમાં જોવા મળે છે.

ઐતિહાસિક અને સ્વાભાવિક ફોટોગ્રાફ સાથે કેટલાક દસ્તાવેજી ફોટોગ્રાફ પણ અહીંયા દષ્ટિગોચર થાય છે.

★રીડર, ઇતિહાસ અનુરનાતક ભવન, ભાવનગર યુનિવર્સિટી, ભાવનગર

પશ્ચિ • દીપોત્સવાંક - ઓકટો-નવે-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૫૮

જેમ કે ભાવનગરની શામળદાસ કોલેજમાં ગાંધીજી એક ટર્મ ઈ.સ. ૧૮૮૮માં ભણ્યા હતા. તે સમયની તેમની હાજરી દર્શાવતું પત્રક અને પરીક્ષામાં તેમણે મેળવેલ ગુણપત્રક પણ અહીંયાં ફોટોગ્રાફ રૂપે જોવા મળે છે. આ ઉપરાંત ગાંધીજીના ટોલસ્ટોય સાથેના અસલ પત્રોની ફોટોકોપી પણ અહીંયાં છે. ૧૯૦૯માં ગાંધીજીનો જમણો હાથ દુઃખતો હતો. તેથી ડાબા હાથથી 'હિંદ સ્વરાજ્ય' પુસ્તક લખવાનો તેમણે પ્રયાસ આરંભ્યો હતો. એ પ્રયાસને વ્યક્ત કરતો તેમનો ફોટો પણ આ સંગ્રહાલયમાં જોવા મળે છે. ગાંધીજીના અવસાનની વિવિધ અખબારોએ લીધેલી નોંધ અને તેના મથાળા દર્શાવતા ફોટોગ્રાફ્સ પણ પ્રદર્શનમાં છે. ગાંધીજીની અંતિમયાત્રામાં ઉમટેલ માનવમહેરામણની અપ્રાપ્ય તસવીરો પણ અહીંયાં જોવા મળે છે.

આ તસવીર પ્રદર્શનની મુલાકાત ભાવનગર આવતા નાના મોટા દરેક મુલાકાતી અવશ્ય લે છે. ઈતિહાસ અને રાજ્યશાસ્ત્રના સંશોધકોને આ સંગ્રહાલય અમૂલ્ય સામગ્રી પૂરી પાડે છે. કારણ કે દરેક ફોટોગ્રાફ નીચે તેની સાલ અને તેની સંપૂર્ણ વિગતો ટાંકવામાં આવી છે, જે સંશોધકોને અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે.

૨. ગ્રંથાલય

ગાંધીસ્મૃતિ ગ્રંથાલયને ચાર વિભાગોમાં વિભાજિત કરવામાં આવેલ છે :

૨.૧ ગાંધી સંશોધન સંગ્રહ

ગાંધીજીના જીવન અને કાર્ય અંગેના સંશોધનને ઉત્તેજન આપતા આ સંગ્રહાલયમાં ગાંધીજીએ લખેલા, વાંચેલા અને ગાંધીજીના જીવન અને વિચારસરણી વિશે લખાયેલા અને જેમાં ગાંધીજી વિશેના મહત્વના ઉલ્લેખો છે એવા ગ્રંથોનો વિશાળ સંગ્રહ અહીં છે.

ગાંધીજીએ જેનું સંપાદન કર્યું હતું, તેવા સામયિકો 'હરિજનબંધુ', 'યંગ ઈન્ડિયા' અને 'નવજીવન'ની દુર્લભ ફાઈલો અહીં અકબંધ રીતે જળવાયેલી છે. આ ઉપરાંત ગાંધીયુગના સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામને વાચા આપતા સંદર્ભગ્રંથોનો અહીં ખજાનો છે. સૌરાષ્ટ્રમાં ચાલેલ ગાંધીયુગની લડતોનો દસ્તાવેજ આધાર રજૂ કરતા શ્રી અમૃતલાલ શેઠના સાપ્તાહિક "સૌરાષ્ટ્ર" અને 'રોશની'ની અપ્રાપ્ય ફાઈલો અહીં છે. ગાંધીયુગના ભાવનગર રાજ્યની ગતિવિધિઓની આધારભૂત વિગતો આપતા સાપ્તાહિક 'ભાવનગર સમાચાર' ની ફાઈલો પણ અહીં સંગ્રહાયેલી છે. ઈતિહાસના અધ્યાપકો, વિદ્યાર્થીઓ અને સંશોધકોને સ્વાતંત્ર્ય યુગનો આધારભૂત ઈતિહાસ આલેખવામાં આ સાહિત્ય અત્યંત ઉપયોગી થઈ પડે છે. ગાંધીજીના લગભગ ૨૦,૦૦૦ પત્રોની ફોટોસ્ટેટ નકલ પણ અહીં છે.

ગાંધીયુગ દરમ્યાન પ્રસિદ્ધ થતા કેટલાક અગત્યના સામયિકોની ફાઈલો પણ અહીંયાં સચવાયેલી છે. શિક્ષણપત્રિકા કુમાર, નેશનલ જ્યોગ્રાફી, ગુજરાત, કૌમુદી, પ્રસ્થાન, ગ્રંથ, મિલાપ, સંસ્કૃતિ, વિદ્યાપીઠ જેવા ઉત્તમ સામયિકોની જૂની ફાઈલો અહીં સચવાયેલી છે.

સ્વાતંત્ર્ય સંગ્રામના સૈનિકોના સ્મરણગ્રંથો અને સ્મૃતિગ્રંથો પણ અહીં છે. ટૂંકમાં ગાંધીયુગ પર કાર્ય-સંશોધન કરવા ઈચ્છતા કોઈ પણ સંશોધક માટે આ ગ્રંથાલય સ્વર્ગ સમું છે. આ ગ્રંથાલયનો ઉપયોગ કરી અનેક વિદ્યાર્થીઓ એમ.એ., એમ.ફિલ. થયા છે. તો પ્રા.ડો.દલાબહેન પટ્ટણી, ડો.પી.જી. કોરાટ, ડો.મહેબૂબ દેસાઈ, ડો. રમણિક ભટ્ટી, ડો. પૂર્ણિમા મહેતા જેવા અનેક અધ્યાપકો આ ગ્રંથાલયના સંદર્ભગ્રંથો અને સાહિત્યનો ઉપયોગ કરી Ph.D. થયા છે.

ગાંધી સાહિત્ય ઉપરાંત આ ગ્રંથાલયમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર, ઈતિહાસ, સાહિત્ય, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, શિક્ષણ, ભાષા, વિજ્ઞાન, ભૂગોળ વગેરે અનેક વિષયોના અમૂલ્ય ગ્રંથો પણ છે. સંદર્ભ સાહિત્યમાં સામાન્ય જ્ઞાનકોશ, વિષયલક્ષી જ્ઞાનકોશ, શબ્દકોશ, વાર્ષિક અહેવાલો, સંસદના રિપોર્ટ, નકશાપોથીઓ, પ્રાણીકોશ જેવા જ્ઞાનવર્ધક ગ્રંથો પણ અહીંયાં છે. ૧૯૫૬માં આ ગ્રંથાલયમાં માત્ર ૨૬૪૫ પુસ્તકો હતાં, જ્યારે આજે આ ગ્રંથાલયમાં

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૫૮

૨૬ થયેલા ગ્રંથોને બાદ કરતાં લગભગ ત્રીસ હજાર જેટલાં પુસ્તકો-સંદર્ભગ્રંથો છે. જેનો સોળસો જેટલા સભ્યો ઉપયોગ કરે છે.

૨.૨. મહિલા પુસ્તકાલય

વાચકોને હળવું છતાં શિષ્ટ સાહિત્ય વાંચવા મળે અને ખાસ કરીને મહિલાઓને તેમની રુચિ મુજબનું સાહિત્ય આસાનીથી ઉપલબ્ધ થાય તે ઉદ્દેશથી 'મહિલા પુસ્તકાલય' નો અલગ વિભાગ અહીં રાખવામાં આવ્યો છે. સાહિત્ય, નવલકથા, ગૃહવિજ્ઞાન, ધર્મ, સમાજશાસ્ત્ર, આરોગ્ય, જીવનચરિત્રો, જેવા મહિલાઓને ઉપયોગી વિષયોને આવરી લેતા લગભગ સાત હજાર ગ્રંથો આ વિભાગમાં છે, જેનો છસો જેટલી મહિલા સભ્યો ઉપયોગ કરે છે.

૨.૩ બાળ પુસ્તકાલય

પ્રૌઢ અને બાળ સાહિત્ય વચ્ચેનો ભેદ આજે જરૂરી બનતો જાય છે. બાળ સાહિત્યની રચના અને તેની રજૂઆત ભિન્ન હોવી જોઈએ. એ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને આ ગ્રંથાલયમાં બાળ પુસ્તકાલયનો અલગ વિભાગ રાખવામાં આવ્યો છે. બાળકોનાં ચારિત્ર્ય ઘડતરમાં ઉપયોગી બની રહે તેવા ચરિત્રો, સાહસકથાઓ, વાર્તાઓ, ઇતિહાસ, રમૂજ, વિજ્ઞાન, નાટક વગેરે વિષયોને લગતાં ચિત્રો અને મોટા ટાઈપમાં છપાયેલાં લગભગ ચાર હજાર જેટલાં પુસ્તકોનો સંગ્રહ આ પુસ્તકાલયમાં છે. ભાવનગરનાં સાતસો જેટલાં બાળકો તેનો ઉપયોગ કરે છે.

૨.૪. વાંચનાલય

ગાંધી સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ દ્વારા ગ્રંથાલય પ્રવૃત્તિના એક ભાગ તરીકે વાંચનાલય વિભાગ પણ સક્રિય છે. સવારે નવથી બાર અને સાંજે ત્રણથી છ સુધી ખુલ્લા રહેતા વાંચનાલય વિભાગમાં આઠ વર્તમાનપત્રો નિયમિત આવે છે. એકસો જેટલા સામયિકોથી સમૃદ્ધ આ વાંચનાલયનો લાભ સરેરાશ એકસો જેટલા વાચકો લે છે.

સંગ્રહાલય, ગ્રંથાલય કે વાંચનાલયનો ઉપયોગ તેમાં પુસ્તકો, ગ્રંથોનો સંગ્રહ કરવા માત્રથી થવા લાગતો નથી. એ માટે કેળવાયેલા ગ્રંથપાલ અને સહ કર્મચારીઓ પણ એટલો જ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. ગાંધીસ્મૃતિ ગ્રંથાલય એ દષ્ટિએ નસીબદાર છે. ગ્રંથાલયના આરંભે શ્રી જયંતભાઈ ઝવેરચંદ મેઘાણી જેવા આદર્શ ગ્રંથપાલ તેને મળ્યા હતા. તેમણે કરેલાં પુસ્તકોનું વર્ગીકરણ આજે પણ ગ્રંથાલયના સરળ ઉપયોગ માટે આભારી છે. એ પછી શ્રી નલિનભાઈ સોની, શ્રી લાભશંકર ભટ્ટ અને આજે મદદનીશ ગ્રંથપાલ શ્રી સુધીરભાઈ શાહ અને તેમના સહાયક શ્રી હેમંતભાઈ દવે અને શ્રી અમૃતભાઈ મારુ ગાંધી ગ્રંથાલયના વાચકોને જોઈતું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ કરી આપવામાં શક્ય જહેમત લઈ રહ્યા છે. એ મહેનતની કદર રૂપે જ ૧૯૮૧-૮૨માં ગાંધી સ્મૃતિ ટ્રસ્ટ અને ગાંધી સ્મૃતિ ગ્રંથાલયને શ્રેષ્ઠ ગ્રંથાલયનો શ્રી મોતીભાઈ અમીન ગ્રંથાલય સેવા પારિતોષિક એવોર્ડ મળ્યો છે.

સૌરાષ્ટ્રના જે કેટલાક આંગળીને વેઢે ગણાય તેટલા ઉત્તમ સંગ્રહાલયો કે ગ્રંથાલયો આજે છે, તેમાં ગાંધી સ્મૃતિ ગ્રંથાલયનું સ્થાન અગ્ર છે, તેમ કહેવામાં જરા પણ અતિશયોક્તિ નહીં ગણાય.

યુગદષ્ટા જ્યોતિર્ધરનું સ્મૃતિમંદિર

(ભાવનગરની શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા અને તેનો જૈન સાહિત્ય ગ્રંથભંડાર)

સં. દુષ્યન્ત કિશોરકાંત થુક્લ

સૌરાષ્ટ્રના પ્રગતિશીલ શહેર ભાવનગરમાં સંસ્કારિતા, વિદ્યાપ્રેમ, સાહિત્યદષ્ટિ, કલાપ્રિયતા અનેક રીતે ફૂલ્યાંકાલ્યાં છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રમાં નવપ્રસ્થાનો માટે ભાવનગર આગવું સ્થાન ધરાવે છે. સૌરાષ્ટ્રની સંસ્કારિતા અર્ધ દષ્ટિગોચર થાય છે. શિક્ષણ ક્ષેત્રે અવનવાં પ્રસ્થાનોમાં ભાવનગરના શિક્ષણશાસ્ત્રી ગિજુભાઈ બધેકા, શ્રી નાનાભાઈ ભટ્ટ, શ્રી મનુભાઈ પંચોળી, અમર શહીદ શ્રી બળવંતરાય મહેતા, અખંડ સેવાધારી શ્રી અમૃતલાલ ઠક્કર, નગ્ન આયોજનના શિલ્પી અને દીર્ઘદષ્ટા સ્વ. વીરેન્દ્રરાય સી. મહેતા જેવા નામી-અનામી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ વિજ્ઞાના ફલ ઉપર ભાવનગરની શિક્ષણ-પ્રવૃત્તિ અને સંસ્કારિતા પ્રદર્શિત કરવામાં પોતાનો અવર્ણનીય ફાળો આપ્યો છે.

આ શહેરની પુણ્યભૂમિમાં ભવ્ય ઉદાત્ત પ્રેરણાના પીયૂષ પહેલા છે. એટલું જ નહિ પણ ઉદાર દિલન શિક્ષણપ્રેમી રાજવીઓ મહુમ સર તપ્તસિંહજી, ત્યાગમૂર્તિ કૃષ્ણકુમારસિંહજી, મહુમ ભાવસિંહજી બીજા અને ત્રીજા મહુમ ડો. વીરભદ્રસિંહજી અને રાજમાતા બ્રિજરાજનંદિનીદેવી, મ.કુમાર શિવભદ્રસિંહજી વગેરેનો શિક્ષણક્ષેત્રે ઉદાર ફાળો છે. તેમ જ ભાવનગરની અસ્મિતા સમા દિવાને આઝમ ગૌરીશંકર ઓઝા, સ્વ. શામળદાસ પરમાણંદદાર મહેતા, સ્વ. પ્રભાશંકર પટ્ટણી જેવા બુદ્ધિશાળી રાજનીતિજ્ઞ અમાલ્યો અને શિક્ષણ ક્ષેત્રે ડો. સર્વપલ્લી રાધાકૃષ્ણન જેવ ફિલોસોફર કિંગે જેમને ભારતના પ્રખર મેક્સમુલર તરીકે નવાજ્યા હતા તેવા ડો. પ્રતાપરાય મો. મોદી. ઈ રમણલાલ યાજ્ઞિક, ગુજરાતી સાહિત્યના ક્ષેત્રે કવિવર નાનાલાલ કવિએ જેમને ભીખિપિતામહ તરીકે મૂલ્યાંકન હત તેવા સ્વ. રવિશંકર જોષી, સ્વ. રતિલાલ જે.જાની, સ્વ. કિશોરકાંત થુક્લ, સ્વ. નર્મદાશંકર ત્રિવેદી, જયેન્દ્ર ત્રિવેદી પ્રિ.ભીમચંદ શાહ જેવા શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ છે. ઉદાર હાથે શિક્ષણક્ષેત્રનો વ્યાપ ફૂલ્યાંકાલ્યો થાય તે માટે લક્ષ્મીનો છૂટું દોર આપનાર શ્રેષ્ઠીઓ અને દાનવીરોના સોનેરી સ્વપ્નને સાકાર કરવા અને શિક્ષણની ગંગા અવિરત વહેતી રહે તેવ મંત્રસંજ્ઞતા સરસ્વતીના સદન સમા યુગદષ્ટા જ્યોતિર્ધર તત્ત્વજ્ઞાનનિધિ આચાર્યશ્રી વિજ્યાનંદસૂરિ આત્મારામજી મહારાજની સ્મૃતિ યાવત્યુચ્ચ દિવાકરો જળવાઈ રહે તેવા આજ્ઞાર્થ અને ઉદ્દેશ્ય સાથે એમનું સ્મૃતિ મંદિર ઊભું કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, જે આજે જૈન આત્માનંદ સભાના સ્વરૂપે સાક્ષાત્ ગ્રંથભંડારના આપણને દર્શન કરાવે છે.

શ્રી જૈન આત્માનંદ સભા જ્ઞાન પ્રદીપનું એક નાનું સરખું વિદ્યામંદિર છે. આપણા અમૂલ્ય જ્ઞાન નિધિમાં શ્રેષ્ઠ ગ્રંથરત્નોને પ્રગટ કરવાં એ એનું જીવન વ્રત છે. એ વ્રતનું પાલન કરવા એ સાત સાત દશકાઓથી અદ્યમ પુરુષાર્થ કરી રહેલ છે. અત્યાર સુધીમાં અનેક પ્રાચીન ગ્રંથો આ સંસ્થા દ્વારા પ્રગટ થઈ ચૂકેલ છે. આવા પ્રકાશન પ્રગટ કરીને જૈન શાસનનું ગૌરવ વધારવાનો પણ પ્રયાસ કર્યો છે. શ્રી જૈન આત્માનંદ સભાની યશોજયવ ગૌરવશાળી અને ભાવનાભરી કાર્યવાહીની રૂપરેખા અને માહિતીનો અભ્યાસ કરવાનો અત્રે વિનમ્ર પ્રયાસ છે.

ભાવનગરનું જૈન જાહેર જીવન આગળ પડતું રહ્યું છે. આજથી લગભગ પંચોતેર વર્ષ પહેલાંના સમયમ જૈન સોશિયલ કલબ, જૈન ધર્મ પ્રબોધ સભા, જૈન ધર્મ પ્રચારક સભા, જૈન હિતચક્ર સભા, વગેરેએ સામાજિક અને શૈક્ષણિક ક્ષેત્રે અને ધાર્મિક ક્ષેત્રે મહત્ત્વની કામગીરી શરૂ કરેલ, જેના પરિણામે ભાવનગરમાં જૈન શિક્ષણનો વ્યાપ ફેલાવો થયો હતો. આ ઉપરાંત વૃદ્ધિચન્દ્રજી જૈન પ્રાકૃત સંસ્કૃત પાઠશાળા પણ શરૂ કરવામાં આવેલ.

જૈન આત્માનંદ સભાની સ્થાપના અને તેનો ઈતિહાસ પણ જૈન જગતના ક્ષેત્રે ઉજ્જવળ, પ્રેરણાત્મક અને ભવ્ય છે. તેના પ્રેરક એક મહાન પુણ્ય પ્રભાવક જ્યોતિર્ધર છે એ ધર્મવીર, કાન્તિવીર અને કર્મવીરની યશોગાર

★ દેસાઈ શેરી, ભગાતળાવ વોર્ડ, ભાવનગર

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૬૧

ઉદાત્ત અને ચિરસ્મરણીય છે.

જૈનોમાં ભાવનગર અમદાવાદથી બીજા નંબરે જૈનપુરી તરીકે જાણીતું છે. અહીંનાં જૈનોની દેવધર્મ-ગુરુધર્મ પ્રત્યેની ભક્તિ-ભાવના સારી રીતે જાણીતી છે. એક રીતે કહીએ તો પ્રાચીન હસ્તપ્રતોનો વારસો ભાવનગર પાસે સચવાઈ રહ્યો હોય તેમ જણાય છે.

શ્રી આત્મારામજી જૈન કૃત લાઈબ્રેરીમાં સચવાઈ રહેલી હસ્તપ્રતોની માહિતી

શ્રી જૈન ધર્મ પ્રબોધક સભા અને જૈન હિતેચ્છુ સભાનાં પુસ્તકો અને જૂના વખતમાં અપ્રાપ્ય પુસ્તકો આ લાઈબ્રેરીમાં સચવાઈ રહ્યા છે. જેમાં શ્રી ભક્તિ વિજયજી મહારાજના સંગ્રહની ૧૩૨૫ હસ્તપ્રતો, મુનિશ્રી હીરવિજયજી મહારાજના શિષ્ય લખિયે વિજયજી મહારાજના સંગ્રહની ૨૧૦ હસ્તલિખિત પ્રતો છે. તેમાં જૂનામાં જૂની હસ્તલિખિતપ્રત સંવત ૧૪૫૧ માં લખાયેલ શ્રી સિદ્ધસેનસૂરિકૃત 'નમસ્કાર માહાત્મ્યાદિ સ્તવન' છે. પંદરમા અને સોળમા સૈકામાં લખાયેલી હસ્તપ્રતો સારા પ્રમાણમાં છે. સંવત ૧૫૬૯ માં લખાયેલ સુંદર અને સચિત્ર કલ્પસૂત્રની પ્રત ખરેખર એક અમૂલ્ય ખજાનો છે તે પાટણના કોઈક શ્રેષ્ઠ પીતામ્બરે લખેલી કુલ પૃષ્ઠ ૧૪૪ છે. દરેક પૃષ્ઠ ઉપર સાડાસાત ઈંચની લંબાઈવાળી સાત લીટીઓમાં લખાણ છે અને તેમાં પ્રસંગનાં કુલ ૫૧ ચિત્રો છે તેમાં બે આખાં પાનાં અને બાકીનાં અર્ધ પાનાં છે, તેથી નાનાં છે. પશ્ચિમ ભારતીય શૈલીમાં આલેખાયેલ આ ચિત્રો ખરેખર દર્શનીય છે, એટલું જ નહીં પણ સિદ્ધહસ્ત ચિત્રકારના હસ્તે આલેખાયેલાં આ ચિત્રોમાં સાચો સોનેરી રંગ વાપરવામાં આવેલો છે. બીજા રંગોમાં લીલો, હિંગળોક, નીલો, સફેદ અને પીળો છે. આ કલ્પસૂત્ર કાળી શાહીથી લખાયેલું છે. પાનાંની વચ્ચે વચ્ચે હિંગળોક અને કૃમિદાણાના રંગથી લીટી, હાંસિયો વગેરે દોરવામાં આવે છે.

ચિત્રોમાં નેમીનાથની વરયાત્રા, મુષ્ણિલોચ, મહાવીર જન્મ, આમલકી કીડા વગેરે ખરેખર નયનરમ્ય છે જે સોળમી સદીની જૈન ચિત્રકળાના સર્વોચ્ચ નમૂના સમાન છે.

આ ઉપરાંત અન્ય ગ્રંથો જેવા કે તિબેટના ત્રિપિટક ગ્રંથોનું કેટલોગ અને ઇન્ડેક્સ વગેરે આત્માનંદ કી લાઈબ્રેરીમાં ઉપલબ્ધ છે, તેમ જ મધ્યકાલીન જૈન પ્રબંધ સાહિત્ય અને રાસાઓ વગેરે આ ગ્રંથાલયમાં આપણને જોવા, મળે છે. આવું જ્ઞાન મંદિર ભાવનગર જૈન સમાજ માટે ગૌરવ લઈ શકાય તેવું છે. જરૂર છે જૈન સાહિત્યનો અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી અને અર્ધમાગધી શિખવતા ગુરુઓની- જે માટે આપણે રાહ જોવી જ રહી.

ભાવનગરના અલ્પ ગ્રંથભંડારો

ભાવનગર ખાતે આવેલ જૈન પ્રસારક સભા પાસે યશોવિજયજી જૈન ગ્રંથમાળા નીચે પ્રકાશિત થયેલ જૈન સાહિત્ય અમૂલ્ય ખજાનો છે, તેમજ મોટા દેરાસરજી (ભાવનગર દરબારગઢ પાસે આવેલ દેરાસર)માં જૈન આગમ ગ્રંથોની હસ્તપ્રતો સચવાઈ રહેલી છે, તેમ જ દાદાસાહેબ ખાતે આવેલ ગ્રંથભંડારમાં પણ અપ્રાપ્ય હસ્તપ્રતો સચવાઈ રહેલ છે, જેની વ્યવસ્થિત નોંધ કરવાની જરૂર જણાય છે.

એક રીતે કહીએ તો ભાવનગર ખાતે પોતીકી કહી શકાય તેવી યુનિવર્સિટી ઉપલબ્ધ છે, ત્યારે જૈન સાહિત્યનો ગહન અભ્યાસ થઈ શકે તે રીતે આયોજન વિચારશે, તો ભાવનગર ખાતે પ્રાપ્ય વિદ્યામંદિર હોવું જોઈએ, તેવું કહેનાર કેટલાક મૂર્ધન્ય પંડિતો અને મૂર્ધન્ય વિદ્વાનોને સાચા અર્થમાં તર્પણ કર્યાનું ફળ મેળવી શકાશે.

સુજ્ઞેષુ કિં બહુના ।

લાખોટા પુરાતત્વીય મ્યુઝિયમ (જામનગર)

પ્રા. ડૉ. નીતા જે. પુરોહિ

ભારતમાં આધુનિક મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ ૧૮૧૪માં કલકત્તામાં ઈંડિયન મ્યુઝિયમની સ્થાપના થયો હતો. ત્યાર પછી ગુજરાતમાં મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિનો પ્રારંભ ૧૮૭૭માં ભુજમાં સ્થપાયેલા મ્યુઝિયમથી થયો હતો પરંતુ સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રથમ મ્યુઝિયમ એવું વોટસન મ્યુઝિયમ રાજકોટમાં ૧૮૮૮માં સ્થપાયું હતું. તેનું ઉદ્ઘાટન ૧૮૯૩ મુંબઈના તત્કાલીન ગવર્નર લોર્ડ હેરિસે કર્યું હતું.^૧ પરંતુ જામનગર શહેર કે રાજ્ય કે જિલ્લો એ મ્યુઝિયમ પ્રવૃત્તિ ઘણો પછાત રહ્યો હતો. ૧૯૪૭માં ભારતને આઝાદી મળી તેના એક વર્ષ પૂર્વે એટલે કે છેક ૧૯૪૬માં જામનગર તત્કાલીન જામસાહેબ દિગ્વિજયસિંહજીએ લાખોટા કોઠા તરીકે ઓળખાતા કિલ્લામાં એક મ્યુઝિયમની સ્થાપના કરી હતી.^૨ સ્વતંત્રતા પછી તેનો વહીવટ સૌરાષ્ટ્ર રાજ્યે સંભાળ્યો હતો અને તે સૌરાષ્ટ્રના ચાર પ્રાદેશિક મ્યુઝિયમોમાં એક બન્યું હતું.^૩ પછીથી સૌરાષ્ટ્ર ૧૯૫૬માં દ્વિભાષી મુંબઈ રાજ્યમાં ભેળવી દેવાતાં તેનો વહીવટ મુંબઈ રાજ્યન સરકાર હસ્તક આવ્યો હતો.^૪ ત્યાર પછી ૧૯૬૦ થી ગુજરાતના સ્વતંત્ર રાજ્યની રચના થતાં તે ગુજરાત સરકારન મ્યુઝિયમ વિભાગ હેઠળ છે.

આ મ્યુઝિયમમાં મુખ્યત્વે પુરાતત્વીય અવશેષોનો સંગ્રહ હોવાથી તે 'પુરાતત્વીય મ્યુઝિયમ' તરીકે અથવા "મ્યુઝિયમ ઓફ એન્ટીકવિટીઝ" તરીકે ઓળખાય છે.^૫ પરંતુ આ મ્યુઝિયમ લાખોટા કોઠા તરીકે ઓળખાતી પ્રસિદ્ધ ઐતિહાસિક ઇમારતમાં આવેલું હોવાથી તે ઇમારતના નામ ઉપરથી તે "લાખોટા મ્યુઝિયમ"ના નામથી લોકોમાં પ્રસિદ્ધ છે (ચિત્ર ૨૮). આ મ્યુઝિયમની સ્થાપના ૧૯૪૬માં ઉર્ફે આજથી માત્ર પંચાવન વર્ષ પૂર્વે જ થઈ હતી અને તેનો સંગ્રહ બીજા મ્યુઝિયમોની સરખામણીમાં બહુ સમૃદ્ધ નથી, પરંતુ જે લાખોટા કોઠાની ઇમારતમાં તે આવેલું છે તે ઇમારતનું બાંધકામ છેક ૧૮૩૯માં ઉર્ફે આજથી લગભગ ૧૬૨ વર્ષ પૂર્વે થયું હતું. કદાચ એ પણ હકીકત છે? આ મ્યુઝિયમ કરતાં પણ લાખોટા કોઠાનો ઇતિહાસ વધુ રસપ્રદ અને આકર્ષક છે. આ લાખોટાના મ્યુઝિયમની સાથે લાખોટા કોઠાનો ઇતિહાસ જાણવો જરૂરી બને છે.

જામ રાજમલજી જોજી ૧૭ વર્ષની ઉંમરે જામનગરની ગાદીએ ઈ.સ. ૧૮૨૦માં આવ્યા હતા અને કુલ ૩૨ વર્ષ રાજ્ય કરી ૧૮૫૨માં અવસાન પામ્યા હતાં. તેમને કુલ આઠ રાણીઓ અને સાત કુંવરો અને એક કુંવરી હતાં^૬ પરંતુ સાતમાંથી છ કુંવરો જામ રાજમલજીના જીવનકાળ દરમ્યાન અવસાન પામતાં સાતમા અને સૌથી નાના કુંવર વિભાજી ૧૮૫૨માં ગાદીએ આવ્યા હતા.^૭ જામ રાજમલજીના રાજ્યકાળ દરમ્યાન ઈ.સ. ૧૮૩૯માં અને ૧૮૪૫માં જામનગર સહિત સૌરાષ્ટ્ર-કચ્છમાં ભયંકર દુકાળ પડ્યો ત્યારે દુકાળ રાહતના કામ તરીકે તેમણે લાખોટા કોઠાનું બાંધકામ શરૂ કરાવ્યું હતું. આ બાંધકામ કુલ ચાર વર્ષ ચાલ્યું.^૮ અને લગભગ એક લાખ રૂપિયાના ખર્ચે તેનું બાંધકામ થયું હોવાથી તે "લાખોટા"ના કિલ્લા તરીકે ઓળખાય છે. આ કિલ્લાનું બાંધકામ દુકાળ રાહતકાર્ય તરીકે કરવા ઉપરાંત તેમાં રાજમલજીની રાજકીય કુનેહ પણ જોવા મળે છે, કારણ કે રાહત કાર્ય ઉપરાંત તે બાંધકામના બે હેતુઓ હતા : (૧) યુદ્ધકાળમાં શાહી કુટુંબનું રક્ષણ અને (૨) શાહી મહેમાનો તથા રાજકુટુંબના સભ્યો માટેનું ઉનાળાનું નિવાસસ્થાન. આ કોઠો અને મહેલ એ ગામની વચ્ચે આવેલા તળાવની વચ્ચે બાંધવામાં આવ્યા છે.^૯ આ કોઠો સાત માળનો છે. એક સમયે તેનો ઉપયોગ "હેલિઓગ્રાફી" પ્રકાશથી સંદેશ મોકલવાની પદ્ધતિના કેન્દ્ર તરીકે થતો હતો.^{૧૦}

આ કિલ્લો અને ગ્રીષ્મ મહેલના બાંધકામ વખતે જામ રાજમલ જુદા તે જોવા આવતા અને જરૂરી સૂચના આપતા. તેના પાયા એટલા ઊંડા ખોદવા હતા કે પાયામાં એટલું પાણી આવતું કે તે બહાર કાઢવા ઠેકાણે ઠેકાણે કોસ જોડવામાં આવ્યા હતા. આ કોઠાની ભવ્ય ઇમારત અંગે વજમાલ કવિએ નોંધ્યું છે કે -

★ અધ્યક્ષ, ઇતિહાસ વિભાગ, ડી.કે.વી. આર્ટસ કોલેજ, જામનગર

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૬૩

“ઠંદકી અટારી કીધો, બારી ગિર શંકરકી,
કારીગર કીની હદ, ચાતુરતા અત્તીકો,
જરોખા ગનોખ જારી ન્યારી, ન્યારી કીની છબ,
વિશ્વકર્મા રચી સારી, ભારી નેક ભક્તિ કો.
પુણ્ય કો પ્રકાશ કીધો, જશ કો ઉજાસ દીસે,
મન કો હુલાસ કે, વિશાલ કામ રતી કો.
શોભા કી શિરોમની કે કવિ વજમાલ કહે,
કીધો હે અનોઠો કોઠો, પચ્છોંધર પતિ કો.”

(આ તે ઠંદની અટારી છે કે શંકરની વાડી છે ? કે કામ અને રતિને વિલાસ કરવાનું ઠામ છે ? કે વિશ્વકર્માએ ચતુરાઈનો સમૂહ દર્શાવ્યો છે ? આ પુણ્યનો પ્રકાશ છે કે શોભાનો શિરોમણિ છે ? કે આ સરોવરની પાળે બનાવેલો પશ્ચિમની ધરાના પાદશાહનો કોઠો છે ?)^{૧૩}

આ કોઠો એક તળાવ કે જે “રણમલ તળાવ” તરીકે અને હાલમાં લાખોટા તળાવ તરીકે ઓળખાય છે, તેની વચ્ચે બાંધવામાં આવ્યો છે. આ કોઠો જામનગરમાં ખંભાળિયાના નાકા પાસે આવેલો છે. તે અંદરથી વિશાળ અને ભવ્ય છે. તેમાં એક હજાર સૈનિકો રહીને દુશ્મનદળનો સામનો કરી શકે તેવી વ્યવસ્થા છે.^{૧૪} કોઠા તથા લાખોટાને હાલના ૨૬-૧-૨૦૦૧ના ધરતીકંપથી નુકસાન થયું છે. લાખોટામાં આવેલા મ્યુઝિયમમાં જવા માટે પથ્થરનો એક પુલ બનાવવામાં આવેલો છે. તળાવની વચ્ચે જામનગરના સ્થાપક રાવળ જામનું અશ્વારોહી પૂતળું આવેલું છે.^{૧૫}

આમ લાખોટા મ્યુઝિયમની ઈમારત એ તત્કાલીન સ્થાપત્ય કલાનો અદ્ભુત નમૂનો છે. તેથી તે પુરાતત્ત્વ ખાતા દ્વારા “રક્ષિત ઈમારત” તરીકે જાહેર કરવામાં આવેલ છે. પરિણામે તેમાં પુરાતત્ત્વ ખાતાની પરવાનગી વિના કોઈ ફેરફાર કરી શકાતા નથી. તે આ મકાનમાં આવેલા મ્યુઝિયમના વિકાસ માટેની એક મર્યાદા બની રહે છે. આ મ્યુઝિયમ સ્થાપવામાં ડોલરભાઈ માંકડના મોટાભાઈ હરિભાઈ રંગીલદાસ માંકડ અને જામનગર સ્ટેટના સેક્રેટરી સુરસિંહજી જાડેજાએ શ્રેષ્ઠ પ્રયત્નો કર્યા હતા.

લાખોટા મ્યુઝિયમ એ મુખ્યત્વે પુરાતત્ત્વીય મ્યુઝિયમ છે. તેમાં ૭મી થી ૧૮મી સદી સુધીના જામનગરની આસપાસ ધુમલી, પિઠારા, ગાંધવી જેવા સ્થળોએથી મેળવેલા પુરાતત્ત્વીય શિલ્પોનો તથા અવશેષોનો સંગ્રહ છે. ખંભાળિયાના નાકા પાસેથી મળેલા અનેક અવશેષો પણ આમાં સંગ્રહાયેલા છે. ઉપરાંત ઈ.સ. પૂર્વેના સમયના સૌરાષ્ટ્રના માટી કામનાં અવશેષો પણ સંગ્રહાયેલા છે. હસ્તપ્રત તથા અભિલેખોનો પણ એક વિભાગ આવેલો છે, જેમાં તામ્રપત્રો પણ છે.^{૧૬} જામનગર તાલુકાના વસઈ ગામ પાસેથી લગભગ બે હજાર વર્ષ પૂર્વેના મળેલાં માટીનાં વાસણો પણ અહીં છે. મુઘલ સમ્રાટ અકબરે ૧૫૭૩માં ગુજરાત જીતી લીધા પછી ગુજરાતનો સુલતાન મુઝફ્ફરશાહ ત્રીજો જામનગરના આશ્રયે આવ્યો હતો. આશ્રિતને રક્ષણ આપવાને કારણે જામનગર રાજ્યે વિશાળ મુઘલ સેના સાથે લડાઈ કરવી પડી. તે લડાઈ પ્રોજના પાદરમાં “ભૂચર મોરી”નામના સ્થાને ૧૫૮૨માં થઈ હતી. તે લડાઈનાં ચિત્રોની ભવ્ય પેનલ પણ આ મ્યુઝિયમમાં મૂકવામાં આવી છે. અનેક સૈનિકો, તેનાં વસ્ત્રો, હથિયારો, ઘોડાઓ, હાથીઓ તથા લડાઈનાં આબેહુબ દૃશ્યનું આલેખન કરતી આ ચિત્ર-પેનલ ચિત્રકળાનો અદ્ભુત નમૂનો છે, એમ કહી શકાય.

આ મ્યુઝિયમમાં શિલ્પ, અભિલેખો, હસ્તપ્રતો, ચિત્રો ઉપરાંત પ્રાકૃતિક ઇતિહાસ, હુન્નરો અને ભૂસ્તર વિદ્યાના વિભાગ છે. સંધ્યોનાં તામ્રપત્રો પણ તેમાં છે.^{૧૭} આ મ્યુઝિયમના પ્રવેશદ્વારની પાસે પાઘડીવાળા દ્વારપાળનું

શિલ્પ છે, જે અઢારમી સદીનું માનવામાં આવે છે. તેની બાજુમાં હાથીની અંબારીનાં બે સુંદર શણગાર શિલ્પ છે. વીણાધારી અપ્સરાનાં શિલ્પ પણ આકર્ષક છે. પગથિયાં ચડીને આગળ જતાં પગથિયાંની બન્ને બાજુએ દીપકો, મહિષાસુરમર્દિની, ગણપતિ, હાથી અને છરીદારનાં શિલ્પો છે. બસો વર્ષ જૂની તોપ પણ ગોઠવવામાં આવી છે.

આ મ્યુઝિયમનાં કેટલાંક મહત્વનાં શિલ્પ આ પ્રમાણે છે : પિંડારામાંથી પ્રાપ્ત લક્ષ્મીનારાયણનું શિલ્પ, ૧૧મી સદીનું ગજલક્ષ્મીનું શિલ્પ, ૨૦ હાથવાળાં મહિષાસુર મર્દિનીનું શિલ્પ (૮મી સદી), મનુષ્યરૂપ વરાહ, ઉમા-મહેશ્વરનું શિલ્પ, બ્રહ્માનું દાઢી તથા જનોઈ સાથેનું શિલ્પ, ગાંધર્વનું ઢોલ અને મૃદંગ વાદન કરતું શિલ્પ, ગંજર પહેરેલ સૂર્યાણીનું તથા સૂર્યનું શિલ્પ (ચિત્ર ૨૮), ગજલક્ષ્મીનું કળશ સાથે ચાર હાથીઓનું સુંદર શિલ્પ. આ મ્યુઝિયમમાં છ હાથવાળા જમણી સૂંઢના ગણપતિની મૂર્તિ અજોડ અને અદ્ભુત શિલ્પનો નમૂનો છે, તો જામ વિભાજી (૧૮૫૨-૧૮૯૨)ની પાધડી પણ પ્રદર્શિત કરાયેલ છે. ઉપરાંત વસ્ત્રકળાના ૬૬ અને કાચકલાના ૩૬ નમૂના છે. ધાતુ પ્રતિમાઓ ૭ છે અને પાષાણ પ્રતિમાઓ ૭૭ છે.^{૧૩}

પશુ વિભાગમાં મસાલા ભરેલાં સિંહ, સાબર હરણ, નીલ ગાય, મગર વગેરે છે. તે બાળકો માટે ખાસ આકર્ષણરૂપ છે તથા શિક્ષણમાં ઉપયોગી છે. આ મ્યુઝિયમમાં સલાયાખા એક માછીમાર શ્રી મામદ ઓસમાણે પકડેલી એક જંબો વ્હેલ માછલીનું હાડપિંજર લટકાવવામાં આવ્યું છે. આ માછલીનું વજન ૨૦ ટન હતું. તેની લંબાઈ ૪૬ ફૂટ અને જાડાઈ ૨૭ ફૂટ હતી.^{૧૪} આ મ્યુઝિયમની મુલાકાત લેનારાની સંખ્યા વાર્ષિક સરેરાશ ૨૫ હજારની છે.

આમ આ મ્યુઝિયમ તથા તે જે ઈમારતમાં આવેલ છે તે લાખોટો કોઠો અને મહેલ બંને દર્શનીય અને ઐતિહાસિક દષ્ટિએ મહત્વનાં છે. મધ્યકાળમાં સુરક્ષાના સાધન તરીકે કિલ્લાનું અત્યંત મહત્વ હતું. તેથી આ કિલ્લામાં મહેલ, યુદ્ધકાળ માટે મોટો કોઠાર અને પાણીના સંગ્રહની અદ્ભુત વ્યવસ્થા કરાઈ હતી. તે તળાવની વચ્ચે આવેલ હોવાથી તળાવના પાણીમાં કોઈ ઝેર નાખી દે તો તે પાણીનો ઉપયોગ થઈ શકે નહિ. તેથી આ મહેલમાં જે પાણીની જાળી દર્શાવી છે, તેમાં એક છિદ્રમાંથી ફૂંક મારતાં અન્ય ત્રણ છિદ્રોમાંથી પાણી નીકળે છે, તે તળાવનું પાણી નથી. પુરાતત્ત્વ ખાતાએ તે અંગે તપાસ કરતાં એવું જાણવા મળ્યું હતું કે નદીથી મહેલ સુધી પાણીની લાઈન નાખી હશે. આજના ઈજનેરોને પણ આશ્ચર્યમાં ગરકાવ કરી દે તેવી આ વ્યવસ્થા આ મહેલ અને મ્યુઝિયમનું એક આકર્ષણ છે. આ મ્યુઝિયમનું મકાન રક્ષિત હોવાથી તેમાં ફેરફાર કરવાનું દુષ્કર છે. તેથી હવે સરકાર આ મ્યુઝિયમને અન્ય વિશાળ ઈમારતમાં ફેરવી તેનું આધુનિકીકરણ કરવાનું આયોજન કરી રહી છે. તેના વિસ્તરણ પછી આ મ્યુઝિયમ એક બહુહેતુક મ્યુઝિયમ બની શકશે અને જામનગર જિલ્લાના શૈક્ષણિક વિકાસમાં તથા મનોરંજનના સ્થળ તરીકે તેની ઉપયોગિતા અને મહત્વ વધશે.

સંદર્ભો

૧. ડૉ. જાની, મુદ્રિકા તથા ભૌમિક, સ્વર્ણ કમલ, 'ગુજરાતનાં મ્યુઝિયમો', વરોદરા, ૧૯૮૬, પૃ.૨.
૨. કોરાટ, ઈન્દિરા એન. "વોટસન મ્યુઝિયમ- રાજકોટની સ્થાપના અને વિકાસનો ઇતિહાસ" એમ.ફિલ.નો અપ્રકાશિત લઘુશોધ નિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિ. રાજકોટ, ૧૯૯૯, પૃ.૨૨.
૩. શાસ્ત્રી હ.ગં. અને પરીખ પ્ર.ચિ. 'ગુજરાતનો રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસ', ભાગ ૯, અમદાવાદ, ૧૯૮૭, પૃ. ૪૯૮
૪. 'જામનગર ડિસ્ટ્રિક્ટ ગેઝેટિઅર' (અંગ્રેજીમાં), અમદાવાદ, ૧૯૭૦
૫. શિવરામમૂર્તિ, સી., 'રિરેક્ટરી ઓફ મ્યુઝિયમ્સ ઇન ઇન્ડિયા', ન્યૂ દિલ્લી, ૧૯૫૯, પૃ. ૩૩
૬. 'આઉટ લાઈન ઓફ રિસ્ટરી ઓફ લાખોટા ફોર્ટ એન્ડ લાખોટા મ્યુઝિયમ', જામનગર મ્યુઝિયમ પ્રકાશન, ૧૯૮૨, પૃ. ૨

૭. રત્નુ, માવદાનજી, 'યદુવંશ પ્રકાશ ઉર્ફે જાડેજાઓનો ઇતિહાસ', કાલાવડ, ૧૯૩૪, પૃ. ૩૦૩ અને ૩૦૬
૮. એજન, પૃ. ૩૧૩
૯. ઉપરોક્ત ૬ નો સંદર્ભ પૃ. ૨
૧૦. શાહ, અ.ગો., 'ભારત રાજ્ય મંડળ', ડાકોર, ૧૯૦૨, પૃ. ૮૦
૧૧. માધવાણી, રતિલાલ (સંપા.), 'જામનગરની યશગાથા', જામનગર, ૧૯૮૩, પૃ. ૧૩૩
૧૨. રત્નુ, માવદાન, પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૩૦૫-૩૦૬
૧૩. ઉપરોક્ત (૪) નો સંદર્ભ, પૃ. ૬૨૪
૧૪. માધવાણી, રતિલાલ (સંપાદક), પૂર્વોક્ત ગ્રંથ, પૃ. ૧૩૩
૧૫. ઉપરોક્ત (૪)નો સંદર્ભ , પૃ. ૬૨૫
૧૬. ઉપરોક્ત (૩)નો સંદર્ભ પૃ. ૪૯૮
૧૭. વછરાજાની, ઈલા બી., 'સૌરાષ્ટ્રનાં મુઝિયમ : અધ્યયન', પીએચ.ડી. નો અપ્રકાશિત મહાનિબંધ, સૌરાષ્ટ્ર યુનિવર્સિટી, ૧૯૯૯, પૃ. ૯૪ થી ૯૬.
૧૮. "જ્યહિદ", દૈનિક, રાજકોટ, તા. ૫-૯-૧૯૭૯

માનવસંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનું કેન્દ્ર “સંગ્રહાલય”

ડૉ. આર. ટી. સાવલિયા*

પ્રત્યેક પણ માનવી માટે મહત્વની હોય છે, એટલે જ સમયમાં વિલીન થયેલી પણ મનમાં સ્મૃતિ બની રહે છે. સતત ધૂમતા ચક્રમાં ભૂતકાળ એ વર્તમાનની દિશાસૂચક અને ભવિષ્ય એ વર્તમાનની આશા છે. માનવજીવન જેમ જેમ વિકસ્યું તેમ તેમ સંસ્કૃતિઓ ઉદ્ભવી અને એ સંસ્કૃતિઓ ભૂતકાળ બની ગઈ. આ સંસ્કૃતિઓનો વારસો ભવ્ય છે. ઊડીને આંખે વળગે એવા અવશેષોનો ઇતિહાસ પણ એટલો જ જાજરમાન છે. આવી આપણી ગરવી સંસ્કૃતિનો ઐતિહાસિક વારસો આપણા સંગ્રહાલયોમાં આજે સચવાયેલો છે.

સંગ્રહાલયો આપણા ભવ્ય ભૂતકાળનો સાંસ્કૃતિક અને વિદ્યાકીય વારસો જાળવે છે. એની પ્રવૃત્તિના ઘડતરમાં માનવસંસ્કૃતિના અવશેષોનું બહુમૂલ્ય પ્રદાન છે. સંગ્રહાલય કોઈ પણ રાષ્ટ્ર કે રાજ્યની સમાજરચનામાં લોકશિક્ષણનું અસરકારક અને અધિકૃત માધ્યમ છે. રાષ્ટ્રના ભવ્ય ભૂતકાળ તથા-સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન પુસ્તકો દ્વારા મળે તે કરતાં સંગ્રહાલય દ્વારા જીવંત રીતે પ્રાપ્ત થતું હોય છે, કેમ કે ભૂતકાળ અને વર્તમાનની કડી અને ભવિષ્યનું પ્રેરણાસ્થાન સંગ્રહાલય છે.

સંગ્રહાલય માટે ઘણાના માનસમાં એવો ખ્યાલ હોય છે કે સંગ્રહાલયમાં જૂના જમાનાની ચીજો રાખવામાં આવી હોય છે. ત્યાં જઈએ તો પહેલાનાં જમાનામાં બધું કેવું હતું તે જોવા-જાણવાનું મળે. આ ખ્યાલ બહુ જ ટૂંકી દૃષ્ટિનો અને કશા પણ જ્ઞાન વગરનો છે. સંગ્રહાલય એટલે આપણી સંસ્કૃતિ અને કલા વારસાને પ્રદર્શિત કરી તેના ભવ્ય જાજરમાન ઇતિહાસને સાચવી-જાળવીને જાણકારી આપતું માનવ સંસ્કૃતિનું સર્વોત્તમ કેન્દ્રસ્થાન.

સંગ્રહાલય એ માત્ર ઇતિહાસના ગ્રંથોને પ્યાનમાં રાખી ખોદકામમાંથી નીકળેલી કે એકઠી કરેલી વસ્તુઓનું પ્રદર્શન જ નથી હોતું, પણ ઇતિહાસ સાથે માનવસંસ્કૃતિનાં અન્ય પાસાંઓનું પણ જતન કરી તે અંગેનું જ્ઞાન આપતી વિદ્યાપીઠ છે.

સંગ્રહાલયમાં પ્રાચીન અવશેષો જરૂર હોય છે. અલબત્ત, બધી જ પ્રાચીન ચીજો હોય છે, એવું પણ નથી. માનવના જીવાતા જીવન સાથે જોડાયેલ સંસ્કૃતિની ઝલક પણ બતાવાય છે. સંગ્રહાલયમાં જે ચીજો પ્રદર્શિત કરેલી હોય તેમાંથી જ્ઞાન મળવું જોઈએ. એમાંના દરેક પદાર્થને પોતાનું અલગ અસ્તિત્વ-વ્યક્તિત્વ સંસ્કૃતિ હોય છે. જો કે જ્ઞાન આપનારી ચીજો તો શાળા, મહાશાળા કે વિદ્યાલયોમાં પણ હોય છે, પરંતુ સંગ્રહાલયમાં સામાન્ય માણસ સહેલાઈથી માહિતી મેળવી શકે તેવી અપ્રાપ્ય કે દુષપ્રાપ્ય ચીજોનો સંગ્રહ હોય છે. સામાન્ય રીતે આપણે ઇતિહાસ, સંસ્કૃતિનું જ્ઞાન ગ્રંથોમાંથી મેળવીએ છીએ, જ્યારે સંગ્રહાલયમાં આ ચીજો-નમૂનાઓ પ્રત્યક્ષ જોવા, જાણવા અને માણવા મળે છે અને એ રીતે સંગ્રહાલયમાં ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિનું સાકાર સ્વરૂપ જોવા મળે છે. સંગ્રહાલયમાં ઇતિહાસ સાથે માનવસંસ્કૃતિનાં બીજા તત્વોનો ઉમેરો થતાં જ્ઞાનનું ફલક વિસ્તૃત થાય છે.

સંગ્રહાલયનું આજે જે સ્વરૂપ છે, તેની શરૂઆત યુરોપમાં ફક્કી સદીની આસપાસ થયેલી. ખ્રિસ્તી પાદરીઓ પોતાના પૂજ્ય ગુરુઓના અવશેષો, એમની વપરાશની ચીજો વગેરે દેવળમાં પ્રસાદીરૂપે સાચવી રાખતા અને તે ધર્મના અનુયાયીઓ આ વસ્તુઓના દર્શન કરીને પોતાની જાતને ધન્ય માનતા. પછીના સમયમાં રોમન રાજાઓ પોતાના પૂર્વ પુરુષોનાં સ્મૃતિચિહ્નો સંઘરતા થયા. આમ, દેવળને સમાંતર રાજાઓના સંગ્રહાલયો ઊભાં થવાં લાગ્યાં. આ સંગ્રહાલયોમાં રાજાના શોખની અનેક વસ્તુઓ જોવા મળતી અને તે વધુને વધુ આકર્ષક થતાં ગયાં. આમ સંગ્રહાલયોની મહત્તા વધતાં યુરોપના બીજા દેશો પોતાનાં સંગ્રહાલયો બનાવવા લાગ્યા અને સંગ્રહાલયની પ્રવૃત્તિ વેગવતી બની.

પ્રાચીન રાજવંશોની રાજધાનીઓના સ્થાનોમાં આવેલ મહેલો અને રાજાના શોખ અને યુદ્ધની સામગ્રી

★ અધ્યાપક, ભો.જે. વિદ્યાભવન, એચ.કે. કોલેજ કમ્પાઉન્ડ, આશ્રમ રોડ, અમદાવાદ-૯

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૬૭

તેમજ મંદિરો એક સંગ્રહસ્થાન સમાન હતા. જૈન ધર્મમાં હાથથી લાભેલ હસ્તપ્રતો અને તેમાંનાં ચિત્રો, મૂર્તિઓ અને અન્ય ચીજ-વસ્તુઓ રાખવા માટેના સ્થાનો (બંડારો) તેમ જ મંદિરો સંગ્રહાલયનું જ સ્વરૂપ હોય છે. તે સાથે હિંદુ મંદિરો અને નિવાસસ્થાનોમાં રાખવામાં આવેલ પૂજા સામગ્રી, મૂર્તિઓ, કોતરણીઓ વગેરે સંગ્રહાલય માટેના આદર્શ નમૂનાઓ ગણી શકાય, કેમ કે આ સ્થાનોમાં. સામાન્ય માણસ જઈને પોતાની ભક્તિ ભાવના વ્યક્ત કરતો હોય છે અને પોતાના જ્ઞાનની વૃદ્ધિ કરે છે. આ બધાં જ્ઞાન પ્રાપ્તિનાં ઉત્તમ સ્થાનો ગણાય છે. જો કે તેનું સ્વરૂપ જુદું છે, પરંતુ સંગ્રહાલયની પદ્ધતિનું એ પ્રાચીન માળખું છે, એમ કહેવામાં જરાયે અતિશયોક્તિ થતી નથી.

અર્વાચીન યુગમાં એક નવી પ્રજાલી ઊભી થઈ છે. સંગ્રહાલયોને ઇતિહાસમાંથી બહાર લાવી વર્તમાનમાં લાવી મૂક્યાં છે. જેમાં આધુનિક ચિત્રકારોનાં ચિત્રોનાં સંગ્રહાલયો રચાયાં. ઉપરાંત સાંપ્રત કલા-કારીગરી, આદિવાસી અભ્યાસ, વિજ્ઞાનનાં વિવિધ પાસાંઓને આવરી લેતાં સંગ્રહાલયો બનવા લાગ્યાં. પહેલાં જ્યાં એક જ સંગ્રહાલયમાં અનેક વિષયો સમાવવામાં આવતાં, ત્યાં હવે દરેક વિષયનાં અલગ અલગ સંગ્રહાલયો વિકસ્યાં. આમ હવે સંગ્રહાલયો એકાંગી બનતાં જાય છે. આવાં એક જ વિષયવાળાં સંગ્રહાલયોમાં ઉત્તરોત્તર વધારો થતો જાય છે અને જે વિષયો માટે કલ્પના પણ ન કરી હોય તેવાં સંગ્રહાલયો બનતાં જાય છે.

આ સંગ્રહાલયો સાથે સાથે સ્થાન સંરક્ષણ પણ મહત્વની બાબત છે. સંગ્રહાલય વિદ્યાના વર્તુળમાં એનો સમાવેશ થઈ જતો હોવાથી એનો પણ આછો ખ્યાલ અહીં કરી લેવા જેવો છે. પ્રાચીન સ્થળ અને સ્મારકો, જૂનાં મકાનો પોતે જ એક સ્વતંત્ર સંગ્રહસ્થાન જેવાં હોય છે. આવાં સ્થળોમાં પ્રાચીન મંદિરો, દેવળો, મસ્જિદો, મકબરા, રાજમહેલો, છતરડીઓ વગેરેનો સમાવેશ થાય છે. આ ઉપરાંત કેટલાક મહાપુરુષોનાં નિવાસસ્થાનો પણ આવા સંગ્રહાલયોમાં સમાવવામાં આવ્યાં છે. ભારતમાં પૂ. ગાંધીજીનું નિવાસસ્થાન, નર્મદ, દલપતરામ જેવા કવિઓ તથા જવાહરલાલ નહેરુ, રાજેન્દ્રભાણુ વગેરેનાં મકાનો પણ આવાં સ્મારકોના પ્રકાર છે. આમ સંગ્રહાલયોનાં વિજ્ઞાન અને વિદ્યાનું ફલક વિકસતું જાય છે.

આ સિવાય ઘણી શાળાઓ, મહાવિદ્યાલયો, ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનની સંસ્થાઓ પાસે પણ પોતાના સ્વતંત્ર સંગ્રહાલયો છે. જેમાં પ્રદર્શિત કરેલા નમૂનાઓ દ્વારા પોતાના વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેર જનતાને જ્ઞાન-વિજ્ઞાનની માહિતી આપવાનું કાર્ય કરે છે. કેટલીક વિદ્યાપીઠો અને સ્વાયત સંસ્થાઓ પોતાના અભ્યાસક્રમને અનુરૂપ પ્રાયોગિક કામગીરી માટે ઐતિહાસિક અને પુરાવસ્તુકીય અવશેષોના સંગ્રહ કરી તેને પ્રદર્શિત કરે છે. જેમાં ભો.જે.વિદ્યાભવન, લા.દ.વિદ્યામંદિર, ગુજરાત વિદ્યાપીઠ વગેરે અમદાવાદ સ્થિત સંગ્રહોને ગણાવી શકાય. તે સાથે સ્થાનિક ઇતિહાસની ઝાંખી માટે જે તે નગરના વહીવટીતંત્ર દ્વારા પ્રાચીનમાંથી માંડી અર્વાચીનકાલ સુધીના નગર ઇતિહાસ, પુરાવસ્તુઓ, નગરની વિશેષતા બતાવતી ચીજ વસ્તુઓનું કાયમી પ્રદર્શનનું આયોજન કરે છે. જેમાં અમદાવાદ મ્યુનિસિપલ સંચાલિત “સંસ્કાર કેન્દ્ર”નું પ્રદર્શન નમૂનારૂપ માનવામાં આવે છે. કેટલીક ધાર્મિક સંસ્થાઓએ પોતાની સંસ્થાની પ્રવૃત્તિના ભાગરૂપ લોકોપયોગી કાયમી ભવ્ય પ્રદર્શનો નવી ટેકનોલોજીનાં દૃશ્ય-શ્રાવ્ય ઉપકરણો દ્વારા જ્ઞાન-વિજ્ઞાન અને જીવન ઉત્કર્ષ અને આધ્યાત્મિક બાબતોને સુંદર રીતે રજૂ કરી છે, જે આકર્ષણનાં કેન્દ્ર બન્યાં છે. જેમાં ગાંધીનગરમાં આવેલ “આર્ય” સંશોધન સંસ્થા એ “અક્ષરધામ” સંકુલનો સમાવેશ થાય છે.

ભારતમાં સંગ્રહાલયોની સંખ્યાની દૃષ્ટિએ ગુજરાતનો બીજો નંબર આવે છે. ગુજરાત રાજ્યની સ્થાપના થઈ, ત્યારે ગુજરાતનાં સંગ્રહાલયોનું સંચાલન ગુજરાત રાજ્યના કેળવણી ખાતાના હાથમાં આવ્યું. ઈ.સ. ૧૯૬૪માં ગુજરાતમાં સંગ્રહાલય ક્ષેત્રે એક મહત્વનો ફેરફાર થયો. ગુજરાત સરકારે સંગ્રહાલય અને પુરાતત્ત્વવિદ્યાના ક્ષેત્રના વિશેષ વિકાસ અને પ્રગતિ થાય એ માટે ગુજરાતના બધા જ સંગ્રહાલયો માટેના એક કાર્યાલયની રચના કરી. ગુજરાત રાજ્યના સંગ્રહાલયોનું આ વહીવટી ખાતું ભારતમાં બીજું વધુ સંગ્રહાલયો સ્થાપવાની દિશામાં અથાગ પ્રયત્નો થઈ રહ્યું છે.

સંગ્રહાલય વિશે ખૂબ જ ઉપયોગી એવા અનેક ગ્રંથો આજે ઉપલબ્ધ છે. વિવિધ યુનિવર્સિટીઓ અને

સંસ્થાઓમાં એના અભ્યાસક્રમો (ડિગ્રી, ડિપ્લોમા) પણ ચાલી રહ્યા છે, પરંતુ આ ધાંધલિયા યુગમાં આવાં સંગ્રહાલયો અને તેમાં સંગૃહીત ચીજોના અધ્યયન-સંશોધન માટેની અભિરુચિ ઓછી થઈ ગઈ છે, એ ઘણી ખેદજનક બાબત છે. ભારતમાં સંગ્રહસ્થાનનો વિકાસ કેમ થયો તેનો ઇતિહાસ, સંગ્રહસ્થાનની આર્થિક વ્યવસ્થા, તેની કાર્યપદ્ધતિ, શિક્ષણની દૃષ્ટિએ સંગ્રહસ્થાનોનું મહત્વ, સંગ્રહસ્થાનો વચ્ચે સહકાર, સંસ્થાઓમાં કાર્યસાધકતા લાવવા માટેની સૂચનાઓ, લોકશિક્ષણના કાર્યમાં મદદરૂપ થઈ શકે તેવા આ સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનાં કેન્દ્રો તરફ સમજૂ માણસોએ જરૂર લક્ષ આપવું પડે. ભારતમાં લાખ માણસની વસ્તી કરતાં વધારે વસ્તી ધરાવનાર શહેરોમાં આજે સંગ્રહસ્થાનોનું નામ નથી, એવાં ઘણાં શહેરો છે. એ આપણી સંસ્કારિતાને અંખપ અપાવે તેવી બાબત છે. આવાં શહેરોમાં લોકશિક્ષણની દૃષ્ટિથી કે ઇતિહાસ-સંગ્રહની દૃષ્ટિથી સંગ્રહસ્થાનો ઊભાં થવાં જોઈએ.

કેટલાંક સંગ્રહસ્થાનોમાં ઉમદા ચીજો એવી પરાણ રીતે મુકાયેલ હોય છે, તેનું રક્ષણ એવી બેદરકારીથી થાય છે કે એ અમૂલ્ય ચીજો કીડા અને હવાની વિકૃતિનો ભોગ થઈ પડે છે. આવું જો ચાલુ રહેશે તો ભારતની મૂળ સંસ્કૃતિની સાબિતી માટે યુરોપ અને અમેરિકાના સંગ્રહસ્થાનોમાં જવું પડશે. જગતમાં સંગ્રહસ્થાનનો શિક્ષણની સંસ્થા તરીકે અને સંસ્કારિતાના ખજાના તરીકે ઉપયોગ કરવામાં ભારતમાં જુગુપ્તિ લાવવાની જરૂર છે.

ભારતમાં અત્યારે કમશઃ મનુષ્ય જીવનનો વિકાસ થતો ગયો તે બતાવનાર, કપડાં, રાચરચીલાં, વરેણાં, હથિયારો, ઓજારો, હુન્નર કલાઓ, લોકકલાઓ વગેરે પુષ્કળ સામગ્રી આજે મળી આવે છે. તેને સંગ્રહસ્થાનોમાં લાવી મૂકવાની બહુ જ જરૂર છે. એવી પ્રજાના જીવન પ્રસંગોનાં ચિત્રો પણ એક કાળે મૂલ્યવાન સંગ્રહ ગણાશે.

આપણા સંગ્રહસ્થાન પુસ્તકાલયમાં, લેબોરેટરી અને વર્કશોપમાં દેશના યુવાનોની શક્તિનો વિકાસ કરવાની સંભાવના ઘણી જ દેખાય છે. એવી સંસ્થાઓ જેટલો પ્રચાર વધે તેટલી કાર્યશક્તિ વધવાની એ વાત દીવા જેવી છે. આજે નગર, શહેર, જિલ્લા અને તાલુકા મથકોએ સ્થાનિક ઇતિહાસ-સંસ્કૃતિ અને લોકકલાનું જતન કરતાં સંગ્રહસ્થાનો ઊભાં કરવાની તાતી જરૂર છે. જેનો વહીવટ-દેખરેખની જવાબદારી સ્થાનિક ઉચ્ચ અમલદાર અથવા સાર્વજનિક સંસ્થાઓને સરકારી સહાય આપીને આવાં સંસ્કૃતિ અને જ્ઞાનનાં કેન્દ્રો શરૂ થવાં જોઈએ. આ સંગ્રહસ્થાનોમાં સંગૃહીત ચીજોની જાળવણી ખૂબ જ માવજતથી થાય તો જ આવનારાં વર્ષોમાં નવી પેઢી આપણા કલાં અને સાંસ્કૃતિક વારસાને સાચવી શકશે, સમજી શકશે. આ સંગ્રહસ્થાનો વર્તમાનયુગના અને ભાવિ પેઢીના વિદ્યાના ઉપાસકો અને સંશોધકોની મોટી મૂડી સમાન છે. આમ, આ સંગ્રહાલયો એ ભારતીય સંસ્કૃતિ અને કલાના ભવ્ય વારસા સમાન છે.

ગુજરાત સરકારના સીધા માર્ગદર્શન હેઠળનાં કેટલાંક મહત્વનાં સંગ્રહાલયોમાં આજે માનવસંસ્કૃતિના ઉક્ષ્વળ ઇતિહાસનાં પ્રદર્શનો જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનનો વિકાસ સાધી રહેલાં જોવા મળે છે. આમાં વડોદરાનું મુખ્ય સંગ્રહાલય, રાજકોટનું વૉટ્સન સંગ્રહાલય, કચ્છ સંગ્રહાલય, જુનાગઢનું દરબાર હોલ અને સક્કરબાગ સંગ્રહાલય, જામનગરનું લાખોટા સંગ્રહાલય, ધરમપુરનું લેડી વિલ્સન સંગ્રહાલય, પ્રભાસ પાટણનું પ્રાચીન અવશેષોનું લાખોટા સંગ્રહાલય તથા વડનગર અને શામળાજીના સંગ્રહાલય વગેરે નોંધપાત્ર છે.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર - અન્ય લાક્ષણિકતાઓ

ડૉ. ઉષા પ્રભચારી

ભારતીય સંસ્કૃતિમાં વજ્રાયેલી એકતા અને વિવિધતાનું મહત્વ પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય જગતને દર્શાવવા તેમજ સામાન્ય પ્રજાને ભારતીય સંસ્કૃતિનાં મૂલ્યો સમજવાનો લાભ મળે એ હેતુથી એક સ્થાનિક વિશ્વ વિદ્યાલયની સ્થાપના કરી જે મહારાજા સયાજીરાવ યુનિવર્સિટીના નામે વિશ્વવિખ્યાત બન્યું. શ્રી સયાજીરાવનો વિદ્યાપ્રેમ બહુ જાણીતો હતો. તેમણે પ્રાચ્યવિદ્યા સંશોધનક્ષેત્રે ઘણું મોટું પ્રદાન કર્યું. તેઓ સંસ્કૃતપ્રેમી હતા. સન ૧૮૮૨માં પાટણના જૈનભંડારોમાં જળવાયેલા હજારો અલભ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથોની તેમને માહિતી મળી અને આ વિશાળ સાંસ્કૃતિક ખજાનાની જાળવણીની જરૂર પડી. તેથી તરત જ શ્રી મણિલાલ નભુભાઈ દિવેદીને એ ભંડારોના સંશોધન અર્થે પાટણ મોકલવામાં આવ્યા. વડોદરા પાછા આવ્યા પછી આ સંસ્કૃતગ્રંથોનું બીજા ભાષામાં ભાષાંતર કરવા માટે ભાષાંતરકર્તા તરીકે ભાષાંતરશાખાની નિમણૂક કરવામાં આવી. ત્યારબાદ સન ૧૮૧૦માં મધ્યવર્તી પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરી. રાજમહેલના દેવધરમાં રાખેલા પાંચ સચિત્ર અને અતિસૂક્ષ્મ સુવર્ણશિરે લખેલા ગીતા મહાભારત હરિવંશ અને ભાગવતપુરાણના કલાત્મક વીંટા ભેટ આપ્યા. એ સાહિત્ય અને કલાસર્જનના અદ્વિતીય નમૂના છે. સન ૧૮૧૨માં ભાષાંતરશાખાની વિવિધમાળાઓની શ્રેણી ઊભી થઈ. સન ૧૮૧૪માં સેન્ટ્રલ લાયબ્રેરીના સંસ્કૃત વિભાગના વડાશ્રી ચિમનલાલ દલાલે પાટણ જઈને ૩૦૦૦ હસ્તપ્રતોની નકલ કરાવી, કેટલીક ખરીદી તેમજ તેની વર્ણનાત્મક સૂચિ તૈયાર કરી. સ્વદેશી સંસ્કૃતિના પોષક અને વિદ્યાવિલાસી રાજાએ આ અમૂલ્ય ગ્રંથરત્નોને પ્રકાશિત કરવા માટે 'ગાયકવાડઝ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ' નામની એક સ્વતંત્ર ગ્રંથશ્રેણી શરૂ કરાવી. સન ૧૮૧૫માં આ ગ્રંથમાળાની શરૂઆત થઈ અને ૧૮૧૬માં રાજશેખર કૃત 'કાવ્યમીમાંસા' નામક અલંકારશાસ્ત્રનો પ્રથમ ગ્રંથ પ્રસિદ્ધ થયો. આ ગ્રંથમાળા દેશ-પરદેશમાં એટલી પ્રસિદ્ધિ પામી કે શ્રી ગાયકવાડનો પરિચય રાજવી તરીકે કરતાં 'ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝવાળા' ગાયકવાડ તરીકે અપાતો.

વિરલ હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ, સમીક્ષિત આવૃત્તિનાં સંશોધન અને પ્રકાશનના કાર્યથી પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનું સ્વરૂપ ઘડાયું. પ્રાચ્યવિદ્યા પ્રત્યેના ઉત્કટ પ્રેમના પ્રતીકરૂપે મહારાજાએ બે અગ્નિસુરક્ષિત (ફાયરપ્રૂફ) તિજોરીઓ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોને જાળવવા માટે દાનમાં આપી.

પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનો મહત્વનો ઘટનાક્રમ :

- ૧૮૮૩ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ અસ્તિત્વમાં આવી. કેન્દ્રવર્તી પુસ્તકાલયમાં સંસ્કૃતવિભાગ શરૂ થયો.
- ૧૮૧૫ ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝનો પ્રારંભ થયો. ક્યુરેટર શ્રી સી.ડી.દલાલે પાટણ અને જેસલમેરની હસ્તપ્રતોનો અભ્યાસ કર્યો.
- ૧૮૧૬ આ માળાના પ્રથમ મણકા રૂપે 'કાવ્યમીમાંસા' નામનું પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. સંપાદક શ્રી સી.ડી. દલાલ હતા. બૌદ્ધ મૂર્તિવિદ્યાના જાણીતા તજજ્ઞ ડૉ. વિનયતોષ ભટ્ટાચાર્યની સામાન્ય સંપાદક તરીકે નિમણૂક થઈ.
- ૧૮૨૩ અમૂલ્ય હસ્તપ્રતોને જાળવવા માટે બે ફાયરપ્રૂફ તિજોરી મહારાજાએ ભેટ આપી.
- ૧૮૨૭ પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સ્થાપના કોઠીકચેરી સંકુલમાં આવેલ અગ્નિસુરક્ષિત મકાનમાં કરવામાં આવી.
- ૧૮૩૧ ભાષાંતર શાખાના ઉપક્રમે સયાજીસાહિત્યમાળા અને અન્ય શ્રેણીમાં ગુજરાતી, મરાઠી અને હિંદીમાં ગ્રંથોનું પ્રકાશન.

★ સંશોધન અધિકારી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, એમ.એસ.યુનિવર્સિટી, વડોદરા

પાથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૭૦

- ૧૯૪૧ મહારાજ દ્વારા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરના મકાનનો પાયો નાંખ્યો.
- ૧૯૪૯ મહારાજ સયાજીરાવ યુનિવર્સિટી ઓફ બરોડાની સ્થાપના થઈ અને પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર એની અંગભૂત સંસ્થા બની.
- ૧૯૫૧ રામાયણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવા માટે રામાયણ વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો.
- ૧૯૫૮ શ્રીમતી હંસાબેન મહેતા લાયબ્રેરીના નીચેના ભાગમાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરનું સ્થાનાંતર થયું.
- ૧૯૬૨ ગુજરાતી ત્રૈમાસિક 'સ્વાધ્યાય' શરૂ કર્યું.
- ૧૯૭૬ યુ.જી.સી. દ્વારા સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કાર્ય કાયમી ધોરણે ચાલુ રાખવાનું નક્કી થયું અને વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનો પ્રારંભ થયો.
- ૧૯૮૬ માર્કહેડયપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું કાર્ય શરૂ થયું.

આજ સુધી પ્રકાશિત થયેલાં બધાં પ્રકાશનો બહુશ્રુત વર્તુળો દ્વારા ઉમળકાતેર સ્વીકારામાં છે અને વિદ્વાનો તથા અન્ય સર્વ વાચકોએ ઉપયોગી પુસ્તકો તરીકે વધાવી લીધાં છે. એમાંનાં કેટલાંકને ગુજરાત રાજ્ય તથા ગુજરાત સાહિત્ય અકાદમી જેવી સંસ્થાએ પુરસ્કાર આપ્યા છે. પ્રસ્તુત ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં અતિ મહત્વનાં પુસ્તકો પૈકી થોડાંક પુસ્તકોનાં નામનો નિર્દેશ કરવો યોગ્ય છે. કાવ્યમીમાંસા, તર્કસંગ્રહ, લિંગાનુશાસન, વસંતવિલાસ, પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસંગ્રહ, લેખ-પદ્ધતિ, સાધનમાળા, માનસોલ્લાસ, તત્ત્વસંગ્રહ, ભરતનાટ્યશાસ્ત્ર, તત્ત્વોપપ્લવસિંહ, રાજધર્મકૌસ્તુભ, કૃત્યકલ્પતરુ, માધવાનલ કામકંદલા વગેરે. આમાંના ઘણા ગ્રંથો પુનઃ મુદ્રિત કરવાનું કાર્ય ચાલુ છે. એ આ ગ્રંથોના મહત્વને સૂચવે છે. આ ઉપરાંત 'સયાજી સાહિત્યમાળા' અને 'શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા' નામની બે ગ્રંથમાળાઓમાં વિવિધ પુસ્તકો પ્રગટ થયાં છે. શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાળામાં ગ્રામજનોને ઉપયોગી પુસ્તકો તથા માતૃશ્રી જમનાબાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળામાં સ્ત્રીઓને ઉપયોગી પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે.

આ સંસ્થા સાથે સંકળાયેલ મહત્વની વ્યક્તિઓમાં ડૉ. એન.એન. દાસગુપ્તા, ડૉ. એસ.કે.બેલવેલકર, મ.મ.ટી. ગણપતિ શાસ્ત્રી, ડૉ. આર. રામશાસ્ત્રી, ડૉ. એ.બી.ધ્રુવ, તેમજ પરદેશના વિદ્વાનોમાં પ્રો. જી. તુરસી, ડૉ. હેલન એમ. જોન્સન, ડૉ. ડેનિયલ સ્મિથ, ડૉ. ડેવીડ પિંગી, પ્રો. સિલ્વન લેવી, આર્થર જેટ્ટી, મેરિયોઈ કેટલી, પ્રો. સારેસ, પ્રો. પીટર શ્રાયનર, પ્રો. જ્યોર્જ કાર્ડોના વગેરે. આમાંથી અમુક વિદ્વાનો આજે પણ પ્રાચ્યવિદ્યા મંદિર સાથે સંશોધન કાર્યો દ્વારા સંકળાયેલા છે.

ગાયકવાડ ઓરિએન્ટલ સીરીઝમાં ફારસી અને ઉર્દૂ પ્રકાશનો થયાં છે, વિશ્વવિખ્યાત બન્યાં છે. જીઓએસનાં પ્રકાશનો તેમજ જર્નલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ તેમજ સ્વાધ્યાયનાં પ્રકાશનો પરદેશમાં જેમકે ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા, બાંગ્લાદેશ, બલ્ગેરિયા, કોલંબિયા, ચેકોસ્લોવાકિયા, ડેનમાર્ક, ફિનલેન્ડ, હોલેન્ડ, ફ્રાંસ, જર્મની, હંગેરી ઇટલી, ઈંગ્લેન્ડ, ઇરાક, જપાન, નેપાળ, નેધરલેન્ડ, રશિયા, રૂમાનિયા, શ્રીલંકા, સ્વીટ્ઝરલેન્ડ વગેરે સ્થળે પ્રચલિત છે અને મંગાવવામાં આવે છે.

હાલમાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર પાસે લગભગ ૨૮,૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો સંગૃહીત છે. વિરલ અને અપ્રકાશિત એવી પ્રાચીન કૃતિઓના પ્રકાશન દ્વારા ભારતીય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના પુનર્નિમાણમાં પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર દ્વારા પ્રકાશિત સર્વ મહત્વનાં પ્રકાશનોનું પ્રદાન એટલું અદ્વિતીય છે કે પોતાના સંશોધન અર્થે ઘણા ભારતીય અને પરદેશી વિદ્વાનોને તેણે આકર્ષ્યા છે અને રાષ્ટ્રીય તેમજ આંતરરાષ્ટ્રીય માન્યતા પ્રાપ્ત કરી છે એ સંસ્થાની મહત્તાને પુરવાર કરે છે.

‘પાટણના જૈન જ્ઞાનમંદિરો (ભંડારો) નો અભ્યાસ’

ડૉ. પ્રા. નરેશકુમાર જે. પરીખ*

જૈન ધર્મનાં મુખ્ય પાંચ મહાવ્રતો - અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, બ્રહ્મચર્ય અને પરિવ્રજ છે. આ પાંચ વ્રતોમાં એક અપરિવ્રજવ્રત છે. જૈન આગમગ્રંથોમાં તો સાધુઓએ પુસ્તકોનો પણ પરિવ્રજ રાખવો નહિ એમ સ્પષ્ટ સૂચવ્યું છે, પરંતુ ધર્મ અને સાહિત્યના વિકાસની સાથે સાધુઓ માટે વિસ્તૃત સાહિત્ય વાદ રાખવું મુશ્કેલ બન્યું. આથી કાળાંતરે જ્ઞાનના અનિવાર્ય સાધન તરીકે પુસ્તકોનો પરિવ્રજ નાશ્ટકે કરવો પડ્યો. તેથી હવે પુસ્તકો સાધુ-ભગવંતો માટે જરૂરી બન્યાં. જ્ઞાનના પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ તરીકે પૂજા-વિધિ શરૂ થઈ. જૈનો કાર્તિક શુક્લ પંચમી - ‘જ્ઞાનપંચમી’ તરીકે ઊજવી, સાહિત્યની પૂજા કરે છે. આના કારણે દહેરાસરમાં પુસ્તકોને સ્થાન મળ્યું. જેથી સમૃદ્ધ પુસ્તકાલયોનું અસ્તિત્વ નિર્માયું. જૈનોની પરિવાપામાં પુસ્તકાલયો - ‘જ્ઞાનભંડાર’ - ‘જ્ઞાનમંદિર’ તરીકે ઓળખાય છે.

જૈન સમાજનો ઉમદા અને સવિશેષ અગત્યનો ફાળો છે, પુસ્તકસંગ્રહોને અને તેની યોગ્ય જાળવણીનો માત્ર મૂલ્યવાન ગ્રંથો એકઠા કરવા એ જ પુરતું નથી, પરંતુ સાથે તેને સારી રીતે સાચવી રાખવાં, પણ એટલા જ જરૂરી છે. ભારતમાં આ જ એક એવો ધર્મ છે, જેણે પુસ્તકોના સંગ્રહોમાં અને પુસ્તકાલયોની સ્થાપનામાં તેમ જ તેને સંગઠિત સ્વરૂપ આપવામાં અત્યંત આવશ્યક ફાળો નોંધાવ્યો છે. જૈનોની ઠીકઠીક વસ્તીવાળા લગભગ દરેક ગામમાં એકાદ જ્ઞાનમંદિર - ભંડાર તો હોય જ.

વનરાજ ચાવડાએ સ્થાપેલ અણહિલપુર પાટણની સર્વતોમુખી પ્રગતિ તો સોલંકીઓના સમયમાં થઈ. શુજરાતના ઈતિહાસમાં સોલંકીકાળ તેની રાજકીય અને સાંસ્કૃતિક સિદ્ધિઓને લીધે વિશિષ્ટ સ્થાન ધરાવે છે. ગુર્જરોની રાજધાની પાટણ શ્રી અને સરસ્વતીનું ધામ હતું. આ યુગમાં વિદ્યા અને સાહિત્યનો ખૂબ જ વિકાસ થયો હતો. સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના વખતમાં કલિકાલસર્વજ્ઞ આચાર્ય હેમચન્દ્રાચાર્ય વિદ્વાનો અને સાહિત્યકારોમાં મહત્ત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. આ બન્ને રાજવીઓ જૈન ધર્મ પ્રત્યે વિશેષ અનુરાગ દાખવતા હતા. પાટણ જૈન ધર્મનું મુખ્ય કેન્દ્ર હતું. કુમારપાળે તેની પાછલી જિંદગીમાં જૈન ધર્મ અપનાવી, તેના ફેલાવા માટે ‘અમારી ઘોષણા-પશુહિંસા’ ની મનાઈ ફરમાવી હતી.

શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર

સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળના સમયમાં જૈન ધર્મનો વધુ પ્રચાર અને પ્રસાર થયો હતો. ખંભાત અને પાટણમાં જૈન જ્ઞાનમંદિરો-ભંડારો હતાં. પાટણ રાજધાની હોવાથી, તે સમયે ત્યાં આશરે ૧૭ થી ૧૮ જગ્યાએ નાનાં-મોટાં જૈન જ્ઞાનમંદિરો હતાં. વ્યક્તિગત કે સંસ્થા દ્વારા જ્ઞાનમંદિરો ચાલતાં હતાં, પરંતુ વ્યવસ્થિત દેખરેખના અભાવને કારણે આ જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલી અમૂલ્ય વ્રતો કે ગ્રંથો ચોરાઈ જતાં, ફાટી જતાં કે તેમાં ઉપઈ થતી. આવી પ્રકૃતિ થયેલી વ્રતોને નદીના વહેણમાં અવાવરુ ફૂવામાં પધરાવવી પડતી હતી.

જૈન આચાર્ય શ્રીમદ્ આત્મારામજી મહારાજના શિષ્ય પ્રવર્તક કાન્તિવિજયજીના નેતૃત્વ હેઠળના તેમના શિષ્યો મહારાજ શ્રી ચતુરવિજયજી અને મુનિશ્રી પુષ્પવિજયજીએ, પાટણમાં આવેલાં જ્ઞાનમંદિરોમાં રહેલાં અમૂલ્ય ગ્રંથોનો નાશ થતો અટકાવવા માટે પાટણ સંધને પંચાસરા જૈન દેરાસર નજીક આવેલા ઉપાશ્રય (અપાસરા)માં એકઠા કરીને, જૈનોના અમૂલ્ય વારસાને સાચવવા માટે સમજાવ્યા. તેમનાં વ્યાખ્યાનની ફળશ્રુતિરૂપે નક્કી કરવામાં આવ્યું કે, પાટણમાં આવેલા જુદાં જુદાં જ્ઞાનમંદિરોને એક કરીને વિશાળ-ભવ્ય જૈન જ્ઞાનમંદિરનું નિર્માણ કરવું. ગુરુ-ભગવંતોએ જુદાં જુદાં જ્ઞાનભંડારોમાં રહેલા જૈન સાધુઓ અને અન્ય વિદ્વાનોએ તૈયાર કરાયેલ જૈન અને જૈનેતર સાહિત્યના અમૂલ્ય હસ્તલિખિત ગ્રંથોને ભારે જહેમત બાદ એકત્રિત કર્યાં.

* છાબલિયાનો ખાંચો, દરબાર રોડ, વિસનગર (ઉ.ગુ.)

પાથિક • દીપોત્સવક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૭૨

આચાર્ય વિજયવલ્લભસૂરિજી અને પ્રવર્તક ક્રાન્તિવિજયજીના ઉપદેશથી પ્રેરાઈને શેઠ શ્રી મોહનલાલ મોતીચંદન સુપુત્રોએ પંચાસર જૈન દેરાસર નજીક રૂ. ૨૮૦૦/- જમીન નકરે લઈ રૂ. ૫૧૦૦/-ના ખર્ચે જૈન જ્ઞાનમંદિર બંધાવ્યું આ નૂતન જ્ઞાનમંદિરનું નામ 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર' રાખવામાં આવ્યું. ગુર્જર સાહિત્ય શિરોમણિ શ્રી કનેયાલાલ મુનશીએ વિક્રમ સંવત ૧૯૯૫ના ચૈત્ર વદિ ૩ ને શુક્રવારના રોજ (તા. ૭-૪-૧૯૭૯) આ જૈન જ્ઞાનમંદિરનું ઉદ્ઘાટન કર્યું.

સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળનો દરબાર વિદ્વાનોથી ભરેલો રહેતો હતો. આચાર્ય હેમચન્દ્ર સિદ્ધરાજના સમયન એક નરરત્ન હતા. એમની વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓએ ગુજરાતને મહાન કીર્તિ અપાવી. માળવાથી પાછા ફરતાં સિદ્ધરાજ ભોજનો ગ્રંથભંડાર સાથે લાવેલા. તેમાંના 'ભોજ-વ્યાકરણ'ને જોઈને એણે હેમચન્દ્રાચાર્યને એવો વ્યાકરણ-ગ્રંથ રચવાન આજ્ઞા કરી. આ માટે સિદ્ધરાજે કાશ્મીર વગેરે સ્થળોમાંથી અનેક વ્યાકરણગ્રંથો મંગાવી આપ્યા. આ પરથી આચાર્ય હેમચન્દ્ર એક નવો વ્યાકરણગ્રંથ રચ્યો - 'સિદ્ધ-હેમ શબ્દાનુશાસન' (સિદ્ધરાજ + હેમચન્દ્રાચાર્ય નામ પરથી) અ મૂલ્યવાન ગ્રંથ લખવાનું પૂર્ણ થતાં રાજાએ પોતાના બેસવાના હાથી પર મૂકીને, એના પર સફેદ વસ્ત્ર ઢાંકીને, સમગ્ર પાટણમાં આચાર્ય હેમચન્દ્ર સાથે ચાલીને, નગરયાત્રા કર્યા બાદ સમ્માનપૂર્વક જૈન ગ્રંથભંડારમાં મૂક્યો. ત્યાર બા સિદ્ધરાજે આશરે ૩૦૦ જેટલા લહિયાઓ રોકીને, અનેક નકલો કરાવી વિદ્વાનોને આપી હતી, દેશ-પરદેશમ મોકલાવી વિદ્યાકીય પ્રવૃત્તિઓ આદરી હતી.' આ ઉપરાંત આચાર્ય દ્વાયાશ્રય મહાકાવ્ય, અભિધાન ચિંતામણિ અનેકાર્થસંગ્રહ, દેશીનામમાલા, નિઘણ્ટુકોશ, કાવ્યાનુશાસન, છંદોનુશાસન, ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત્ર, વગેરે ગ્રંથ લખ્યા હતા. હેમચન્દ્રાચાર્ય, વિજયસિંહસૂરિ, શ્રીચન્દ્રસૂરિ, નેમિચન્દ્રસૂરિ વગેરે અનેક વિદ્વાનોએ સિદ્ધરાજ પાસેથી ઉત્તેજન પામી સુંદર સાહિત્યનું સર્જન કર્યું હતું. કુમારપાળની રાજસભામાં પણ આચાર્ય હેમચન્દ્ર મહત્વનું સ્થાન ધરાવતા હતા. તેમની સાહિત્યિક પ્રવૃત્તિઓ કુમારપાળના સમયમાં ચાલુ રહી. આચાર્ય હેમચન્દ્રના શિષ્યોએ પણ અમૂલ્ય ગ્રંથોની રચના કરી હતી.

આ જૈન જ્ઞાનમંદિરમાં આશરે ૧૫૦૦૦ મુદ્રિત ગ્રંથો છે, જે ઘણા જ પ્રાચીન છે. આ ગ્રંથો સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અર્ધમાગધી, તેમ જ જૂની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા છે.

હસ્તાલિખિત પ્રતો ૨૨૦૦૦ થી ૨૫૦૦૦ જેટલી છે, જ્યારે મુદ્રિત પ્રતો ૫૦૦૦ ની આસપાસ છે.

તાલપત્ર ઉપર લખેલ હેમચન્દ્રાચાર્યનો મૂલ્યવાન ગ્રંથ- 'સિદ્ધ હેમશબ્દાનુશાસન'ની હજાર એક પ્રતો છે. સોનાની શાહીથી લખાયેલા છે ! તેમના અન્ય ગ્રંથો પણ અહીં સચવાયેલા છે.

પર્યપણપરવ દરમિયાન વંચાતાં 'બારસા સૂત્ર' 'કલ્પસૂત્ર' ગ્રંથ સોનાની શાહીથી લખેલો છે. તે આ જ્ઞાનમંદિરમ પ્રાપ્ય છે. કેનવાસ પર લખાયેલ 'ધર્મવિધિપ્રકરણ' પણ અહીં છે. કેટલાક તાલપત્રના ગ્રંથો કોતરેલા છે. જે આશંક હજાર વર્ષ જૂના છે. તેની ઉપર પાઉડર છાંટે તો જ ઉકેલી શકાય છે. કેટલાંક તાલપત્રો ચાંદીની સહીથી લખાયેલ છે. આ ઉપરાંત અનેક જૈનેતર ગ્રંથો પણ છે.

બે મજલાના પથ્થરબંધી આ જ્ઞાનમંદિરની વિશેષતા એ છે કે, તે કાયરપ્રૂફ અને ૨૦૦ ફૂટ ઊંડાઈ સુધે ઉપઈ ન આવે તેવી વ્યવસ્થા ધરાવે છે. ગ્રંથોની સાચવણી માટે હવાચુસ્ત પેટીઓ બનાવવામાં આવી છે.

આ જૈન 'જ્ઞાનમંદિર' આઝાદ મેદાન, પંચાસરા પાર્શ્વનાથના જૈન દેરાસર પાસે આવેલ છે. દર સોમવા જ્ઞાનમંદિર બંધ રહે છે. પાટણ જૈનસંઘ આ 'જ્ઞાનમંદિર'નું સંચાલન કરે છે. આ જ્ઞાનમંદિરમાં વાંચન માટે વ્યવસ્થા કરે છે. જૈનો તથા જૈનેતરો આ જ્ઞાનમંદિરનો અભ્યાસ અર્થે સારો ઉપયોગ કરે છે.

અન્ય જ્ઞાન-ભંડારો

ઉપરોક્ત વિશાળ જૈન 'જ્ઞાનમંદિર-ભંડાર'ને બાદ કરતાં સંઘવીનો પાડો, ખેતરપાળનો પાડો અને ભાભા-પાડામાં જ્ઞાનભંડારો આવેલા છે.

સંઘવીના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર

સંઘવીના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર શેઠશ્રી સેવંતીલાલ છોટાલાલ પટવાના મકાનમાં હતો. આ જ્ઞાનભંડારની સાચવણીના અભાવે શેઠશ્રી સેવંતીલાલના ત્રણ પુત્રો (શ્રી નરેન્દ્રભાઈ, શ્રી દીપકભાઈ અને શ્રી બિપિનભાઈ) એ આચાર્ય શ્રી જંબુવિજયજી મહારાજની પ્રેરણાથી ઈ.સ. ૧૯૭૬ની ૧૭મી જૂને વાજતે-ગાજતે પાટણ જૈન સંઘને આ જ્ઞાનભંડાર અર્પણ કરેલ. આ જ્ઞાનભંડારમાં રહેલા ગ્રંથો 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાનમંદિર' માં સાચવવામાં આવ્યા છે.

આ જ્ઞાનભંડારમાં તાડપત્રોના ગ્રંથો વધારે હતા. સંઘવીના પાડાના ભંડારના ગ્રંથોમાં બે ભાગ છે : (૧) ૧ થી ૨૦૬/૨ પેટી સુધીના ગ્રંથો સારા છે. અને વાંચી શકાય તેમ છે. (૨) બીજા વિભાગમાં જીર્ણ, તૂટક અને ચોટેલા ગ્રંથો હોવાથી તેનો ઉપયોગ કરવાનું મુશ્કેલ છે.

ખેતરવસીના પાડાના તાડપત્રીય ભંડાર

આ જ્ઞાનભંડારમાં કુલ ૫૭ પેટીઓમાં ગ્રંથો સચવાયેલા છે. પેટી નં. ૨૦, ૨૧, ૨૮, ૩૧, ૩૩, ૩૫, ૪૩, ૪૭, ૪૮, ૪૯ ખાલી છે. અનુમાન છે કે તેમાં રહેલા ગ્રંથો ચોરાઈ ગયા હશે.

આ ભંડારના તથા પાટણનાં બીજા સ્થાનોમાં પણ રહેલ તાડપત્રીય ગ્રંથોનો વિસ્તારથી પરિચય આપતું એક સૂચિપત્ર 'A Descriptive Catalogue of Manuscripts in the Jain Bhandars at Patan' બરોડાની Gackwad's Oriental Series, Volume No. LXXVI ઈ.સ. ૧૯૩૭માં પ્રગટ થયેલ છે.

ભાભાના પાડાનો જ્ઞાનભંડાર

ભાભાના પાડામાં આવેલ જ્ઞાનભંડારમાં આશરે ૩૦૦૦ જેટલા જૈન અને જૈનેતર ગ્રંથો સચવાયેલા છે. આ ભંડારમાં બૌદ્ધધર્મના ગ્રંથો વધારે છે, તે ધ્યાન ખેંચે છે. ચાર્તુમાસ દરમિયાન આ ભંડારનો ઉપયોગ મોટે ભાગે સાધુ-સાધ્વીઓ વધારે કરે છે.

ઈતિહાસના વિદ્વાનોને જ્ઞાનમંદિરો ભંડારોમાંથી જૈન તેમ જ જૈનેતર એવા આ પ્રાચ્ય અને શકવર્તી ઘણા ગ્રંથો પ્રાપ્ત થાય છે. જે તેની ઐતિહાસિક મહત્તા સૂચવે છે. પૂર્વકાલીન જૈન સાધુઓએ ગુજરાતના ઇતિહાસના આલેખનમાં સારો ફાળો નોંધાવ્યો છે. તેમણે લખેલ ગ્રંથોને સામાન્ય રીતે ત્રણ વિભાગમાં વિભાજિત કરી શકાય : (૧) વિવિધ તીર્થોનો પરિચય (૨) પ્રબંધો અને (૩) પ્રભાવક પુરુષોનાં ચરિત્રો. અલબત્ત, આ બધાં પુસ્તકો લગભગ ધાર્મિક દષ્ટિએ જ લખાયેલાં છે, છતાંયે એમાંથી પણ મુખ્યત્વે ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ઇતિહાસને લગતી માહિતી સારા પ્રમાણમાં તારવી શકાય છે, તેમ જ એ ઘણી વાર રાજકીય વિગતો પણ પૂરી પાડે છે. વળી ક્યારેક તો રાજકીય વિગતોની ચોકસાઈના સમર્થનમાં આ ગ્રંથો ઉપયોગી નીવડે છે.

આ સંશોધન લેખ જૈન સાધુ-સાધ્વીઓ, 'શ્રી હેમચન્દ્રાચાર્ય જૈન જ્ઞાન મંદિર'ના ટ્રસ્ટીઓ તથા શ્રી નરેન્દ્રભાઈ પટવા (સંઘવીના પાડા જ્ઞાન ભંડાર તથા શ્રી હે.જૈ.જ્ઞાન મંદિરના ગ્રંથપાલ) અને અન્ય ગ્રંથોનો ઉપયોગ કરીને તૈયાર કરેલ છે અને તેની સાભાર નોંધ લઉં છું.

પશ્ચિ • દીપોત્સવાંક - ઓકટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૭૪

સંશોધનક્ષેત્ર : પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર

જે. કે. ઉમરેડિયા *

પ્રાચ્ય વિદ્યાના ક્ષેત્રની વિશ્વભરની સંસ્થાઓમાં અગ્રણી અને ગાયકવાડ્ઝ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ તથા વાલ્મીકિ રામાયણની સંશોધિત આવૃત્તિના પ્રકાશનથી વિશ્વના વિદ્વદ્ જગતમાં આદરપાત્ર બનેલી વડોદરાની ગૌરવવંતી સંશોધન સંસ્થા પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, ભારતભરની પ્રાચ્યવિદ્યાના ક્ષેત્રે કાર્ય કરતી, સૌથી પ્રાચીન અને જગદ્વિખ્યાત સંસ્થાઓમાંની એક છે.

દીર્ઘદષ્ટિસંપન્ન મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજા પોતાની પ્રજા અને સમાજના સર્વતોમુખી વિકાસ માટે સતત પ્રયત્નશીલ રહેતા. ભારતીય સાહિત્ય અને સંસ્કૃતિમાં એમને વિશેષ રુચિ હતી. પોતાની આ રુચિને કેળવવા એમને એક એવી કેન્દ્રવર્તી સંસ્થા સ્થાપવાનો વિચાર સ્ફુર્ત્યો કે જેમાં ઝડપથી લુપ્ત થતા આપણા વિરલ અને મહત્વના હસ્તપ્રતોના વારસાને જાળવી શકાય. પ્રાચ્યવિદ્યામંદિરની સ્થાપનાના બીજસ્વરૂપે ઈ.સ. ૧૮૯૩માં મહારાજ સયાજીરાવ ગાયકવાડ ત્રીજાએ ભારતભરમાંથી હસ્તપ્રતોનો સંગ્રહ કરવાનો આદેશ કેટલાક વરિષ્ઠ વિદ્વાનોને આપ્યો અને શરૂઆતમાં ૧૦,૦૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતો ભેગી કરીને વડોદરાના કેન્દ્રવર્તી પુસ્તકાલય(સંદર્ભ ગ્રંથાલય)માં સંસ્કૃત વિભાગ શરૂ કરવામાં આવ્યો. ત્યારબાદ ૧૯૧૫માં મહારાજ સાહેબે ગાયકવાડ્ઝ ઓરિએન્ટલ સીરીઝ શરૂ કરવાનો આદેશ આપ્યો. ૧૯૧૬માં સી.ડી. દલાલ સંપાદિત રાજશેખરનું “કાવ્યમીમાંસા” નામનું ઉપર્યુક્ત શ્રેણીનું પ્રથમ પુસ્તક પ્રકાશિત થયું. ૧ સપ્ટેમ્બર, ૧૯૨૭ના રોજ મહારાજાએ કેન્દ્રવર્તી પુસ્તકાલયમાંથી સંસ્કૃત વિભાગ છૂટો પાડીને આ વિશિષ્ટ સંસ્થા નિર્માણ કરી જે પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર (Oriental Institute) નામથી ઓળખાય છે.

નાશ પામી રહેલાં પ્રાચીન પુસ્તકો અને હસ્તપ્રતોના સંગ્રહ, સંરક્ષણ અને પ્રકાશન માધ્યમથી તેનો વિદ્વાનો અને સામાન્ય પ્રજા સુધી પ્રસાર-પ્રચાર, એ આ સંસ્થાના ત્રણ મુખ્ય ઉદ્દેશો રહેલા છે.

આ સંસ્થાનો સૌથી અગત્યનો એવો હાર્દસમો વિભાગ છે હસ્તપ્રતવિભાગ : ૨૮૫૦૦ જેટલી હસ્તપ્રતોથી સમૃદ્ધ એવા આ વિભાગમાં કેટલીક ખૂબ જ પ્રાચીન, દુર્લભ, સચિત્ર અને રંગીન હસ્તપ્રતો પણ છે. સોનેરી શાહીથી અને બારીક અક્ષરોમાં લખાયેલ મહાભારત અને ગીતાના વીંટાઓ આ વિભાગનું મુખ્ય આકર્ષણ છે. હસ્તપ્રતોના અમૂલ્ય ખજાનામાં વેદ, ઉપનિષદ, સ્મૃતિ, વેદાંત, વ્યાકરણ વગેરે વિષયોની હસ્તપ્રતો સચવાયેલી છે. કેટલીક હસ્તપ્રતો તેલુગુ, કન્નડ, ગ્રંથ, મલયાલમ અને બંગાળી, શારદા, નેવારી, ઉડિયા જેવી લિપિઓમાં જોવા મળે છે. કેટલીક જૈનેતર હસ્તપ્રતો પણ અહીં જોવા મળે છે. આવી દુર્લભ અને મૂલ્યવાન હસ્તપ્રતોના આધારે ગ્રંથોનું સંપાદન કરી ગા.ઓ.સિ. અંતર્ગત પ્રકાશિત કરી જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં આવે છે. આ સંસ્થાએ ગા.ઓ.સિ. મારફતે આજ સુધીમાં ૧૮૨ જેટલા મહત્વના અને વિરલ ગ્રંથોનું પ્રકાશન કર્યું છે. આ શ્રેણીમાં જે પ્રકાશનો થયાં છે તેમાં નીચે જણાવેલ નોંધપાત્ર છે.

(૧) તારીખ-ઈ-મુબારકશાહી (૨) ૫ ફોરેન વાકેબ્યુલરી ઓફ ૫ કુરાન (૩) મિરાત-ઈ-અહમદી (૪) શાબરભાષ્ય (૫) પદ્યસંહિતા (૬) તત્ત્વસંગ્રહ (૭) સંગીતોપનિષત્સારોદ્ધાર (૮) નાટ્યશાસ્ત્ર (૯) મલ્લપુરાણ (૧૦) સમરાંગણસૂત્રધાર (૧૧) નાટ્યદર્પણમ્ (૧૨) ત્રિપષ્ટિશલાકાપુરુષચરિતમ્ (૧૩) સોદલનિષદ્ધુ (૧૪) ન્યાયકન્દલી (૧૫) પરશુરામકલ્પસૂત્ર (૧૬) ગન્ધસાર (૧૭) કિરણાવલી વગેરે

આ શ્રેણી (ગા.ઓ.સિ.) અંતર્ગત પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકોના વિષયોનો વ્યાપ પણ આશ્ચર્ય પમાડે છે. એમાં વેદાંત, ન્યાયવૈશેષિક, શ્રીત અને ગૃહ્યસૂત્રો, વ્યાકરણ, અલંકારશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, ગણિત, આયુર્વેદ, ધર્મશાસ્ત્ર, તંત્ર, બૌદ્ધધર્મ, જૈનધર્મ, ફારસી-ઉર્દૂ, યોગ, સ્મૃતિ, દંડનીતિ, સ્થાપત્ય, નગરરચના, ઇજનેરી, લલિત કલાઓ વગેરે જોવા મળે છે.

★ સંશોધન અધિકારી, પ્રાચ્યવિદ્યામંદિર, મ.સ. વિશ્વવિદ્યાલય, રાજમહેલ દરવાજા પાસે, રાજમહેલ રોડ, વડોદરા ૧

પથિક • દીપોત્સવાંક - ઓક્ટો.-નવે.-ડિસે., ૨૦૦૧ • ૧૭૫

આ સંસ્થાનો બીજો અગત્યનો વિભાગ છે પુસ્તકાલય. પ્રાચ્યવિદ્યાને લગતાં ૫૦,૦૦૦ જેટલાં પુસ્તકો (જેમાંથી અન્યત્ર કેટલાંક અપ્રાપ્ય અને દુર્લભ) અને વિશ્વભરમાંથી આવતાં ૨૦૦ જેટલાં સંશોધન સામયિકોથી આ પુસ્તકાલય સમૃદ્ધ અને સુવિધાપૂર્ણ છે. સંસ્થાનો ત્રીજો અને અગત્યનો જગવિખ્યાત વિભાગ છે “રામાયણ વિભાગ” જે હાલ સમીક્ષિત આવૃત્તિ વિભાગ તરીકે ઓળખાય છે. આ વિભાગ દ્વારા ઈ.સ. ૧૯૫૧ થી ઈ.સ. ૧૯૭૫ના સમયગાળામાં તૈયાર કરાયેલ વાલ્મીકિ રામાયણની (સાત કાંડોમાં) સમીક્ષિત આવૃત્તિના પ્રકાશનથી આ સંસ્થાને આંતરરાષ્ટ્રીય ખ્યાતિ પ્રાપ્ત થઈ. આમ, પૂનાની ભંડારકર ઓરિએન્ટલ રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ પછી દ્વિતીય ક્રમે આ સંસ્થા સ્થાન ધરાવે છે. સતત કાર્યશીલ અને ખંતીલા એવા આ વિભાગ દ્વારા ૧૯૯૮માં વિષ્ણુપુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિનું પ્રકાશન થયું. અને હાલમાં આ વિભાગ દ્વારા માર્કડેય પુરાણની સમીક્ષિત આવૃત્તિ તૈયાર કરવાનું કાર્ય અવિરતપણે ચાલી રહ્યું છે.

ફક્ત વિદ્વાનો જ નહીં પણ સામાન્ય પ્રજાજનોને પણ જ્ઞાનના ભંડારથી લાભાન્વિત કરવાના ઉદ્દેશથી મહારાજાએ માતૃભાષા/લોકભાષામાં પુસ્તકો પ્રકાશિત કરવાનું આયોજન કર્યું, જેમાં મહારાજા સાહેબે મૂકેલા ભંડોળમાંથી શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા, શ્રી સયાજી બાલજ્ઞાનમાળા, શ્રી સયાજી ગ્રામવિકાસમાળા, માતૃશ્રી જમનાબાઈ સ્મારક ગ્રંથમાળા અને અન્ય શ્રેણીઓ દ્વારા લોકભોગ્ય એવાં ગુજરાતી, હિન્દી અને મરાઠી ભાષાનાં ૭૦૦ જેટલાં પુસ્તકો આ સંસ્થાએ આજ સુધીમાં પ્રકાશિત કર્યાં છે, જેમાં આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિથી મહત્વનાં એવાં “સૂર્યશક્તિ”, “લેસર”, “પેટ્રોલિયમ” વગેરે પુસ્તકો પ્રકાશિત થયાં છે. આ ઉપરાંત ‘ચરકનો સ્વાધ્યાય’, ‘વનૌષધિ કોશ’, ‘વડોદરાનાં મંદિરો’, ‘પુરાવસ્તુવિદ્યા’, ‘વર્ણકસમુચ્ચય’, ‘સિંહાસનખત્રીસી’, ‘ભારતીય તત્ત્વવિદ્યા’, ‘ભવાઈના વેશની વાર્તાઓ’, ‘સંત નામદેવ’, ‘સંત જ્ઞાનેશ્વર’, ‘શ્રીમદ્ ઉપેન્દ્રાચાર્યજી’ વગેરે ભિન્ન ભિન્ન વિષયોને સ્પર્શતાં પુસ્તકો ઉપરોક્ત શ્રેણીઓમાં પ્રસિદ્ધ થયાં છે.

આ સંસ્થા દ્વારા બે મહત્વનાં સંશોધન સામયિકો પણ બહાર પાડવામાં આવે છે, જેમાં “જર્નલ ઓફ ધ ઓરિએન્ટલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ” ૧૯૫૧ થી પ્રસિદ્ધ થાય છે, જે વિશ્વની લગભગ બધી જ યુનિવર્સિટીઓમાં અને સંશોધનસંસ્થાઓમાં આજે પણ પહોંચે છે. ૧૯૬૨થી શરૂ કરાયેલ સંશોધન અને સ્વાધ્યાયને વરેલ ગુજરાતી ત્રૈમાસિક “સ્વાધ્યાય” પણ વિશ્વના ગુજરાતીના જાણકાર વિદ્વાનોમાં માન્ય થયેલ છે. આ રીતે આ સંસ્થાને આખી દુનિયાના દેશોની પ્રાચ્યવિદ્યાની સંસ્થાઓ સાથે સંબંધ છે.

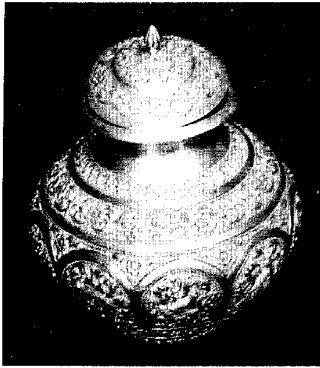
આ ઉપરાંત સંસ્થાએ કેટલીક લેખનસામગ્રી પ્રાપ્ત કરી છે, જેવી કે સોનેરી, રૂપેરી, લાલ અને કાળી શાહીનો પાવડર, લેપિની, કોડીના અને પિત્તળના ખડિયા, હસ્તપ્રતોને ઓપ આપવા માટેના અકીકના પથ્થર, હસ્તપ્રતના વીંટા, ગંજીકાનો સેટ (૧૮૫૦ ઈ.સ.), હસ્તપ્રતની જાળવણી માટે લાકડાનાં સચિત્ર પાટિયાં, કાપડનાં સચિત્ર કવર, હસ્તપ્રત સલામત રાખવા માટેની કાગળના માવામાંથી બનાવેલી પેટીઓ, કોતરીને લખેલી હસ્તપ્રત, ૧૭" x ૫" ના માપનું ૧૮મા સેકાનું લાંબું સચિત્ર પટ્ટચિત્ર, તામ્રપત્રો અને એવી બીજી ઘણી મૂલ્યવાન સામગ્રી સંસ્થાના શો-કેસમાં સાચવવામાં આવી છે, જે જોઈને વિદ્વાન સંશોધકો મુગ્ધ થઈ જાય છે. આ ઉપરાંત શ્રી સયાજીરવે આપેલ વિરલ હસ્તપ્રતોની સાચવણી માટે ભેટ તરીકે આપેલ ઈંગ્લેન્ડમાં બનાવડાવેલી અગ્નિ અને જળસુરક્ષિત બે મોટી તિજોરીઓ પણ જોવાલાયક છે. ઘરેણાં કે જરૂરેતર કરતાં આવી હસ્તપ્રતો અને એને લગતી પ્રાચીન વસ્તુઓનું મૂલ્ય એમને મન વધારે હતું.

આ સંસ્થા દ્વારા અવારનવાર રાજ્યકક્ષાનાં, રાષ્ટ્રીય, આંતરરાષ્ટ્રીય પરિસંવાદો, અધિવેશનો, હસ્તપ્રતપ્રદર્શન અને વ્યાખ્યાનમાળાઓનું આયોજન પણ કરવામાં આવે છે.

આમ જ્ઞાનનો દૃષ્ટિપૂર્વક અને સમાજલક્ષી વિનિયોગ એ આ સંસ્થાનું જમાપાસું છે. ભારતીય સંસ્કૃતિની જાળવણી, સંશોધન, સંવર્ધન અને પ્રકાશનના ઉદાત્ત હેતુથી સ્થપાયેલી આ સંસ્થા સંશોધકો, અભ્યાસુઓ અને વિદ્વાનો માટે મોંઘેરી મૂડી સમાન છે. આ સંસ્થાએ એના ખરા અર્થમાં જ્ઞાનના દીપકને જલતો રાખ્યો છે.

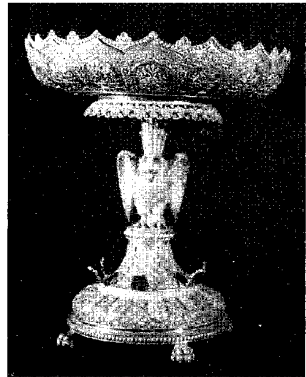

પટ્ટ - ૯

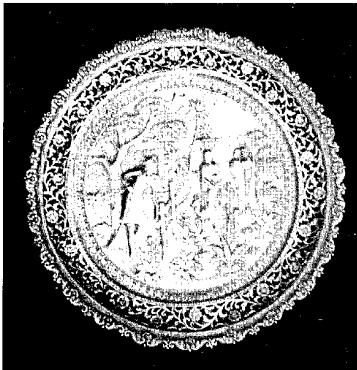
ચિત્ર-૧૮ :

કચ્છ મ્યુઝિયમનાં ચાંદી-વિભાગમાં પ્રદર્શિત થયેલ
કચ્છી ચાંદીકલા “કચ્છવર્ક”નો નમૂનો

ચિત્ર-૧૯ :

કચ્છ મ્યુઝિયમનાં સોના-ચાંદી
વિભાગનો અદ્વિતીય “કચ્છવર્ક”નો
નમૂનો ચાંદીની ફૂટડીશ.

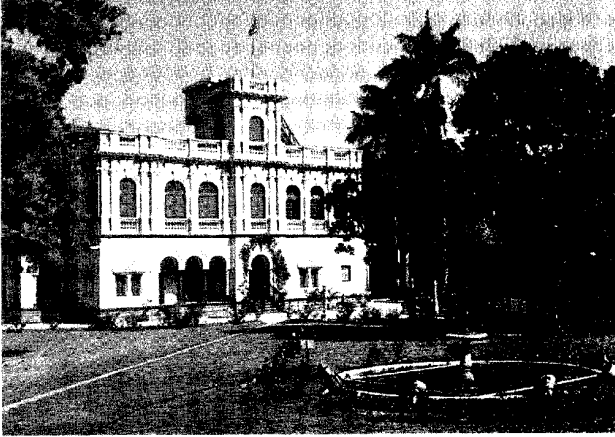
ચિત્ર-૨૦ :

કચ્છ મ્યુઝિયમનાં ચાંદી-વિભાગમાં પ્રદર્શિત
થયેલી કચ્છી ચાંદીકલા “કચ્છવર્ક”નો
નમૂનો. ચાંદીની તાસકમાં દુષ્યંત-શકુંતલાનું દ્રશ્ય.

કચ્છ સંગ્રહાલય - ભુજ

(જુઓ નરેશ અંતાણીનો લેખ)

૫૬ - ૧૦

ચિત્ર-૨૧ : શરદબાગ : સંગ્રહાલયની ઈમારત જે એક સમયે કચ્છના છેલ્લા રાજવી સ્વ. મદનસિંહજીનું સત્તાવાર નિવાસસ્થાન.

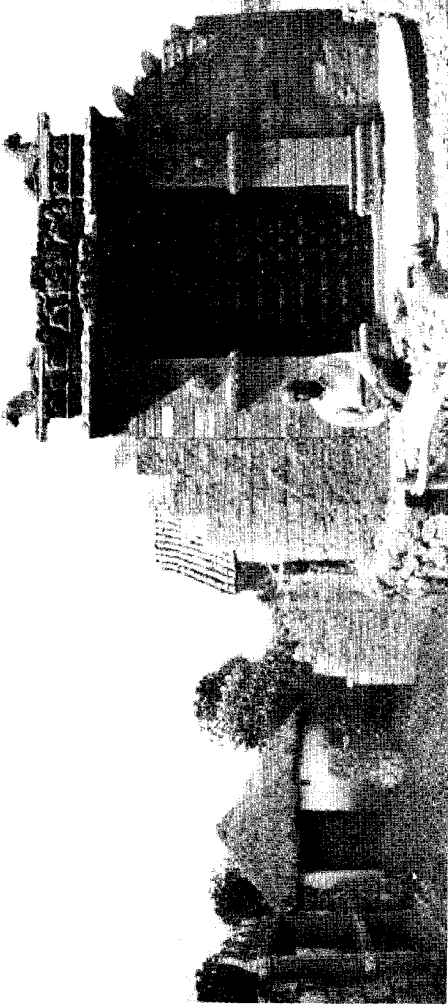

ચિત્ર-૨૨ : કચ્છ મ્યુઝિયમની ઈમારતનો પ્રથમ મજલો ધ્વસ્ત હાલતમાં નજરે પડે છે.

ભૂજ

(જુઓ નરેશ અંતાણીનો લેખ)

૫૬ - ૧૧

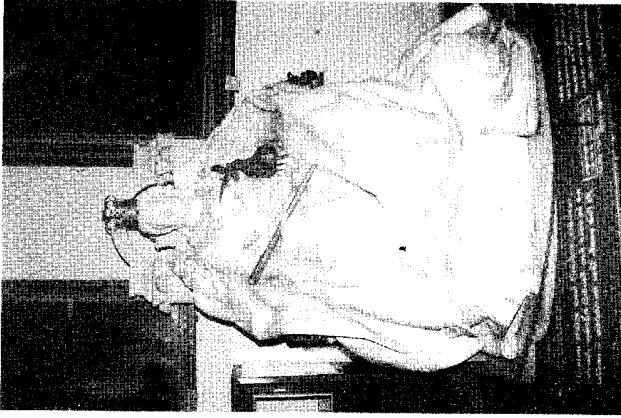
ચિત્ર-૨૩ : ભારતીય સંસ્કૃતિ દર્શન : કચ્છ સંબ્રહાલયના વિભાગનું અસલ “કચ્છી ગામું” રજૂ કરતા વિભાગનું દશ્ય,
તસ્વીરમાં સંબ્રહાલયના પ્રેરક, આગસ્ટાપક સ્વ. રામસિંહજી રાઠોડ નજરે પડે છે. (તસ્વીર : રમેશ સોની, મુંબઈ)

ભૂજ

(જુઓ ભરત ઠાકરનો લેખ)

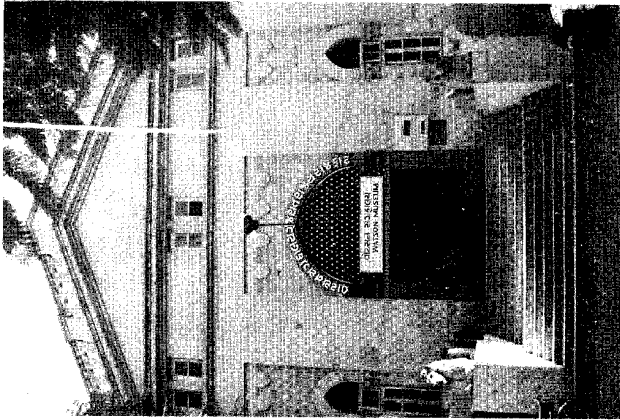

૫૬ - ૧૨

ચિત્ર-૨૬ : લંડનના સ્થપતિ આલ્ફર્ડ ગિલ્બર્ટ બનાવેલ
રાણી વિક્ટોરિયાનું બાવલું. (૧૮૮૮)

(જુઓ કો. કલ્યા માણેકનો લેખ)

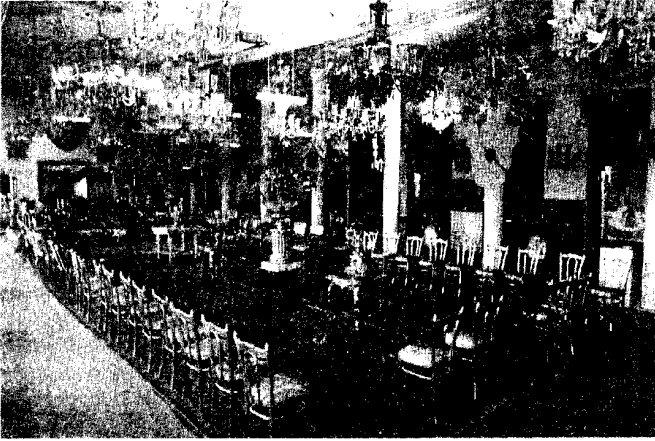
ચિત્ર-૨૪ : વોટ્સન-મ્યુઝિયમ- રાજકોટનું પ્રવેશદ્વાર

વોટ્સન-મ્યુઝિયમ- રાજકોટ

૫૬ - ૧૩

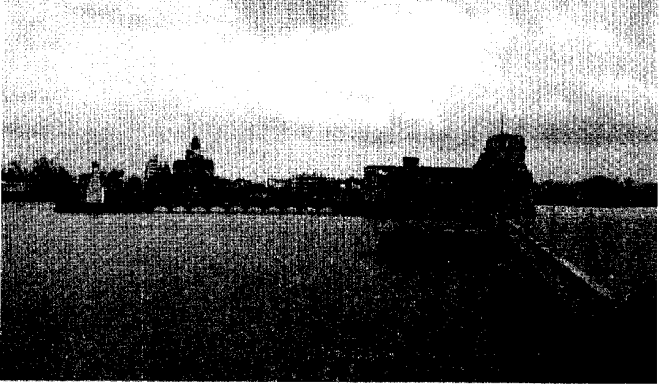
ચિત્ર-૨૫ : વરાહ - ૧૨ મી સદી - ચોબારી (ચોટિલા) વોટ્સન-મ્યુઝિયમ- રાજકોટ
(જુઓ ડૉ. કલ્પા માણેકનો લેખ)

ચિત્ર-૨૭ : દરબારહોલ - જૂનાગઢ

(જુઓ હરમુખ વ્યાસનો લેખ)

૫૬ - ૧૪

ચિત્ર-૨૮ : તળાવની વચ્ચે આવેલ લાખોટા પુરાતત્વીય મ્યુઝિયમઅને કોઠાની ઇમારત (જામનગર)

ચિત્ર-૨૯ : સૂર્ય અને સૂર્યાણી, લાખોટા પુરાતત્વીય મ્યુઝિયમ(જામનગર)

(જુઓ ડૉ. નીતા પુરોહિતનો લેખ)

Vishvāmītra and Meānaekā
Collection of Raja Ravi Varma

(See the Artical of Dr. Nirmala Sharma)

The First (oldest) Image of **RAMA**

L. D. Museum, Ahmedabad

Mahisasuramardhini

(See the Artical of Lalit Kumar)

